

E-VILÁGI TRENDEK

**Csepeli György,
Prazsák Gergő:**
**Internet és társadalmi
egyenlőtlenség
Magyarországon**

Verebics János:
**Az elektronikus
közszolgáltatások jogi
szabályozása**

Andó Éva:
E-nyelv, netbeszéd

Ferenczy Endre:
**Az adatvédelem külföldi
szabályozása**

PARADIGMA VITA

**Szokolczai György
és Mihályi Péter**
**a Washingtoni
Konszenzusról**

23.

ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

2010 ÁPRILIS

EDDIG MEGJELENT KÖTETEINK:

- 1. Globalizáció, átalakulás, vállalati környezet (2000)**
- 2. Átmenet, felzárkózás, versenyképesség (2000)**
- 3. Verseny Európa küszöbén (2001)**
- 4. Nemzetközi kapcsolatok – külgazdaság (2001)**
- 5. Oktatás, kutatás, gyakorlat (2001)**
- 6. Kis- és középvállalkozások Magyarországon (2002)**
Special issue: On the Way to the European Union (angol nyelven, 2002)
- 7. Információ, tudás, versenyképesség (2003)**
- 8. Fiatal kutatók két nemzedéke (2003)**
- 9. Európaizáció, globalizáció, reformok (2003)**
- 10. A világ 2001 után (2004)**
- 11. Számok – Piacok – Emberek (2004)**
- 12. Az integráció társadalmi-gazdasági hatásai (2005)**
- 13. Új Európa (2005)**
- 14-15. Kis és közepes vállalkozások Magyarországon az EU-csatlakozás után (2006)**
- 16. Európai útelágazások (2006)**
- 17. Tudástársadalom, vállalkozások, Európa (2007)**
- 18. Tudás, tudat, hamis tudat (2007)**
- 19. Kis- és Középvállalatok mint a gazdaságélénkítés tényezői (2008)**
- 20. Gazdaság, jog, társadalom (2008)**
- 21. Civil és nonprofit szervezetek szerepe a gazdaságban (2009)**
- 22. Doktorok és doktoranduszok (2009)**

E-VILÁGI TRENDEK

**Az internet hatása a társadalomra,
a gazdaságra és a politikára**

**Tudományos konferencia
a Magyar Tudomány Ünnepe
2009. november 10.**

**ÁLTALÁNOS VÁLLALKOZÁSI FŐISKOLA
Budapest, 2010**

Szerkesztette:

G. Márkus György főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

Lektorálta:

**Hámori Balázs egyetemi tanár, Általános Vállalkozási Főiskola,
Budapesti Corvinus Egyetem**

Olvasó szerkesztő:

Andó Éva főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola

Kiadja az Általános Vállalkozási Főiskola

Felelős kiadó: Antal János főigazgató

Kiadványszerkesztő: Németh Zsuzsa

ISSN 1585-8960

TARTALOM

<i>Előszó</i>	5
<i>E-világi trendek – a tudományos konferencián elhangzott előadások</i>	
<i>Csepeli György, Prazsák Gergő: Internet és társadalmi egyenlőtlenség Magyarországon</i>	7
<i>Verebics János: Az elektronikus közszolgáltatások jogi szabályozása</i>	21
<i>Andó Éva: E-nyelv, netbeszéd</i>	31
<i>Ferenczy Endre: Az adatvédelem külföldi szabályozása</i>	47
<i>Békési Gábor: Tranzakciókezelés a webszolgáltatásokban</i>	69
<i>Benkő Péter: A világválság hatása a hazai gazdasági fejlődésére és a versenyképességre</i>	81
<i>Fenyvesi Éva: A ma szolgáltatása – a jövő építése. Az e-kormányzat sikerei és problémái</i>	91
<i>Gellért Kis Gábor, V. Nagy Éva: Ószövegségi matematika</i>	107
<i>Joó András: A nagyhatalmi diplomácia története és a jelenkor párhuzamai</i>	127
<i>Kádas Csaba: Kambodzsa gazdaságának fejlődési útjai</i>	137
<i>Kelen András: Hírfogyasztási szokásaink „civilizálódása”</i>	151
<i>Kuti Éva: Tükör által homályosan: a nagyvállalati mecenatúra megjelenése a honlapokon</i>	155
<i>Márkus G. György: Új modernitás – átalakuló pártrendszerek</i>	167
<i>Miklós Ágnes Kata: Segítsüti – avagy amikor az Internet nevű kis falu összefog</i>	177
<i>Pónusz Mónika, Katona Brigitta: Vám és e-menedzsment</i>	183
<i>Réger Béla: Az e-business logisztikája</i>	189
<i>Rétallérmé Görbe Éva: A vezető munkája az e-korszakban</i>	197
<i>Szépe Orsolya: A tudásmegosztás néhány új sajátossága az e-világban</i>	207
<i>Vértés Edit: Az elektronikus kereskedelem anomáliái</i>	217
<i>További tanulmányok</i>	
<i>Cservényi Dóra: Logisztikai oktatócsomag a logisztikai folyamatok elemzéséhez</i>	221
<i>Czékmann István: A vállalkozások innovatív és infokommunikációs folyamataival összefüggő kapcsolatrendszerek elemzése</i>	231
<i>Lipécz György: A sztochasztikus kapcsolatok mérése és a szórásnégyzet-felbontás</i>	237
<i>Opitz Éva, Kovács István: A versenyképesség keresleti oldala makro- és vállalati szinten</i>	245
<i>Szalai Ibolya: Intelligens inverz innováció</i>	261
<i>Vita a Washingtoni Konszenzusról</i>	
<i>Mihályi Péter: A „washingtoni konszenzus” jelentősége a posztoszocialista országok számára</i>	267
<i>Szokolczai György: A washingtoni konszenzus. Az eredeti változat és kiegészítései</i>	287
<i>Tudományos Diákköri Konferencia az Általános Vállalkozási Főiskolán – 2009</i>	305

CONTENTS

<i>Editorial</i>	5
"E-WORLD" TRENDS – CONFERENCE PAPERS	
<i>György Csepeli, Gergő Prazsák: The Internet and social inequalities in Hungary</i>	7
<i>János Verebics: The legal regulation of electronic services</i>	21
<i>Éva Andó: E-language, 'net-speak'</i>	31
<i>Endre Ferenczy: The regulation of data protection abroad</i>	47
<i>Gábor Békési: Managing Transactions in Web Services</i>	69
<i>Péter Benkő: The effects of the global crisis on the economic development and the competitiveness of Hungary</i>	81
<i>Éva Fenyvesi: The service of today – the building of tomorrow: successes and problems of e-government</i>	91
<i>Gábor Gellért Kis, Éva V. Nagy: The Old Testament and Mathematics</i>	107
<i>András Joó: The history of the diplomacy of the Great Powers and the present – some parallels</i>	127
<i>Csaba Kádas: Developmental paths of the Cambodian economy – in the shadow of the global economic crisis</i>	137
<i>András Kelen: Civilian journalism – on the transformation of news consumption</i>	151
<i>Éva Kuti: Blurred through mirror – corporate sponsorship reflected by web sites</i>	155
<i>György G. Márkus: New Modernity and the transformation of party systems</i>	167
<i>Kata Ágnes Miklós: When the small village called Internet acts together to help ...</i>	177
<i>Mónika Pónusz, Brigitta Katona: Customs and e-management</i>	183
<i>Béla Réger: The logistics of e-business</i>	189
<i>Éva Görbe Réttalér: How managers work in the e-world...</i>	197
<i>Orsolya Szépe: Some new traits of knowledge sharing in the e-world: the public and the personal</i>	207
<i>Edit Vértes: Anomalies of e-commerce</i>	217
OTHER ARTICLES	
<i>Dóra Cservenyi: Logistics package for educational purposes for analyzing logistics processes</i>	221
<i>István Czékmann: Innovative and info-communicational processes of enterprises – an analysis of relational systems</i>	231
<i>György Lipécz: On the measurement of the stochastic relationship and the decomposition of variance</i>	237
<i>Éva Opitz, István Kovács: The demand side of competitiveness on macro and enterprise level</i>	245
<i>Ibolya Szalai: Intelligent Inverse Innovation</i>	261
ON THE WASHINGTON CONSENSUS – A DEBATE	
<i>Péter Mihályi: The significance of the Washington Consensus for the postsocialist countries</i>	267
<i>György Szokolczai: The Washington Consensus – the original document and its amendments</i>	287
STUDENTS' SCIENTIFIC COMPETITION AT COLLEGE LEVEL	305

ELŐSZÓ

Alig 20 éve, hogy a laikus felhasználók tömegei számára is elérhetővé vált az internet, a World Wide Web. Az utóbbi tíz esztendőben Magyarországon legalább ötszörösére nőtt az internet-használók tábora, megközelítve a teljes népesség 60%-át. A mennyiségi növekedésnél azonban talán még lényegesebb az a minőségi változás, amelynek eredményeként az internet egyre inkább áthatja mindennapi életünket. Megkönnyíti a gazdasági élet szervezését, a vállalkozások működését, hatékonyabbá teszi a közigazgatást és az ügyintézését, elősegíti a társadalmi érintkezést, az egyes emberek közötti és a szervezeti kommunikációt, helytől és időtől függetlenül elérhetővé teszi a kulturális, az oktatási és a kereskedelmi szolgáltatásokat a lakosság egyre szélesebb rétegei számára. A legújabb fejlemények pedig már azt is lehetővé teszik, hogy az eddigi passzív befogadók aktív alkotókká legyenek a világhálón; a Web 2.0 eszközeivel bárki szerzővé válhat, blogjában vagy weboldalán megoszthatja véleményét, közzé teheti alkotásait, csatlakozhat az érdeklődési köréhez illeszkedő virtuális közösségekhez, sőt ilyeneket maga is létrehozhat.

Ez a rohamos fejlődés indokolja, hogy az *Általános Vállalkozási Főiskola 2009. november 10-i tudományos konferenciája*, amelyet Sárközy Tamás rektor védnökségével a *Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából tartott*, „E-világi trendek” címmel az internetnek a társadalomra, a gazdaságra, a politikára, a közigazgatásra és a kommunikációra gyakorolt hatásainak vizsgálatát állította középpontba. Kötetünk első blokkjának tanulmányai a konferencián elhangzott előadások alapján készültek.

A konferencia meghívott és ÁVF-es előadók közreműködésével plenáris üléseken és hat szekcióban végezte munkáját. Bevezető előadást Szabó Katalin és Hámori Balázs tartott „Virtuális és hálózati gazdaság címmel”, ennek szövegét később publikáljuk. Csepeli György, Prazsák Gergővel együtt, azt demonstrálta, hogyan függ össze az internet-használat a hazai egyenlőtlenségekkel. Verebics János az elektronikus közszolgáltatások jogi szabályozásával, Ferenczy Endre az adatvédelem külföldi törvényi regulációjával foglalkozott. Andó Éva az e-nyelvnek, a „netbeszédnek”, azaz az e-kommunikáció nyelvi jellemzőinek szentelte előadását.

G. Márkus György az „e-világot” átfogóan Új Modernitásként jellemezte, kitérve a pártrendszerek előtt álló kihívásokra is. Békési Gábor a webszolgáltatások tranzakció-kezelését mutatta be. Réta Ernő a vezető munkáját elemezte. Réger Béla az e-business logisztikájáról beszélt. Kelen András az internet kapcsán azt fejtegette, hogyan jelentkezik egy új civil jellegű újságírás és hírfogyasztás. Kuti Éva a nagyvállalati mecenatúra nézőpontjából elemzett website-okat. Egy karitatív internetes akció történetét dolgozta fel Miklós Ágnes Kata. A hazai e-kormányzatról adott elő Fenyvesi Éva. Szépe Orsolya a tudásmegosztás néhány kérdéséről taglalta. Katona Brigitta és Pónusz Mónika az e-menedzsment és a vám kérdéseit tárgyalta, Vértes Edit az e-kereskedelem anomáliáival foglalkozott.

Benkő Péter a világválság hazai hatásairól adott elő, Kádas Csaba pedig a kambodzsai effektusokról. Joó András párhuzamokat állított fel a diplomáciatörténet tendenciái és a jelenkor problémái között. Gellért Kiss Gábor bibliai tárgyú esszéinek sorát folytatva, V. Nagy Évával együttműködve írt az „őszövetségi matematikáról”.

Szokolczai György – a Washingtoni Konszenzus témakörében – Mihályi Péter koncepcióját bírálta. Az „audiatur et altera pars” (vagyis a „hallgattassék meg a másik fél”) elvének jegyében közöljük Mihályi Péternek a vitát kiváltó cikkét. Mivel *e vitában a globális és a magyar gazdaságpolitika paradigmatis kérdéséről van szó, felkínáljuk a lehetőséget szerzőinknek és olvasóinknak a hozzászólásra.*

Témájában igencsak változatos kiadványunk második blokkjában további tanulmányokat közlünk. Lipécz György a sztochasztikus kapcsolatokról, Szalai Ibolya egy inverz innovációról, Opitz Éva és Kovács István a versenyképesség keresleti oldaláról ír. Cservényi Dóra egy logisztikai oktatócsomagot prezentál. Czékmann István vállalati info-kommunikációs folyamatokkal foglalkozik.

Kiadványunk a főiskolai szintű TDK ismertetésével, annotációkkal zárul.

*Bárd András
G. Márkus György*

Csepeli György*, Prazsák Gergő**

INTERNET ÉS TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉG MAGYARORSZÁGON

A szakirodalom Al Gore nyomán a „szakadék” (*gap*) metaforájával írja le azt a társadalmi megosztottságot, mely nem jöhetett volna létre az internet nélkül. A megosztottság joggal nyerte el a „digitális” jelzőt, hiszen az internetezés előfeltétele a digitális kommunikációs technológia eszközeihez való hozzáférés és a digitális írástudás (Galács és Ságvári, 2008). Ugyanakkor a kifejezés horizontális megosztottságot sejtet, míg az adatok inkább azt, hogy a megosztottság az egyenlőtlenség paradigmájával írható le jobban, mivel ez a tényező a társadalmat az aktorok előnyeit és hátrányait meghatározó, rétegzett vertikális szerkezetként láttatja.

Hegel találóan írja, hogy „külső dolgokban nem lehet egyenlőség: az egyenlőség benne rejlik a külső fogalmában”. A társadalmi egyenlőtlenség a társadalmi lét mérhető, tehát külső megnyilvánulásainak velejárója, amit a hatalom, a gazdaság, a kultúra, a testi és lelki jegyek dimenzióiban egyaránt tetten érhetünk. Az egyenlőség ezzel szemben a szabadság ideális, belső állapota, melyhez mérten jelentkeznek az egyenlőtlenségek. Tények állnak értékekkel szemben, emiatt is oly nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy az egyenlőség vagy a szabadság a fontosabb az életben (Prazsák, 2009).

A mai magyar társadalomban az egyenlőtlenség napi tapasztalat, melyet a szociológia a deprivációk válfajaival és azok számosságával ír le. Depriváció forrása lehet az élet méltó éléséhez szükséges javakhoz való hozzáférés korlátozottsága (éhezés, fázás), az európai higiénés normáknak megfelelő lakáskörülmények hiánya, alapvető háztartási felszerelések nélkülözése valamint a szegénység érzete. Az 1. táblázat mutatja a lakosság megoszlását aszerint, hogy kik élnek deprivációban és kik nem, valamint, hogy a depriváltak hányféle deprivációt szenvednek el.

* egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem

** a Szociológiai Doktori Iskola titkára, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar

1. táblázat

A lakosság megoszlása a deprivációk kiterjedtsége szerint 2007-ben

Nincs depriváció	39
Egy depriváció	31
Két depriváció	18
Három depriváció	8
Négy depriváció	4
Összesen	100

Forrás: Szívós, 2008: 105

Az új infokommunikációs technológiák rohamos elterjedése a világban azt az ígéretet rejti magában, hogy a hagyományos deprivációkat okozó tényezők hatalma meggyengül, s létrejön a kommunikációs kompetenciára alapozott új világ. A kommunikációs kompetencia jellegzetesen az ember belső lényegének jegye, s e nemben az emberek közötti egyenlőség egyik legfontosabb lehetősége. Azt feltételezzük, hogy az új infokommunikációs eszközök megjelenése felpuhítja azokat a korlátokat, amelyeket a nem kommunikációs típusú kemény egyenlőtlenségek hoznak létre az emberek között. E feltételezés tesztelése érdekében 2008-ban vizsgálatot végeztünk a magyarországi internetezők körében, akikről – legalábbis eszköz oldalról nézve – állíthatjuk, hogy benne élnek az információs társadalom új világában.

Az internetezők társadalmának vizsgálata azt mutatja, hogy az új infokommunikációs technológiák használati módjai mentén különböző rétegek írhatók le, melyek megkülönböztetése éppen aszerint lehetséges, hogy milyen előnyöket illetve hátrányokat tartogatnak az egyes rétegek tagjai számára.

Az internetezők reprezentatív, 1000 fős mintáján 2008 májusában a Szonda-Ipsos vizsgálatot végzett, melynek célja többek között az új infokommunikációs technológiák használatának módjai szerint leírható rétegek megkülönböztetése volt. A válaszadóktól adatokat kértünk a mobiltelefonálásra és az elektronikus posta használatára vonatkozóan. Az adatok alapján négy réteget tudtunk elkülöníteni. A *kontaktokraták* rétegébe azokat soroltuk, akik napi mobiltelefon-forgalma átlagosan 21 hívás volt, elektronikus postaforgalma 27 üzenet. A teljes minta 9 %-a tartozott ebbe a kommunikációs szempontból elitnek tekinthető rétegbe. A *levelezők* rétegébe azokat soroltuk, akik e-mailforgalma nagy (átlagosan napi 16 üzenet), de mobiltelefonálási aktivitásuk viszonylag lanya volt (naponta átlag 14 hívás), *beszélgetőknek* neveztük azokat, akik kevésbé voltak aktívak az elektronikus postai üzenetek továbbításában (napi átlag 9), de annál aktívabbak voltak mobiltelefonálásban (átlag naponta 19 hívás). A legkevésbé aktív kommunikációs szereplőket (napi átlagos hívásgyakoriság: 11, napi átlagos elektronikus postai üzenetváltás 8) kis túlzással *kontaktoproletárnak* neveztük, tudva-tudván, hogy a nem internetezőkhöz képest helyzetük korántsem kilátástalan.

A kommunikációs egyenlőtlenségek láthatóan nem voltak függetlenek a társadalmi egyenlőtlenséget mérő egyes mutatóktól. A vagyoni helyzetet megbízható és érvényes jövedelmi adatok hiányában a megkérdezettek háztartásában található kommunikációs technológiai eszközök számával mértük. Összesen 20 tárgyat vettünk fel a listára, melynek minden egyes darabjáról megkérdeztük, hogy van-e vagy nincs ilyen a háztartásban. A válaszok alapján hoztuk létre

a háztartás felszereltségi indexét, melynek kiszámításakor csak azokat a tárgyakat vettük figyelembe, amelyek előfordulási gyakorisága 50 % alatt maradt.¹ Ezáltal kiszűrtük az olcsó, széleskörűen elterjedt, konvencionális tárgyakat. A nem konvencionális eszközökkel való felszereltségi index és a kommunikációs státusz szoros kapcsolatára utal, hogy adataink szerint a kontaktokraták valamennyi csoport közül átlagosan több nem konvencionális eszközzel rendelkeznek a háztartásban, szemben a kontaktoproletárokkal, akik háztartásában átlagosan a legkevesebb nem konvencionális új kommunikációs eszköz van

2. táblázat

Kommunikációs státusz és nem konvencionális új kommunikációs eszközökkel való felszereltség

Kontaktokraták (N=91)	2.98
Levelezők (N=125)	2.58
Beszélgetők (N=119)	2.64
Kontaktoproletárok (N=371)	2.28

Társadalmi státusz szerint vizsgálva a kommunikációs rétegződés adatait azt találtuk, hogy a kontaktokraták jelentősen túlreprezentáltak a magas státusú, magas iskolai végzettségű csoportokban. Ezzel szemben a munkások és az eltartottak körében a mintában elfoglalt arányukhoz képest jóval kevesebben vannak olyanok, akik előnyös kommunikációs státussal rendelkeznek. A kitörési pontot a mobiltelefon jelentheti, mely csak lehetőség, amíg beszédszolgáltatásra használják. Az eredményeket részletesebben ismertetjük egy másik cikkben (Csepeli – Prazsák, 2009).

A kérdés voltaképpen az, hogy a digitális egyenlőtlenség milyen hatással van a társadalmi egyenlőtlenség egyéb megnyilvánulásaira. Az MTA PTI Érték- és Kultúrakutató Műhely a Szonda-Ipsos közreműködésével 2008 végén a magyar felnőtt lakosságot reprezentáló 3000 fős mintán kutatást végzett, melynek célja a kultúrához való viszony, a kulturális viselkedések mintáinak felderítése volt. Mivel a kutatásban szerepelt az internetezésre vonatkozó kérdés, a válaszok elemezhetők és összehasonlíthatók aszerint, hogy a válaszadók interneteznek-e vagy sem. Ezáltal lehetőségünk nyílik arra, hogy kilépve az internetezők társadalmából, összehasonlítsuk az internetezők és a nem internetezők szociológiai jellemzőit és kulturális viselkedési mintáit, ami szempontokat adhat a digitális egyenlőtlenség és a társadalmi egyenlőtlenségek közötti viszonyra vonatkozó eredeti kérdés megválaszolásához.

¹ DVD-felvevő, notebook, digitális kamera, webkamera, szkennel, projektor, GPS helymeghatározó eszköz, WIFI, házimozi.

Internetezők és nem internetezők

Az internetezők és a nem internetezők halmazait szociodemográfiai változók szerint vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a két halmaz jelentősen különbözik egymásról, miközben vannak átfedések is közöttük. Elsőként azt vizsgáljuk meg, hogy egyes demográfiai és szociológiai szempontokból milyen különbségek vannak az internetezők és a nem internetezők között. A különbségek feltérképezését követően kísérletet teszünk arra, hogy meghatározzuk az internetezéshez vezető út néhány meghatározó állomását.

Az országos reprezentatív minta eredményei azt mutatják, hogy 2008 végén, Magyarországon még többségben voltak a nem internetezők (56 %).² A Szonda-Ipsos felmérésében a megkérdezettek közel 45 %-a számolt be arról, hogy van otthoni internet-hozzáférése. Ez az érték valamelyest alacsonyabb, mint amit a hivatalos statisztikák mutatnak: az Eurostat oldalain található adatok szerint a magyar háztartások 48 %-ában van internet, s 42 %-ában szélessávú internet, azaz a háztartásokban található internet-előfizetések 87,5 %-a szélessávú internet-előfizetés (Eurostat, 2008: 2). A „széles sáv” fogalma ma még nem egyértelmű. A magyarországi „széles sáv” fogalom kisebb és lassúbb adattovábbító kapacitást feltételez, mint ami Európa nyugati felén elfogadott. A hozzáférés jellegzetesen aszimmetrikus, ami azt jelenti, hogy a tartalmak letöltése jóval könnyebben és gyorsabban megy, mint a tartalmak feltöltése. Ez a technológiai korlát ma még behatárolja Magyarországon az internetben rejlő társadalomszervező, üzleti és kulturális lehetőségeket.

Az internetezők és a nem internetezők közötti különbségeket 5 alapvetően fontos demográfiai és szociológiai változó szerint vizsgáltuk. A különbségek egyik esetben sem véletlenszerűek. Az internetezők körében több a férfi, mint a nő, míg a felnőtt társadalom egészében fordított a helyzet. A két halmaz között a legmarkánsabb különbséget az életkor mentén találjuk. Az internetezők átlagos életkora 36 év, míg a nem internetezők esetében az átlagos életkor majdnem 20 évvel több (55 év). Mivel a fiatalabbak általában véve magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint az idősebbek, nem meglepő, hogy az internetezők körében a nem internetezőkhöz képest jóval kevesebb az alacsony iskolai végzettségű, s jóval több a magas iskolai végzettségű. A viszonylag fiatal életkor és a viszonylag magas iskolai végzettség együtt jár a gazdasági aktivitással. Ennek az összefüggésnek az ismeretében nem meglepő, hogy az internetezők zöme (62 %) gazdaságilag aktív, míg a nem internetezők többsége (66 %) gazdaságilag inaktív.

3. táblázat

Internetezés és a lakóhely településtípusa (2008)

	Nem internetezők	Internetezők	Teljes minta
Budapest	14,5 %	21,8 %	17,7 %
Többi város	45,7 %	55,6 %	50,1 %
Község	39,8 %	22,6 %	32,2 %
Összesen	100 %	100 %	100 %

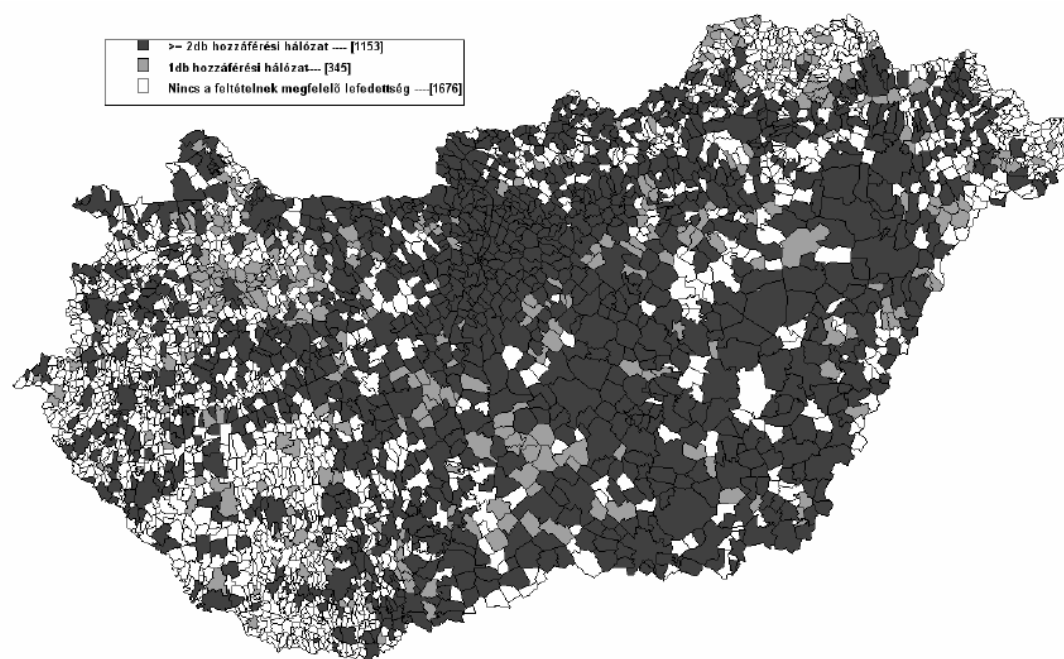
² A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint, 2007-ben a 16–74 éves korosztály 51,6 %-a használta a kérdés előtti három hónapban az internetet (KSH, 2008: 3).

Ha csak az iskolai végzettséget és a gazdasági aktivitást nézzük, azt mondhatjuk, hogy az internetezők egészében véve előnyösebb helyzetben vannak a nem internetezőkhez képest. A lakóhelyül szolgáló település szerint vizsgálva a két halmazt, érdekes tendenciára bukkanunk. Az internetezők általában véve vett előnyösebb helyzetének ismeretében nem meglepő, hogy az internetezők körében a fővárosiak túlréprezentáltak és a nem internetezők alulréprezentáltak. Az internetezők 22 %-a él a fővárosban, míg a nem internetezőknek csak 14 %-a fővárosi. (A teljes lakosság 18 %-a él Budapesten.) A vidéki városokban viszont még nagyobb mérvű az internetezők túlréprezentáltsága. Az ország lakóinak 50 %-a él vidéki városban. Ehhez képest magas az 56 %, mely a vidéki városokban élő internetezők arányát mutatja. A nem internetezők viszont alulréprezentáltak ebben a körben (46 %). Az internetezés ezek szerint a vidéki városokban élő fiatalok, magas iskolai végzettségűek és gazdaságilag aktívak számára jelent lehetőséget, ami ellensúlyozza a centrumtól való távolság esetleges hátrányait. Hasonló lehetőséget jelenthetne az internetezés a községekben élők számára is, ha mindenütt elérhető lenne széles-sávú internet. 2008-ban az internetezők 22 %-a élt községekben, míg a nem internetezők 40 %-a élt hasonló jellegű településen (szemben az országos 32 %-os átlaggal).

1. térkép

Szélessávú (legalább 4Mbit/s sebességre képes) hozzáférési hálózatok

– Optikai felhordó hálózat, 2009

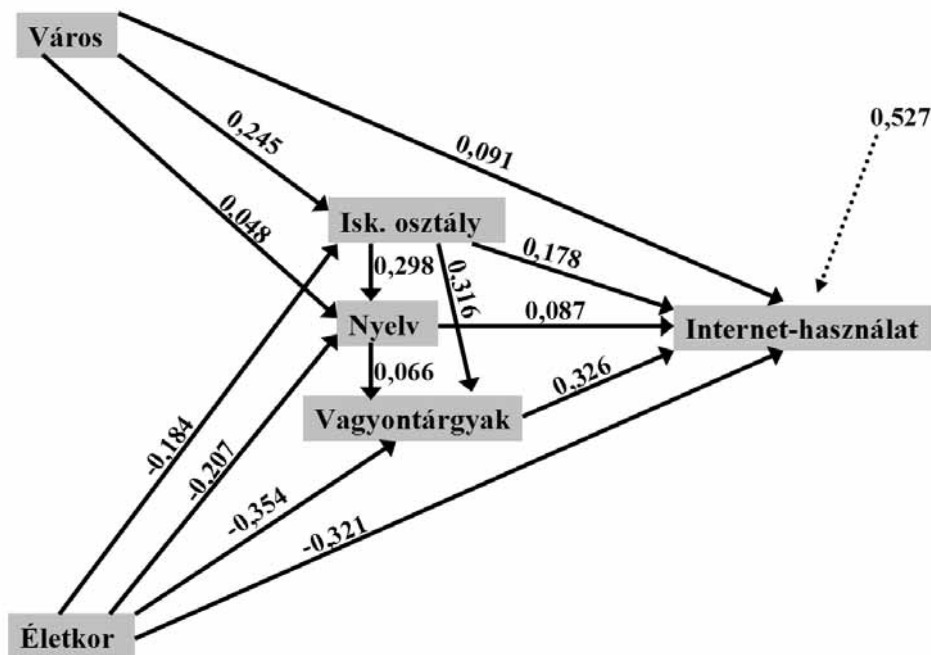

Forrás: Nemzeti Hírközlési Hatóság, 2009

Minden harmadik magyar állampolgár községben él: olyan településeken, ahol mind a fizikai, mind a „szellemi” infrastruktúra, azaz mind a korszerű modernizációs eszközökkel való ellátottság (közlekedési eszközök, egészségügyi intézmények stb.), mind a korszerű kulturális eszközökkel való ellátottság (színház, oktatási intézmény, múzeum stb.) alacsonyabb. Esetükben a szélessávú internetkapcsolat tölthetné ki azokat a kulturális piaci réseket, amelyek betöltésére sem a központi, sem az önkormányzati költségvetésnek nincs lehetősége, s amelyek betöltése – az egyes községekben élők alacsony lélekszáma miatt – nem tűnik előnyös üzleti célnak a kulturális vállalkozások számára sem.

Nem kétséges tehát, hogy az internetezés és a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából hagyományosan figyelembe vett szociodemográfiai jellemzők között szoros összefüggés van. Eddigi elemzéseink azonban mit sem mondtak arról, hogy az egyes magyarázó változók milyen viszonyban vannak egymással, milyenek a kereszthatások közöttük. Készítettünk egy útmodellt, mely az internet használatát meghatározó változókat egymásra hatásuk figyelembevételével mutatja be.

1. ábra
Az internet használatát meghatározó tényezők

Az út végén lévő internethasználatot egy olyan (*dummy*-nak nevezett) változóval írtunk le, melynek csak két értéke van. Ha az érték 0, akkor nincs internethasználat, ha pedig az érték 1, akkor van internethasználat. Amikor az egyes szociodemográfiai változók és az internethasználat közötti kapcsolatot külön-külön vizsgáltuk, akkor azt láttuk, hogy a nem és a gazdasági aktivitás összefügg az internethasználattal. Az útmodellből azonban ez a két változó eltűnt, ami azt

jelenti, hogy a közvetlen hatás elfedte más magyarázó változók szerepét. Az útmodell az internethasználatot az életkor, a lakóhelyiül szolgáló település típusa, az iskolai végzettség, a beszélt idegen nyelvek száma és a vagyoni helyzet függvényében magyarázza elsősorban.

Az életkor természetes változó. A „város” a lakóhely színteréül szolgáló település változója, mely szintén *dummy*-változó. Ha értéke 1, akkor város, ha értéke 0, akkor község. Az „iskolai osztály” változó az elvégzett iskolai osztályok számát foglalja magába. A „nyelv” változót annak alapján hoztuk létre, hogy mit válaszoltak a megkérdezettek az idegennyelv-tudásukra vonatkozó kérdésre, mely azt firtatta, hogy az anyanyelven kívül még hány nyelven és milyen szinten beszélnek. Maximum öt nyelvet lehetett megjelölni, egyenként három szinttel (alap-, közép-, felsőfok). Ezeket az értékeket összeadtuk, s az így kapott változó 0-10 terjedelemben jelöli minden megkérdezett esetében az idegennyelv-tudás mértékét. A „vagyon” változó azt mérte, hogy a megkérdezett háztartásában a kérdőívben kérdezett 15 „vagyon tárgy”³ közül hány található meg.

Az útmodell nem ad 100 %-os magyarázatot az internethasználatra. Öt ok irreálisan kevés lenne egy 100 %-os magyarázathoz. Nem rossz eredmény azonban, hogy az útmodellbe végül is bekerült öt ok az internethasználatot meghatározó okok mintegy 47 %-ára terjed ki. Az útmodell jól mutatja, hogy az internethasználatot közvetlenül és közvetve is meghatározza mind-egyik magyarázó változó. A legnagyobb közvetlen hatást a háztartás anyagi státuszát jelző „vagyon tárgyak” változó fejt ki. A +.326-os érték azt jelenti, hogy minél több vagyon tárgy van a megkérdezett háztartásában, annál valószínűbb, hogy a megkérdezett használja az internetet.

Az életkor esetben szintén erős hatást látunk (-.321). A hatás fordított irányú, ami azt jelenti, hogy minél fiatalabb valaki, annál nagyobb valószínűséggel internethasználó. Ezt az összefüggést a keresztábrás módszer alkalmazásakor is láttuk. Azt azonban már csak az útmodell mutathatja, hogy az életkor nem csak közvetlenül, de közvetett úton is (tehát más változókon keresztül) is közrejátszik az internethasználat létrejöttében. Az életkorból közvetlen utak visznek a nyelvtudás, a vagyoni állapot, az iskolai végzettség felé, ahonnan az internethasználatra kifejtett hatás már közvetlen. Ha internethasználatról beszélünk, az alacsony életkor tehát önmagában is lényeges hajtóerő, de még inkább azzá válik, ha vagyonos helyzettel, idegennyelv-tudással és magas iskolai végzettséggel párosul.

Az útmodell megerősíti a korábbi elemzés kapcsán született megállapításunkat, miszerint a városokban élők nagyobb valószínűséggel interneteznek, mint a községekben élők. Még nagyobb az internetezés valószínűsége, ha a személy nemcsak városi, hanem magas iskolai végzettsége van, és idegen nyelveket is beszél.

Mind az egyszerű keresztábrás elemzés, mint a többváltozós elemzés azt mutatja, hogy a digitális egyenlőtlenségek elsődleges magyarázó tényezője az életkor. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy a digitális egyenlőtlenségek egyáltalán nem függetlenek a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulásában és fennmaradásában szerepet játszó tényezőktől (iskolai végzettség, vagyoni helyzet, lakóhelyi település jellege). Az alacsony életkor esélyt ad arra, hogy a személy kitörjön a társadalmi hátrányok fojtogató gyűrűjéből, de az esély megragadása nyilván nehezebb, ha a fiatal hátrányos társadalmi helyzetű családban él.

³ Korábbi vizsgálatunkkal ellentétben (Csepeli és Prazsák, 2004) nem tettünk különbséget infokommunikációs eszközök és egyéb háztartási eszközök között. A „vagyon” változó ennek alapján a megkérdezett háztartásában található következő vagyon tárgyak meglétét méri: személyi számítógép, internet-hozzáférés, videomagnó, házimozsi, személygépkocsi, CD-lejátszó, mikrohullámú sütő, mosogatógép, hétvégi ház, 3000 m² feletti termőföld, egyéb ingatlan, videokamera, automata mosógép, mobiltelefon, faxkészülék.

A Sulinet Program 1996-tól minden iskolás számára lehetőséget adott a digitális írástudás elsajátítására. Az idő előrehaladtával várható, hogy egyre többen lesznek a „digitális bennszülöttek”, csökken a korábban született „digitális bevándorlók” száma, és kihalnak a „digitális írástudatlanok”. A teljes digitális egyenlőség természetesen utópia, hiszen a jövő internet adta lehetőségeinek kihasználása és terjedése is a jól ismert Rogers-féle eloszlást fogja követni, ami a másodlagos digitális egyenlőtlenségek kialakulásának lehetőségére figyelmeztet.

A mai helyzetben azonban még az elsődleges digitális egyenlőtlenségek a lényegesek. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy ezek az egyenlőtlenségek milyen kapcsolatban vannak a kulturális részvétellel.

Kulturális viselkedés, kultúrafogyasztás

A társadalmi előnyök és hátrányok meghatározzák, hogy kik milyen kulturális viselkedésre hajlandók és képesek. Érdekesnek tartottuk azt a kérdést, hogy az emberek milyen kulturális viselkedésekről számolnak be. A kérdezőbiztosok 23 kultúrafogyasztási formát / helyszínt soroltak fel a megkérdezetteknek, és arra kérték őket, hogy mondják meg, hogy voltak-e az adott helyszínen, rendezvényen. A válaszokat 0-tól 6-ig terjedő skálán kellett elhelyezni, ahol 0 a „soha”, míg a 6 az „ebben a hónapban” értéket jelentette.

A 4. táblázatban mutatjuk be, hogy a felsorolt 23 kultúrafogyasztási helyszínen a megkérdezettek mekkora része fordult meg három évnél nem régebben. (A könyvolvasás esetében a legalább havonta egyszer könyvet olvasók arányát mutatja a táblázat.)

4. táblázat

Kulturális viselkedések mintái (főkomponensek)

Viselkedés tipizáció	Tevékenység	A tevékenységet végzők aránya (%)	Kommunalitás	Faktorsúly	Magyarázott variancia (%)
Populáris	pláza				48,27
	(nem vásárlási céllal)	46	0,51	0,71	
	sportpálya, sportcsarnok	38	0,41	0,64	
	mozi	38	0,54	0,74	
	CD/DVD-bolt	34	0,58	0,76	
	szórakozóhely (diszkó)	29	0,57	0,76	
	könnyűzenei koncert	29	0,48	0,69	
	kávéház	29	0,5	0,71	
	videotéka	20	0,42	0,65	
	internet café	11	0,34	0,59	
Outdoor	művelődési ház	38	0,52	0,72	52,12
	fesztivál	38	0,53	0,73	
	iskolai rendezvény	35	0,51	0,71	
	táncművészeti rendezvény	18	0,53	0,73	
Irodalom Képzőművészet	könyvesbolt	50	0,67	0,82	58,15
	könyvolvasás	44	0,44	0,66	
	múzeum, kiállítás galéria, kiállítóterem	39	0,64	0,8	
	könyvtár	25	0,63	0,79	
		25	0,53	0,73	
Előadói művészetek	színházi előadás, színházban	34	0,59	0,77	53,14
	színházi előadás, máshol	28	0,46	0,68	
	komolyzenei hangverseny	11	0,62	0,78	
	opera	8	0,53	0,73	
	jazzkoncert	8	0,46	0,68	

Leszámítva a tévénezést, nincs olyan kulturális viselkedés, melyet az elmúlt három évben mindenki folytatott. A válaszadók több mint ötöde semmilyen kulturális viselkedésről nem számolt be. Három viselkedés van, melyről a válaszadók több mint 40 %-a ad számot (könyvesboltok és plázák látogatása, könyvolvasás). A viselkedések többsége abba a kategóriába esik, melyről a válaszadók legalább 20 %-a beszámolt. Az opera, a komolyzene, a jazz, a tánc és az internetcafé viszont 20 % alatti említést kapott.

A 4. táblázat egyúttal azt is mutatja, hogy az egyes kulturális viselkedések milyen minták szerint szerveződnek. Négy mintázat különült el. A *populáris* minta egyesítette az olyan viselkedéseket melyek helyszíne a pláza, a könnyűzenei koncert, a diszkó, a videotéka, a CD/DVD-bolt, a mozi, a sportpálya. Az *outdoor* minta különböző jellegű kulturális viselkedéseket rendez egybe, melyek egyetlen közös jegye, hogy külső környezetben végbemenő, ad hoc jellegű kulturális történésekre irányulnak. Ide tartozik a fesztiválok, a művelődési házak, iskolai rendezvények, táncestek látogatása. A *magaskultúra* ígézetében létrejött viselkedések két minta szerint különültek el. Az egyik minta az *irodalom és a képzőművészet*, a másik minta az *előadói művészetek* jegyében jött létre.

5. táblázat

A kulturális viselkedés mintái és az internetezés

	Nem internetezők	Internetezők	Eta ²
Populáris	-0,51	0,65	0,34
Outdoor	-0,31	0,4	0,12
Irodalom és képzőművészet	-0,42	0,54	0,23
Előadói művészetek	-0,31	0,39	0,12

A nem internetezők és az internetezők között a különbség nem abban van, hogy az egyik csoport tagjai egyes kulturális viselkedéseket inkább preferálnának, mint másokat. Az 5. táblázat alapján azt mondhatjuk, hogy bármilyen mintát is kövessen, kulturális viselkedés csak az internetezők körében fordul elő. Ha visszaemlékszünk az útmodellre, mely a két csoport közötti társadalmi különbségeket tárta fel, ez az eredmény nem meglepő. Arra utal, hogy az internetezés önmagában senkinek sem segít abban, hogy mindennapi életében erősödjön a kultúra vonzása, definiáljuk bármiképpen is a kultúrát. Az internetezés arra jó, hogy felerősítsen már meglévő kulturális velleitásokat.

A következőkben megnézzük, hogy a kulturális viselkedés mintái alapján elkülöníthetők-e csoportok, melyek tagjaira azonos jellegű kulturális viselkedés jellemző. A 6. táblázat mutatja be a kapott csoportokat.

6. táblázat
Kulturális viselkedési csoportok (klaszterközpontok)

Viselkedési minták	Kulturális viselkedési csoportok			
	Kulturális gazdagok	Kulturális szegények	A tömegkultúra közönsége	A magaskultúra közönsége
Populáris	1,31	-0,68	0,98	0,01
Outdoor	1,43	-0,64	0,91	-0,08
Irodalom- képzőművészet	1,69	-0,71	0,21	0,58
Előadói művészetek	1,99	-0,53	-0,18	0,36
Elemszám (%)	341 (11,4)	1475 (49,1)	565 (18,9)	607 (20,3)

Az országos reprezentatív minta majdnem fele (49%) semmilyen kulturális viselkedést nem tanúsít. Őket soroltuk be a *kulturális szegények* csoportjába. Legkisebb lett a *kulturális gazdagok* csoportja (11 %), melynek tagjai nem válogatnak a kulturális viselkedések fajtái között, s mindenféle eseményen rész vesznek, ha van idejük, kedvük és pénzük. A minta 20 %-a nevezhető a *magaskultúra közönségének*, mely érdeklődik az irodalom és a képzőművészet, valamint az előadói művészetek iránt. Hasonló arányú (19 %) a *tömegkultúra közönsége*, mely a népszerű kulturális események iránt érdeklődik, s látogatja a plázákat, könnyűzenei koncerteket, sporteseményeket stb.

A korábban ismertetett adatok birtokában egyáltalán nem meglepő, hogy az internetezés léte és hiánya szignifikáns összefüggést mutat a kulturális viselkedés típusai szerint képzett csoportokkal. A kulturális szegények 80 %-a nem internetezik, ami arra utal, hogy akik nem interneteznek, azok igen nagy valószínűséggel kulturális szegények is egyben. Fordított a helyzet a kulturális gazdagok körében, akik 84 %-a internetező. Kisebb arányú, de még mindig domináns az internetezők jelenléte a tömegkultúra és a magas kultúra közönségében. A magaskultúra közönsége mindazonáltal jelentős arányban (45 %) van jelen a nem internetezők között is.

7. táblázat

Kulturális viselkedési csoportok és internetezés

	Nem internetezik	Internetezik	Összesen
Kulturális gazdagok	13,7 %	86,3 %	100 %
Kulturális szegények	80 %	20 %	100 %
A tömegkultúra közönsége	29,9 %	70,1 %	100 %
A magaskultúra közönsége	45,1 %	54,9 %	100 %

Chi-négyzet érték: 777,96 df: 3 szig. 0,000 Cramer's V: 0,51

Új gazdagok – új szegények

Ha csak a könyvolvasást és az internet útján történő informálódást nézzük, akkor a mai magyar társadalmat négy csoportra oszthatjuk. Az első csoportba azok tartoznak, akik nem interneteznek, és nem olvasnak könyvet. Ez a csoport a legnépesebb (37 %). A második legnépesebb csoport (25 %) internetezik is, olvas is. A „Gutenberg-árvák” interneteznek, de nem olvasnak (19 %). Olvas, de nem internetezik 19 %. A nem internetező, nem olvasó szegmens megegyezik a régi értelemben vett szegénységgel. Életkoruk átlagosan magas, iskolai végzettségük alacsony, életlehetőségeik beszűkültek. Az információszerzési hátrányok a csoport tagjait bezárják a szegénységbe, ahonnan információ hiányában nem nyílnak számukra kivezető utak. A szociális szegénység és a kognitív szegénység egymást erősíti.

A régi szegények ellenpólusa a régi gazdagok csoportja, melynek tagjai olvasnak, de nem interneteznek. Életkoruk átlagosan magas. Kapcsolatuk csak a kultúra múltjával van, a jövővel szemben zártak. Az új szegények interneteznek, de nem olvasnak. Életkoruk átlagosan alacsony, iskolai végzettségük a korosztályi átlagnak megfelelően viszonylag magas. Mindent tudnak, amit az internetet használva megtudhatnak. E csoportokkal szemben van az új gazdagok csoportja, akik olvasnak és interneteznek. Fialatok, magas iskolai végzettségűek. A régi és az új információszerzési módok együttesen lehetővé teszik számukra, hogy a kultúra régi és új tartalmait egyaránt megismerve egyszerre lehessenek a kultúra folytatói és megújítói.

Az internetezés a jelek szerint nem orvosság a szegénységre, de gazdagabbá teheti azokat, akik gazdagok.

Felhasznált irodalom

Csepeli György – Prazsák Gergő (2004): *Paradigm Change in Sociology*. Review of Sociology, 10. évf., 2. sz., 39-46.

Csepeli György – Prazsák Gergő (2009): *Új technológiák, kommunikációs rétegződés, társadalmi státus*. Információs Társadalom, 9.évf., 2. sz., 80-91.

Eurostat 2008. News Release, 2008/169.

Galács Anna – Ságvári Bence (2008): *Digitális döntések és másodlagos egyenlőtlenségek: a digitális megosztottság új koncepciói szerinti vizsgálat Magyarországon*. Információs Társadalom, 8. évf., 2. sz., 37-52.

Központi Statisztikai Hivatal, 2008. Statisztikai tükör, 2. évf., 147. sz.

Nemzeti Hírközlési Hatóság: *Szélessávú internetelés helyzete Magyarországon 2004Q2-2009Q2* www.nhh.hu

Prazsák Gergő (2009): *A teve az oroszlán és a gyermek. Nietzsche emberképe az információs társadalom tükrében*. Információs Társadalom, 9. évf., 2. sz., 51-67.

Szívós Péter (2008): *A háztartások életkörülményei*. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Társadalmi Riport, 89-107.

Verebics János*

AZ ELEKTRONIKUS KÖZSZOLGÁLTATÁSOK JOGI SZABÁLYOZÁSA

Az uniós csatlakozás realisabb közelségbe kerülése és az információs társadalommal összefüggő koordinációs feladatok összetett volta már 1999-ben nyilvánvalóvá tette, hogy azok ellátására a szakminisztériumokhoz (általánosságban a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium, az elektronikus kereskedelem vonatkozásában a Gazdasági Minisztérium) telepített hatáskörök és források már nem lesznek elégségesek. A Miniszterelnöki Hivatalon belül relatív önállóságot kapva így jött létre az Informatikai Kormánybiztosság. 2002-ben a Kormánybiztossághoz telepített funkciók és hatáskörök szétválasztásra kerültek: a kormányzati informatika (szolgáltató állam kialakítása) koordinálásának kérdéseit nem az újonnan felállított Informatikai és Hírközlési Minisztériumhoz, hanem a MeH keretei között működő kormány megbízott-hoz telepítették. Az információs társadalmi jogszabályok előkészítéséért általánosan az IHM lett felelős.

A Miniszterelnöki Hivatalról szóló 148/2002. (VII. 1.) Korm. rendelet a Miniszterelnöki Hivatal vezető minisztert kötelezte, hogy dolgozza ki a Kormány elektronikus kormányzati szolgáltatási stratégiáját, és gondoskodjék a stratégia megvalósításának szervezéséről és végrehajtásának irányításáról, az egységes kormányzati elektronikus szolgáltatási politika kialakításának és megvalósításának összehangolásáról. A miniszter feladata lett továbbá, hogy a szolgáltató állam, az elektronikus kormányzat fejlesztése érdekében gondoskodjék kormányzati szolgáltatások kiépítéséhez szükséges feltételek biztosításáról, az elektronikus kormányzati közigazgatási ügyintézés rendszerének kialakításáról, az Európai Unióhoz való csatlakozással és más nemzetközi szerződésekkel összefüggő, a szolgáltató államot, az elektronikus kormányzati szolgáltatásokat érintő feladatok ellátásáról, valamint az elektronikus kormányzati gerinchálózat és a kormányzati portál kiépítéséről, üzemeltetéséről, a kormányzati elektronikus közbeszerzés rendszerének megvalósításáról.

*A Magyar Információs Társadalom Stratégia készítéséről, a további feladatok ütemezéséről és tárcaközi bizottság létrehozásáról szóló 1214/2002. (XII.28.) Kormányhatározat elfogadta a magyar információtársadalom-stratégia legfontosabb céljait, az ágazati feladatokra vonatkozó részstratégiák kidolgozását az ágazati miniszterek felelősségévé, az MITS elkészítését az informatikai miniszter feladatává tette. Az MITS-sel párhuzamosan született meg az *eKormányzat 2005. Stratégia és Programterv*, mely a kormányzati informatika körében mérte fel és ütemezte az elvégzendő feladatokat. Az elkészült stratégiát a „három korszakváltás”*

* egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

(EU-csatlakozás, az információs társadalom útjára lépés, valamint a magyar közigazgatás átfogó reformja) alapkövetelményeinek figyelembe vételével munkálják ki.

A Miniszterelnöki Hivatalról, valamint a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter feladat- és hatásköréről szóló 176/2007. (VII. 1.) Korm. rendelet, illetőleg annak Melléklete határozta meg a miniszter közigazgatási informatikával összefüggő feladat- és hatásköreit. A 2008 elején bekövetkezett újabb kormányzati átszervezéseket követően e kérdéseket a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter feladat- és hatásköréről szóló 29/2008. (II. 19.) Korm. rendelet szabályozza, mely a közigazgatási informatikával kapcsolatos feladatok ellátásának irányítását a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszterhez mint a közigazgatási informatikáért felelős miniszterhez telepítette. Az addig különvált stratégiai tervezés, az infrastruktúra- és technikai hozzáférés feltételrendszerének biztosítása, illetőleg az elektronikus kormányzatra vonatkozó szabályozási kérdések a MeH keretei között integrálódtak.

Az MITS és vele egy időben az eKormányzat 2005-nek *A Magyar Információs Társadalom Stratégiájáról és annak végrehajtásáról szóló 1126/2003. (XII. 12.) Korm. Határozattal* történő elfogadása az ügyfélközpontú közigazgatást előtérbe helyező szolgáltató állam kialakításának egyik legfontosabb elemévé az elektronikus ügyintézésnek és az ezt támogató rendszereknek a megteremtését és az ehhez szükséges infrastrukturális és jogi feltételeknek a biztosítását emelte. Az e-konceptiók továbbfejlesztését jelentő, új, konkrét fejlesztési feladatokat is meghatározó „*E-közigazgatás 2010 Stratégia*” (az erről szóló jelentést 2008. július 2-án vette tudomásul a Kormány) célja az volt, hogy olyan, minden résztvevő számára közösen megvalósítani kívánt e-közigazgatási jövőképet fogalmazzon meg, amely az elkövetkezendő évek fejlesztéseinek részletes céljaihoz egységes keretet ad. Rögzítette a célok eléréséhez vezető legfontosabb stratégiai tényezőket is. A stratégia számos részleme már megvalósult, illetőleg a következő hónapokban realizálódik – biztosítva a szükséges informatikai-infrastrukturális háttérrel a szabályozási környezet megfelelő, a technikai adottságokhoz illeszkedő továbbfejlesztéséhez is.

Az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény [Áe.] 2001-ben történt módosítása megteremtette az elektronikus hatósági ügyintézés és szolgáltatás jogszabályi feltételeit. Az Áe. alapján lehetővé vált – akár elektronikus formanyomtatvány rendszeresítése mellett is – a kérelemnek a közigazgatási szervhez elektronikus dokumentumban való benyújtása [Áe. 16. § (1) bek.], az elektronikus dokumentum iratkénti elismerése [Áe. 28. § (3) bek.], a határozat elektronikus dokumentumba foglalása [Áe. 43. § (2) bek.] és a határozat elektronikus dokumentumban való kézbesítése [Áe. 45. § (1) bek.]. Az Áe. konstrukciója az elektronikus ügyintézés azonban csak akkor engedte meg, ha az adott eljárástípusra tekintettel azt ágazati jogszabály kifejezetten lehetővé tette. Illetve – az önkormányzati igazgatás terén –, ha annak technológiai feltételei megvoltak és az önkormányzat illetékességi területére az elektronikus ügyintézés rendelet alapján lehetséges volt.

Az elektronikus kormányzat megvalósításával összefüggő egyes szabályozási feladatokról szóló 2316/2003. (XII. 10.) Korm. határozat h. 1. pontja az elektronikus ügyintézés mielőbbi bevezetése érdekében elrendelte, hogy 2004. március 31-ig a Kormány elé kell terjeszteni az elektronikus hatósági ügyintézés lehetővé tételéről szóló kormányrendelet tervezetét. *Az elektronikus közigazgatási ügyintézésről és a kapcsolódó szolgáltatásokról szóló 184/2004. (VI. 3.) Korm. rendelet* – meghatározott ügýtípusokban – az elektronikus közigazgatási ügyintézés lehetőségét az Áe. keretei között, viszonylag korlátozottan, az államigazgatási eljárásról szóló 1957. évi IV. törvényben kifejezetten lehetővé tett eljárási cselekményekre nézve, alternatívaként nyitotta meg. A rendeletben megjelenő szabályozási modell arra törekedett, hogy figyelembe vegye a közigazgatás szerveinek informatikai ellátottságát, a kormányzati informatika körében megvalósult és a szabályozás időszakában befejeződő fejlesztéseket. Számolt az ügyfelek informatikai, elektronikus ügyintézési felkészültségének sajátosságaival, a rendelet érvé-

nyesülését segíteni tudó, hatályos jogszabályi környezettel. A rendeletben szabályozott elektronikus úton gyakorolt közigazgatási szolgáltatásnyújtási és igénybevételi lehetőségek alapvetően az internet (és az elektronikus levelezés) kínálta adatátviteli és megjelenítési technológiára épültek, amely akkor már jelentős felhasználói kör számára volt hozzáférhető.

Az elektronikus kormányzás fogalma a hatósági ügyintézés körébe nem tartozó egyéb elektronikus ügyintézés támogatását és tájékoztató szolgáltatásokat is magában foglal. Az állampolgárok magasabb színvonalú kiszolgálását lehetővé tevő, korszerű eszközöket alkalmazó, szolgáltató szemléletű, országos elektronikus ügyintézési, ügyfél-tájékoztatási rendszer szolgálja. A központi rendszer (KR) egységesen biztosítja az állampolgárok, a közigazgatási és egyéb csatlakozó szervek számára az elektronikus alapszolgáltatásokat, amelyekhez szabványosított felületeken csatlakoznak a kormányzati elektronikus szolgáltatások. A KR lehetőséget biztosít az önkormányzati szolgáltatások csatlakoztatására is. A központi elektronikus szolgáltató rendszer az elektronikus kormányzati gerinchálózatot, a kormányzati portált, a kormányzati ügyfél-tájékoztató központot, az ott megjelenő szolgáltatásokat és ügyintézési lehetőségeket foglalja magában, és biztosítja az ügyfelek számára az elektronikus ügyfélkaput, a csatlakozott szervek számára pedig a hivatali kapu létesítésének lehetőségét is. A központi rendszer elemei közül az EKG 2001–2004 között, a kormányzati portál 2002-ben már kialakításra került, az ügyfélkapu szolgáltatásai 2005. április 1. óta vehetők igénybe. A KR Felügyeletét és működtetését a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter feladat- és hatásköréről szóló 29/2008. (II. 19.) Korm. rendelet alapján a Miniszterelnöki Hivatal látja el. Az ügyfélkapu köré kiépült, központosított elektronikus ügyintézés alapvető jogi és informatikai biztonsági feltételrendszerére vonatkozó részletszabályokat – a Ket. szabályaival összhangban – a Központi Elektronikus Szolgáltató Rendszer és a kapcsolódó rendszerek biztonsági követelményeiről szóló 84/2007. (IV. 25.) Korm. rendelet, illetőleg a Központi elektronikus szolgáltató rendszerrel szóló 182/2007. (VII. 10.) Korm. rendelet állapította meg.

A közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi XCL. törvény 160. § (1) bekezdése elvi élel mondta ki, hogy törvény, kormányrendelet, önkormányzati rendelet eltérő rendelkezése hiányában a hatóság a közigazgatási hatósági ügyeket elektronikus úton is intézi. A Ket. a 162. § (3) bekezdés a felsorolt ügyintézési módok közti választás lehetőségének biztosításán túlmenően nem tartalmazott rendelkezéseket arra vonatkozóan, hogy mely típusú hatósági eljárásokban, és milyen feltételek mellett van lehetőség az elektronikus úton történő eljárásra. A kivételeket az egyes ágazati jogszabályoknak kellett meghatározniuk. Értelmszerűen mindazon esetekben, ahol az ágazati jogszabály nem tartalmazott korlátozó vagy kizáró rendelkezést, az elektronikus úton történő ügyintézés lehetőségét 2005. november 1. napjától az ügyfelek számára igénybe vehetővé kellett (volna) tenni. A gyakorlatban az ágazati törvények legtöbbje élt a kizárás vagy korlátozás lehetőségével, az önkormányzatok pedig informatikai ellátottságukra, felkészültségükre hivatkozva igen nagy arányban (mintegy 83 %-ban) a számukra kézenfekvőbb utat választották, teljes körűen kizárták az elektronikus ügyintézés lehetőségét, amely az elektronikus út gyors terjedésének jelentős akadályát képezte. Tovább rontotta a helyzetet, hogy az önkormányzatok informatikai fejlesztéseikhez biztosított támogatások odaítélésénél nem volt követelmény az együttműködés képessége.

A Ket. 160. § (2) bekezdése értelmében ha az ügyfél legalább fokozott biztonságú elektronikus aláírással rendelkezik, a kérelem az ügyfél elektronikus aláírásával ellátva a központi elektronikus szolgáltató rendszeren (központi rendszer) keresztül, illetőleg közvetlenül a hatósághoz benyújthatóvá vált. Ha – a természetes személy – ügyfél legalább fokozott biztonságú elektronikus aláírással nem rendelkezett, számára az elektronikus hatósági ügyintézés lehetőségét központi rendszer biztosította. A központi rendszer igénybevételéhez az ügyfélnek ügyfélkapu létesítését kellett kezdeményeznie. Egy ügyfél több ügyfélkapuval is rendelkezhet. Az ügyfél-

kapu létesítése személyes megjelenéssel a személyi adat- és lakcímnnyilvántartás központi szervénél vagy a körzetközponti feladatokat ellátó jegyző által működtetett okmányirodában vagy kormányrendeletben meghatározott más szervnél kezdeményezhető (Ket. 160. § /4/-/5/ bek.).

A Ket. meghatározta az ügyfélkapu létesítésének eljárási lépéseit, követelményeit, a kérelem elküldésének, a hatóság részéről pedig a megérkezés visszaigazololásának módját, és szabályozta azt az eljárási határidők szempontjából lényeges kérdést, hogy az elektronikus úton elküldött kérelem mikor tekintendő a közigazgatási szervhez benyújtottnak. A Ket. 162. § (1) bekezdése a hatósági ügyek elektronikus úton történő intézésének vagy egyes eljárási cselekmények elektronikus formában történő elvégzésének eseteire adott példálózó felsorolást. Ha törvény, kormányrendelet, önkormányzati rendelet nem tiltja, az elektronikus kapcsolatfelvétel megfelelő dokumentálásával elektronikus úton is lehetővé (megtehetővé) tette a kérelem, a fellebbezési kérelem, az újrafelvételi kérelem, a méltányossági kérelem és a jogszabályban előírt mellékleteik benyújtását, a jogsegély iránti kérelem benyújtását és annak teljesítését, a hiánypótlási felhívást és a hiánypótlást, az eljárás irataiba való betekintést, az idézést, az igazolási kérelem előterjesztését, az ügyfél nyilatkozatát, bejelentését, a hatósághoz intézett bármely beadványát, a bizonyítékok ügyfél elé tárásának határnapját tartalmazó felhívást, a felügyeleti szerv eljárásához szükséges iratok felterjesztésére szóló felhívást, az ügyfél tájékoztatására, értesítésére és felhívására vonatkozó egyéb hatósági közléseknek az ügyfél tudomására hozását és a döntés közlését.

Az ügyféljogokat érintő alapvető garanciális rendelkezésnek minősült, hogy – törvény eltérő rendelkezése hiányában – az ügyfél és az eljárásban részt vevő más személy nem kötelezhető arra, hogy eljárási cselekményeit elektronikus úton végezze. Az ügyfelet az eljárás bármely szakaszában megillette az a jog, hogy válasszon az ügyintézés hagyományos és elektronikus formája között. Ezen túlmenően a Ket. a biztonságos elektronikus ügyintézés egyik technikai értelemben vett előfeltétele a használt informatikai rendszerek, alkalmazások zavartalan működését célzó, illetőleg a – valamennyi államigazgatási szervet terhelő – elektronikus úton történő tájékoztatási szolgáltatásokról is rendelkezett, megnyitotta az előzetes, elektronikus időpontfoglalás mint a közigazgatási szerv által nyújtott sajátos szolgáltatás alkalmazásának lehetőségét.

A Ket. az elektronikus ügyintézés lehetővé tételére törekvő szabályozási modellje alapvetően az internet által nyújtott lehetőségek kihasználására épül, a jogalkotó azonban már számolt azzal, hogy az ügyintézési folyamatban más, a hatóság és az ügyfél közötti kommunikációhoz használt elektronikus eszközök igénybe vételére is sor kerülhet: erre tekintettel szabályozta a törvény a hatóság és az ügyfél közötti a telefonon, illetve SMS-ben történő kommunikáció leglényegesebb alapkérdéseit is. A hatósági szolgáltatás törvényi szabályozása iránti igényt is az ügyfélközponitú ügyintézési megoldások kialakításának követelménye indokolta. A 169. §-a ennek megfelelően biztosította annak lehetőségét, hogy – jogszabályban arra feljogosított – hatóság az ügyfél számára más hatóságok elektronikus tájékoztató szolgáltatásához, illetve elektronikus ügyintézési rendszeréhez történő hozzáférést biztosíthasson, az ügyfél nevében, jogszabályban meghatározott feltételek esetén a közhiteles nyilvántartásokból történő adatszolgáltatási, másolatkészítési kérelmet terjeszthessen elő, az ügyfél nevében hatósági bizonyítvány kiállítását kérhesse, illetőleg az ügyfél azonosítását követően egyedi hatósági ügye intézéséhez internetes kapcsolati lehetőséget, szakmai és informatikai segítséget nyújthasson.

A Ket. az elektronikus ügyintézésre vonatkozó szabályokat csak a legszükségesebb mértékben rögzítette, felhatalmazást biztosított viszont az elektronikus hatósági ügyintézési szabályok alkalmazásához szükséges részletszabályok megalkotására. *Az elektronikus ügyintézés részletes szabályairól szóló 193/2005. (IX. 22.) Korm. rendelet* a Ket. 174. § (1) bekezdésének b) pontjában foglalt, *Az elektronikus ügyintézés lehetővé tevő informatikai rendszerek biztonságáról, együttműködési képességéről és egységes használatáról szóló 195/2005. (IX. 22.) Korm.*

rendelet a Ket. 174. § (1) bekezdésének e) pontjában foglalt, *A közigazgatási hatósági eljárásokban felhasznált elektronikus aláírásokra és az azokhoz tartozó tanúsítványokra, valamint a tanúsítványokat kibocsátó hitelesítésszolgáltatókra vonatkozó követelményekről* szóló 194/2005. (IX. 22.) Korm. rendelet pedig az Eat. 27. §-a (1) bekezdésének b) pontjában foglalt felhatalmazás alapján került megalkotásra. E részletszabályok, különösen a közigazgatási hatósági ügyintézésben kizárólagosan felhasználható, speciális elektronikus aláírás követelményének bevezetése, illetőleg a legtöbb közigazgatási szerv számára teljesíthetetlenül magas informatikai biztonsági követelmények előírása – mint utólag bebizonyosodott – maguk váltak az elektronikus ügyintézés elterjedésének leglényegesebb akadályává.

A Ket. hatályba lépésének, majd hatályosulásának kérdéseivel a Kormány megkülönböztett figyelemmel foglalkozott. A közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló törvény hatálybalépésével kapcsolatos feladatok ütemezéséről szóló 1145/2004. (XII. 22.) Korm. határozat 12. pontja megszabta a Ket. hatályosulásának 2007. május 1-jéig tartó időszakra kiterjedő vizsgálatát és a szükséges jogszabály-módosítások előkészítését. Az ÖTM 2007-ben elkészítette a módosítás tervezetét, amelyet több körben közigazgatási egyeztetésre bocsátott. Az igazságügyi és rendészeti miniszter feladat- és hatásköréről szóló 164/2006. (VII. 28.) Korm. rendelet módosításáról a 30/2008. (II. 19.) Korm. rendelet alapján az igazságügyi és rendészeti miniszter a Kormány közigazgatás-fejlesztésért felelős tagja, aki a közigazgatás-fejlesztésért való felelőssége körében az önkormányzati és területfejlesztési miniszter közreműködésével előkészíti a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló jogszabályokat.

A Ket. 2007-ben az ÖTM által elkezdett, majd az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium által véglegesített módosítási javaslata egyszerűbbé, gyorsabbá és hatékonyabbá kívánta tenni a közigazgatási eljárást. A 2008. évi CXI. törvény koncepcionálisan változtatott a Ket.-nek az elektronikus kapcsolattartásra vonatkozó szabályain is. A módosítás – több lépcsőben – jelentősen csökkenteni kívánta az eljárási határidőket, az ügyfelek terheit és kötelezettségeit, és a korábbinál szélesebb körben kívánta lehetővé tenni az egyablakos ügyintézés, és – előbb fakultatívan, majd bizonyos körben kötelezően is – az elektronikus eljárás alkalmazását. A gyakorlati tapasztalatok azt jelezték, hogy az elektronikus ügyintézésre vonatkozó szabályozást új, hatékonyabb, a központi rendszer már rendelkezésre álló szolgáltatásainak igénybe vételét támogató alapokra kell helyezni.

A Ket. megalkotásakor uralkodó koncepciót tükrözve a törvény – elvi főszabályként – úgy rendelkezett, hogy a közigazgatási hatósági eljárásban az egyes eljárási cselekmények törvény, kormányrendelet és önkormányzati rendelet eltérő rendelkezése hiányában, jogszabályban meghatározott módon, elektronikus úton is gyakorolhatók. Törvény az elektronikus ügyintézés az ügyek vagy egyes eljárási cselekmények meghatározott körében kötelezővé teheti vagy megtilthatja. Meghatározott hatóságok az ügyfelek hatékonyabb tájékoztatása, ügyintézésük elősegítése érdekében elektronikus tájékoztató szolgáltatásokat működtetnek. A központi közigazgatás elektronikus ügyintézése és szolgáltatásai a központi elektronikus szolgáltató rendszeren keresztül érhetők el, amelyhez az önkormányzatok és más szervezetek csatlakozhatnak. Az ugyancsak külön meghatározott hatóságok elektronikus tájékoztató szolgáltatásokat nyújthatnak, illetve a szolgáltatás nyújtására törvény kötelezheti őket [Ket. 8. § (1)-(3) bek.].

A Ket. 2008. évi módosítása érdemileg nem hozott változást a törvény 8. § (1) bekezdés tartalmában: e szerint törvény eltérő rendelkezése hiányában az ügyfél és az eljárás egyéb résztvevője nem köteles a hatósággal elektronikus úton kapcsolatot tartani. Annak érdekében azonban, hogy az ügyfelek mielőbb és minél szélesebb körben részesülhessenek azokból a szolgáltatásokból, amelyeket számunkra az elektronika nyújtani képes, a Ket. módosítása kimondta, hogy törvény eltérő rendelkezése hiányában az ügyfél a kérelmére induló eljárás során és az

eljárás egyéb résztvevője egy alkalommal indokolás nélkül, további esetekben méltányolható indokolással megváltoztathatja a kapcsolattartás általa addig alkalmazott módját. Ha a közigazgatási hatóságok számára az egymás közötti kapcsolattartásban az elektronikus út igénybevétele kötelező, nem alkalmazhatják a kapcsolattartás más módját. [Mód. Ket. 8. § (1)-(3) bek].

Annak érdekében tehát, hogy a Ket. 8. §-ában foglalt rendelkezés alapján az ágazati jogszabályok ne zárhassák ki a fennálló helyzethez hasonlóan széles körben az elektronikus eljárást, a Ket. mód. egyértelművé teszi, hogy ha törvény, eredeti jogalkotói hatáskörben kiadott kormányrendelet vagy önkormányzati hatósági ügyben önkormányzati rendelet eltérően nem rendelkezik, az eljárás megindítására irányuló kérelmet benyújtó ügyfél jogosult elektronikus úton kapcsolatot tartani a hatósággal, kivéve, ha az az adott kapcsolattartás tekintetében nem értelmezhető [Ket. 28/B. § (2) bek.]. A személyes megjelenés előírása csak törvényi szinten történhet, feltéve, hogy az ügy eldöntését olyan adatok hiánya akadályozza, amelyek az ügyfél megjelenése nélkül nem szerezhetők be.

A módosítás egy új, az első fokú eljárás megindításáról rendelkező fejezet elé beiktatott II/A. Fejezetben szabályozza a kapcsolattartás formáit, az ügyfél és a hatóság közötti, illetve a hatóságok egymás közötti kapcsolattartását, s ennek részeként az elektronikus kapcsolattartásra vonatkozó speciális szabályokat is. A módosítás a kapcsolattartásnak alapvetően két formáját ismeri, az írásbeli és a szóbeli kommunikációt. Írásbeli kapcsolattartás történhet papíralapú irat továbbításával, amibe értelemszerűen a hagyományos postai kézbesítés mellett a személyesen történő átadás is beletartozik, telefaxon (bár a telefaxot a döntés közlési módjainál kizárja), hatósági kézbesítővel, valamint elektronikus úton és a törvényben felsorolt más módokon. Szóbeli a jelenlévők közötti kapcsolattartás. Mindeme szabályokat megfelelően alkalmazni kell az ügyfél és a hatóság, valamint a hatóságok egymással történő kapcsolattartására is [Ket. 28/A. § (1) bek.].

Ha a hatóságnak szabad választási lehetősége van arra vonatkozóan, hogy melyik kapcsolattartási formát választja, a Ket. 7. §-ában foglalt költségtakarékossági és hatékonysági elv alapján kell választania azt a formát, amelyik az ügyfélnek és a hatóságnak a legkevesebb költséget okozza, és amely révén az eljárás a lehető leggyorsabban lefolytatható. Az új szabályozás egyik kapcsolódó garanciális szabálya a kapcsolattartás megkönnyítését célzó rendelkezés. Az ügyféllel való kapcsolatfelvétel alkalmával a hatóságnak fel kell hívnia az ügyfél figyelmét a kapcsolattartás egyszerűbb, gyorsabb formáira. (A gyakorlatban ez várhatóan úgy jelenik meg, hogy a hatóság kéri az ügyfél telefonszámát és e-mail címét. A törvény szerint azonban az ügyfél nem köteles ezeket az adatokat megadni. Ha pedig a közigazgatási szervvel a központi rendszeren át tart kapcsolatot, akkor az adatok közlése nem is szükséges.) Tájékoztatást ad a hatóság kapcsolattartásra szolgáló elérhetőségéről, valamint az általa nyújtott elektronikus tájékoztatás elérhetőségéről. Rövid szöveges üzenet útján, elektronikus levélben és telefonon is lehet tájékoztatást kérni és teljesíteni vagy jogszabályban meghatározott egyéb esetekben kapcsolatot tartani. A hatóság telefonon és elektronikus levélben előzetesen egyeztetheti az ügyféllel az egyes eljárási cselekmények elvégzésének időpontját. Ha a hatóságok közötti kapcsolattartás irattovábbítást nem igényel, a hatóságok elektronikus levélben vagy telefonon kötelesek egymással kapcsolatot tartani [Ket. Mód. 28/A. § (3)-(5) bek.]. Életveszéllyel vagy súlyos kárral fenyegető helyzet esetén, valamint törvény rendelkezése alapján bármilyen módon tarthat kapcsolatot a hatóság és az ügyfél. A kapcsolattartás időpontját és módját az iratra fel kell jegyezni. [28/A. § (6) bek.]. Az ügyfélre vonatkozó kapcsolattartási szabályokat az eljárás egyéb résztvevőjére is alkalmazni kell. [28/A. § (7) bek.].

Ha törvény, eredeti jogalkotói hatáskörben kiadott kormányrendelet vagy önkormányzati hatósági ügyben önkormányzati rendelet eltérően nem rendelkezik, az eljárás megindítására irányuló kérelmet benyújtó ügyfél jogosult elektronikus úton kapcsolatot tartani a hatósággal,

kivéve, ha az az adott kapcsolattartás tekintetében nem értelmezhető. Az ügyfél köteles elektronikus úton kapcsolatot tartani a hatósággal, ha azt törvény az adott ügyben vagy eljárási cselekmény vonatkozásában előírja [28/B. § (1)-(3) bek.]. A hatóság elektronikus úton tartja a kapcsolatot az ügyféllel, ha az ügyfél azt igényli, továbbá ha az ügyfél a kérelmet elektronikus úton nyújtotta be és az alkalmazandó kapcsolattartási formáról másként nem rendelkezett [28/B. § (5) bek.]. Törvény vagy kormányrendelet eltérő rendelkezése hiányában, ha az ügyfél a számára elektronikus úton elküldött irat átvételét öt munkanapon belül nem igazolja vissza, a hatóság a továbbiakban más írásbeli formában tart az ügyféllel kapcsolatot [28/B. § (6) bek.].

Az elektronikus kapcsolattartást a Ket. 2008. évi módosítása [Ket. Mód. 119-124. §] az eredeti koncepciótól eltérően, annál egyszerűbb és költségkímélőbb módon szabályozta. A korábbi szabályozás ugyanis azt várta el a hatóságoktól, hogy azok amellet, hogy a központi rendszerhez csatlakoznak és ügyfél- vagy hivatali kaput nyitnak, legyenek képesek elektronikus aláírással ellátott dokumentumok fogadására és a küldő viszontazonosítására is. Ez a megoldást amellet, hogy drága, feleslegesnek is tűnt, mivel a tapasztalatok alapján csupán néhány száz, a közigazgatásban alkalmazható elektronikus aláírás létezett, a közigazgatásban alkalmazható minősített aláírással történő ügyintézés nem terjedt el: a módosítás ezért az elektronikus kapcsolattartás teljes mértékben a központi rendszerre szabta. A módosítás ugyanakkor továbbra is részletesen rendelkezett volna az ügyfélkapun történő elektronikus kapcsolattartásról (a Ket. Mód. 119. §-val a Ket. 160. § helyébe lépő szabályozás), valamint az elektronikus ügyintézésről és az elektronikus tájékoztató szolgáltatással szemben támasztott követelményekről (a Ket. Mód. 123. §-val a Ket. 166-168. § helyébe lépő szabályozás) is.

A módosítás újraszabályozta a Ket. elektronikus tájékoztató szolgáltatásról szóló fejezetét. Azzal, hogy előírta, a hatóságnak az Eitv.-ben meghatározottakon túl milyen adatokat kell honlapon közzétennie, a működése összefüggésében pedig teljesítményének és hatékonyságának mérésére ügyforgalmi statisztikát kell készítenie, megteremtette az elektronikus információs szabadságról szóló 2005. évi XC. törvény (Eitv.) összhangját is. Az elektronikus kapcsolattartás alól törvényt módosítás csak szűk körben engedett kivételt: ha valamilyen külső, objektív oknál fogva lehetetlen az elektronikus kommunikáció, vagy ha az az eljárás elhúzódsásával járna. Lehetetlen az elektronikus kapcsolattartás, ha például üzemzavar keletkezett a küldő vagy a fogadó hatóság informatikai rendszerében. A Ket. Mód. rendelkezései főszabályként 2009. október 1-jével léptek hatályba, a folyamatban lévő technikai fejlesztésekre tekintettel a hatóságok közötti kötelező elektronikus kapcsolattartást kötelezően előíró rendelkezések hatályba lépésére 2011. január 1-jével kerül sor.

A közel másfél év szakmai előkészítése nyomán megszületett az *elektronikus közszolgáltatásról* szóló, a Parlament 2009. június 15-i ülésnapján elfogadott, a Magyar Közlöny 89. számának II. kötetében megjelent az elektronikus közszolgáltatásról szóló *2009. évi LX. törvény* (Eksztv.) az elektronikus ügyintézésre vonatkozó, zömében technikai jellegű szabályokat – az új e-kormányzati stratégiákban rögzített célokkal, az elektronikus közszolgáltatások koncepciójának kialakításával összhangban, és a már bekövetkezett fejlesztésekre is tekintettel – „kiemelte” a Ket. szabályozási tárgyköréből. Az Eksztv. elsődleges célja az volt, hogy az elektronikus közszolgáltatások infrastrukturális (szervezeti-intézményi, működési, biztonságossági, interoperabilitási stb.) feltételrendszerét kialakítsa. A szabályozás lényeges törekvése volt az elektronikus közszolgáltatások egyetemes elérhetőségének biztosítása. Ez egyrészt a rendelkezésre álló műszaki-technológiai eszközök és kapcsolattartási módozatok (internet, telefon, szöveges üzenetküldő szolgáltatások) alkalmazásának befogadásában, másrészt az ügyintézés támogató lehetőségek (ügysegédi szolgálat, ügyintézési pontok hálózata, ügyfélvonal stb.) szabályozásában öltött testet.

Az elektronikus közszolgáltatások nyújtása és igénybevétele a törvényi szabályozás szerint a központi elektronikus szolgáltató rendszer útján történik. A szabályozás lényeges új vonása, hogy „szakít” a hagyományos (a kizárólag a közigazgatási hatósági ügyintézésre jellemző) ügyfél-fogalommal. Ez a törvény tárgyi hatálya szerinti elektronikus közszolgáltatásnak a hatósági ügyintézésen túlmenően jóval tágabb kört magában foglaló megközelítésére vezethető vissza. Az Ekszt. fogalomhasználatában az elektronikus közszolgáltatás a törvény által szabályozott módon elektronikus úton nyújtott szolgáltatások biztosítására kötelezettek, illetőleg elektronikus úton szolgáltatást nyújtó egyéb szervezetek hatósági vagy egyéb tevékenységének, hatósági nyilvántartásból történő adatszolgáltatásának, a központi elektronikus szolgáltató rendszer (központi rendszer) igénybevételével, elektronikus úton történő végzése. A központi rendszer minden szolgáltatása elektronikus közszolgáltatásnak minősül [Ekszt. 3. § (1)-(2) bek.].

A nyilvános és tájékoztató jellegű közszolgáltatásokat bárki számára elérhetővé kell tenni, egyes törvényben meghatározott szolgáltatások igénybevétele azonban előzetes azonosításhoz köthető. Az Eksztv. ezzel összefüggésben rendelkezik a lehetséges (és logikailag új alapokra helyezett) azonosítási módokról is (Ekszt. 12-16. §-ok). A központi rendszerhez mint az elektronikus közszolgáltatásokat biztosító központi infrastruktúrához való csatlakozás főszabályként a közigazgatási eljárási törvény szerinti közigazgatási hatóságok (2012. január 1-jétől majd a bíróságok, ügyészségek) és a közszolgáltatók számára ügyfélszolgálatuk hozzáférhetőségének biztosítása érdekében kötelező, mások (költészetési szervek, köztisztviselők, területi és kisebbségi önkormányzatok, gazdálkodó szervezetek) számára pedig lehetőség. Az elektronikus közszolgáltatásokhoz való hozzáférés az igénybe vevőket a törvény erejénél fogva mintegy alanyi jogként, az Eksztv.-ben külön is meghatározott alapszolgáltatások vonatkozásában külön ellenszolgáltatás vagy díj fizetése nélkül illeti meg (Ekszt. 10-11, §).

Az Eksztv. stratégiai céljai között rögzített igény, hogy a szabályozásnak – szolgáltató szemléletű, egységes folyamatszabályozással, a szolgáltatások egyetemleges elérhetőségével – biztosítani kell a nyilvánosság és a társadalmi kontroll feltételeit. A csatlakozott szervezeteknek, szervezeteknek biztosítaniuk kell az ügyintézési folyamatok átláthatóságát, a közérdekű adatok megismerhetőségét és a személyes adatok védelmét, az informatikai biztonság és a más informatikai rendszerekkel való együttműködés követelményének az üzemeltetés folytonosságát lehetővé tevő teljesülését, valamint a digitális esélyegyenlőség és az elektronikus közszolgáltatások társadalmi elfogadottságának erősítését. Ugyancsak alapelv, hogy az elektronikus közszolgáltatások elősegítése a közigazgatás minden szervének kötelezettsége, és ennek teljesítése során e szervek együttműködésre vannak kötelezve [Ekszt. 4. § (1)-(4) bek.].

Az elektronikus közszolgáltatások igénybevétele során a képviselőlet megengedett: a természetes, illetve jogi személy, jogi személyiség nélküli szervezet helyett meghatalmazott is eljárhat, a képviselőlet jogosságát a törvényben meghatározott módon igazolni, illetve a jogosság fennállását ellenőrizni kell (Ekszt. 17. §). Az Eksztv. az elektronikus közszolgáltatások igénybevételét a legszélesebb személyi kör számára kívánja biztosítani: azok számára is meg kívánja nyitni a lehetőséget, akik interneteléréssel, vagy ügyeik elektronikus intézéséhez a kellő szakértelemmel, tapasztalattal nem rendelkeznek. Számukra egyfelől a már jelenleg is működő, továbbfejlesztendő e-Magyarország pontok, teleházak, integrált közösségi szolgáltató terek országos hálózata, másrészt a központi rendszer – külön jogszabályokban meghatározott ügyek intézésére telefonon is igénybe vehető – ügyfélszolgálat nyújt segítséget (vö. Ekszt. 28. §).

A központi rendszer szolgáltatásaival szemben általános követelmény, hogy ezek az igénybe vevő mindenkori élethelyzetéhez igazíthatók legyenek, az ügyfél számára a személyes és személyre szabott igényeihez igazodó ügyintézési felületet biztosítsanak, az ügyek intézése pedig lényegében egyablakos ügyintézésként legyen megvalósítható.

Az elektronikus közszolgáltatások igénybe vevői (az ügyfélkapuval rendelkezők) részére egyedi, elektronikus elérhetőségüket biztosító központi rendszercím kerül kialakításra, melyhez megfelelő nagyságú, az elektronikus közszolgáltatások igénybevétele során keletkezett dokumentumok elhelyezésére szolgáló elektronikus tárhely is tartozik. Az Ekszvt. az információs önrendelkezési jogok és a személyes adatok védelmének a lehető legmagasabb szintű biztosítása érdekében meghatározza az igénybe vevőnek az elektronikus úton tárolt információ feletti rendelkezéssel (így különösen a hosszabb távú megőrzést biztosító, ún. tartós tárban való elhelyezéssel, illetőleg meghatározott esetekben a nyilvánosságra hozatallal) kapcsolatos jogszabályait (Ekszt. 22-23. §).

A központi rendszerhez csatlakozott szervezetek számára kötelező a hivatali kapu nyitása: a szervezetek – ténylegesen a nevükben külön jogszabály szerint hitelesen azonosított és felhatalmazott ügyintézők – ezen keresztül férnek hozzá a központi rendszerben elérhető szolgáltatásokhoz, információkhoz. A csatlakozott szervezet számára a központi rendszer részeként a hivatali kapu és tár (szervezeti postafiók) kialakítása is biztosítva van. A törvény fogalomhasználatában hivatali kapunak a központi rendszer (KR) azon pontja minősül, amelyen keresztül a csatlakozott szervezet hozzáfér a központi rendszer által részére biztosított szolgáltatásokhoz [Ekszt. 2. § e.) pont]. A hivatali kapu – kormányrendeletben szabályozott – formája a cégkapu, mely a nem közigazgatási szervek (vállalkozások, alapítványok, egyesületek stb.) számára biztosítja a KR-hez való csatlakozás és a rendszeren keresztüli kommunikáció lehetőségét.

A csatlakozás feltétele azonban, hogy a hivatali kapun keresztül csatlakoztatni kívánt informatikai rendszerek és eszközök a törvényben meghatározott módon előzetesen biztonsági auditra kerüljenek, illetve a szakvélemények alapján a megfelelésüket a Nemzeti Hírközlési Hatóság regisztrálja. Az elektronikus közszolgáltatások hitelessége, minősége, üzembiztonsága és a kezelt adatok biztonsága érdekében az is követelmény, hogy a központi rendszer részét képező rendszerek a külön jogszabályban meghatározott egységes biztonsági és interoperabilitási követelményeknek megfelelően működjenek. Az Ekszvt. rendezi a működtetéssel kapcsolatos felelősségi kérdéseket is. Ha a csatlakozás feltételei a csatlakozás után megszűnnek (akár azért, mert az érintett szervezet többé nem nyújt elektronikus közszolgáltatást, akár azért, mert a műszaki, interoperabilitási stb. követelményeknek többé már nem felel meg) a rendszeres felülvizsgálatot végző, erre feljogosított szervezet szakvéleménye alapján a Nemzeti Hírközlési Hatóság (NHH) a regisztrációt visszavonja (Ekszt. 29-30. §).

A szabályozás alapvető jellegéből (az elektronikus közszolgáltatásokra vonatkozó keretszabályok kialakítása) adódóan egyrészt csak az alkalmazás szempontjából legszükségesebb fogalmak meghatározására, a közszolgáltatási struktúra, a folyamatok legalapvetőbb, garanciális szempontból törvényi szabályozást igénylő kérdései lényegi elemeinek rögzítésére törekszik, másrészt viszont biztosítja a részletszabályok rendeleti szintű megalkotásához szükséges felhatalmazásokat.

A törvény felhatalmazása alapján kormányrendelet határozza meg az elektronikus közszolgáltatást nyújtó szervezetek együttműködésével, az általuk működtetett informatikai rendszerek együttes működtetésével kapcsolatos részletes szabályokat, a központi rendszer működtetésével, valamint a szolgáltatásainak igénybevitelével összefüggő részletes informatikai-biztonsági, adatbiztonsági követelményeket, a csatlakozásra kötelezett szervezetek által igénybe vehető informatikai szolgáltatásokat, a központi rendszer igénybevevőinek azonosítására vonatkozó részletes szabályokat, a központi rendszerhez való csatlakozás műszaki követelményeit és az e követelményeknek való megfelelés tanúsításának szabályait, a központi rendszer útján nyújtott elektronikus tájékoztató, ügysegédi és ügyintézési szolgáltatások részletes formai, tartalmi, eljárási és dokumentációs követelményeit, a külön díj megfizetése ellenében igénybe vehető elektronikus közszolgáltatások körét, a díj megfizetésének módozatait, és eljárásrend-

jét, a hatósági nyilvántartásokból történő adatkérésre és adatszolgáltatásra vonatkozó informatikai-biztonsági követelményeket, a központi rendszer részeként nyújtott irattárolási, levéltári technikai szolgáltatásra és az e szolgáltatások igénybevételére vonatkozó részletes szabályokat, az elektronikus fizetésekre és elszámolásokra vonatkozó részletes szabályokat, illetőleg az elektronikus tárhely használatának részletes szabályait. Az Ekszt. végrehajtási rendeleteinek sorában időközben már elfogadásra és a Magyar Közlöny 2009. évi 145. számában kihirdetésre kerültek *Az elektronikus közszolgáltatás működéséről szóló 222/2009 (X. 14.) Korm. rendelet*, *Az elektronikus közszolgáltatás biztonságáról szóló 223/2009 (X. 14.) Korm. rendelet*, *A központi elektronikus szolgáltató rendszer igénybevevőinek azonosításáról és az azonosítási szolgáltatásról szóló 224/2009 (X. 14.) Korm. rendelet* és *Az elektronikus közszolgáltatásról és annak igénybe vételéről szóló 225/2009. (X. 14.) Korm. rendelet*, melyek egyúttal a Ket. „elektronikus végrehajtási rendeleteinek” nagy részét is hatályon kívül helyezték.

Elfogadás előtt áll a közigazgatási hatósági eljárásokban felhasznált elektronikus aláírásokra és az azokhoz tartozó tanúsítványokra, valamint a tanúsítványokat kibocsátó hitelesítésszolgáltatókra vonatkozó követelményekről szóló 194/2005 (IX. 22.) Korm. rendelet módosításáról szóló előterjesztés, mely már arra figyelemmel készült, hogy a Ket. módosítása után az elektronikus aláírás nem szerepel a közigazgatási hatósági eljárás követelményei között. A technológia ugyanakkor az elektronikus aláírásról szóló törvény alapján alkalmas mind teljes bizonyító erejű magánokiratok, mind közokiratok létrehozására, és a számítógépes rendszerek közötti biztonságos kommunikációhoz szükség van a számítógépek által használt PKI-technológiára (*Public Key Infrastructure*, Nyilvános Kulcsú Infrastruktúra), illetve az ahhoz szükséges tanúsítványokra is. Alkalmazásának lehetőségét tehát a jövőben is biztosítani kell, ugyanakkor nem célravezető magában a tanúsítványban megkövetelni a hivatalra vonatkozó attribútumok feltüntetését. Ez ugyanis ellehetetlenítené az aláírás általánosabb használatát. A jogosultság ellenőrizhetőségét sokkal egyszerűbb az aláírás ellenőrző adatainak közzétételével biztosítani. A hatályos szabályozásban a viszontazonosításra vonatkozó – magyar specialitásnak bizonyult – követelményt a tervezett módosítási javaslat opcionálissá változtatja. Ez a megoldás lehetővé teszi, hogy külön tanúsítvány nélkül (aminek jelenleg még mind hazai, mind EU-szintű szabályozása hiányzik) is legyen lehetőség az aláíró azonosítására. Az előterjesztés szerint a rendeletről törlésre kerül a biztonsági hitelesítésszolgáltatóra vonatkozó teljes szabályozás is, amelyet a gyakorlat nem igazolt. Ezzel a felügyeleti rendszert remélhetően sikerül majd a jelenlegi közigazgatási struktúrához igazítani.

Az Eksztv., illetőleg a „rég” elektronikus ügyintézésre vonatkozó részletsszabályokat felváltó új kormányrendeletek – főszabályként – ugyancsak 2009. október 1-jével léptek hatályba. A nagyobb informatikai felkészülést kívánó előírások (pl. amelyek a közüzemi szolgáltatást nyújtók ügyfélszolgálatára és azok működésére vonatkozó közérdekű információknak, szabályzatoknak a központi rendszeren keresztül való hozzáférhetővé tételét, illetőleg azok, amelyek az egyéb, nem közigazgatási hatóságnak minősülő elektronikus közszolgáltatást nyújtók adatainak hozzáférhetővé tételét írják elő) 2010. január 1-jével, az elektronikus közszolgáltatások igénybevételéhez szükséges közhiteles, elektronikusan vezetett nyilvántartásoknak, illetve adatbázisoknak a központi rendszeren keresztül való közvetlen elérhetővé tételére vonatkozó előírás 2011. január 1-jével lép hatályba. A bíróság, az ügyészség és a nyomozó hatóság által folytatott eljárásokban való elektronikus kapcsolattartásra vonatkozó előírások esetében ez a dátum 2012. január 1. Lépcsőzetesen, a szükséges felkészülési időt biztosítva lépnek majd hatályba az Ekszt. végrehajtása tárgyában kiadásra kerülő kormányrendeletek is.

Andó Éva*

E-NYELV – NETBESZÉD

Az elektronikus kommunikáció nyelvi jellemzői

A tanulmány az internetes kommunikáció néhány nyelvi sajátosságával foglalkozik. A hatvanas években elterjedt tömegkommunikációs eszközök hatásvizsgálatakor már Marshall McLuhan egyértelműen rávilágított: az új kommunikációs technológia új környezetet, közeget teremt, és így határozza meg az üzenet tartalmát. Az elektronikus kommunikációs kultúra nyelvhasználatának egyik legfontosabb sajátossága, hogy az írásbeliség és szóbeliség hagyományos dichotomikus szembenállását újraértelmezik nemcsak a dialogikus műfajok (chatkommunikáció), de az olyan monologikusabb formák is, mint például a személyes hangvétellő online napló (blog). A tanulmány célja példákon keresztül annak bemutatása, mi jellemzi nyelvészeti (grammatikai, stilisztikai) szempontból az „írott beszélt nyelvet”, „szóbeli-írásbeli keverékformát”, azaz a sajátos netnyelvet. Elemzésemben azt is bizonyítom, hogy ez az új típusú nyelv és nyelvhasználat az egyik megalapozója az elektronikus kommunikáció elterjedésével létrejövő új közösségi létformának és kultúrának.

A nyelvhasználat és a közösség viszonyára fókuszáló vizsgálat közösségfogalma is magából a közlésfolyamatból indul ki: *„közösségen a hatékony információközvetítésre irányuló kommunikatív cselekvések bizonyos szabályait egyöntetűen elfogadó és alkalmazó emberek közötti viszonyok együttesét értjük”* (Szécsi, 2007: 165).

Új eszközök – új nyelvhasználat – új gondolkodás

Dolgozatom kiindulópontja az az alapvetés, hogy az új kommunikációs technológia lényegileg határozza meg magát a kommunikációs üzenetet is, ezáltal új kommunikációs mód jön létre, átalakul a hagyományos értelemben vett, dichotomikus szembenállásra építő írásbeliség és műfajiság, és mindez a gondolkodásra is hatással van.

Faludy György „Lassanként elhamvad / Gutenberg szikrázó galaktikája” verssora találó költői képpel írja le azt a napjainkban zajló folyamatot, amelynek során a kézírás, majd a nyomtatott írás helyét átveszi az elektronikus írásbeliség. E poszt-Gutenberg-galaxis sajátos nyelvhasználati formát alakít ki. Ennek működéséről és sajátosságairól akkor alkotható árnyalt kép, ha áttekintjük a szóbeliség és az írásbeliség nyelvészeti leírásának kérdéseit.

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

Az elektronikus kommunikáció elemzése több szempontból lehetséges: strukturális sajátosságok és műfaji szempontok alapján, funkcionális osztályozás szerint (a kommunikációs funkcióknak megfelelően), illetve a kommunikáció fajtája alapján (írott / beszélt, monologikus / dialogikus). Jelen tanulmány a hagyományos értelemben vett műfajiság kérdéseivel nem foglalkozik, kiemelten elemzi azonban a szóbeliség – írásbeliség nyelvészeti kérdéskörét, s azon belül az új kommunikációs formák helyét.

A modern nyelvtudomány szempontjából kiemelkedően fontos kérdés a nyelv kétfajta megnyilvánulási formájának különbsége. Ennek bemutatása csak tágabb tudománytörténeti keretben lehetséges. Dolgozatomban a legfontosabb állomásokat kiemelve írom le a kétfajta nyelvhasználati forma jellemzőit.

Írott és beszélt nyelv vizsgálata

A XIX. századi összehasonlító nyelvészeti irányzat, az ógrammatikus iskola elemzései a nyelv írott formáját vizsgálták. A század második felének nyelvészeti irányzataira jellemző alapvető kettősség az individuálpszichológista és a szociálpszichológiai (társas lélektani) megalapozottságú nézetek szembenállása. Az újgrammatikus iskola egyik fő sajátossága, hogy a nyelvet elsősorban pszichikai entitásnak tartják. Hermann Paul a nyelvtörténet általános elveit próbálja meg kidolgozni, s ebben kiindulópontja az, hogy a nyelv egyéni teljesítmény, Humboldtra utalva a nyelv belső formájának meghatározása a cél. Humboldt a nyelvet aktív tevékenységnek, szerves létrehozás eredményének tartotta, s megállapította, hogy a nyelvnek a belső forma és a hangalak kapcsolata ad egyéni jelleget.

Hermann Paul az individuum sajátos létrehozó tevékenységét tartja a vizsgálat központi kérdésének. A beszéd és a hallás szerepének fontossága mellett Paul pszichologizmusából ered az a tény is, hogy a tudatalatti szférát is vizsgálni kívánja. „A beszédtevékenység minden megnyilvánulása a tudatalattinak ebből a homályos térségéből ered” (Paul 1920/1990, 30). A beszéd egyedi jellegéből következik, hogy a beszélés és a hallgatás mint aktív tevékenységek minden alkalommal hozzátesznek valamit a nyelv organikus egységéhez. A nyelv fizikai oldala Paul szerint az egyes organizmusok közötti közvetítés nélkülözhetetlen eszköze. Ez az elméleti háttér a hangtani kutatások fejlődésének kedvez.

A nyelvsvizsgálás fogalmának bevezetésével Paul már XX. századi elméletek számára nyújt kiindulási alapot, amikor megállapítja: „Az egyes organizmusok összehasonlításából egy bizonyos átlagot kapunk; ez határozza meg azt, ami a kérdéses nyelvben voltaképpen normális, a nyelvi szokást („Sprachusus”). Ezt az átlagot annál biztosabban állapíthatjuk meg, minél több egyedet és az egyedeket minél alaposabban figyeljük meg.” (Paul 1920/1990, 33.) Egy beszélő közösség nyelvi normája, a nyelvi sztenderd, tehát mindig csak az egyedi, parole jelenségekből vonható el, szintetizálható. Tanulmányom témája miatt is fontos hangsúlyozni: Paul a beszédtevékenység egyéni és egyedi aktusait tekinti a nyelv általános elveihez vezető út kiindulópontjának. „A beszédtevékenység fizikai jelenségei közül a megfigyelés számára az akusztikaiak a legjobban hozzáférhetőek” (i.h. 33).

A beszédtevékenység egyéni voltának mindenképp fölötte hangsúlyozásával áll szemben a francia Antoine Meillet nyelvfelfogása. Egy nyelv Meillet szerint nem létezik függetlenül a beszélő emberektől, a közösség azonban mindig külső hatalom a közösség tagjaival szemben. A nyelv társadalmi intézmény, lényegét nem az egyén lelkében kell keresni. Az általános nyelvészet elvei éppen ezért nem pszichikai, hanem nyelvészeti törvények.

Nem részletezem a XX. század két legmeghatározóbb nyelvelméletének ide vonatkozó elemeit, csak néhány szóval utalok rájuk. Saussure, amikor mereven elválasztotta a beszéd és a

nyelv jelenségeit, a beszédtevékenységet a külső nyelvészet tárgykörébe vonta. A nyelvi jelet kétoldalú pszichikai entitásként írja le, amelynek jelölő oldala a hangalaki megformálás. Saussure szerint a nyelvészet tárgya csak a homogén nyelvi tények rendszere lehet. A társadalmi és kulturális összetevők, a beszélést jellemző elemek *parole* tények, a *langue* nyelvészeti keretében nem vizsgálhatók. Mára már egyértelművé vált, hogy a beszédtevékenység jellemzői is konvencionálisak, s rendszerszerűen elemezhetők. Saussure elméletének kritikája ebből a szempontból már a Prágai Nyelvész Körben megjelent. Az itt munkálkodó nyelvészek mondják először ki, hogy foglalkozni kell a beszélt megnyilvánulásokkal is, a külső nyelvi tényekkel.

Noam Chomsky performanciát és kompetenciát különböztet meg. A hagyományos értelemben vett grammatika az ideális beszélő nyelvismeretét, kompetenciáját írja le. A performancia ennél többet jelent, a konkrét, egyedi megnyilvánulásokat is magában foglalja. Chomsky célkitűzése az ideális beszélő nyelvi kompetenciájának leírása.

Írott és beszélt nyelv különbözősége

A beszélt nyelvi forma egyértelmű vizsgálata egészen a XX. század második feléig nem jutott az írott nyelvvel azonos elbíráláshoz a nyelvészetben belül. Bár Bloomfield (1933) már a század első felében a szóbeliség elsődlegessége mellett érvelt, a szóbeli megnyilatkozások grammatikai és prozódiai jellegzetességeinek szisztematikus leírása csak a század hatvanas éveiben válik a kutatások központi témájává (DeVito 1966, 1967; O'Donnell 1974; Poole – Field 1976; Halliday 1979; Chafe 1982). E nyelvészeti munkák – és a különböző filozófiai irányultságú elemzések (pl. Ong 1982, Goody 1987/1998) is – a szóbeli és írásbeli közlések sajátosságait szembeállítások sorozatával mutatják be.

Vigotszkij (1956/2000) az írott beszéddel kapcsolatosan a tudatosságot és a szándékosságot hangsúlyozza. A belső beszéd sűrített, összevont, rematikus természetéhez képest a beszélt nyelv már kifejtettebb forma, mégis a közös kontextus révén hagyhat el írásban feltétlenül kifejtendő elemeket. Az előbeszéd inherens dialogikussága teszi lehetővé az elliptikus szerkezeteket, a tömörséget. Scserbát idézi Vigotszkij (i.h. 372), aki szerint a monológ mesterséges nyelvi forma, a nyelv igazi mivoltát a dialógusban fedi fel. Utalhatunk itt Bahtyinnak a szó eredendő belső dialogikusságáról szóló érveléseire is.

Az írás a beszéddel szemben áthidalja a térbeli és időbeli különbségeket, maradandó és felidézhető. Írásban az információátadás egyoldalú, nem történik azonnali visszacsatolás. A beszéd dinamikus és kontextusfüggő, inherens tulajdonsága az időbeli folyamatosság. A hangzó forma nyelvi természetét meghatározó sajátosságok abból a tényből erednek, hogy a beszéd létrejöttékor a gondolatok megszületésének és a szöveg megalkotásának a folyamata (majdnem) szimultán tevékenység.

A beszédprodukciót és az írást meghatározó eltérő mechanizmusok miatt a beszélt forma és az írott nyelv sok lényeges tekintetben különbözik. Így a közvetlenség és a kontextus, a lexikai tömörség és a grammatikai összetettség szempontjából. Következetes különbségek vannak a) a strukturális összetettség (mondathosszúság, beágyazás), b) a nyelvi kidolgozottság, c) a szófajok előfordulása (pl. igék komplexitása, elvont főnevek, melléknevek gyakorisága), és d) a személyes vonatkozás, személyesség tekintetében is.

A beszélt nyelv hiányos szerkezetei a közlés és a befogadás egyidejűségére vezethetők vissza: az üzenet küldésének és fogadásának közös a kontextusa.

A teljesség igénye nélkül táblázatba foglalom a beszélt nyelvet a XX. század hatvanas-hetvenes éveiben a kutatások előterébe helyező elemzések alapján leggyakrabban említett nyelvi különbségeket az írott és a beszélt forma között.

1. táblázat
A beszélt és írott nyelv különbségei

ÍROTT SZÖVEG	BESZÉLT SZÖVEG
<i>DeVito (1966, 1967)</i>	
kevesebb személyes érintettséget jelző szó pontosabb kvantifikáció lényegesen elvontabb kevesebb ragozott igealakot tartalmaz több elvont főnevet tartalmaz	több a személyes érintettséget jelző szó kevésbé pontos kvantifikáció kevésbé elvont több ragozott igealakot tartalmaz kevesebb elvont főnevet tartalmaz
<i>O'Donnell (1974)</i>	
hosszabb tagmondatok több alárendelt tagmondat több melléknévi igeneves szerkezet több melléknévi jelzős szerkezet több passzív szerkezet több modális segédige	rövidebb tagmondatok kevesebb alárendelt tagmondat kevesebb melléknévi igeneves szerkezet kevesebb melléknévi jelzős szerkezet kevesebb passzív szerkezet kevesebb modális segédige
<i>Poole – Field (1976)</i>	
hosszabb mondatok nagyobb kidolgozottság kisebb személyes érintettség	rövidebb mondatok kidolgozottság hiánya nagyobb személyes érintettség
<i>Halliday (1979)</i>	
nyelvtanilag kevésbé komplex	nyelvtanilag összetettebb
<i>Chafe (1982)</i>	
egységes tárgyilagos, objektív	töredékes bonyolult, szubjektív

DeVito (1966, 1967), O'Donnell (1974) vagy Poole – Field (1976) elemzése a beszélt nyelv és az írott szöveg különbségét főként morfológiai-szintaktikai szempontból vizsgálták, Halliday (1979) és Chafe (1982) munkájában a szöveg strukturális jellemzői kerülnek előtérbe. A szóbeli diskurzusok tanulmányozásával jelenik meg a beszélt szövegegység átfogó vizsgálata.

A diskurzus felől közelít az írott és a beszélt nyelv különbségeihez Tannen (1982a, 1982b) vagy Chafe és Danielwicz (1987). Ez a hozzáállás nem csupán az üzenetet közvetítő csatorna eltérő voltát hangsúlyozza, hanem vizsgálja az alkalmazott nyelvi formák specifikus vonásait is. A lexikai, szintaktikai és szerkesztettségbeli különbségek mellett a kétfajta kommunikációs aktus lényegileg különböző.

Diskurzus és szöveg

Az elektronikus kommunikáció elemzésével kapcsolatban fontos kijelenteni: a vizsgálati alap a *diskurzus*. A szociolingvisztikai és a chomskyánus nyelvészeti irányzat fő különbségének Labov (1969, 759) azt tartotta, hogy előbbi a diskurzus megfigyelésére épül, míg a generativisták az ideális hallgató és beszélő nyelvtudása által létrehozott ideális nyelvi rendszert írják le. Az első a performanciaalapú funkcionális megközelítés, a második pedig a kompetenciaalapú formális jellemzés. E diskurzuselemzés a nyelv használati formáját helyezi középpontba. A diskurzus fogalmának meghatározása és értelmezése nem egyértelmű az egyes nyelvészeti irányzatokban. Brown és Yule (1983) meghatározása a nyelvhasználat elemzését hangsúlyozza. A diskurzuselemzés az anyanyelvi beszélő által használt természetes nyelvet vizsgálja, szabályok helyett szabályszerűségeket keres (Brown – Yule, 1983), a beszélt nyelvi adatok funkcionális szempontú analizését végzi.

Szűkebb Stubbs (1983) definíciója, mely a spontán módon, tervezetlenül, az adott szituáció követelményeinek megfelelően létrehozott beszédeseményt nevezi diskurzusnak.

A diskurzusalapú vizsgálatok több irányzatot is lefednek: ezek a beszédaktus-elmélet, az interakcionális szociolingvisztika, a kommunikáció etnográfiaja, a pragmatika, a konverzáció-elemzés.

A diskurzus fogalmának tágabb használata minden kommunikatív funkciójú (beszélt és írott) nyelvi egységre utal. A különböző érdekeltségű diskurzusvizsgálatok közös vonása, hogy a nyelvet mind dinamikus, interaktív, társas entitásnak, a használat során formálódó jelenségnek tartja.

Az írott és beszélt diskurzus

Schiffirin (1994) a diskurzus fogalmát két jellemző szempontból írja le. E szerint a diskurzus a mondatnál nagyobb nyelvi egység, illetve a használatban lévő nyelv. Ez az átfogó diskurzus-definíció egyaránt magában foglalja a beszélt és írott nyelvi műfajokat is. Ezek természetük szerint (Schiffirin 1988) monologikus és dialogikus formákra bonthatók. (A monologikusság itt elsősorban formai kérdés; s nem jelenti a bahtyini – nyelvfilozófiai értelemű – eredendő dialogicitás megkérdőjelezését.)

A két legalapvetőbb csoport (írott és beszélt nyelvi forma) a kontextus alapján tovább osztható. A szituáció kötöttsége válik az alműfajok meghatározójává Chafe (1982) és Ochs (1979) besorolási rendszerében. Chafe a következő négy diskurzuscsoportot különbözteti meg (1982, 36):

1. informális beszélt nyelv (pl. családi beszélgetések vacsora közben);
2. formális beszélt nyelv (pl. egyetemi előadások);
3. informális írott nyelv (pl. személyes levelek);
4. formális írott nyelv (pl. tudományos dolgozatok).

Ochs (1979) az informális / formális kategóriák helyett – a szöveg létrejöttének formáját előtérbe helyezve – a tervezett / tervezetlen fogalmakkal határozza meg a diskurzusok eltérő csoportjait. Tervezetlen beszélt nyelvi diskurzus eszerint az informális spontán beszéd, például a kötetlen beszélgetés. Mind a diskurzus kontextusát leíró – a formalitás jegyével jellemző – klasszifikáció, mind Ochsnek a beszédprodukciónak a mechanizmusára épülő felosztása a nyelvhasználatból kiinduló vizsgálat alapvető elemét ragadja meg.

A tervezettség és a megjelenési forma alapján Ochs (1979) által felállított kategóriákat mutatja be az 2. táblázat.

2. táblázat

A diskurzusok csoportosítása

<i>Tervezetlen beszélt nyelvi diskurzus</i>	<i>Tervezett írott diskurzus</i>
A gyermekkor korábbi szakaszában elsajátított morfoszintaktikai szerkezetek használata.	A gyermekkor későbbi szakaszában elsajátított komplex morfoszintaktikai szerkezetek használata.
A kijelentések közötti kapcsolat megértése az adott kontextus függvénye.	A kijelentések közötti kapcsolat megteremtése lexikalizált, formális, kohéziót biztosító eszközökkel.
A deiktikus elemek túlsúlya.	Határozott és határozatlan névelős formák túlsúlya.
Alárendelő mondatok elkerülése.	Alárendelő mondatok használata.
A javító mechanizmusok túlsúlya.	Javító mechanizmusok hiánya.
Párhuzamosság, ismétlések (lexikai elemek, hasonló szintaktikai szerkezetek).	Kevesebb ismétlő, párhuzamos forma.
A narratív formákban az indító múlt idő után váltás jelenre.	Narratív diskurzus esetén múlt idejű elbeszélés.

A spontán, tervezetlen, beszélt nyelvi diskurzus egységét a szintaktikai jólképzettség és a lexikai változatosság helyett a szöveg szerkezetének egysége, az elbeszélt események időbeli és kauzális rendje adja. Az írott nyelv komplex struktúráit a hangzó szövegben a szupraszegmentális és más nem verbális eszközök (pl. gesztusok, arckifejezés) pótolják. Az elektronikus párbeszéd elemzésekor erre a jelenségre külön kitérek majd.

Chafe (1982) az írott diskurzus komplexitását több – konkrét nyelvi adaton megfigyelt – jelenséggel magyarázza. Halliday (1987) eltérő véleményt fogalmaz meg, amikor azt mondja, hogy a beszélt nyelv szintaktikailag igenis bonyolult. Szerinte Chafe és mások leírásával az a probléma, hogy az írott nyelvre alkalmazott nyelvtani szabályokkal mérik a hangzó formát is. Az eltérő szerveződés miatt a két forma komplexitása nem összevethető. E kétféle megállapításnak azonban (ahogyan azt a korábbiakban összefoglaltam) fontos elméleti és módszertani előzményei vannak.

A spontán beszélt nyelv jellemzői

Az internetes párbeszéd nyelvhászlati leírásakor a legtöbb elemzés azt hangsúlyozza, hogy e formát grammatikailag a spontán (tervezetlen) élőbeszéd jegyei jellemzik. Az alábbiakban ezeknek a nyelvhászlati mód tulajdonságainak a felsorolása következik.

Szövegtani szempontok alapján a legfontosabb különbség beszélt és írott nyelv között az információ közlésének lexikai tömörsége: az írás lexikai sűrítettsége jóval nagyobb a beszélt formáénál. Beszédben egyfelől magasabb a redundancia foka, másfelől azonban a kontextusfüggőség miatt az elliptikus formák is gyakoribbak. A beszélők közös tudása nyomán a szóbeli megnyilatkozások (például a társalgások) hiányos szerkezetei igen jó hatásfokkal kiegészíthetők.

Halliday ellenérvek felsorolásával cáfolta azt a felfogást, hogy a beszéd jellemző vonások nélküli töredékelemek széteső, szervezetlen sora volna. Kritikája megerősítésére megnevezte azokat a szabályosságokat, amelyek a szóbeli diskurzusokat jellemzik: hezitáció, téves kezdés, szerkezetszakadás (*anakoluthon*), nyelvbotlás, az – írott forma szempontjából – felszíni szerkezeti „hibák” nagy száma. (Halliday 1987, 68).

A szövegek tervezésével kapcsolatban felmerül egy izgalmas kérdés: hogyan következtethetünk a kidolgozási folyamatra az írás esetében. Halliday (1987, 69) felveti azt a problémát, mi volna, ha az írott szöveget a gondolkodási szünetekkel, az elírásokkal, a lehetséges szövegváltozatokkal, átírásokkal, áthúzásokkal együtt vizsgálhatnánk. Ebben az esetben – úgy gondolom – nem tartanánk annyira tökéletesnek és minden tekintetben jól képzettnek a klasszikus írott formát a hangzó nyelvvel szemben. E tekintetben is az élőszóhoz közelít az internetes kommunikáció: a későbbiekben lesz szó az elírásokról, javítatlan szövegezésekről.

Halliday a beszélt nyelvi szöveg formálásával összefüggő sajátságokat is vizsgálja (hezitáció, téves kezdés), szemben a korábbi szerzőkkel, akik leginkább a morfológiai, szintaktikai és lexikai különbségeket hangsúlyozták.

A tervezés, a kidolgozás és a megjelenítés relatív egyidejűségéből adódó jellemzők a tervezetlen, *spontán beszéd* esetében a leginkább szembevetők. A – ma leginkább a fonetikában használatos terminus *technicus* – először a pszicholingvisztikában (Goldman-Eisler, 1968) és a szociolingvisztikában (Labov, 1972) jelent meg. A spontaneitás általános definíciójaként elfogadhatjuk, hogy a spontán beszéd tervezetlen, nem előre elpróbált, szövegtani szempontból pedig a mindennapi, informális beszédstílus műfaja.

Bolla spontán beszédészöveget feldolgozó fonetikai elemzésében (1998) spontaneitás alatt a tervezetlen, azonnali reagálást igénylő nyelvi produkciót érti.

A spontán beszélt nyelvi forma jellegzetességei összefoglalóan a következők (Miller – Weinert, 1998: 22–23. alapján).

A spontán beszéd:

- valós idejű, rögtönzött;
- a (hallgató és a beszélő) rövid távú memóriájának kapacitása befolyásolja;
- rendszerint meghatározott kontextusban, szemtől-szembe kommunikációban jön létre;
- akusztikai sajátosságokkal jellemezhető;
- gesztusok, arckifejezés, testbeszéd kíséri.

Az eddig bemutatott leírások közös sajátossága, hogy egyértelműen dichotomikus rendszerekben gondolkodnak. Az elektronikus nyelvhasználati forma, különösen az párbeszédes formák esetében (chatkommunikáció) szétfeszíti ennek a szigorú kettéosztásnak a kereteit. Megnevezésére ezért olyan kifejezések alakultak ki, amelyek ezt az átmenetiséget, kétarcúságot szemléltetik: *írott beszélt nyelv*, *virtuális írásbeliség*, *új írásbeliség*, *oralizált írásbeliség*, *hibrid nyelvváltozat*, *keveréknyelv*, *spontán beszéd írásos formája*, „*cseppfolyós*” *nyelvhasználat* (ld. Bódy 2004; Érsok, 2006). A továbbiakban ennek a *köztiségnek* a bemutatására teszek kísérletet.

Átmeneti kategória vagy harmadik nyelvi forma?

A dialogikus chatkommunikáció nyelvhasználati jellemzéséhez a következőkből indulok ki. Az írott és beszélt nyelvi forma nem két homogén, elkülöníthető csoport, hanem sokféle diskurzus folyamatos átmenetét jelenti, ahol a szélső pontok képviselik a par excellence írásbeliséget és szóbeliséget. A kötetlen spontán társalgás az egyik végpont, a tudományos írásbeli publikáció pedig a másik (Chafe – Danielwicz 1987). Az átmeneti kategóriák között szerepel a felolvasás, vagyis egy írott szöveg hangzó formába öntése. Az internetes társalgás (a chat) formája szerint írott, sajátosságai alapján az előbeszédhez közelít.

A konkrét nyelvi sajátosságok leírása előtt meg kell említeni egy lényeges műfaji kérdést. Fontos különbségek mutatkoznak ugyanis: a chat és az e-mail van a legközelebb a beszédhez, a weboldalak, honlapok a legtávolabb (Crystal, 2001). Minél dialogikusabb a forma, annál több beszélt nyelvi jellemzőt találunk. Az elemzést tehát szükségképpen szűkíteni kell: az alábbiakban az internetes csevegésről, a chatről lesz elsősorban szó, mely tehát formája szerint írott, két vagy több személy közt zajlik az élőszó szinkronitásával (Werry, 1996). Szófajtani, szókészlet-tani és mondattani szempontból is spontán beszélt nyelvi sajátosságok jellemzik.

„Felmegyünk emesenre, és beszélünk...”

Az alábbi (saját gyűjtésű) példák jól illusztrálják, melyek azok a jellemzők, amelyek ezt az előbeszédszerűséget adják. Sokatmondó jelenség az is, hogy a cselekvés megnevezésére a résztvevők nem írással kapcsolatos igéket, hanem a „beszélünk”, „dumcsizunk”, „megdumáljuk”, esetleg a „találkozunk”, „talizunk” igéket használják. Ez utóbbi is utal arra, hogy a beszélgetés virtuális tere fontos (fizikai kontextust létrehozó) összetevő.

1. példa

A: tényleg palacsintába te mit is hozol én ugye tojást meg kakót fahéjat meg lisztet meg cukrot

B: a tojást a sári hozza asszem

A: nem nem ő szódavizet hoz a fanni tejet

B: nem tom, na mindl majd holnap + dumcsizzuk

A: persze pontosítjuk az egészet

2. példa

A: hallod jössz hnap?

B: jajaaaaa jövök.:D te?

A: naná én má ma se voltam suliban, me meg vok fázva („halálos beteg” vok) gyenes is jön?

B: igen asszem.

A:na megyek puszi

E két rövid példa is jól szemlélteti, hogy melyek azok a nyelvhasználati tényezők, amelyek e köztes formát jellemzik. (A példák 15 éves gimnáziumi tanulók msn-konverzációiból valók. Ahogyan jelen kötetben Csepeli György és Prazsák Gergő utal e nemzedékre: a „digitális bennszülöttek”, akik 6-7 órai fizikai együttlét után délutánonként otthon folytatják a – most már virtuális – csevegést. Közös tematikai jegye e beszélgetéseknek, hogy akárcsak a valós hétköznapi dialógusok esetében is, itt sem találkozunk nagy horderejű, fontos témákkal.)

A chatkommunikációt a közvetlen emberi beszélt nyelvi közlésfolyamat reprodukálásának az igénye motiválja (Werry 1996: 61). Werry ennek megfelelően ezt a formát „interaktív írott diskurzus”-nak nevezi. A továbbiakban először azokat a jellemzőket mutatom be, amelyek a spontán élőszóbeliséghez teszik hasonlóvá az elektronikus kommunikációnak ezt a módját.

Beszélt nyelvi sajátosságok a chatkommunikációban

Szintaktikailag az egyik legfontosabb jellemző, hogy nem (vagy ritkán) találunk jól kidolgozott, több tagmondatból álló alárendelt összetett mondatot. Ha a 2. táblázat mondatstruktúrára vonatkozó sajátosságait vesszük alapul, akkor a beszélt nyelvi mondatfűzés sokkal jellemzőbb e formára. Sok esetben töredékesek a megnyilatkozások, a közös kontextus több elliptikus (hiányos) szerkezetet eredményez. A tagmondatok laza mellérendelésével is a spontán beszélt nyelvre jellemző megnyilatkozástípusok jönnek létre.

Grammatikai szempontból szintén a beszélt nyelvi formák túlsúlya figyelhető meg: kevesebb az elvont főnév, több a ragozott igealak, nagyobb arányban találunk személyes formákat (pl. névmások). A jelentést csupán árnyaló módosító szavak és kifejezések is gyakoribbak („asszem”, „tűlképp” stb.).

A szóhasználatnál kapcsolatban a későbbiekben kiemelem majd e sajátos nyelvhasználati forma csoportképző erejét, itt kell azonban megjegyezni, hogy talán a legszembevetőbb lexikai sajátosság a csoportnyelvi elemek (*szleng*) használata. Nyelvfejlődési szempontból is lényeges e jelenség, hiszen az argó, a szleng korábbi vizsgálata elsősorban a beszélt nyelvi rétegekre terjedhetett ki. Ebben a formában azonban írásban rögzülnek ezek az elemek, s valószínűleg nagyobb hatással lehetnek a teljes nyelvi rendszerre.

A chatkommunikáció alaphelyzetéből adódó egyik lényeges sajátosság, hogy gyorsnak kell lenni. Ahogyan a korábban jellemzett spontán beszélt nyelvi konverzációban sincs idő gondolkodni, a majdnem szimultán interakció (azaz a produkciós és a percepciós idő rövideége) néhány fontos tényezőt eredményez:

- elírások, félregépelések,
- rontott helyesírás, helyesírási elvek eliminálása
- összevonások, rövidítések (text-nyelv).

Fontos azonban megjegyezni, hogy ezek a jelenségek hagyományá válva a csoportnyelviség lényeges sajátosságai lesznek. Vagyis, az összevont beszélt nyelvi formák („vok”, „asszem”, „tom”) megcsontosodott formákként e nyelvhasználati mód rögzült elemeivé váltak. Ugyanez vonatkozik a rövidítésekre is, melyek műfaji határokon is átlépve a teljes elektronikus nyelvet (e-nyelv) jellemzik (vö. sms-nyelv). Ez a sajátos *txt-nyelv* listázható, szótárazható¹, használatának kiemelkedő csoportképző ereje van.

Ugyanez igaz a rontott helyesírásra, erre utaltam korábban Hallidayt idézve a spontán beszéd „rontásaival” kapcsolatban. A gyorsaságnak persze itt is szerepe van, de általános a chatelő fiatalok körében az a nézet, hogy itt nem számít a helyesírás, a megértés a lényeg, ezért aztán a helyesírási elvek szándékos eliminálása nem csupán a szimultánításra vezethető vissza, hanem eltűrt (sőt, elvárt) nyelvi viselkedésforma.

¹ Egy angol nyelvre összeállított szótárra példa (rövidítések, emotikonok, sms-ekben és chatszobákban használt formák): http://www.webopedia.com/quick_ref/textmessageabbreviations.asp

A spontán beszédhez köthető legtöbbször idézett jelenség a szóhasználati és a szintaktikai jellemzők mellett az, hogy a virtuális konverzációban elégtelennek bizonyultak az írott forma modalitását jelző írásjelek, megjelentek a szupraszegmentális hangeszközök funkcióját és az arckifejezések, gesztusok szerepét helyettesítő jelek (az ún. *smiley*-k vagy emotikonok, azaz mosolygós, sírós stb. jelkombinációk).

A beszéd prozódiai jegyeinek pótlására megjelent jelenségek, eszközök az alábbi kompenzációs jelekben öltenek testet:

- hangerő kifejezése (KIABÁLÁS és „suttogás”);
- hangsúlyozás, kiemelés betűsokszorozással („pusziii”);
- hangulat- és érzelemkifejezés különféle eszközei (színek használatával, *smiley*-k vagy emotikonok a hagyományos központozás helyett).

A chates párbeszédben kétségbeesett erőfeszítés figyelhető meg, hogy a közvetlen (*face-to-face*) közléshelyzetben rendelkezésre álló prozódiai és nonverbális jeleket pótolják a résztvevők, képesek legyenek jól dekódolható érzelemkifejezésre. A betű- és írásjelhalmozás, a csupa nagybetűs szavak használata, a ritkítottan szedett szavak, a csillagok közé foglalt szavak töltik be e funkciót (Crystal, 2001: 35). Meg kell jegyezni, hogy az adott emotikonról csak a kontextusban derülhet ki, hogy pontosan milyen szándékot és érzelmet közvetít (Werry, 1996: 52). Ezekről a jelekről és eszközökről is elmondható azonban, hogy a nyelvhasználati forma rögzült elemeivé válva egy idő után már nem minden esetben funkcionális a megjelenésük (pl. a mosolyszimbólum gyakori, szinte kötelező eleme az e-maileknek).

A chatkommunikáció és a közvetlen beszélt nyelvi közléshelyzet különbségei

Az elektronikus kommunikáció formailag írás, mert a csatorna szempontjából (az üzenet átvitele) grafikai jelkészlettel történik. E vizuálisan érzékelhető forma tehát ebből a szempontból az írott nyelv tulajdonságaival jellemezhető.

Fontos különbség a *face-to-face* közvetlen dialogikus közléshelyzetekhez képest, hogy még a leginteraktívabb műfajok esetén, mint amilyen a chat, sincs lehetőség azonnali és kölcsönös (szimultán) visszacsatolásra (*feedback*), azaz az üzenetküldés közben nincs visszajelzés. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a produkció közben nincs mód az azonnali revízióra. A spontán beszélt nyelvben az újrakezdések, megszakadások, hezitációk tükrözik a felszíni szerkezetben azokat a pszicholingvisztikai folyamatokat, melyek a beszédpartner reakciójára adott azonnali válaszok. (Jó példa erre, amikor egy beszélt nyelvi dialógusnál látva a címzett nonverbális megnyilvánulásait a beszélő még a megnyilatkozás közben módosítja, pontosítja, árnyalja a mondandóját.) Ezzel kapcsolatban azt is ki kell emelni, hogy a produkciós folyamat sem látható olyan lineáris módon, mint a beszédalkotás esetében, mivel az üzenet elküldéséhez az enter gomb megnyomása szükséges.

Többfelhasználós környezetben a chates beszélgetéskor az üzenetek egyszerre több forrásból érkehetnek, így a párbeszéd egyszerre többfelé is zajlik. Ebből következik, hogy a diskurzusok szálainak megszakadása is gyakoribb, mint a közvetlen dialogikus közléshelyzetben.

Sok szó esett eddig a chatkommunikáció párbeszédszerűségéről, dialogikusságáról. A következőkben azt vizsgálom meg, milyen fontos különbségek mutatkoznak, ha a spontán beszélt nyelvi dialógusokkal hasonlítjuk össze az elektronikus párbeszédet.

Az etnometodológia alapelve szerint a társadalom tagjai mindennapi cselekvéseik során teremtik meg a társas viszonyokat, és ezáltal a szociális rendet. Az interakciók speciális típusát

vizsgáló konverzációelemzés a *társalgást* helyezi középpontba. Arra keresi a választ, hogy miként hozzák létre a résztvevők az interakció rendjét, hogyan értelmezik – e rendből kiindulva – saját és partnerük kommunikatív szándékait (Schegloff – Sacks, 1973: 290). A konverzációelemzésnek a hetvenes években – főként Emanuel Schegloff, Harvey Sacks és Gail Jefferson munkássága révén – kibontakozó gyakorlata mára több irányra bomlott. Az legfontosabb alapvetések a következők.

A társalgásnak a nyelvhasználat alapvető formájaként sajátos szabályrendszere van. E szabályok és elvek feltárása képezi a konverzációelemzés központi vizsgálati irányát. Az angol rövidítés alapján CA-nek is nevezett metodológia napjainkra olyan általános metaelméletté vált, amelynek keretein belül sok – diszciplinárisan különböző háttérű – kutató dolgozik. A *szomszédsági párok*, a *forduló*, a *beszélőváltás*, a *javítás (önjavítás és küljavítás)* fogalmak a szekvenciális rendezettség jegyében adekvát formában leírható jelenségek.

A magyar szakirodalomban *fordulóként*, *(beszéd)lépésként* használt fogalom a verbális interakció egysége. A társalgásokban rendszerint egy beszélő él a megszólalás lehetőségével, bár igen gyakoriak – de rövidek – azok az időszakok, amikor egyszerre többen beszélnek (*átfedések*). A beszélőváltás jól meghatározható rendben zajlik, az átmenetek között rendszerint nincs szünet. A hétköznapi társalgásokban a beszélők gyakran közbevágásokkal, átfedésekkel, befejezetlen egységekkel veszik át és adják át szót.

A megszólalások tartalma, rendje és időtartama nem meghatározott. A szó megtartására és átadására különféle stratégiákat alkalmaznak az interakció résztvevői. A megszólalás jogának megőrzésére irányuló szándék prozódiai eszközökkel és nonverbális jelekkel is kifejeződhet. A kitöltött szünetek alkalmazása, az emelkedő hanglejtésforma például azt jelzi a másik félnek, hogy még nem érkezett el a váltásra alkalmas pont. Vítathatatlanul nagy szerepe van a szóátadásban a testbeszédnek és a tekintetkommunikációnak. Ez az a pont, ahol leginkább megmutatkozik a chates párbeszéd nem élőnyelvi volta: a szó átadásának nincs több módja, csak egy gombnyomás jelzi, hogy végzett a beszélő, „jöhöt” a válasz. Közbeszólni is nehéz, bár többszereplős csevegésekben a gyorsaságnak fontos szerep van. Igyekeznie kell annak, aki meg akar szólalni, mert ha nem reagál elég gyorsan, esetleg megelőzi más

A chatkommunikáció nyelvészeti leírásának összefoglalása

A korábban feltett kérdésre, vagyis, hogy átmeneti kategóriáról vagy harmadik nyelvhasználati módról van-e szó, a következő válasz adható.

Amennyiben harmadik kategóriaként kezeljük, akkor helyénvaló Crystal definíciója: a netnyelv (*Netspeak*) a harmadik médium: írásbeli, beszédbeli és elektronikus sajátosságokat kombináló nyelv (Crystal, 2001: 48). Nyelvészeti szempontból a skálaszerű elképzelés, tehát a folyamatos átmenet a beszélt és írott nyelvi formák között talán megalapozottabb, ahol a két szélső pont a prototipikus írás és beszéd.

Terminológiai és teoretikus szempontból is a probléma egyik lehetséges feloldása, ha Koch és Oesterreicher alapján (Koch – Oesterreicher, 1996; idézi: Érsok, 2006) szétválasztjuk a médium és koncepció fogalmát. Így a klasszikus dichotómián túllépve például a chatkommunikációt *mediálisan* írásbeli műfajnak mondhatjuk, mivel írott nyelvi grafikus jelekkel valósul meg; *konceptcionálisan* pedig a szóbeliség jegyeit hordozza: fontos a térbeli-időbeli, szociális és emocionális *közelség*. A közelség – távolság fogalompár bevezetése szintén alkalmas az szóbeliség és az írásbeliség különbözőségének feltárására (Bader, 2002; idézi Érsok, 2006). Ez alapján a szóbeliségre jellemző közelség majdnem minden jegye jellemző rá: a dialogikusság, spontaneitás, a nonverbális kommunikációs eszközök fontossága, az informalitás, a tervezetlenség.

Véleményem szerint az interaktív elektronikus kommunikáció csak a dialogikusság jegyének szem előtt tartásával elemezhető: ahol a feladó és a küldő nézőpontja folyamatosan hat egymásra. A kontextus a verbális aktus formálódásának egészét érinti.

A szóbeliség alaptényezőit középpontba helyező megközelítéssel a cselekvésorientált, konkrét és társadalmi (vagyis minden esetben kontextusok hálózatába ágyazott) nyelvhasználat természetéhez juthatunk közelebb. Az írott szöveg elvont egysége (a mondat) helyett a megszólalást, a konkrét beszédaktust vizsgálhatjuk meg. Mindehhez kiindulópontot jelenthet a bahtyini nyelvértelmezés: a megértés mindig aktív és elkerülhetetlenül egybeforr a válasszal, sőt épp a válasz játssza a főszerepet. „A megértés csupán a válaszban érik be” (Bahtyin, 1976: 195). A szó önmagában való, kontextustól elszakított tanulmányozása értelmetlen: „minden szó és műfaj intencióktól hemzseg” (i.m. 207).

Nyelvhasználat – az új közösségi létforma alapja

Dolgozatomban többször utaltam az új típusú nyelvhasználat csoportnyelvi jellemzőire, és ezáltal közösségképző erejére. A következőkben a társasnyelvészet, a szociolingvisztika szempontjából vizsgálom meg a jelenséget, bevonva az elemzésbe az ún. *nyelvi pozicionálás* elméletét.

A csoportszerveződés és a csoportokon belüli szerepek vizsgálata a szociológia tárgykörébe vonható, nyelvészeti szempontból azonban fontos kiemelnünk azt a társas viszonyok elemzéséből eredő megállapítást, miszerint nem tekinthetjük a szubjektumot a nyelven és a környezetét képező interakciókon kívüli entitásnak. A kortárs filozófia és szociológia több áramlata is megkérdőjelezi az önmagában álló és önmagát teremtő *én* létezését. Az ún. lacani pszichoanalízis és az általa befolyásolt társadalmi elmélet például az *ént* a *nyelvi pozicionálás* eredményeként fogja fel, amely mindig a más emberekkel vett konkrét kapcsolatok és azok kevert identitásainak kontextusához kötődik (Coward és Ellis 1977). „Az én a társadalmi folyamatok terméke és nem azok eredete” (Young 2001, 16).

A *pozicionálás* fogalma mind a beszéd szociális beágyazottságát kiemelő nyelvészeti, mind pedig a nyelvhasználatot gyújtópontba helyező szociológiai elméletekben központi szerephez jutott. A virtuális párbeszédet a kontextusból kiindulóan magyarázva a diszkurzív folyamatok erejét hangsúlyozzuk. E folyamatok által az egyének „elhelyezik” személyiségüket, kijelölik szerepüket, elsajátítják szociális pozíciójukat.

Rom Harré a nyelvi pozicionálás folyamatáról Bronwyn Daviesszel közösen írt tanulmányában kifejti, hogy az *én* azoknak a változatos diszkurzív folyamatoknak a terméke, amelyekben a személyiség részt vesz és különböző szerepeket játszik (Davies – Harré, 1990: 7). Az *én* sokfélesége társas kapcsolatokon keresztül a következő személyiségépítő, „pozicionáló” szociális folyamatokban bontakozik ki, ezek a következő szinteken nyilvánulnak meg:

1. A személyiséget befogadó/kizáró különböző társas *kategóriák*.
2. Részvétel a kategóriák jelentését megadó *diszkurzív folyamatokban*, ide tartoznak az egyes szerepekre jellemző *történetek* is.
3. Az *én pozicionálása* a kategóriák és a történetek mentén.
4. A kategóriák és diszkurzív folyamatok által meghatározott személyiségjegyek alapján a csoportok szerinti hovatartozás, a *csoporttagság* felismerése.
5. Az előző négy folyamat szorosan összefügg egy olyan személyiségelmélettel, amelyben az *én* „magát a névmásnyelvtanba beágyazottan történetileg *folyamatosnak* és *egységesnek* tartja” (i.h. 28).

A nyelvi pozicionálás tehát azt fejezi ki, ahogyan a diszkurzív folyamatokban a beszélő és hallgató szerepe kialakul és formálódik a kommunikációs aktusban. A pozíció természetesen csak lehetőség, amelyet az az ember képes valóra váltani, aki bekerül az adott helyzetbe (Csepegi 2001, 61). Ez az összetett pozíciófogalom tökéletesen megfelel a verbális interakciókban kibontakozó változó *én* szerepének és helyzetének kijelölésére.

Más nézőpontból – a kommunikatív cselekvés elméletéből kiindulva –, de Habermas is hasonló következtetésre jut, amikor kijelenti, hogy az egyéni identitás a nyelvi és gyakorlati interakciók terméke (Habermas, 1987: 3–40). Az önképbe beépülnek az énről mások által alkotott nézetek is, az identitás tehát a társas viszonyok állandó dinamikus kölcsönhatásából alakul ki. Dinamikus kölcsönhatás alatt itt azt értem, hogy egyrészt hat a személyiségre az, ahogyan a külvilág az *ént* szemléli, másrészt a külvilágot befolyásolja az *én* által – elsősorban a nyelvi megnyilatkozásokon keresztül – sugallt személyiségkép.

Mindezekből is egyértelműen következik az a szociolingvisztika alaptételeként elfogadott elv, miszerint „a nyelv társadalmisága épp annyira természetes, mint a társadalom nyelvisége” (Péntek, 1998: 90). Ennek jegyében a chatkommunikáció (és tágabb értelemben az összes elektronikus kommunikációs műfaj is) a verbális interakcióban megjelenő szerepek és a nyelvhasználat által kialakuló pozíciók kiemelt társas funkciójának szem előtt tartásával jellemezhető.

Összefügg ezzel a korábban már használt *közelség* fogalom társas értelmezése (Sándor, 2004). Nyelvészeti megfontolások alapján kimondható, hogy két ember közötti viszony minőségéről verbális interakciójuk informalitása, közvetlensége tájékoztat. „Amikor digitális csatornákon keresztül kommunikálunk egymással, a beszélgetésben részt vevők közötti fizikai távolság értelemszerűen nem kaphat szerepet, így csaknem kizárólag a nyelvhasználatban tükröződik viszonyuk közelségének foka” (Sándor, 2004: 13). Mindez azt jelenti, hogy az informális stílus lehet egyrészt a szoros kapcsolat jele, de másfelől hozzá is járul ahhoz, hogy a beszédpартnerek viszonyukat közelinek ítélik meg, sőt közel kerüljenek egymáshoz.

A nyelvhasználat azért is fontos eleme az elektronikus úton megvalósuló, virtuális kommunikációs térben létrejövő közösségi együttlétnek, mert a közös hely helyett ez válik a csoport „otthonává”.

A folyamatosan születő új hangulat- és érzelemkifejező, nyelvi formák használata azt jelenti, hogy egy közösség tagjai az új elemeket dekódolni tudják, majd egyre szélesebb körben használni is kezdik. Sok csoportnyelvi forma átlépve az eredeti közösségi teret általánosan használt elemmé kezd válni. A korábban részletesen jellemzett szóbeliségre jellemző formák tudatos alkalmazása választás kérdése: a netbeszéd a csoporthoz, a közösséghez való tartozás kifejeződése. A csoportkohézió egyik legfontosabb eszköze a közösen használt, speciális jellemzőkkel leírható kódrendszer. Ahogyan az elektronikus kommunikációt „másodlagos szóbeliség”-nek nevező Walter Ong írja, e forma csoporttudatot gerjeszt (Ong, 1982: 136), ahol a spontaneitás tudatosan vállalt beszédmód.

Ezért e „nyelvi világnak a megismerése nem csupán a nyelv és az új kommunikációs technológiák közötti belső kapcsolat természetéhez vezet el bennünket, de segítségünkre lehet abban is, hogy megértsük: a nyelvi kommunikációt mi teszi kultúrát, közösséget, embert formáló cselekvéssé” (Szécsi, 2006: 22).

Felhasznált irodalom

- Bader, Jennifer (2002): *Schriftlichkeit und Mundlichkeit in der Chat-Kommunikation*. Networx, 29. <http://www.websprache.uni-hannover.de/networx/>
- Bahtyin, Mihail (1976): *A szó esztétikája. (Válogatott tanulmányok.)* Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bloomfield, Leonard (1933): *Language*. New York.
- Bódi Zoltán (2004): *A világháló nyelve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bódi Zoltán (2004): *Az írás és a beszéd viszonya az internetes interakcióban*. Magyar Nyelvőr, 128. szám, 286–294.
- Bolla Kálmán (1998): *A spontán szöveg és kifejező elmondása*. Egyetemi Fonetikai Füzetek, 22. szám, 7–38.
- Brown, Gillian – Yule, George (1983): *Discourse analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Chafe, Wallace – Jane Danielewicz (1987): *Properties of Spoken and Written Language*. In: Chafe, W. – Danielewicz, J. (szerk.): *Comprehending Oral and Written Language*. New York, Academic Press, 83–113.
- Chafe, Wallace (1982): *Integration and Involvement in Speaking, Writing, and Oral Literature*. In: Tannen, Deborah (szerk.): *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Norwood, New Jersey, Ablex Publishing, 35–53.
- Coward, Rosalinda – Ellis, John (1977): *Language and Materialism*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Crystal, David (2001): *Language and The Internet*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Csepeli György (2001): *A szociálpszichológia vázlatja*. Budapest, József Műhely Kiadó.
- Davies, B. – Harré, R. (1990): *Positioning: The discursive production of selves*. Journal for the Theory of Social Behaviour, 20, 43–63.
- DeVito, Joseph A. (1966): *Psychogrammatical factors in oral and written discourse by skilled communicators*. Speech Monographs, 33, 73–76.
- DeVito, Joseph A. (1967): *Levels of abstraction in spoken and written language*. Journal of Communication, 17, 354–61.

- Érsok Nikoletta Ágnes (2006): *Szóbeliség és/vagy írásbeliség?* Magyar Nyelvőr, 130. évf. 2. szám, 165–175.
- Goldman-Eisler, Frieda (1972): *Pauses, Clauses, Sentences*. Language and Speech, 15, 103–13.
- Goody, Jack (1987/1998): *Nyelv és írás*. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.) Szóbeliség és írásbeliség. Budapest, Áron Kiadó, 189–221.
- Habermas, Jürgen (1987): *The Theory of Communicative Competence. Vol. 2: Lifeworld and System*. Boston, Beacon.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood (1979): *Differences between spoken and written language*. In: Communication through reading. Proceeding of the fourth Australian Reading Conference Adelaide, SA., 37–52.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood (1987): *Spoken and Written Modes of Meaning*. In: Horowitz, Rosalinda – Samuels, S. Jay (szerk.): Comprehending Oral and Written Language. New York, Academic Press, 55–82.
- Koch, Peter – Oesterreicher, Wulf (1996): *Schriftlichkeit und Sprache*. In: Gunter, Hartmut–Ludwig, Otto (szerk.): Schrift und Schriftlichkeit. (Reihe Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaften. Band 10.2.) Berlin, New York, Walter de Gruyter, 587–604.
- Labov, William (1969): *Contraction, deletion and inherent variability of the English copula*. Language, 45, 715–62.
- Labov, William (1972): *The social stratification of (r) in New York City department stores*. In: Labov, William (szerk.): Sociolinguistic Patterns. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 43–69.
- Miller, Jim – Weinert, Regina (1998): *Spontaneous Spoken Language. Syntax and Discourse*. Oxford, Clarendon Press.
- O'Donnell, Roy C. (1974): *Syntactic differences between speech and writing*. American Speech, 49, 102–111.
- Ochs, Elinor (1979): *Planned and Unplanned Discourse*. In: Givón, T. (szerk.): Syntax and Semantics 12. Discourse and Syntax. New York, Academic Press, 51–80.
- Ong, Walter J. (1982): *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London – New York, Methuen.
- Paul, Hermann (1920/1990): *A nyelvtörténet elvei*. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest, 27–47.

- Péntek János (1988): *Teremtő nyelv*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- Poole, Millicent – Field, T. W. (1976): *A comparison of oral and written code elaboration*. *Language and Speech*, 19, 305–311.
- Sándor Klára (2004): *A zsebben hordott mentális biztonság*. *Világosság*, 7. szám, 13–22.
- Schegloff, Emanuel A. – Sacks, Harvey (1973): *Opening up closings*. *Semiotica* 8, 289–327.
- Schiffrin, Deborah (1988): *Conversation Analysis*. In: Newmeyer, F.J. (szerk.): *Linguistics: The Cambridge Survey, Volume IV. Language: The Socio-cultural Context*. Cambridge, Cambridge University Press, 251–276.
- Schiffrin, Deborah (1994): *Approaches to Discourse*. Oxford, Blackwell.
- Stubbs, Michael (1983): *Discourse Analysis*. Chicago, University of Chicago Press.
- Szécsi Gábor (2006): *Közösségi és nyelvhasználati szintek a megújuló médiatérben*. *Világosság*, 6–7. szám, 15–22.
- Szécsi Gábor (2007): *Nyelv, közösség, kommunikáció az elektronikus médiumok korában*. *Világosság*, 11–12. szám, 159–166.
- Szécsi Gábor (2008): *Kommunikáció és közösség a virtuális távolság korában*. In: Karikó Sándor (szerk.): *Közösség és instabilitás*. Budapest, Gondolat Kiadó, 31–46.
- Tannen, Deborah (1982a): *Oral and Literate Strategies in Spoken and Written Narratives*. *Language*, 58/1, 1–21.
- Tannen, Deborah (1982b): *The Oral/Literate Continuum in Discourse*. In: Tannen, D. (szerk.): *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*. Norwood, New Jersey, Ablex Press, 1–16.
- Vygotszkij, L. Sz. (1956/2000): *Gondolkodás és beszéd*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Werry, Christopher C. (1996): *Linguistic and Interactional Features of Internet Relay Chat*. In: Herring, Susan C. (szerk.): *Computer-Mediated Communication. Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives. Pragmatics & Beyond. New Series 39*. Amsterdam, 47–63.
- Young, Iris Marion (2001): *Az elnyomás öt arca*. In: *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban*. Konferenciakiadvány. Budapest, BKÁE Társadalomelméleti Kollégium, 11–32.

Ferenczy Endre*

AZ ADATVÉDELEM KÜLFÖLDI SZABÁLYOZÁSA

Bevezetés és kitekintés a nemzetközi szabályokra

Amikor arról írunk, hogy milyen az adatvédelem szabályozása külföldön, megtehetjük azt, hogy más országok szabályozását összehasonlítjuk a magyarral, de el is tekinthetünk ettől. Nem zárkozunk el eleve az összehasonlító jog – mint módszer – alkalmazásától, de először kísérletet teszünk a külföldi szabályozás önálló tárgyalására.

Az adatvédelem mint törvényi szintű szabályozás lelke a magánélet védelme, ezt előre kell bocsátani akkor is, ha a lehető legjobban koncentrálunk az adatvédelemre mint törvényhozási tárgykörre. Anélkül, hogy mélyebben bele akarnánk menni a *privacy* fogalmába, nem kerülhető meg, annak megállapítása, hogy a magánülethez való jog a tőlünk nyugatabbra fekvő demokráciáknak alapértéke volt, ezen belül az amerikai, jogi értékkel is felruházta azt, még a XIX. században (Warren–Brandeis, 1890). Az angol jogpolitika is magáévá tette ezt az értéket, noha sehol sem határozza azt meg a *statutory law*¹ (Calcutt, 1990: 7). Az ausztrál Privacy Charter preambuluma ünnepélyesen deklarálja, hogy „szabad és demokratikus társadalom tiszteletben tartja a személyiség autonómiáját és korlátozza, behatárolja az államhatalmi ágakat és a magánvállalatokat, hogy azok a magánélet szférájába ne léphessenek be. A magánülethez való jog az emberi méltóság kötőanyaga és alapjog általában a szabadsághoz és a vélemény szabadsághoz.”² A szabályozás mögötti megfontolás könnyen tetten érhető, valójában arra gondolnak, hogy az állampolgár legnagyobb ellenfele az *állam*, amely (egy amerikai bonmot szerint) „... őrült, akivel vigyázni kell, nehogy a fejünkre gyűjtsa a házat”. Természetesen az a körülmény, hogy létrejött a „házon belüli” terrorizmus, egészen új helyzetet teremtett a szabályozással szemben támasztott elvárásokot illetően. Az állam mint veszélyforrás a második helyre szorult vissza, de ez nem tette könnyebbé a jogvédők dolgát (közéjük tartozónak véelve a kodifikátorokat), mert kétfrontos harcot kell vívniük. Ugyanezt a minősítést lehet alkalmazni az alkotmánybírákra is, ti. hogy azok is (a kodifikátorok mellett) jogvédők, tekintettel a *Bundesverfassungsgericht* 2008. február 27-én hozott ítéletére.³ A modern, globális terrorizmus, az általa felhasznált új eszközök, legfőképpen a számítógép és az általa elérhető világháló miatt, amit az utasítások továbbítására használnak, kivívta magának, az ún. távoli igazságügyi szoftver kifejlesztését, amely alkalmas az ún. online motozással való eljárás alkalmazására. Az ötlet, amelyet Wolfgang Schäuble nevével kötnek össze Európában, alkotmányossági vizsgálat alá került (ténylegesen Észak-Rajna–Vesztfália tartomány egy 2006. évi törvénye), ami Németországban, először tette lehetővé a fentebb említett módszert. Valójában arról van szó, amit a titkosszolgálatok koráb-

* tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia – Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Információs Társadalom Joga Kutatócsoport

ban is alkalmaztak valamilyen szivárgás elhárítására,; több információforrás lehallgatását igényelték a szükségesnél, miután nem tudták melyik az az egy, amelyik szivárogtat. A technika ugyanaz, amit matematikusok azzal a metaforával világítanak meg: „Hogyan fogjunk egy orosz-lánt? Fogjál százat, és engedj el kilencvenkilencet.”

A német Alkotmánybíróság nem engedte meg a szövetségi hatóságoknak a fenti eljárás egy az egyben való alkalmazását, mert a számítógépen való felderítést „tényszerű támpontokhoz” köti, először; másodsor pedig ahhoz, hogy „kiemelten fontos jogi tárgyak” legyenek veszélyben, úgymint az élet, a testi épség, illetve az állam működéséhez vagy a létfenntartáshoz szükségesek. Az ítélet lényege tehát: az állampolgárok számítógépeinek átkutatása nem korlátok nélküli opció a Szövetségi Bűnügyi Hivatal számára. Az ítéletből további korlátok is egyértelműen kiolvashatók, illetve következnek abból. Mindenekelőtt leginkább az, hogy az eljárást ún. nyomozati bírónak kell engedélyeznie, továbbá: a merevlemezeiről kinyert információk közül azonnal törölni kell azokat, amelyek az érzelmekre való következtetéseket lehetővé teszik.

Megjegyezzük, hogy a német törvényhez hasonló jogszabály bevezetését tervbe vették Ausztriában, bár ott is nagyon vitatott. Az Egyesült Államokban a szövetségi ügynökség által alkalmazott keresőprogramot, állítólag, a számítógépekre telepített antivírusrendszerek nem érzékelik.⁴

A szabályozási tárgyköröket alapvetően a magánéletet mint tárgykört, megközelítő különböző aspektusok alakítják az egyes nemzeti jogokban, e helyütt is jelezve, hogy az adatvédelem egy kisebb halmaz a magánélet védelmét jelentő normák között. Az angolszásznak, de a kontinentális jogrendszernek is elsőnek nevezhető megközelítési iránya a személyes adatok védelme, amelyek között olyan adatokat tartanak számon, mint az egészségügyi adatok vagy a közigazgatás által vezetett nyilvántartásokban szereplők, de ide sorolják a magánpénzügyeket érintőket is, például a hitelezéssel összefüggőket. Ezek közül igen érzékenynek minősítve az állampolgárok adósságait tartalmazókat, nem is megengedve azt, hogy a hitelintézetek adataikat összekapcsolhassák és egy központi adóssadatbázist létesítsenek. Másik ilyen aspektus, amelyet figyelembe vettek a szabályozás tartalmánál és technikájánál, az a kommunikációhoz való jog. Tekintettel az emberek közötti szóbeli és írásbeli érintkezések lehetőségeinek hihetetlen mértékű kiszélesedésére, szinte minden egyes formára külön-külön született szabályok. A harmadik szempont, amelyre az adatvédelmi szabályok tekintettel vannak, az a magánterület védelme.

A tudományos megfigyelések szerint a jogalkotók többféle modellel⁵ (módszerrel) kísérleteznek, hogy a magánélet különböző területeit (jogi tárgyait) megfelelő védelemben részesítsék. (A szakirodalom megkülönbözteti a magánélet védelmében alkalmazott jogi módszerek között a „*comprehensive laws*”-t; a „*sectoral laws*”-t, a „*self-regulation*”-t és a „*technologies privacy*”-t.) Az egyik modell, amikor az adatvédelmi szabályok a köz- és magánszektorra nézve együtt jelennek meg. Európa szabályozását (pontosabban: az Európai Unióban lévő szabályozás modelljét) a külföldi szakirodalom ilyennek minősíti. Számon tartják még az „együtt-szabályozó (*co-regulatory*) modell”-t is, amelyet Kanada és Ausztrália szabályozási módszeréhez kötnek.

A másik modell, amelyet a szakirodalom először az Egyesült Államokat vizsgálva regisztrált, ahol külön szektorálisan (telekommunikáció, rendőrség, fogyasztói hitelezés területe) szabályoznak. Szintén az Egyesült Államokat illetően írják le az ún. ön-szabályozási modellt, amelyben a nagyvállalatok maguk alkotnak viselkedési kódexeket és alakítanak ki önálló adatvédelmi politikát, és ezt közzé is teszik.

A magánélethez való jog joganyaga, amint azt már jeleztük, az adatvédelem szellemi háttere, és ennek egyes részterületei nagyon közel állnak az adatvédelemhez, mert például az információhoz való hozzájutás akadályozását (illetve az erre reagáló, védekező álláspontot elfoglaló jogot) aligha lehet másként felfogni, mint az adatvédelem ellentétpárját, ahogy azt az Emberi

Jogok Európai Bírósága is tette a Leander-ügyben (Roberts, 2004: 11) hozott döntésében. Ebből következően a magánélethez való külföldi jog fejlődésének tanulmányozása nélkül a felületes szemlélő elveszti az intellektuális fonalat; az adatvédelem nem „*Ding an Sich*” (azaz önmagában vett dolog) sem a jogban általában, sem pedig az általános személyiségi jogban.

Az adatvédelem egy általános politikai és jogpolitikai szemlélet eredménye, amely például nem engedi meg, hogy a politika potenciális szereplőinek (a parlamenti képviselőjelölteknek) vallási szabályokat követő magatartásáról adatokat gyűjthessenek (ahogy azt egy másik kontinensen lévő ország szabályai nemhogy megengedik, de egyenesen kötelezővé teszik). Mindez megmagyarázza a Nagy-Britanniában élő muzulmánok egy részének kirohanását Rowan Williams, a Canterbury érsek ominózus kijelentésre reagálva.⁶ Ezzel csak azt akartuk érzékeltetni, hogy ma már az adatvédelemre való igény nem köthető az ún. nyugati civilizációhoz; bár biztos, hogy ott viselik a legjobban gondját.

Következésképpen, a témakör tárgyalása az általános személyiségi jog és az információhoz való hozzáférés joga nélkül részleges, bár története, a külföldi szakirodalom tanúsága szerint tárgyalható külön is.

Abban egyetértés van a szerzők között, hogy az adatvédelem mint önálló törvényhozási tárgykör megjelenésének döntő oka a számítógépek kapacitásának hihetetlen gyors növekedése. A történeti munkák először a magánélet védelmét szolgáló törvényhozást tárgyalják. Az első törvényhozási munkát Hessen német szövetségi tartománynak tudják be, 1970-ben. Ezt követték a svéd (1973),⁷ az egyesült államokbeli (1974) a német (1977) és a francia (1978) törvények. Ahhoz, hogy az öreg kontinensen az európai államok elfogadták az adatvédelem fontosságát nagyban hozzájárult az 1981. évi Egyezmény (*Convention for the Protection of Individuals with regard to the Automatic Processing of Personal Data*) és a *Guidelines Governing the Protection of Privacy and Transborder Data Flows of Personal Data* (OECD, 1981). Ezek nyomán két közösségi irányelvet, jogforrást alkottak: a *Directive 95/46/ of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the Protection of Individuals with Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of such Data-t* és a *Directive 97/66/EC of the European Parliament and of the Council of 15 December 1997 on the Processing of Personal Data and the Protection of Privacy in the Telecommunications Sector-t*. A XXI. században még két irányelv született, amelyek jelzik az adatvédelmi jog területeinek kiszélesedését és egyúttal alkalmazását: *Directive 2002/58/EC of the European Parliament and of the Council of 12 July 2002 Concerning the Processing of Personal Data and the Protection of Privacy in the Electronic Communications Sector (Directive on Privacy and Electronic Communications)*⁸ és *Directive 2006/24/EC of the European Parliament and of the Council of 15 March 2006 on the Retention of Data Generated or Processed in Connection with the Provision of Publicly Available Electronic Communications Services or of Public Communications Networks and Amending Directive 2002/58/EC*.

A fentiekből mindazonáltal nem következik az, hogy az adatvédelemre vonatkozó jogalkotás, globális szinten vizsgálva a problémát, Európára korlátozódna. Az ázsiai térség is kitermelte a maga dokumentumait. Az *Asia-Pacific Economic Cooperation* miniszterei 2004-ben foglalkoztak egy Keretszabály (*APEC Privacy Framework*) kibocsátásának gondolatával. Az más kérdés, hogy az a terminus technicus, amit használnak a szövegben (*national exception*) a dokumentum kritikusai szerint túl tág teret enged a nemzeti jogalkotónak. Források tudósítanak arról, hogy Latin-Amerika is törekszik egy regionális egyezmény kidolgozására.⁹

Egy globális világban magától értetődő, bár csak utólag látható világosan, hogy az államhatárokon átmenő adatforgalom szabályozása megjelenik mint önálló törvényhozási tárgykör. Az alapvető kérdés természetesen először nem ez, hanem az, hogy valamely ország jogalkotása alapvető védelmet, *adequate protection*ot nyújt-e az információs önrendelkezési jog

(*informationelle Selbstbestimmung*) gyakorlásához. (Megjegyezzük: Magyarországon is komoly sajtóvitát váltott ki az, amikor magyar állampolgárok adatait, ugyan kutatási célú felhasználásra, de egy másik kontinensen lévő államba küldték.) Épp ezért olyan dokumentumoknak is jelentősége van, amelyekről még 2000. július 27-én tudósított a sajtó, hogy a Bizottság Svájc, Magyarország és az Egyesült Államok törvényhozását a magáéval egyenértékűnek ismerte el a személyes adatok védelmére vonatkozó törvényhozást illetően. Később, 2002-ben, ugyanebben az elismerésben részesítették a kanadai *Personal Information Protection and Electronic Documents Act*-et, majd 2004-ben Argentína, Új-Zéland, Ausztrália és Hongkong hasonló tárgyú jogszabályait. Az Egyesült Államok adatvédelmi rendszerének elfogadása egyáltalán nem ment könnyen: az ún. *Safe Harbor* egyezmény megkötéséről csak 1998-ban indultak a tárgyalások az Államok és az Európai Unió között.

A 2006-ban kirobbant SWIFT-botrány egy időre megakasztotta a tárgyalásokat. A SWIFT-ügy lényege: az európai és amerikai média felfedte az Egyesült Államok kormánya által létrehozott, a terrorizmus finanszírozását követő program létezését. A program lehetővé tette az Egyesült Államok hatóságai számára, hogy hozzáférjenek a 200 országban több mint 8000 üzleti bankot (köztük több központi bankot) tömörítő, Belgiumban működő, iparági együttműködésen alapuló SWIFT-rendszerben (Nemzetközi Bankközi Pénzügyi Telekommunikációs Társaság) tárolt összes pénzügyi adathoz.

A SWIFT-ben tárolt, az amerikai hatóságok által megszerzett információk több százezer európai polgárt érintenek, és ez egyebek mellett nagyszabású gazdasági és ipari kémkedést tesz lehetővé. Az Európai Parlament erre reagálva kiadott egy állásfoglalást, amely szerint veszélyeztetve érzi a magánélet és az adatok védelmét, és arra hívja fel a figyelmet, hogy „a személyes adatok harmadik országok részére történő átadására nemzeti és európai szintű adatvédelmi jogszabályok vonatkoznak, ennek értelmében az adatok átadását minden esetben igazságügyi hatóságnak kell engedélyeznie”.

A szöveg elfogadásával a Parlament azt követelte, hogy „az Európai Bizottság, a Tanács és az Európai Központi Bank szolgáljon alapos felvilágosítással arról, milyen mértékben volt tisztában a SWIFT és az USA kormánya közötti titkos megállapodással”. Végül is, hosszas vita után, amelybe a belga hatóságokat is bevonták, mivel a *Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication* székhelye Belgiumban van, 2007 júniusában a Tanács és az Egyesült Államok egyezséget kötött a személyes jellegű pénzügyi adatok SWIFT-ből az Államokba való jutásának módjáról (*Processing and protection of personal data subpoenaed by Treasury Department from the US based operation centre of the Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication*).

A SWIFT-ügy mutatja, hogy az információk áramlása, a rendelkezésre álló technikai feltételek miatt elengedhetetlenné vált a határokon átmenő adatokkal kapcsolatos adatvédelem jogi szabályozása. Ha történetileg nézzük a határokon átküldött adatáramlást, akkor a tudományos megfigyelések szerint az alábbi területeken voltak először regisztrálhatók: külföldön teljesített pénzügyi szolgáltatások, idegen ország oktatásában való részvétel, az elektronikus úton folytatott kereskedelem és orvostudományi kutatások. A szabályozás eredményessége elsősorban az adatvédelmi hatóságok közötti együttműködéstől függ, amiből következik, hogy maga a kooperáció önálló szabályozási tárgykör lett.

A külföldre menő adatokra vonatkozó szabályozási modellek kétfélek, nevezetesen vagy a fogyasztóvédelem belülről helyezik el a külföldre menő adatok normáit (Egyesült Államok, Japán) vagy a tárgykörre vonatkozó rendelkezések az általános adatvédelem és a magánélet védelmének részét képezik. Az Államokban nagy szerepet játszik a tárgyalási területen a *Federal Trade Commission* és a *Department of Justice for Criminal Proceedings*, miközben arra is utalást kell tenni, hogy a *common law* szabályai épp úgy érvényesek, mint az írott szövetségi

szintű normák. Japánban a magánélet általános védelméért a Miniszterelnöki Kabinet visel politikai felelősséget, míg a panaszokat a Fogyasztóvédelem Nemzeti Központjánál kell beadni.¹⁰

Európában, különösen az OECD-országok minisztereinek 1998-ban Ottawában tartott találkozója óta, a kártérítés mint szabályozási tárgykor a kodifikátori figyelem középpontjába került. Ez a törekvés vagy felismerés nyilvánvalóan az amerikai, a norvég és az ausztráliai szabályozás hatása, amelyben a szankcionálás célja a fogyasztó kártalanítása. Az OECD Munkacsoportja (73. láb.) 2005-ben, javasolja is ennek a szemléletnek a megvalósítását, de az OECD által 2003-ban kibocsátott dokumentum, (62, 39. láb.) az ajánlott politikáról és folytatandó gyakorlatról, a hangsúlyt még csak a multilaterális és bilaterális mechanizmusok javítására és fejlesztésére helyezi. A *spamekkel* kapcsolatos szabályozási problémák is érzékenyek.¹¹ Fejlesztendőnek találták a szakértők, továbbá a más országokban intézendő elektronikus formanyomtatványokat. Azok a jogsértések, amelyeket a brit, a kanadai vagy amerikai hatóságok észleltek a határokon átmenő adatfelhasználás területén, ugyan számosak, de eléggé ritkán jutnak bírói szakba. Következésképpen a témával foglalkozó elemzők – a számos létező nemzetközi megállapodás ellenére, mint amilyen *Safe Harbor*, a spanyol és amerikai hatóságok között létrejött megállapodás, az *Eurojust*, a Schengeni Megállapodás és a SID – további erőfeszítéseket kívánnak a különböző államoktól a bizalmas adatok kezelésének hatékony védelme érdekében. A határokon keresztül áramló adatok és információk szabályozásának aktualitását és bizonyos mértékig megoldatlanságát jelzi a 2003-ban kiadott *Lignes directrices régissant la protection des consommateurs contre les pratiques commerciales transfrontières frauduleuses et trompeuses* és a 2006. áprilisi ajánlás: *Recommandation relative à la coopération transfrontière dans l'application des législations contre le spam*.¹² [A határokon átmenő információk nemzeti jogi szabályozásáról az OECD jelentést (*Rapport sur l'application transfrontière de la législation relative à la vie privée*) készítette.]

Szabályozási környezet: az információs társadalom

Nyilvánvaló tény, hogy adatvédelem korábban is volt, már csak nemzetbiztonsági megfontolásokból is, azonban az sem vitás, hogy a papíralapú adatrögzítést felváltó (vagy azzal párhuzamosan létesült) adatrögzítési és továbbítási módszerek teljesen új helyzet elé állították a különböző országoknak a törvényhozás előkészítéséért felelős apparátusait, illetve a nemzetközi kapcsolatok intézményeit. Ez az állítás akkor is igaz, ha a múlt század elejéről és közepéről ismertek olyan esetek, még irodalmi feldolgozásuk is van (Edgar Allen Poe, Forsythe stb.), amikor adatokat, igazolványokat, dokumentumokat megkettőztek, meghamisítottak vagy éppen elloptak. A jogalkotás és a jogalkalmazás szempontjából vizsgálva a problémát és a jelenséget, a különbség a tényállások tömegessé válása; az újabban ismertté vált esetek ezres és milliós nagyságrendű jogsértésekről szólnak.

Az információs társadalom egyik jellegzetessége, ami egyben meg is különbözteti a számítógépeket és elektronikus hálózatokat nem használó társadalomtól, az, hogy elődeink által nem ismert, korszerű kommunikációs technikákat használ a népesség egy része. Az viszont a modern ismeretek birtoklásának vagy nem tudásának ellenére szinte mindenkit érintő tény, hogy „... személyes adatokat akármelyikünkéről még soha ilyen egyszerűen és könnyen nem lehetett megszerezni, illetőleg továbbítani, továbbá: nyilvánosságra hozni és más adatokkal társítani, összekapcsolni” (Dieplinger, 2002). Nyilvánvaló tehát, hogy az adatvédelmi szabályozásnak ki kell terjeszkednie olyan kérdések megválaszolására, hogy ki, milyen adatainkat és milyen célra jogosult felhasználni és továbbadni. *Dieplinger* nézetei szerint alanyi jog az adatok törlésének kérelme, a téves adat kijavíttatása. Világos: az adatok gyűjtésével, felhasználásával stb.

kapcsolatos jogok és kötelezettségek terjedelme mutatja azt, hogy ún. *open society*-val vagy totalitáriánus állammal állunk szemben.

Az információs társadalomban alkalmazott technológiák egy a polgári társadalom által támasztott igény kielégítését is lehetővé tették, nevezetesen azt, hogy a karkai kastély (az állam, vagy olyan államszerű konstrukció, mint az Európai Unió) átlátható és ellenőrizhető legyen. Ez az ún. hozzáférési jog, ami voltaképpen az állampolgárságból, az adófizetői státusból deriválható és derivált jog.

Az állam, vagyis pontosabban: az állami döntési folyamatok nyilvánossága, egy másik fájl, mármint az állampolgárok, a személyes adatok védelmének kimunkált jogához képest, de mivel az államigazgatás elektronizációja rohamléptékkal halad, az ún. e-kormányzás, az *e-governance*) visszahozza az általunk vizsgált képbe az adatvédelmet mint a jogi szabályozás egyik tárgyát.

Az e-kormányzat és az adatvédelem

Abban az elemzők egyetértenek, hogy a kormányok számára a politika iránti apátiából kitörési pontot jelent az elektronikus közigazgatás előnyeinek kihasználása.¹³ A sikeres angol példa mellett megemlíthetők a francia erőfeszítések is. A kormányprogram (*Programme d'administration électronique* [ADELE]) 2003. február 9-én indult, és természetesen számos az adatvédelemmel kapcsolatos kérdést vetett fel, többek között azt, hogy mely adatok legyenek rögzítve és mennyi időre. Szemmel láthatólag a program egészéhez a CNIL testülete és a jelentés készítője, Isabella Falque Pierrotin asszony, pozitívan viszonyult.¹⁴

A felmérések azt mutatják, hogy az elektronikus közigazgatás által nyújtott szolgáltatások (engedélyek, jogosítványok, regisztrációk, ún. ismétlődő szolgáltatások) felhasználói ma már nem csak a nagyvárosokban élő fiatalok, hanem, mert csatlakoztak hozzájuk, a kisebb településeken élő idősebbek is. Megállapítást nyert továbbá, hogy a világ pénzügyi kiadásainak 30 százaléka a kormányzati szférában történik, és amennyiben sikerül az adminisztratív kiadásokat csökkenteni, úgy annak haszonélvezői a kis- és középvállalkozások lesznek. Ennek politikai előnyeit választási szempontból nem lehet eléggé felülbecsülni. Az EU-27-ek szintjén több mint másfél százalékos GDP-növekedést prognosztizálnak (a skandináv államokat és Nagy-Britanniát illetően még ennél is többet) az e-közigazgatási és kutatási és fejlesztési programokból származóan. (Meg kell jegyezni: Európában az egyik legkorábban lépő ország épp Nagy-Britannia volt, ahol az 1999-ben kiadott „A kormányzat modernizálásának Fehér Könyve” fogalmazta meg az elektronikus kormányzással szemben támasztott követelményeket. A dokumentum szerint a kormányzati szolgáltatások 100 százalékos elektronikus feldolgozását és nyújtását 2005-re el kell érni – amit teljesítettek is.)¹⁵ Fontos azt is látni, hogy az e-kormányzat szolgáltatásainak fejlődését a *Capgemini* méri, immár 9 éve. Egyébként az Európai Unió a tagállamoknak 20 online közszolgáltatás megvalósítását ajánlja.

Az e-közigazgatás nem hordoz magában új veszélyeket, mármint ahhoz képest, amit az állam a történelem során produkált saját és területén tartózkodó külföldi állampolgárokkal szemben. Az esetleges szándékos jogsértéseket – bizonyos területeken – az ún. nyilvános kulcsú kódolással ki lehet védeni, mert a módszer két alapvető funkciót ellát, ti. a titkosítást és az elektronikus aláírás készítését. (E kódolás használatával kiszűrhető az illetéktelen hozzáférés, és nyomon követhető bármilyen módosítás.) Ez az állítás azt is jelenti, hogy az e-közigazgatás, de az adatvédelem joga és annak fejlesztése sem képzelhető el az elektronikus aláírásra vonatkozó joganyag (1999/93/EK irányelv) nélkül.

Anomáliák, jogsértések az adatvédelem fejlesztését megkövetelő jelenségek

A túlzott, a jogállami elveket meghaladó módszerekkel történő ellenőrzés ellen valószínűleg a legerősebb jogintézmény az adatok, az adatbázisok összekapcsolásának tilalma. A modern információs társadalom azonban számos olyan jelenséget (emberi magatartást) termelt ki, amely legalább olyan veszélyes, mint a *data base interconnection*. Ilyenek nyilvánvalóan az ún. adathalász-akciók, az álhonlapok létesítése, a spam (Goldwin, 2003: 75), a kémprogramok, a hackerek tevékenysége stb. A fentiekből már látszik: a terrorizmus nemcsak a személyiségi jogok hajóját lékelte meg, vagy legalábbis megkísérli azt, hanem a cyberbűnözés¹⁶ eszközei révén magát a nemzetbiztonságot támadja. Következésképpen, az adatvédelem szabályozási módszereit tárgyalva külön kell kezelni az utóbbi tényállásokat az előzőektől. Ugyanakkor nagyon nehéz egymást majdnem lefedő jelenségeket szabályozási szempontból elkülöníteni: ilyen például, amikor önkéntesen adott adatokat szerez meg bűncselekménnyel harmadik személy, amikor fölmerül a kötelező biztosítás bevezetésének gondolata vagy még inkább hiányának konstatálása az adatkezelő egyéni felelősségével együtt. Természetesen nem véletlen, hogy a biztosítás és az egyéni felelősség érvényesítésére a jogalkotó nem kerített sort, egészen speciális ez a problematika az elektronikus térben. (2007. augusztus közepén a világ egyik legnagyobb állasközvetítője ismerte be, hogy hackerek 1,6 millió felhasználó adataihoz jutottak hozzá.)

Adatvédelem, közérdekű adatok

A közérdekű adatokat nem illeti meg védelem, mert nyilvánvalóan az adatok minősítése megelőzi azt a folyamatot, aminek végén valamely adat közérdekűnek (és ezáltal nyilvánosnak) minősül. Aligha kétséges, más megközelítés is lehetséges. Ki lehet abból indulni, hogy minden adat nyilvános, majd ezt követi annak megállapítása, melyek minősülnek államtitoknak vagy szolgálati titoknak. A tárgykörre vonatkozóan voltaképpen két szabályozási modell különböztethető meg: az egyik a svéd, a másik német. Az elsőre egyfajta nyitottság jellemző, aminek eredete – a szakirodalom szerint – visszamegy az 1766. évi sajtószabadsági törvényre (hatályos az 1949. évi 105. törvény a sajtószabadságról), amelyen alapul a svéd állampolgárok állami aktákhoz való hozzáférése joga (1976. évi törvény). A német vagy svájci törvényhozás szelleme más: ezek a szabályozási módokra inkább azt lehet mondani: zárt. Ugyanis az állam, aktáit bizalmasan kezelteti köztisztviselőivel; egyfajta aktatitkosságról és bizalmas kezelésről lehet beszélni, ha az adminisztrációt jellemezni akarjuk.

Az adatvédelem *soft law* forrásairól

Az adatvédelmi jognak nemcsak kapcsolt vagy kapcsolódó területei vannak, mint a *privacy* joga vagy az információszabadság joga vagy éppen az információkhoz való hozzáférés joga, hanem szemmel láthatóan létezik a pozitív jog mellett számos dokumentum, amelyek befolyásolják magáról az adatvédelmi jogról való gondolkodást, így többek között például a jogszabály-előkészítést. Ilyen a már említett „Munkacsoport 29”¹⁷ vagy a *Direction XV* által kibocsátott állásfoglalások, illetőleg az *European Committee of Standardization* által közzétett munkanyagok.

Nyilvánvalóan az adatvédelmi jog kemény magját képezik a nemzetközi megállapodások, a regionális jog (mint amilyen a közösségi jog) és a nemzeti jogok jogforrásai, illetve a bírói gyakorlat.

Az adatvédelmi jog kemény magjáról – a nemzeti jogok jogforrásairól

Előre kell bocsátani, hogy a joganyagot ebben a részben abban a felfogásban tárgyaljuk, hogy az adatvédelem nem azonos az információk önrendelkezési joggal és csak a szabályozást öleli fel, amely az egyén védelmére irányul, normákat alkotva az egyén személyes adatainak kezelésére. A joganyag centrumában az adatbiztonság és a technológiai eszközök állnak.

Az első törvényt az adatvédelemről 1978-ban alkották Ausztriában, 1986-ban módosították, majd 2000-ben harmonizálták. *Bundesdatenschutzgesetz*-et 1990. december 20-án hirdették ki (BGBl. I S 2954.). Németországban az első adatvédelmi törvény 1977. január 21-én született, amelyet 1990. december 20-án módosítottak, és 1999. augusztus 17-én született meg a *Datenschutzgesetz*, a BGBl. I Nr. 165/1999-ben jelent meg. A köz- és magánszektor viszonyait egyaránt érintő, a 95/46 irányelv megoldásait átvevő német szövetségi adatvédelmi törvényt 2001. május 18-án fogadta el a Bundestag; módosításai: BGBl.I. Nr. 136/2001 és BGBl. I Nr. 13/2005.¹⁸ Belgiumban 1992-ben fogadták el a homológ törvényt,¹⁹ majd 1998-ban, módosították azt. A Cseh Köztársaságban 2000. április 4-én szavazták meg a 104. számú törvényt a személyes adatok védelméről. A törvény több törvény módosítását is tartalmazza. Dániában két lépcsőben alkották meg a szóban forgó szabályozási tárgykört: 2000 májusában szavaztak a személyes adatok feldolgozásáról szóló törvényről és júliusban az adatvédelmiről. [A dánok már korábban is foglalkoztak a szabályozási tárgykörrel: 1978. június 8-án törvényt alkottak a magán- és köznyilvánosságok vezetéséről, amelyet 1988-ban és 1991-ben módosítottak.]²⁰ Az Egyesült Királyságban először 1988-ban hoztak törvényt az adatvédelemről, majd az 1998 júliusában hozott törvénnyel harmonizálták azt az irányelvvel. (*Data Protection Act 1998*).²¹ Finnországban 1999 áprilisában fogadták el a személyes adatok védelméről szóló törvényt, amelynek szövege összeegyeztethető volt a magánszféra védelmét a távközlési szektorra is kiterjesztő 97/66 számú irányelvvel. A holland adatvédelmi törvény 2001 júliusában került a szenátus elé és 2001. szeptember elsején lépett hatályba. A lengyel hatályos törvényt (*Ustawa o ochronie danych osobowych*) 1997. augusztus 29-én fogadták el, amely a személyhez fűződő adatok védelmével kapcsolatos normákat tartalmazza. Luxemburgban az új adatvédelmi törvény tervezetét, amelyet harmonizáltak a 95/46 irányelv rendelkezéseivel, 2000 októberében terjesztették a Parlament elé, de még 2002-ben is tárgyalták a Kormány 4735. számú törvénytervezetét (*Projet de loi no. 4735 relatif à la protection des personnes à l'égard du traitement des données à caractère personnel*). Olaszországban 2000. május 5-én lépett hatályba az adatvédelmi törvény. [Ezt megelőzően 1996-ban alkottak törvényt e tárgykörben (675. számú törvény, december 31.), és mindegyik évben módosították a törvény elfogadása után.]²² Franciaországban a hatályos joganyagot a 2004. augusztus 6-i törvénnyel (*Loi relative à la protection des personnes physique à l'égard des traitement de données à caractère personnel*) módosított 1978. január 6-i (*Loi relative à l'informatique, aux fichiers et aux libertés*) törvény tartalmazza. A svéd adatvédelem szabályairól az 1998. évi 204. törvény szól.²³ A svájci szövetségi törvényt (*Loi fédérale sur la protection des données*) 1992. június 19-én tárgyalta először a Konföderáció Nemzetgyűlése.²⁴ A törvény módosítása (2007. szeptember 28.) 2008. január elsején lépett hatályba.²⁵

Az adatvédelem kemény jogáról – részletesebben

A francia nemzeti jog releváns jogként, hivatalos szöveggként (*textes officiels*) kezeli, de természetesen nem nemzeti jogi forrásként tartja nyilván „Az alapvető emberi jogok európai kartája” címet viselő jogforrást (Hivatalos Közlöny, 2000. december 18.); A személyes adatok védelméről szóló Egyezményt (Európa Tanács); a 95/46/EK irányelvet; ugyanígy a 2002/58/EK

irányelvet és a Lisszaboni Egyezményt (Hivatalos Közlöny, 2007. december 17.). A kiegészítő források között említik az ENSZ Közgyűlése 1990. december 14.-én hozott 45/95 számú határozatát. A nemzeti jogi jogforrások között első helyen tartják nyilván a már említett 1978. január 6-i törvényt (*Loi 78–17 relative à l’informatique, aux fichiers et aux libertés*).²⁶ A törvényt 2004-ben módosították (*Loi 2004–801 du 6 août 2004, Loi relative à la protection des personnes physiques à l’égard des traitements de données à caractère personnel*). A 2005-ben kiadott rendelet (*Décret No. 2005-1309 du 20 octobre 2005 pris pour l’application de la loi No. 78-17 du 6 janvier 1978 relative à l’informatique, aux fichiers et aux libertés*)²⁷ a törvény végrehajtásáról rendelkezik. A rendeletet 2007-ben módosították (*Décret 2007-451 du 25 mars 2007*).²⁸ További nemzeti jogi rendelkezések között sorolják fel a postáról és az elektronikus kommunikációról szóló törvénykönyv (*Code*) 34. § (5) bekezdését (a piackutatás szabályai a természetes személyek körében); A Munka Törvénykönyvének 20. § (2) bekezdését (a szabadságjogok korlátozása arányosságának követelménye); a közbiztonság megőrzésének megvalósításáról szóló (*Loi no. 95–73 du 21 janvier 1995 d’orientation et de programmation relative à la sécurité*) 10. §-át és 17. § (1) bekezdését (kültéri videomegfigyelésre, illetve a kérelemre és hivatalból kezdődő közigazgatási eljárások során folytatható, a személyes adatokkal kapcsolatos vizsgálatokra vonatkozó magatartási szabályokról); a közigazgatás és az állampolgárok, illetve továbbá a jogi személyek közötti kapcsolatok javításáról szóló 78–753 számú törvény 3. § és 13. § szakaszait (a neveket tartalmazó információk (jegyzékek) kezeléséről, illetve a személyes adatok újrafelhasználásáról); a természetes személyek országos jegyzékéről szóló 82–103. (1982. január 22.) számú rendelet (*Répertoire national d’identification des personnes physiques, Décret 82–103*).

A törvény főbb tárgykörei a következők: elvek és fogalmi meghatározások; a személyes adatok kezelésének mint tevékenységnek a törvény által megkívánt előzetes feltételei; a Szabadságjogok és az Informatika Országos Bizottságára (*Commission Nationale Informatique et Liberté – CNIL*) vonatkozó rendelkezések; eljárásjogilag szabályozott feltételek az adatkezelésre; az adatok kezeléséért felelősek kötetmei és az érintett személy jogai; az adatkezelés ellenőrzése; a Szabadságjogok és az Informatika Országos Bizottsága által alkalmazható intézkedések; büntetőjogi rendelkezések; személyes adatok kezelése az orvostudományi kutatásban és az egészségügyben; személyes adatok kezelése a hírlapírás, irodalmi vagy más művészeti kifejezés céljából; az Európai Közösségen kívüli országba való adattovábbítás szabályai.

A jogszabály biztosítja (a 3. szakaszban) az állampolgárok számára azt a jogot, hogy tudja: vezetnek-e róla nyilvántartást, és ha igen, milyen; másképpen fogalmazva: szerepel-e valamilyen adata nyilvántartásban, és ha igen, akkor milyenben. [A Táblabírószék (*Cour de Cassation*) 2004. szeptember 28-án hozott ítéletében kimondta, hogy minden személynek abszolút (sérthetetlen) joga az, hogy megtiltsa valamely szervezetnek (ebben a perben az *Association spirituelle de l’église de scientologie d’Ile France*-nak), hogy az adatait nyilvántartásában megőrizze.²⁹] A törvény intézményesíti a tiltakozáshoz való jogát, az adatkezelést illetően, különösen, hogy adatait kereskedelmi célból használják fel. Az adatkezelésről való informáltság jogát, a francia felfogás szerint, kiegészíti a személyi adatokhoz való hozzáférés joga. E jog gyakorlása elé akadályt lehet gördíteni nemzetbiztonsági, honvédelmi és közbiztonsági okból, továbbá az adatkezelő megtagadhatja a hozzáféréshez való jog gyakorlását akkor is, ha az adatok őrzése nem jelent kockázatot az adattulajdonos szempontjából. A törvény biztosítja az adattulajdonos számára, hogy éljen azokkal a jogokkal, amelyeket a jogszabály biztosít számára: így a téves adatok helyreigazításának jogát, az adatok kiegészítésének követelését vagy aktualizálását, vagy kitöröltetését (40. szakasz). Ehhez a joghoz kapcsolódnak a törvény korábbi rendelkezései (9. és 10. szakasz), amelyek megtiltják, a közigazgatási hatóságokon és igazságszolgáltatási szerveken kívül, olyan nyilvántartások vezetését, amelyek szabálysértésekre, bűncselekményekre

vagy biztonsági intézkedésekre vonatkoznak. Az adatok kezelése nem irányulhat személyes adatokra az állam szervezetén túl. A harmonizált szabályok, a 2004. évi törvénymódosítás nyomán a közszektor a továbbiakban nem kényszerül engedélyt kérni az adatkezeléshez az illetékes testülettől (ez lett az általános szabály); a törvényes adatkezelés feltétele egyszerű bejelentés. A törvénymódosítás voltaképpen a magánszektorra érvényes szabályt terjesztette ki a közszektorra. Az új jogszabály bevezette az egyszerűsített bejelentési rendszert is. Mindazonáltal a közszektorban, illetőleg a magánszektorban lévő ügyintézés közötti különbségtételt teljesen nem tüntette el az új törvény: egyes különleges adatok kezelése előtt az illetékes hatóságtól az adatkezelőnek véleményt kell kikérnie. Viszont, a magánszektor is, például a személyi azonosító szám használatára csak előzetesen megkért engedély birtokában jogosult. A német *Datenschutzbeauftragte* mintájára, a törvénymódosítás lehetőséget biztosít a közszektorban és a magánszektorban működő szervek számára, hogy a személyes adatok védelmével foglalkozó kapcsolattartót, levelezőt (*Correspondant Informatique et Liberté – CIL*) nevezzék ki. [Képviselők egy csoportja az Alkotmányjogi Tanácshoz fordult, mert álláspontjuk szerint a levelezők nem rendelkeznek azzal a mértékű függetlenséggel, amely szükséges a magánélet védelméhez. A Tanács (*Conseil Constitutionnel*) 2004-489 számú határozatában (2004. július 29.) úgy döntött, hogy a feladatukra vonatkozó szabályok egyetlen, az alkotmányból folyó követelményt sem sértenek.] Az adatvédelemért felelős levelezőt be kell jelenteni a hatósághoz, amelynek legújabb állásfoglalása szerint e személy lehet a szervezet alkalmazottja is. A hatóság egyébként nemcsak fogadja a bejelentéseket (amelyek között egyszerűsítettet és általánost különböztet meg a törvény), de a közszektor számára, és csak annak, kiad kötelező erejű véleményt (*avis*); engedélyt az adatkezelésre, illetve bizonyos esetekben felmentést (*dispense*) is kibocsát. A Testület társadalmi szerepét és tekintélyét jelzi az a döntés, amelyben 2007. március 8.-án nem engedélyezte a természetes személyek által felvett hitelek központi adatbázisának létesítését.

A belga adatvédelmi jog első helyre sorolható jogforrása a magánélet védelme a személyes jellegű adatok kezelése területén (*Loi r la protection de la vie privée r l'égard des traitement de données r caractre personnel*) 1992. december 8-án került kihirdetésre, majd az irányelvvel való összeegyeztethetőség miatt 1998. december 8-án módosították. 2003. február 26-án is módosították a törvényt, de ez már belga törvényhozók kezdeményezésére történt. A Parlament elfogadta azt a végrehajtó hatalom által favorizált modellt, amelyben ágazati adatvédelmi bizottságok működnek. A javaslat természetesen szükségessé tette az addig egyedüli *Commission de la protection de la vie privée* hatáskörének megváltoztatását. A módosított törvény szükségessé tette rendelet (*Arrêté royal du 13 février 2001 portant exécution de la loi du 8 décembre 1992 relative r la protection de la vie privée a l'égard des traitements de données r caractre personnel*) kiadását. A rendelet meghatározza azokat a feltételeket, amelyek mellett valamely korábbi személyes jellegű adat felhasználható statisztikai célra, vagy a történettudományban, illetőleg más tudományokban. Szabályokat tartalmaz az érzékeny adatok kezelésére. Kitér azokra a módokra (betekintési jog, helyesbítéskérés vagy adatok töröltetésének joga), amelyekkel valamely személy élhet az őt megillető jogok érvényre juttatása érdekében. A rendelet meghatározza, továbbá, a személyes adatok kezelésére vonatkozó ún. adatkezelési bejelentés formáját. A 2003. februári törvény is megkívánta végrehajtási rendelet (*Arrêté royal du 17 décembre 2003 fixant les modalités relatives r la composition et au fonctionnement de certains comités sectoriels institués au sein de la Commission de la protection de la vie privée*) kiadását. A jogszabály az ágazati bizottságok működéséről rendelkezik, és a törvényhez képest részletesebb szabályokat alkot a bizottságba felkért szakértőkről és azok munkájáról. Az adatvédelem területén a második legfontosabb törvény (*La loi 8 aout 1983 organisant un Registre national*

des personnes physiques) tárgyköre: a természetes személyekről vezetett országos nyilvántartás. A jogforrás meghatározza azoknak az információknak körét, amelyek az Országos nyilvántartásban szerepelnek, továbbá rendelkezik megőrzésük és frissítésük módjáról. Megállapítja a nyilvántartás mint rendszer igazgatásának szabályait és a személyi szám (pontosan: „az Országos nyilvántartásban szereplő szám” – „*numéro de Registre national*”) használatára vonatkozó normákat, továbbá egyedülként e hatósághoz telepíti azt a hatáskört, hogy a hozzá forduló személyek és szervezetek számára engedélyezze a nyilvántartásban szereplő információkhoz való hozzáférést. A törvény meghatározza azon intézmények körét, amelyek használhatják a személyi számot. A jogszabály rendelkezik arról, hogy adott esetben ki igényelheti, hogy hozzájuthasson a nyilvántartásban lévő információkhoz. Végül rendelkezéseket tartalmaz a norma az Országos Nyilvántartás Ágazati Bizottsága összetételéről, feladatairól és hatásköreiről. A harmadik jogszabály, amely a belga adatvédelem jogforrásai között szerepel, elrendeli elektronikus hálózat létesítését az Országos Nyilvántartás és a Társadalombiztosítás között (*Loi du 15 janvier 1990 relative à l’institution et l’organisation d’une Banque – Carrefour de la Sécurité Sociale*). Az intézmény nem adatbank, hanem a társadalombiztosítás által működtetett hálózat, amely például az állampolgárok részére lehetővé teszi, hogy az adatokat ne kelljen összegyűjteniük vagy többször elküldeniük. Adatvédelmi okokból az információk közvetlenül az internetről nem érhetők el, sőt, ha intézmények közötti információáramlásról van szó, a Társadalombiztosítás Ágazati Adatvédelmi Bizottságához kell először fordulni, amely – miután jogi vélemény kiadását kéri a „*Banque*”-tól – az után engedélyezi a törvényben megnevezett hálózaton („*Banque-Carrefour*”) keresztülfutó információátadást. A tárgykört érintő legújabb, 2007. március elsején hatályba lépett törvény alapvetően módosította az egészségügyi adatokkal kapcsolatos információáramlás és adatkezelés szabályait. Megváltoztatták az ágazati bizottságra vonatkozó szabályozást is; az egységes ágazati bizottságban két testületet létesítettek: egyet a társadalombiztosítással összefüggő ügyek, egyet az egészségügy területére. 2003-ban a törvény (*Loi du 16 janvier 2003 portant création d’une Banque-Carrefour des Entreprises, modernisation du registre de commerce, création de guichets-entreprises agréés et portant divers dispositions*) egy másik háló, amit éppen nyilvántartásnak is lehet nevezni, ugyanis ez a „*Banque*” nyilvántartja a vállalati adatbázisok adatait és azokat az adatokat, amelyeket más nyilvántartások (a kereskedelmi, az általános forgalmi adóé és mások) tartalmaznak. A hálózattal kapcsolatban vannak: az Adóhivatal, a Társadalombiztosítás Országos Hivatala, a kereskedelmi bíróságok törvényszéki irodái és a vállalati kifizetőhelyek pénztárai. A két évvel később, 2005-ben elfogadott törvény (*Loi du 10 août 2005 instituant le système d’information Phenix*) rendelkezései, több más célkitűzés mellett, egy, a joggyakorlatot is elérhetővé tevő adatbázis létrehozását célozták meg, ahogy az igazságügyi statisztika fejlesztését is megcélozták. Nyilvánvaló, miután a „*Phenix*” ágazati információs rendszer, a jogalkotónak szektorális Bizottság létesítését is kellett rendelnie. A hivatalos statisztikára vonatkozó törvény (*Loi du 4 juillet 1962 relative à la statistique publique*) 2006. március 22-i módosítása, a magánélet változatlan védelmének fenntartása céljából, elrendelte ágazati (a statisztikai) felügyelő bizottság létesítését. 2007. júniusában pedig kiadták e bizottság működésére és összetételére vonatkozó rendeletet (*Arrêté royal du 7 juin 2007 fixant les modalités relatives à la composition et fonctionnement du Comité de surveillance statistique institué au sein de la Commission de la protection de la vie privée*). A belga rendszer tehát egy „Főbizottságot” (*Commission de la protection de la vie privée*) és hat ágazati bizottságot működtet; ezek közül egy a szövetségi szintű hatóságok „szabályozó hatósága”, mert ez is véleményezi a személyes adatok védelme szempontjából a jogszabálytervezeteket; a *Comité sectoriel pour l’Autorité Fédérale* is ajánlásokat tesz az adatkezeléssel kapcsolatosan. Ez a szervezet is, ahogy a többi ágazati bizottság, engedélyezi a személyes adatok kezelését, ha annak törvényi feltételei fennállnak.

A belga adatvédelmi jog anyagát, a szabályozás módját egy másféle módszerrel is át lehet világítani, nevezetesen azzal, hogy megvizsgáljuk az adatvédelem szempontjából érzékeny területeken van-e, és ha van, milyen a szabályozás. A belga jogalkotó igen messzire ment, amikor a 2001. augusztus 10-i törvénnyel megalkotta „A Magánszemélyek Hiteleit Nyilvántartó Központot (*La Centrale des Crédits aux Particuliers*), bár igaz, hogy az információs rendszer a Belga Központi Bank részét képezi. Az is a minőségi adatvédelmet jelenti, hogy 1992-től a politikai pártok, a képviselőjelöltek és a megválasztott képviselők kötelesek azt a szabályt tiszteletben tartani, hogy a személyes adatok kezelése csak célhoz kötött lehet, és a választási kampány idejére szorítkozik, a törvény ereje folytán. Azok irányába, akik támogatói vagy egyéb listára felkerülnek, Nyilatkozatot kell kiadni, amely tartalmazza az érintettek jogait. Törvényt (*Loi du 21 mars 2007 réglant l'installation et l'utilisation de caméras de surveillance*) alkottak Belgiumban a biztonsági kamerák felszereléséről és használatáról is. A személyes adatok kezelésére bejelentési kötelezettséget jogszabály írja elő (*Arreté royal 13 février 2001*, megjelent a *Moniteur Belge* 2001.03.13. számában), a bejelentés illetve elektronikus út után 25 euró, papíralapú adatkezelés esetén 125 euró.

Másfajta metszetben is bemutatható a belga adatvédelmi jog szabályozása. A jog prezentációjának technikája az, hogy veszünk néhány nagyon fontos szabályozási tárgykört, úgymint: a) a személyes jellegű adatok kezelése; b) a személyes jellegű adatok gyűjtése; c) a célhoz kötöttség; d) fogalom meghatározás: az érzékeny adatok; e) az adatok minőségére vonatkozó előírások; f) az érintett jogai az adatkezelő irányába; g) személyes adat külföldre továbbításának szabályai.

Az első feladat nyilvánvalóan az, hogy ismertessük: milyen adatokat minősít a belga jog³⁰ személyes jellegűnek. A törvényhozás ilyenként definiálja egy személy nevét; a róla készült fotót; telefonszámát (hivatalit is); kódjait, bármire is legyenek azok felhasználhatók; bankszámlaszámát; e-mail címét, újjelnyomatát. Még az előzőeknél is tágabban határozza meg a törvényhozó a személyes adat fogalmát, ugyanis a jogalkotó felfogása szerint egy adat attól lesz személyes, hogy az adat által, annak nyomán, az érintett személy azonosíthatóvá válik. A jogalkotó értelmezése szerint nemcsak a magánélettel, hanem a közélettel és a hivatással kapcsolatos, a személyre vonatkozó, az azonosítási művelet elvégzésére alkalmas adatok is személyes jelleggel bírnak. Az adatok kezelése alatt ért a belga jog minden olyan műveletet, ami magában foglalja az adatok gyűjtését, felhasználását, rendezését vagy közlését. Az adatok gyűjtését a jog bejelentéshez köti, továbbá megkívánja, hogy ez a részművelet is követhető, azaz átlátható legyen. A jog meghatározza az adatkezelő kötelezettségeit és tartalmazza a tiltott magatartásokat. Az adatvédelmi jog nagyon pontosan meghatározza azon adatok körét, amelyek ún. érzékeny adatok. Ezek a következők: az érintett személy egészségi állapota, politikai nézetei, hívő vagy ateista volta, szexuális irányultsága, büntetőjogi szempontjából releváns múltja. Kivételesen az alábbi esetekben a törvény mégis lehetőséget ad az érzékeny adatok kezelésére, nevezetesen, ha az adatkezelő erre írásbeli felhatalmazással bír; ha ez nélkülözhetetlen az ápoláshoz, gondozáshoz, orvosi ellátáshoz; és végül, ha a munkajogi szabályok ilyen adatok rögzítését előírják. A belga jog inkorporálta az „adat minősége” fogalmát, és ez alatt azt érti, hogy az adatoknak maguknak is bizonyos feltételeknek meg kell felelniük, így mindenképp annak, hogy pontosnak kell lenniük. A jog továbbá megköveteli, hogy az adatokat bizalmasan kezeljék, szigorúan őrizzék, tehát azok ellopására ne adjanak alkalmat, és elvesztésükre ne kerüljön sor. A belga jog is több jogosultságot biztosít az érintett személynek az adatkezelő irányába, így mindenképp azt, hogy a róla vezetett adatokról joga van informálódni, továbbá kérdéseket feltennie az adatkezelőnek. Jogként biztosított az is, hogy az érintett tájékoztatást kapjon a róla vezetett adatok fajtáiról, ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy a belga jog ismeri az érintett hozzáférési jogát saját adataihoz. A hozzáférési jogot a személyazonosságot igazoló dokumentum másolatának megküldésével vagy e-mail és utána elektronikus aláírás megküldése után

lehet gyakorolni. Valamely adat hozzáférésehez közvetett úton is hozzá lehet jutni a belga jog szerint. A közvetett úton való hozzáférést biztosító joggal, a magánélet védelmét szolgáló Bizottsághoz intézett levéllel lehet élni. A szövetségi jog biztosítja az adatok helyesbítésének jogát. Amennyiben az adatkezelő egy hónapon belül nem teljesíti a kérelmet, úgy a Bizottsághoz lehet fordulni panasszal. Az érintettet a nemzeti jog szerint megilleti a tiltakozás joga is, például a direkt marketing eseteiben. Az adatvezetés ellen nem lehet élni a tiltakozás eszközeivel, ha az adatkezelés szerződésen alapul vagy jogszabály rendelte el. Az érintettet megilleti továbbá a panasz előterjesztésének joga a magánéletet védő Bizottsághoz, illetve, hogy a királyi ügyészhez vagy a bírósághoz forduljon. Az adatok külföldre továbbíthatóságának kérdésében a belga jog két esetet különböztet meg. Az egyik esetben az adat az Európai Unión belül marad, a másik esetben áthalad annak határán. Ez utóbbi esetben az adatok továbbíthatóságához az a feltétel szükséges, hogy az Unió Bizottsága úgy ítélje meg: az illető ország biztosítja az adatok védelméhez szükséges elegendő védelmet.

Az adatok védelméről szóló 1992. júniusi törvény nyolc fejezetből áll. Az első meghatározza a törvény célját, hatályát és közli a fogalommeghatározásokat. A második rész az általános rendelkezéseket tartalmazza. A harmadik az adatkezelés szabályaival foglalkozik. A negyedik fejezet a személyes adatok szövetségi szervek általi kezelése közbeni szabályokat írja elő. Az ötödik a szövetségi szintű szervek vezetőinek kinevezéséről, jogállásukról, hatáskörükről rendelkezik. A hatodik rész (amely csak egy szakaszból áll) a jogorvoslati lehetőségeket tartalmazza, megállapítja a Szövetségi Közigazgatási Bíróság elnökének hatáskörét előzetes intézkedés meghozatalára, és alkalmazni rendeli a Polgári Perrendtartásról szóló 1947. december 4-i törvény 79–84. szakaszait. A hetedik részbe a büntetőjogi normákat foglalták bele. A nyolcadik rész az átmeneti rendelkezéseket tartalmazza.

A *Bundesdatenschutzgesetz*-et (BDSG) 1990. december 20-án hirdették ki, utolsó módosítása 2006. augusztus 22. A törvény tárgyi hatálya kiterjed a hagyományos és a gépi adatkezelésre, de a jogalkotó kiveszi a törvény tárgyi hatálya alól a személyes vagy családi eseményeket rögzítő adatfelvételt. A törvény különbséget tesz a közhatalom és a nem az állami szférában történő adatkezelés között és megengedi az ágazati sajátosságok figyelembe vételét. Az adatkezelésről nyilvántartás vezetését írja elő, az ellenőrzés kiterjed a tartalomra is. Az adatkezeléshez jogalap szükséges, amely alapulhat törvényi felhatalmazáson, vagy az érintett hozzájárulásán, illetőleg szerződés is megteremtheti azt. Az ún. érzékeny adatoknál jogalapot teremt az adatkezelésre az érintett írásbeli hozzájárulása, vagy az a körülmény, hogy az adatkezelés létfontosságú érdeke az adatalanynak, de beleegyezése a rendelkezésre álló időben nem szerezhető meg. A jogorvoslati lehetőségek, ahogy nemzeti jogokban, itt is számosak: panaszt lehet benyújtani az adatvédelmi biztoshoz az adatkezelés tárgyában, aki határozatot hoz a beadványról. Az adatvédelmi biztos elrendeli az adatok kijavítását, adott esetben azok kiegészítését; megtiltja az adattovábbítást vagy törölteti az adatokat. Döntése ellen bírósághoz lehet fordulni.

A német törvény 3. szakasza határozza meg az anonimizáló és pseudoanonimizáló tevékenységet, ami voltaképpen nem más, mint a személyes adatok megváltoztatása. A törvény 3. § (9) bekezdés szerint a faji vagy etnikai hovatartozásra, a politikai véleményre, a vallási vagy világnézeti meggyőződésre, a szakszervezeti tagságra, az egészségi állapotra vagy a szexuális életre vonatkozó adatok különleges adatnak minősülnek. Az adatvédelmi törvény nagyon részletesen szabályozza az érintett jogait. Jogorvoslatért az adatvédelmi biztoshoz kell fordulni. Az adatalany joga van, hogy a jogsértőkkel szemben polgári jogi, illetőleg büntetőjogi és szabálysértési szankciók érvényesítését kérje. Kára megtérítésére is lehetősége van az adatalanynak. Objektív alapú a kártérítési felelősség az állami szervek esetében, a kártérítés összege 130 000 euróig terjedhet. A nem állami szerveknél a törvény vétkesség alapú felelősségi rendszert alkotott.

Az Egyesült Királyság adatvédelmi törvénye, a *Data Protection Act 1998* [1998 Chapter 29], ahogy a Parlament más aktusainál is megfigyelhető, a fogalommeghatározásokkal indít (adat, személyes adat (*personal data*), különleges adat (*sensitive personal data*)). [Itt a szöveg utal a szakszervezeti és munkakapcsolatok törvényére (*Trade Union and Labour Relations (Consolidation Act 1992)*) és a szakszervezeti tagságot ilyennek minősíti.] Az 1998. évi törvény az 1984-ben született *Data Protection Act 1994*-et váltotta fel, hogy a szöveg összeegyeztethető legyen a 95/46/EC iránylevvel. A jogszabály nagy törvényhozási tárgykörei: a személyes adatok, az érintett jogai, az adatvédelmi elvek, a kivételek és a büntetendő cselekmények. A törvény külön területként, célként jelöli meg az újságírást, általában a művészetet és nevesítve a szépirodalmi tevékenységet. [Part 1.,3.] A II. rész 7. pontja részletezi az adóalany jogait: a tájékozódáshoz (az adataihoz való hozzáféréshez), a kijavításhoz, a tiltakozáshoz, a törléshez való jog. Az előbb említett területek (újságírást, szépirodalom) az adatkezelés szempontjából különlegesek; alapesetben az adatkezelés jogalapját az érintett hozzájárulása vagy jogszabály teremti meg. Az általánostól eltérő szabályok vannak még az adatkezelést illetően, a törvényhozó által értékelt cél miatt részletesen meghatározott szabályozási hatáskörök esetén, az egészségügy, a munkaügy és a versenyjog területén. A különleges adatok kezelésének jogalapja az angol jogban is szigorúbb: írásbeli hozzájárulás szükséges az érintettől vagy az érintett létfontosságú érdeke teremtheti azt meg, illetve fakadhat valamely foglalkoztatási jogviszonyból, illetőleg visszavezethetőség megkívánt valamely egészségügyi tevékenységre. Megalapozza továbbá állami kötelezettség is a különleges adat kezelésének jogalapját; és végül történhet kutatási célból. A törvény negyedik része (Part IV) számos kivételt felsorol, ezek közül megemlítendő a nemzetbiztonság (*national security*). A törvényi szabályozás értelmében (Section 28) a kivételezés kiterjed a törvény második részére (Part II), tehát az adatokhoz való hozzáférés jogának érvényesítésére; a harmadik részre (Part III), azaz: az adatkezelés kötelező bejelentésére; az ötödik részre (Part V): a kötelező szankciók alkalmazására és az adatok törvénytelen módon való megszerzésének tilalmára (Section 55). A törvény értelmében még a különleges adatok kezelése is megengedett, ha bűncselekmény megelőzése vagy felderítése érdekében történik, ide értve az adózással kapcsolatos bűncselekményeket (*crime and taxation*). Végül az összes adatvédelmi elv, ti. a második és harmadik részben szabályozottak, vagyis az adatokhoz való hozzáférés joga vagy az adatkezelés bejelentésének kötelezettsége felfüggesztett, ha az adatgyűjtés célja otthoni dolgokra, vagy a háztartással összefüggő, illetőleg családi ügyekre vonatkozik (*domestic purposes*). A jogterülethez kapcsolódó nemzeti joganyag a *Freedom of Information Act 2000* és a *Computer Misuse Act 1990*, közösségi jog a *Privacy and Electronic Communication (EC Directive) Regulations 2003*.

A személyhez fűződő adatok védelméről szóló osztrák törvény szerkezete, szabályozási módja és struktúrája, természetszerűleg, inkább a kontinensen született törvényekhez hasonlít, mint az Egyesült Királyságban elfogadotthoz; például az osztrák törvény nem a jogszabályszoveg elején adja a fogalommeghatározásokat, hanem később, a 4. §-ban. Az osztrák jogszabály is különbséget tesz a közügyek és a magánvállalkozás területe között. Az államhatalom területére esik minden olyan adatkezelési tevékenység, amely annak megbízásából történik, akkor is, ha magát az adatkezelést már nem közjogi szervek végzik. A jogalkotó miután megkülönböztette az egyes szabályozási területeket, rendelkezik a tárgyi és személyi hatályról, majd ezt követik a törvényben használt fogalmak. A következő szabályozási tárgykör: az adatkezelés elvei, illetve annak felsorolása, hogy mi teremti meg az adatkezelés jogcímét általában, illetve érzékeny adatoknál. Végül: a jogszabály rendelkezik az ellenőrzési eljárásokról (16–25. §§), majd az adóalany jogairól (26–29. §§). Ami az ellenőrzéssel kapcsolatos rendelkezéseket illeti, az eljárás az, hogy a bejelentési kötelezettséget előzetes ellenőrzés, majd regisztráció követi, ha az adatkezelés különleges adattal történik, vagy büntetőjogi szempontból értékelhető adatokról

van szó; illetőleg, ha az adatkezelés az érintett hitelképességének megállapítását célozza, és akkor, ha az adatkezelés közös informatikai rendszerben folyik. A bejelentési kötelezettség alá eső adatkezelést nyilvántartásba veszik. A nyilvántartást külön e célra létrehozott adatvédelmi Bizottság vezeti. Az adatkezelés, a megjelölt kivételeket nem számítva, a bejelentés után megkezdhető. Az adóalany jogait több helyen szabályozza a törvényben a jogalkotó: 1. § (4); 8. § (1);, illetve 9. § (6) és a 26.-tól 29. szakaszokban. Az adatalany a vállalkozási szektor jogsértései ellen, kivéve a tájékoztatáshoz való jog megsértését, polgári peres úton tud fellépni, egyébként a Bizottság a jogorvoslati fórum. [(1. § (4) bekezdés] Az adatalany hozzájárulását írja elő a törvény az adatkezeléshez, és megadja az adatalany számára az adatkezelésre vonatkozó hozzájárulás visszavonásának jogát. [9. § (6)] Az adatalanyt megilleti a tájékozódáshoz való jog, ami kiterjed az adatforrásra, az adatkezelőre, az adatai továbbítására. Maga a tájékoztatás megtagadható, ha az közérdekbe ütközne, és ha ellentétes lenne a büntetőeljárás céljaival, vagy sértené az alkotmányos rendet, illetőleg a nemzetbiztonság érdekeit. Ha az adatkezelésnek nincs törvényes jogalapja, úgy az adatalany élhet tiltakozási jogával, amely alapján jogosult az adatokat töröltetni, kijavíttatni az adatot, ha az az információt összességében meghamisítja. [27. § (1) bekezdés] Az adatvédelemhez való jog egyébként mindenkit megillet. Olyan adatok tekintetében viszont nem érvényesíthető, amelyek bárki számára hozzáférhetők. Az osztrák adatvédelmi törvény szerint az érintett nem csak természetes személy lehet, hanem jogi személy is. A törvény 4. § 1. pontja szerint az osztrák jog ismeri a közvetetten személyhez fűződő adat fogalmát. A nyilvános és közvetetten személyhez fűződő adatokra nem terjednek ki az adatkezelési szabályok. A közvetetten személyes adat, ha különleges adat, akkor a különleges adatok kezelésére vonatkozó szabályt kell alkalmazni. Különleges adatok kezelésének jogalapját megteremti a katasztrófaelhárítás. Az adatkezeléshez való hozzájárulás nem visszaható hatályú. Az adatvédelmi Bizottság eljárása bejelentés alapján indul. Döntései és intézkedései ellen a közigazgatási bírósághoz lehet fordulni. A Bíróság megállapítja az érintett jogainak érvényesíthetőségét, és kártérítést ítél meg (Jahnel – Siegwart – Fercher, 2007: 258).

A luxemburgi jog vagy inkább a luxemburgi jog harmonizálásának esete a 95/46/EC irányelvvel különösen érdekes. Az elkészült törvénytervezet, az érintett személyek védelme személyes adataik kezelése tekintetében (*Projet de loi 4735 relatif à la protection des personnes à l'égard du traitement des données à caractère personnel*) több szervezet véleményezte, így többek között a Köztisztviselők és Közalkalmazottak Kamarája (*Chambre des fonctionnaire et employés publics*), a Magánalkalmazottak Kamarája (*Chambre des Employés privés*) és az Emberi Jogok Tanácsadó Testülete (*Commission consultative des droits de l'homme [CCDH]*). Különösen figyelemre méltóak ez utóbbi szervezet megjegyzései. A CCDH véleménye szerint a tervezet 9. szakasz (2) bekezdése, amely az újságírási, művészeti és szépirodalmi célú tevékenység kapcsán elkezdődő adatgyűjtést (adatkezelést) bejelentéskötelezetté teszi az Adatvédelem Országos Bizottságához.

A Testület álláspontja szerint a véleményszabadság jogának gyakorlásával összeegyeztethetetlen az újságírói munka során, illetőleg a művészeti és szépirodalmi tevékenység esetében végzett adatgyűjtésre vonatkozó a Tervezetben lévő szabályok. A szöveg készítői annak a véleményüknek adtak kifejezést, hogy a fenti tárgyköröket célszerűbb lenne külön törvényben szabályozni, amelyben az Emberi Jogok Európai Egyezménye elveinek alkalmazásával kapcsolatosan felvetődő kérdések rendezhetők lennének. A tanácsadó testület úgy találta, hogy azok a feltételek [16.§ (2) bekezdés], amelyek mellett a banki adatbázisokban meglévő személyes adatok összekapcsolhatók lennének nem eléggé világosak, kimunkáltak, és azzal a szabállyal, amit az 5. szakasz (1) bekezdés f) pontja tartalmaz, ti., hogy az adatkezeléshez az érintett személy kifejezett beleegyezésének megadása szükséges, nincs összhangban. [Voltaképpen tehát arról van szó: úgy is történhet az adatok összekapcsolása, hogy az érintett személy kifejezett bele-

egyezésével az adatkezelő nem rendelkezik.] A Bizottság úgy vélekedett továbbá, hogy a jogszabálytervezet előkészítőinek újból át kellene gondolniuk az adatvédelemért felelős jóváhagyására vonatkozó rendelkezéseket az érintettel kialakuló későbbi konfliktusok megelőzése érdekében. A CCDH úgy foglalt állást véleményében, hogy a 41.-ban lévő rendelkezések jobb, ha három különböző szakaszba kerülnek (megkönnyítve ezzel a jogszabályszöveg érthetőségét), ugyanis így azok a jogosítványok, illetve lehetőségek, amelyek egyrészt megilletik az államügyészt, másrészt a vizsgálóbírókat és harmadjára „minden személyt”, kívánatos, ha egymástól elkülönítetten szerepelnek a majdani törvényben. A Bizottság javasolta azt is, hogy a parlamenti frakció kommunikációjának ellenőrzésére vonatkozó szabály kerüljön ki a tervezetből, mert így a büntetőeljárásról szóló törvény 81-től 88. §§-ig terjedő szakaszaira nem kell a szövegben utalni.

Hosszas vita után aztán 2002. augusztus 2-án fogadták el a személyes adatok kezeléséről szóló törvényt (*Loi du 2 août 2002 relative à la protection des personnes et à l'égard du traitement des données à caractère personnel*), ami aztán ugyanazon év december 2-án lépett hatályba, és szövegét összeegyeztethetőnek ítélték a Parlament és a Tanács által kibocsátott 95/46/EK irányelv szövegével. Másképpen fogalmazva: a törvény szövegét harmonizálták az irányelvvvel. A törvény tárgyköre a természetes személyek szabadságjogainak és alapvető jogainak védelme, közelebbről a magánélet védelme az adatkezelési tevékenység kapcsán vagy területén, és olyan szabályok megalkotása, amelyek jogkövető magatartást tanúsítását kényszerítik ki a jogi személyektől. A törvényt egyformán alkalmazni kell az állam általi adatkezeléskor éppúgy, mint amikor arra a vállalatok tevékenysége folytán vagy az egyesülési jog gyakorlása közben kerül sor. A törvény célja, hogy megtalálja az egyensúlyt az információs társadalom igényei és a magánélet védelmének követelménye között. A jogalkotó célkitűzése volt az is, hogy kiegyensúlyozott legyen az adatkezelőt terhelő kötelezettségek és az érintett személy alapvető jogai közötti viszony. A törvény a fenti célok megvalósulása érdekében meghatározza a személyes adatok kezelésének feltételeit, kereteit. E törvény értelmezésében ez azt jelenti, hogy minden természetes személynek joga van arra, hogy tudomása legyen a róla vezetett adatokról és azokat folyamatosan ellenőrizhesse. A törvény tehát az érintettet védi az államtól, a fogyasztót a termelőtől vagy kereskedőtől, a javak előállításával és forgalmazásával hivatásszerűen foglalkozóval szemben, ugyanígy az alkalmazottat a munkaadó irányában. A törvény személyes adatnak minősít minden olyan információt – ide értve a hangmást és a képet –, amely alapján a személy azonosítható válik. A törvény kiterjeszti a védelmet a jogi személyekre is, tehát azok az adatok is védettek, amelyek alkalmasak a közvetett azonosításra. Ezek közül információk közül kiemeli a személyi azonosítót, vagy az olyan ismérveket, amelyek egyediek, legyenek azok testiek vagy pszichológiai vonatkozásúak, illetőleg, amelyekkel az érintett genetikailag, kulturálisan, leírható, illetőleg társadalmilag vagy gazdaságilag jellemezhető. A törvény meghatározza az adatkezelést; minden olyan műveletet ebbe a körbe tartozónak ítélt, amely során adatgyűjtést végeznek, adatot rögzítenek, adatmegőrzést folytatnak, az adatot használják vagy módosítják vagy előállítják, átadják, illetve bármilyen formában másnak rendelkezésére bocsátják; továbbá, ha adatokat összekapcsolnak vagy ellenkezőleg, elzárnak, kitörölnek valamilyen nyilván tartásból vagy megsemmisítenek. A törvény rendelkezik az adatbankfelelősök feladatairól, így az adatkezelő kötelességévé teszi a jogalkotó, hogy az adatkezelést bejelentse, vagy rendelkezzen olyan előzetesen beszerzett engedéllyel, ami az adatkezelést lehetővé teszi. Az adatkezelő feladata ugyanez, ha személyes adatok gyűjtése, nyilvántartásba vétele vagy felhasználása tevékenysége tárgya. A törvény három eljárást különböztet meg. Az első az általános, amely előzetes bejelentéshez kötött. A másodikban előzetes hozzájárulás kérése szükséges, például, különleges adatok kezeléséhez. A harmadik, az előzőektől eltérő eljárás, az állami szervekre vonatkozik, és jogszabály írja elő. Az Adatvédelmi Országos Bizottság (*Commission nationale*

pour la protection des données) az adatkezelési bejelentés, bejegyzés menetére nézve ábrát tett közzé³¹ (Communiqué, 2003). A Bizottság több ajánlást is közzétett néhány adatkezelés bejelentésének egyszerűsített eljárására ezek, többek között, egyesületek, alapítványok tagjai, támogatói, önkéntesei nyilvántartásáról szóló bejelentésekre vonatkoznak. Magát a formanyomtatványt, amely tevékenységi fajták szerint készült, az internetről letölthetővé tették. Az érintettek joga van az adatgyűjtés megkezdésekor tudomást szerezni az adatkezelés tényéről, és a tájékoztatáshoz való joggal később is élhet, tehát az adatkezelés folyamán bármikor. A pontatlan és az adatgyűjtés céljához viszonyítva mellékes (nem odatartozó információk) törlését kérheti. Tiltakozhat az érintett az adatgyűjtés ellen, amennyiben érvei törvényes alapon állnak, és ha az adatgyűjtés piackutatási (kereskedelmi) célú.

Az állampolgároknak joguk van ahhoz, hogy az országos szintű nyilvántartások vezetése átlátható legyen. Ugyanígy joguk van ahhoz, hogy panasszal forduljanak a Bizottsághoz, illetve kérjék a testületet: vizsgálja meg valamely adatkezelés törvényi feltételei fennállnak-e. Végül: joguk van ahhoz, hogy adatokat olyan országba, külföldre küldjenek, ahol az adatvédelem a közösségi vívmányoknak megfelelő, azzal azonos szintű.

Luxemburgban 2007. szeptember elsején lépett hatályba az ugyanezen év július 27-én elfogadott törvény, amely módosította a már említett 2002. augusztus 2-i törvényt, továbbá az elektronikus kommunikációs ágazatban a magánélet védelméről szóló törvényt (*Loi du 30 mai 2005 concernant la protection de la vie privée dans le secteur des communications électroniques*) és a médiumokban gyakorolható véleményszabadságról szóló törvényt (*Loi du 8 juin 2004 sur la liberté d'expression dans les médias*) is. A jogszabály néhány egyszerűsítést léptetett életbe a bejelentési kötelezettséggel kapcsolatban, illetve néhány rendelkezés fogalomhasználatát pontosította, összhangba hozva a törvényt 95/46/EK iránnyal. A módosított törvény mentesíti az értesítési előírás alól az újságírókat, az írókat, a művészeket, az ügyvédeket, a jegyzőket és a bírósági végrehajtókat. Tekintettel arra, hogy bizonyos esetekben nem sérülnek az alapvető szabadságjogok, a törvény bővíti továbbá azokat a kivételeket az adatkezelésre vonatkozólag, amikor a vállalatokra, a közigazgatásra, az egyesületekre és a szabadfoglalkozást gyakorlóakra nem hárul az értesítési kötelezettség. [Az értesítési kötelezettség alóli általános kivételeket a törvény 12. § (2) bekezdése tartalmazza.] A törvény egyszerűsíti az adatvédelmi felelőshöz való fordulást, aki a törvény hatályba lépése után alkalmazott is lehet. Megkönnyíti továbbá a törvény az egészségügyi szakszolgálati dolgozók számára az egészségügyi és szexuális életre vonatkozó adatok kezelését, kivéve a genetikai állományra vonatkozókat. Ugyanígy rendelkezéseket tartalmaz a törvény a kutatásokat illetően. Enyhíti a törvény a korábbi szigorú előírásokat a pénzügyi szektorban is a saját ügyfelek tekintetében a hitelezés és a fizetőképesség megállapítását illető adatkezelés tekintetében. A biztonsági kamerákkal kapcsolatban hatályon kívül helyezték az előzetes engedélyezési kötelezettséget, előíró rendelkezést. A rendelkezés helyébe lépett a kamerák üzembe helyezéséről való értesítési előírás. A közösségi joggal történő harmonizáció érdekében az adatok megőrzésére való kötelezettség időtartamát az elektronikus távközlés területén (mobiltelefon és vezetékes telefon, internet, fax és SMS), a forgalmazás tényére és helyére vonatkozólag, 12 hónapról 6 hónapra csökkentették. A rendőrség és az igazságszolgáltatás irányába meglévő adatmegőrzési kötelezettség ideje továbbra is 12 hónap, ha az ügy a büntetőjogi szakban van. Szintén az európai joggal való összeegyeztethetőség miatt rendelkezik a 2007. július 27-i törvény úgy, hogy a biometrikus adatok kezelésére ezentúl a testület előzetes engedélyére van szükség. A biztonsági célú, genetikai állományra vonatkozó adatgyűjtés továbbra is az engedélyhez kötött rendszerében marad.

Összefoglalás: a szabályozási módszerek általános vonásai

A vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy ha az adatvédelmet szabályozó joganyagban különbségeket keresünk, és ez alapján akarjuk modellezni az általunk tanulmányozott nemzeti jogokat, akkor bizonyos formai és tartalmi jegyek alapján ez a művelet elvégezhető.

Formai jegyként megjelölhető az, hogy az adatvédelem megjelenik-e a vizsgált nemzeti jog alkotmányában. Olyan országok közül, amelyeknek Alkotmányában megemlíti az adatvédelmet, felsorolhatjuk a Cseh Köztársaságot [10. § (3)]; Észtországot [42–45. §]; Magyarországot [59. §]; Litvániát [22. §]; Lengyelországot [47. és 51. §§-ok].

Ez alapján képezhető két nagy csoport, de abból következően, hogy az írott alkotmány hiánya (Egyesült Királyság, Svédország) és az alkotmányosság színvonala között nincs egyenes arányosság, látható, hogy e formai jegy alapján túl messzire menő következtetést nem lehet levonni. Amennyiben azonban mégis használható szempontot ad a formai jellegű vizsgálódás, hoztunk rá példát, hogy a jogszabályok, jogszabálytervezetek alkotmányosságát vizsgáló testületek (Németországban, illetve Franciaországban) közbe tudnak avatkozni, ha az Alkotmányt sértő normákat észlelnek.

Azt is láttuk vizsgálódásaink során – ez is lehet egy modellképzési ismérv – hogy a civiljogban illetékes bíróságok is képezhetnek védvonalat nagy hatású döntéseket hozva az adatvédelem területén, idéztünk is eseteket, (Franciaország, Luxemburg). A „jogalkalmazás hatásának intenzitása az adatvédelem területén” természetesen már olyan indikátor, ami a hagyományosan értelmezett „szabályozási modell”-en kívül esik, nem a normák tartományát vizsgálja.

Mégis úgy gondoljuk, ha szabályozási módszerekről, szabályozási modellekről beszélünk, ma már igen helytelen lenne mind a jogpolitika tervezésénél, mind valamely ország szabályozása értékelésnél ezt az aspektust figyelmen kívül hagyni, ti., hogy milyen szerepet játszanak a jogalkalmazók a személyes adatok védelme területén. És itt nemcsak a bíróságokról van szó, hanem az adatvédelmi tevékenység felügyeletét ellátó nemzeti hatóságról, ami egyúttal a jogkövetés ellenőrzését ellátja.

Felfogásunk szerint, aminek alapjait tanulmányunkban kifejtettük, a francia CNIL, a belga *Commission de la protection de la vie privée*; a luxemburgi CCPD, stb. parakodifikációs szervek, érteve ez alatt azt, hogyha maguk szigorú értelemben nem is alkotnak általános szabályt, az általuk kibocsátott dokumentumok mégis egy kisebb személyi és nemzeti körre nézve magatartási normákat fogalmaznak meg. Például hoztuk a CNIL-nek azt a döntését, amely nem engedélyezte, hogy a hitelintézetek központi adatbankot létesítsenek a természetes személyek hitelállományáról.³²

De ide tartozónak tartjuk az összes olyan állásfoglalást, amelyeket a köz- és magánszférában működő adatvédelmi felelősök szerepének alkalmazási feltételeivel, függetlenségük biztosítékaival kapcsolatban adtak ki.

Szabályozási modellre jellemző ismérv az is, hogy az adatvédelem területének állami felügyeletét ellátó hatóság személyi állományát mennyire tekintélyesre tervezték, ki jelöli a személyeket, választottak-e vagy kinevezettek stb. Nyilvánvaló, hogy a jogalkotó választásából lehet bizonyos következtetéseket levonni a szervezet és az adatvédelem társadalmi beágyazottságáról, fontosságának elismertségéről. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy egy felmérés szerint a franciák 61%-a igen fontosnak tartja azt tudni, hogy vezethetnek-e róla nyilvántartást.³³

Ezzel a „fontossággal”, azaz a tárgykör társadalmi elismertségével függ össze, és ez egyben a szabályozási modelleket tekintve ismérvképző, hogy az adatvédelem mint törvényhozási tárgykör hol helyezkedik el a jogszabályok láthatatlan hierarchiájában. Szerencsésebben fogalmazva: mennyire jegyzett ez a törvény vagy jegyzettek azok a normák, amelyek a személyi adatok

védelmével függnek össze. Magunk részéről jellemzőnek tartjuk, hogy a *Dalloz Code Civil*-je több más norma mellett, ami a napóleoni *Code Civil* után született, de jelentős a civil élet szempontjából, tartalmaz olyat, ami a különleges (érzékeny) adatok védelmével függ össze.

A személyes adatok védelme társadalmi fontosságának, látszólag jogon kívüli problémája átvezet minket a szabályozási modellek vizsgálatának egy másik kérdéséhez, a szabályozás struktúrájához. Vizsgálódásaink végén úgy látjuk, hogy a szabályozási módszerek két, egymástól eléggé távol lévő, mondhatnánk ellentétes pont között szóródnak. Az egyik módszer egy jogszabályba több tárgykört (magánélet védelme, adatvédelem, közérdekű adatokhoz való hozzáférés) sűrít bele, viszont a végrehajtást, lényegileg a jogalkalmazó szervekre bízta. A másik szabályozási módszer több törvénnyel és több ágazatspecifikus jogszabállyal operál. (A távközlési törvényekben, például a német *Telekommunikationsgesetz*ben [2004] lévő adatvédelmi, adatkezelési szabályok tipikus példák erre.) E modellbe sorolhatónak tartjuk a magyar szabályozást. A magyar elektronikus információszabadság szabályozásáról több kritikus megjegyzést tesz Tényi Géza és Térey Vilmos (Tényi – Térey, é.n.).

Félreértés lenne azt hinni, hogy az első modellbe tartozó országok szabályozása nem használja a törvénynél alacsonyabb szintű szabályozás módszerét. A különbség csak az ágazatspecifikus jogszabályok számában van. Ez a megállapítás azonban nem hordoz magában értékítéletet: az elektronikus adatfeldolgozás annyi közigazgatási, de a gazdasági civiljog által szabályozott területe került alkalmazásra, hogy a túlszabályozottság vádja nem lenne alapos első megközelítésben.³⁴

A szabályozási modell ismérvképző szempontja lehet az is, hogy mely ország joga jobban vagy kevésbé harmonizált a közösségi joghoz jelentést.³⁵ A luxemburgi adatvédelmi törvény tervezetéhez felkérésre készített szakvélemények tanulmányozása során láttuk, hogy itt nagyon kis véleménykülönbség már nagyon távoli álláspontok kialakulásához vezet. Magunk részéről úgy véljük, hogy az igazi modellkülönbségek akkor állapíthatók majd meg, ha az amerikai vízummentesség megadásával kapcsolatos tárgyalások befejeződnek az érintett országokkal, és akkor láthatjuk, hogy más országok átértelmezik-e a személyes adatok védelmét, illetve az Unió kívülre transzportálható adatok körét.

Felhasznált irodalom

David Calcutt's Report of the Committee on Privacy and Related Matters (1990) QC, Cmnd 1102, London, HMSO.

Goldwin, Mike (2003): *Cyber rights*. Massachusetts, The MIT.

Jahnel, Dietmar – Siegwart, Stefan – Fercher, Natalie (2007): *Aktuelle Fragen des Datenschutzrechts*. Wien, Facultas Verlags- und Buchhandels AG.

Roberts, Alasdair (2004): *Szervezeti pluralizmus a közigazgatásban és az információhoz való jog*. Fundamentum, 4. szám.

Tényi Géza – Térey Vilmos (é. n.): *Az adatvédelem és az információszabadság szabályozási kérdései a magyar és a közösségi jog fényében*. (Absztrakt)

Warren, Samuel – Brandeis, Louis (1890): *The Right to Privacy*. Harvard Law Review, 4. szám, 193–220.

Jegyzetek

¹ Ez a megállapítás az ún. *Calcutt Committee* jelentésében szerepel. A Bizottság készített egy definíciót: „The right of the individual to be protected against intrusion into his personal life or affairs, or those of his family, by direct physical means or by publication of information.”

² „The Australian Privacy Charter”. University of New South Wales, Sydney (1964).

³ Bundesverfassungsgericht definiert neues Grundrecht. ww.eulenspiegel.org/2008/02/07/page/3/

⁴ La justice allemande ouvert la voie à la surveillance des ordinateurs dans les affaires antiterroristes. *Le Monde*, 2008. 02. 27.

⁵ A szakirodalom megkülönbözteti a magánélet védelmében alkalmazott jogi módszerek között a „*comprehensive laws*”-t; a „*sectoral laws*”-t, a „*self-regulation*”-t és a „*technologies privacy*”-t. Privacy International (Overview of Privacy), 2007.12.17. www.privacyinternational.org/article

⁶ *The Times*, 2008. 02. 11.

⁷ A svédek 1973. május 11-én fogadták el adatvédelmi törvényüket, és az 1998. október 24-i törvénymódosítással harmonizálták azt a közösségi joggal.

⁸ Az Európai Parlament és a Tanács 2002/58/EC irányelve a személyes adatoknak az elektronikus ágazatban történő feldolgozásáról és magánjellegének védelméről.

⁹ *Data Protection Review*, 2007. 06. 25.

¹⁰ Privacy International, i. m. 7. old.

¹¹ www.oecd-antispam.org. Lásd még: *Recommandation relative à la coopération transfrontière dans l'application des législations contre le spam*. [C(2006)57]

¹² www.oecd.org/dataoecd/12/48/38876531.pdf

¹³ A sikeres angol példa mellett megemlíthetők a francia erőfeszítések is. A kormányprogram (*Programme d'administration électronique* [ADELE] 2003. február 9-én indult, és természetesen számos, az adatvédelemmel kapcsolatos kérdést vetett fel, többek között azt, hogy mely adatok legyenek rögzítve és mennyi időre.

¹⁴ [www.Cnil.fr/index.php?id=1527&news\[uid\]=113&Hash=32fe...](http://www.Cnil.fr/index.php?id=1527&news[uid]=113&Hash=32fe...)

¹⁵ A világ előrehaladása az információs társadalom terén 1998–2008. [39. old.] www.ittk.hu/web/docs/ITTK_WPR_1998-2008.pdf

¹⁶ A számítástechnikai bűnözésről egyezmény (*Convention on Cybercrime*) született (ETS no.185, Council of Europe).

¹⁷ Art 29 Datenschutzgruppe: http://ec.europa.eu/justice_home/fsj/privacy/workinggroup/index_de.htm

¹⁸ www.datenschutz.de

¹⁹ www.privacycommission.be/fr/legislation/national

²⁰ www.datatilsynet.dk

²¹ www.dataprotection.gov.uk

²² www.garanteprivacy.it

²³ www.datainspektionen.se

²⁴ www.admin.ch/ch/f/rs/235_1/index.html

²⁵ www.svv.ch/index.ctm?id=852

²⁶ www.cnil.fr/index.php?id=301

²⁷ sos-net.eu.org/conso/tig/tigdata9.htm

²⁸ www.legifrance.gouv.fr/VVAspad/UnTexteDeJorf?numjo=JUSCO720211D-56k-

²⁹ *La Cour de cassation confirme le droit absolu de toute personne à ne pas figurer dans un fichier d'une organisation politique, philosophique ou religieuse.* 2004. 12. 17. www.cnil.fr/index.php?=48

³⁰ *La protection des données à caractère personnel en Belgique.* www.privacycommission.be/fr/static/pdf. [3. old.]

³¹ *Communiqué: Schéma de notification établi par la Commission nationale pour la protection des données.* 2003. 04. 09.

³² *La CNIL refuse la création d'un fichier central de crédit.* 2007. 04. 13. www.cnil.fr/index.php?id=1002

³³ CNIL. Communiqués. www.cnil.fr

³⁴ Ezt az állításunkat akkor is fenntartjuk, ha látjuk: az információs társadalommal kapcsolatos magyar jogszabályok száma – negyvenegy. Forrás: Információs Társadalom Koordinációs Tárcaközi Bizottság közreadott Jogtár. www.ikt.hu/engine.aspx?page=jogtar. Az más kérdés, hogy a bizottság által tervbe vett ajánlás az adatvédelmi előírásokról elkészült-e. www.ikt.hu/engine.aspx?page=showcontent=webtev. [Újraszabályozták a kormányzati webtevékenységet.]

³⁵ A Bizottság készítette e témáról jelentést [*Premier rapport sur la mise en oeuvre de la directive relative à la protection des données (95/46/CE)*]. Premier rapport, 2003. 05. 15., COM (2003) 265 final.

Békési Gábor*

TRANZAKCIÓKEZELÉS A WEBSZOLGÁLTATÁSOKBAN

Tranzakciók

A *tranzakciók* olyan két vagy több önálló műveletből álló tevékenységek, melyeket egy rendszerben egyetlen komplex folyamatnak tekintünk. A tranzakcióban érintett rendszernek konzisztens állapotban kell maradnia, azaz ha minden művelet sikeresen ér véget, akkor a műveletek eredménye a rendszert új állapotba transzformálja, ellenkező esetben rendszerünkben semmilyen változás nem történhet.

Minden tranzakciót az alábbi négy tulajdonság jellemez:

oszthatatlan (atomi)

A tranzakció végrehajtása során a *minden vagy semmi* elve érvényesül. Gondoljuk el, ha egy tranzakció egy adatbázis egyik táblájába beszúr egy rekordot és egy másik táblából egyet töröl, csak akkor lehet sikeres, amennyiben mindkét művelet megtörtént.

konzisztens

A tranzakció nem hagyhat egy rendszert inkonzisztens állapotban. Az előző példánál maradva, megengedhetetlen, hogy a törlés sikertelensége miatt a beszúrt rekord a táblában maradjon.

elszigetelt

Független tranzakciók egymástól függetlenül futnak le. Ez a gyakorlatban a tranzakciók sorba állításával (*szerializáció*) valósul meg. Például érkezési sorrend alkalmazása esetén a később érkezettek várnak, amíg a korábban indult – akár sikeresen, akár nem – befejezi a műveletet.

tartós (perzisztens)

A tranzakciók permanensek, nem veszíthetjük el őket a hálózat meghibásodása esetén sem. Erről a tranzakciókoordinátorok hivatottak gondoskodni. Ezek olyan folyamatok, melyeknek túl kell élniük az ilyen katasztrófákat és minden elkezdett tranzakciót be kell tudniuk fejezni.

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

Amennyiben egy tranzakció kilép egy folyamatból vagy hálózatba kapcsolt gépek között zajlik, *elosztott tranzakcióról* beszélünk. Az ilyen tranzakciók kezelésének, menedzselésének programozási technikája évek óta ismert és igen kifinomult. A *Microsoft* a WCF¹-ben már a szolgáltatás szintjén is alkalmazhatóvá teszi az elosztott tranzakciók használatát.

Tranzakciókezelés

A tranzakciók fent felsorolt tulajdonságainak érvényesítésére mind manuális, mind automatizált eljárások ismertek. A manuális megoldások szerepe – különösen nagy projektek irányításában – elvitathatatlan, alkalmazásukhoz azonban két feltételt mindenképpen figyelembe kell venni:

- a tevékenységeknek kapcsolódniuk kell egymáshoz, és minden tevékenységhez le kell írniuk egy visszagörgetési (*rollback*) műveletet is,
- nagyon sok alárendelt komponens és művelet megnehezíti a koordinátor szerepét, hiszen át kell látnia a kapcsolatokat, hogy az egyes lépések sikerességét vagy hibáját megítélhesse.

A gyakorlatban az automatikus megoldások jutnak nagyobb szerephez. A legismertebb szabványosított eljárás az ún. kétfázisú megegyezési protokoll, az angol kifejezés rövidítéséből a 2PC². Ebben a protokollban a döntéshozásért egy önkényesen választott hálózati elem, a koordinátor a felelős, de a tranzakció valamennyi résztvevőjének vétőjoga van a végső döntést illetően. A folyamat minden egyes lépését naplófájlban rögzítik.

Az első fázisban a koordinátor egy „készülj fel a befejezésre” üzenetet küld a résztvevőknek és a küldés tényét naplózza. Ha a résztvevő bizonyosan be tudja fejezni a tranzakcióban rá háruló feladatot (azaz az ahhoz szükséges valamennyi erőforrást kizárólagos joggal le tudta foglalni), egy „felkészültem” választ küld vissza a koordinátornak és ezt a naplóban is rögzítik. Amennyiben valamennyi résztvevő üzenete beérkezett, a koordinátor eldönti, hogy a tranzakció sikeresen befejezhető vagy sem.

A második fázis a koordinátor döntésének naplózásával kezdődik. Ezt követően minden résztvevőt értesít a döntéséről. Ha a sikeres befejezés mellett döntött (minden résztvevő válasza a „felkészültem” volt), az egyes résztvevők egy „befejezés megkezdése” (*commit*) üzenetet írnak a naplóba és elvégzik a szükséges műveleteket. A műveletek befejezését az erőforrások felszabadítása követi, és a koordinátorhoz meg a naplónak egy „befejeztem” üzenet megy. A koordinátor bevárja az összes üzenetet (most már csak „befejeztem” üzenetek lehetnek) és lezárja a tranzakciót.

Ha az első fázis végén akár egyetlen résztvevő a „nem sikerült felkészülnöm” üzenetet küldi, a koordinátor lefújja a tranzakciót (*abort*), a résztvevők felszabadítják erőforrásaikat, és ezt is a „befejeztem” üzenettel közlik.

A naplózásos technika teszi lehetővé, hogy a tranzakció mindig befejezhető legyen. A folyamat persze időben nagyon elhúzódhat. Tipikus hiba lehet, hogy egy résztvevő a már elküldött (és naplózott) „felkészültem” üzenete után omlik össze. Ekkor újraindulása után újból le

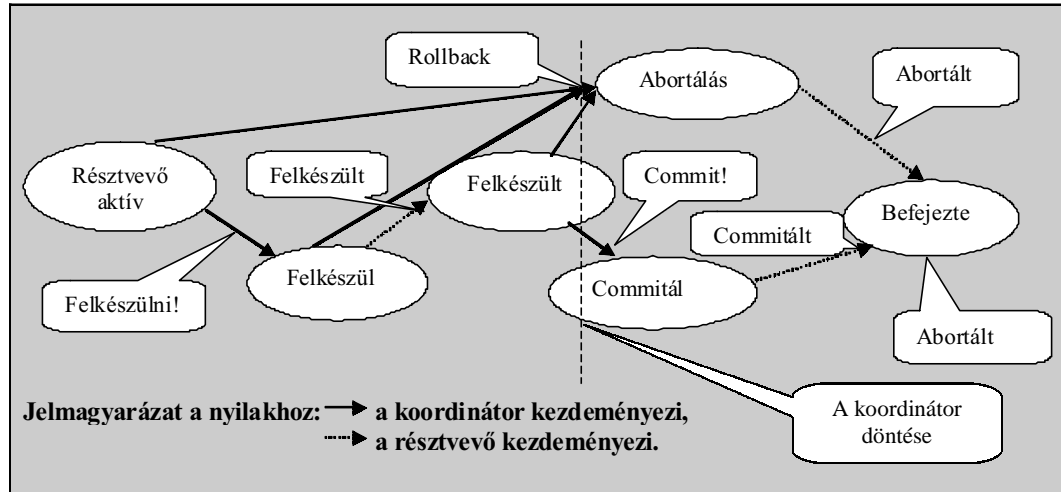
¹ *Windows Communication Foundation – a Microsoft webszolgáltatásokat támogató platformja.*

² *Two-phase commit protocol.*

kell foglalnia az erőforrásait, és ebben az állapotban veszi, majd dolgozza fel a koordinátor választát. A többi résztvevő ekkor már réges-régen túl van a „befejeztem” üzenetén. A folyamat vázlatát az 1. ábrán látható. Az ovális alakzatok a résztvevő állapotát, a nyilak az üzeneteket jelzik.

1. ábra

A 2PC-protokoll sémája

A Microsoft platform tranzakciókezelése

Ebben a környezetben az elfogadott terminológiát használva a 2PC-algoritmust a tranzakciókezelők valósítják meg, míg a tranzakció résztvevőit az erőforrás-kezelők képviselik. A 2PC fent leírt változata a naplófájl központi szerepével a perzisztenciát biztosítja, de a valós igények, az erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodás e téren engedélyt indokolnak. Amennyiben a tranzakció egyetlen feldolgozó folyamatban zajlik, és nem lép ki a számítógépből, a tranzakció résztvevőinek, az erőforrás-kezelőknek nem szükséges perzisztensnek lenniük. Ezek csak memóriaadatokkal dolgozó, ún. időleges erőforrás-kezelők persze nem élnek túl a rendszer összeomlását, viszont a tranzakció nagyon gyorsan újraindítható, visszagörgetni sem kell semmit.

A NET Framework 2.0 már lehetőséget nyújtott a programkódból történő tranzakciókezelésre, elsősorban a nem-perzisztens (időleges) erőforrás-kezelőkre alapozva. Ez a mögöttes tranzakciókezelő igen hatékony egycsatornás munkafolyamatok esetén.

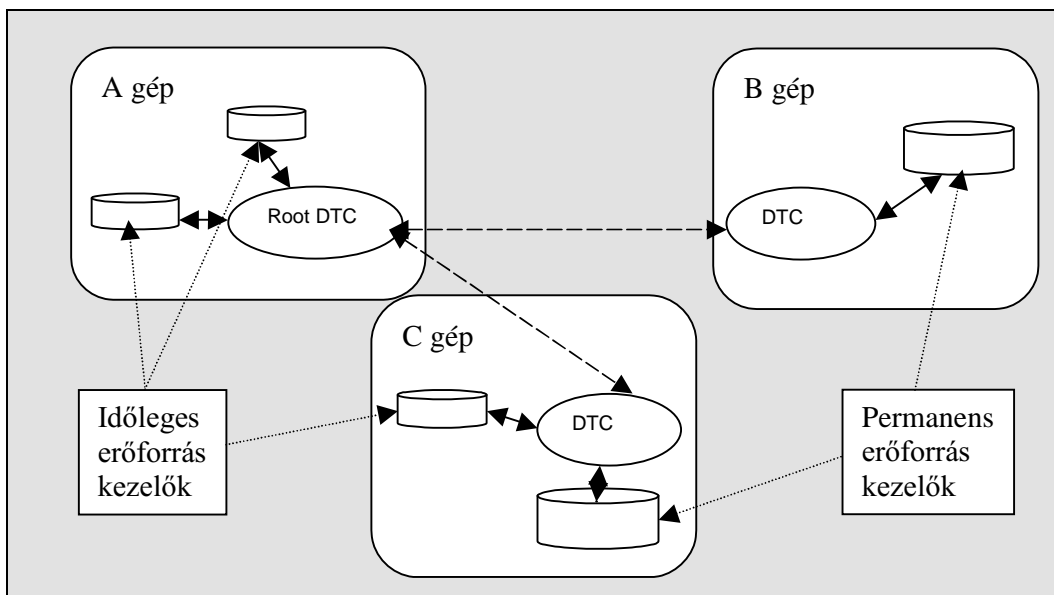
Alkalmazásaink zöme (köztük a webszolgáltatások) hálózati feldolgozó folyamatok együttesét jelentik. Ilyen esetben nemcsak elvárás, de már erőforrás-kímélő megoldás is a perzisztens erőforrás-kezelők használata és az ezekre építő tranzakciómenedzser. Ez utóbbi a *Microsoft Distributed Transaction Coordinator*, az MSDTC vagy röviden DTC. Jellemzője, hogy:

- alkalmazások, munkafolyamatok és gépek kapcsolatát kezeli,
- több permanens erőforrás-kezelőt használhat.

Minden egyes, a tranzakcióban érintett gépen a *lokális* DTC gyűjti be az (akár időleges, akár permanens) erőforrás-kezelők 2PC-protokoll szerinti válaszait és közülük az lesz a *root*-koordinátor, amelyik a tranzakciót kezdeményező gépen van. Ennek feladata a lokális DTC-k szavazatainak (döntéseinek) az összegyűjtése. Működését az 2. ábra szemlélteti.

2. ábra

A DTC-k működése

A *Microsoft* tranzakciókezelési stratégiájának fontos jellemzője, hogy a tranzakciók menedzselését a DTC *automatikusan* átveszi, mihamarabb akár az alkalmazás vagy munkafolyamat hálózati kapcsolatot igényel, akár több permanens erőforrás-kezelő jelenik meg. Programozási feladatot nem jelent, csak a DTC konfigurálását kell elvégezni, ami – többek között – egy nyílt technológiájú protokoll aktiválásából áll.

A szolgáltatások platformfüggetlen tranzakciói

Az OASIS³ webszolgáltatások tranzakcióival foglalkozó albizottsága a HTTP-re alapozott, platformfüggetlen és üzenetalapú osztott tranzakciók megvalósítására két protokollt is javasolt még 2005 végén: a WS-AT⁴-t ill. a WS-COOR⁵-t. A WS-AT a 2PC-algoritmus megvalósítását

³ Organization for the Advancement of Structured Information Standards – egy nemzetközi, nonprofit szervezet webszolgáltatások standardjainak fejlesztésére, koordinálására.

⁴ WS-AtomicTransaction, utolsó verziója az „1.2” – lásd az irodalomban WS-AT (2009) alatt.

⁵ WS-Coordination, utolsó verziója az „1.2” – lásd az irodalomban WS-COOR (2009) alatt.

jelenti, ahol a résztvevők és a koordinátorok szabványos SOAP⁶-üzenetekkel kommunikálnak. Szabályozva van a lehetséges állapotok köre és az üzenetek tartalma, az előforduló hibák is szabványosítottak. A működés biztonsági modelljét a WS-COOR-protokoll specifikálja. A tranzakció valamennyi résztvevője az alkalmas erőforrás-kezelőknél regisztrálva van, az ehhez megfelelő jogokat a koordinátorok kezelik és ellenőrzik. Egy már azonosított (és biztonságosnak ítélt) résztvevő az őt követő résztvevőnek annak regisztrálásához delegálja a saját jogait, amit a koordinátor már felismer. Az egész folyamat a *root*-koordinátortól indul el. Az üzenetek titkosítása az osztott titok módszerén alapszik (ezt *SecureConversation*-nak nevezik), a koordinátorok az aláírásokban egymás hitelesítéséhez a publikus kulcsú technológiát alkalmazzák.

Bár a WS-AT-specifikáció még az utóbbi időben is módosult, a *Microsoft* a WCF-ben implementálta egy korai változatát. Ha ezt a tranzakciótámogatást beállítjuk, a DTC képes ellátni az osztott tranzakció menedzselésében a koordinátori szerepeket, hálózatos kapcsolat esetén is. Ha tehát mind a szerviz, mind a kliens gépén konfiguráltuk és engedélyeztük a WS-AT támogatást, a DTC automatikusan a WS-AT- és WS-COOR-protokollt fogja használni, az üzenetcsatorna szintjén. Ez a viselkedés még egyes platformú hálózatokban is fennáll, azzal a korlátozással, hogy a HTTP feletti üzenetváltásban az üzenetek egy, csak a *Windows*-os gépeken levő DTC-k számára értelmezhető üzenetfejjel bővülnek, lehetővé téve ezzel közöttük a WS-AT alkalmazását.

A WS-AT működése WCF alatt

A tranzakcióforgalom (*transaction flow*) WCF-terminológia, a szerviz és kliens közötti tranzakciós kapcsolatot jelenti, ami kifejeződik kettőjük összeköttetésében (*binding*), a szolgáltatásra vonatkozó megállapodásban (*contract*) és a szolgáltatás működésének jellemzőiben (*behavior*). Az elvárások az alábbiak:

- az összeköttetésnek alkalmasnak kell lennie a tranzakcióforgalom támogatására és ezt a kezelési módot be is kell kapcsolnunk,
- alkalmas tranzakció kezelési protokoll álljon rendelkezésre,
- a szolgáltatási megállapodásban megadott műveleteknek kezelni kell tudni a tranzakcióforgalmat,
- a műveleteknek képesnek kell lenni felismerni a kliensektől indított tranzakciókat is.

Ami az összeköttetéseket illeti, hálózati forgalomban csak a *NetTcpBinding*, a *WSHttpBinding*, a *WSDualHttpBinding*, valamint a *WSFederationHttpBinding* alkalmas a tranzakcióforgalom kezelésére. Ezekben a kötésekben megtalálható a *transactionFlow* tulajdonság, s ezt igaz értékre kell állítanunk. [Testreszabott kötésekben (*CustomBinding*) ezt az attribútumot a fejlesztőnek kell specifikálni.] Ugyancsak a fenti összeköttetésekben meglévő tulajdonság a *transactionProtocol*. A DTC a egyes platformú környezetek tranzakciókezeléséhez két protokollt ismer: az *OleTransactions*-t (ezt a sztenderd távoli eljárásos hívással működő üzenetcsatorna esetére), illetve a *WSAtomicTransactionOctober2004*-t (a WCF csak ezt az egyetlen WS-AT-változatot támogatja, ezt is HTTP felett). Az *OleTransactions* protokoll a gyorsabb, kevésbé erőforrás-igényes, a Tcp kötésű kapcsolatokban ez az alapértelmezett.

A műveletek viselkedésének szintjén a tranzakciókezelést további beállítások szabályozzák, ezekre a tesztfeladatban mutatunk példát.

⁶ *Simple Object Access Protocol*.

A WS-AT és az MSDTC konfigurálása

Ahhoz, hogy használhassuk az *AtomicTransaction* protokollt, el kell végeznünk néhány beállítást. A konfigurálást a *WS-AtomicTransaction Configuration Utility (WsatConfig.exe)* segítségével oldjuk meg. Ennek a segédprogramnak van parancssoros módja is, mi az MMC⁷ beépülő modult használtuk beállításainkhoz mind az XP, mind a Vista operációs rendszer esetén. Az MMC a WS-AT környezet megjelenítéséhez felhasználja a *WsatUI.dll*-t, amelyet előzőleg regisztrálnunk kell⁸. (Az XP-khez szükséges egy javítás letöltése is a <http://www.microsoft.com/downloads/details.aspx?FamilyID=86b93c6d-0174-4e25-9e5d-d949dc92d7e8&DisplayLang=hu> címről.)

A WS-AT protokoll az DTC alatt csak akkor működik, ha a gépek közötti kommunikáció HTTPS-en folyik. (Tapasztalataink szerint, ha XP operációs rendszerű gép is részt vesz a tranzakcióban, az SSL⁹ használatát nem is lehet megkerülni.) XP-k esetén a „Vezérlőpult/Felügyeleti eszközök/Komponensszolgáltatások”-ra kattintva a konzol ablakban nyissuk meg a „Komponensszolgáltatások” alatt a „Számítógépek” mappát és a „Sajátgép” kiválasztása után jobb gombbal kattintva a „Tulajdonságok” kiválasztásával kapjuk a 3. ábránkon bemutatott, több fület tartalmazó panelt, megnyitva közülük az MSDTC nézetet. Mindezt *Vista* alatt a „Windows” gombnál megnyíló kereső sorba gépelt *dcomcnfg.exe* hívással kezdeményezzük. Az MMC ablakban – mint az XP-nél – jussunk el a „Sajátgép”-ig, és válasszuk alatta az „Osztott tranzakciók koordinátora/Helyi DTC” lépéseket, majd ennek a „Tulajdonságok” menüpontjára kattintva jutunk az említett párbeszédpanelhez. Mindkét esetben természetesen rendszergazdai jogosultságra van szükség.

A helyi koordinátor beállításai a 3. ábráról leolvashatók. XP-ken a „Biztonsági beállítások” gomb megnyomásával, a *Vista* „Helyi DTC” ablakában a „Biztonság” fül kiválasztásával kapjuk a 4. ábrán látott ablakot. Jelöljük be rajta a „Hálózati DTC-hozzáférés” jelölőnégyzetet és a „Tranzakciókezelő kommunikáció” blokkban engedélyezzük mind a bejövő, mind a kimenő forgalmat!

Említettük, hogy a WS-AT biztonsági csatornát használ. Ehhez nemcsak egy HTTPS-portot kell megadnunk, hanem minden gépnek saját SSL-tanúsítványra van szüksége. Az SSL-tanúsítványok publikus kulcsú technológiával készült tanúsítványok azzal a megkötéssel, hogy a tulajdonos nevének minden gépen a tartomány/gép minősítőnévvel azonosnak kell lennie. Tanúsítványaink az *OpenSSL* nyilvános programmal készültek. A saját kulcsot tartalmazó tanúsítványokat (ezek „.pfx” kiterjesztésűek) a számítógépek „Sajátgép/Személyes” tárolójába kell felvennünk, a csak publikus kulcsot hordozók („.cer” kiterjesztésűek) a „Sajátgép/Megbízható személyek” tárolóba kerülnek. (Helyi kibocsátónk tanúsítványa a Megbízható Legfelső Szintű Kibocsátók tanúsítványtárolójában szerepel.) Beállításainkat az XP-s gépen az 5. ábra szemlélteti.

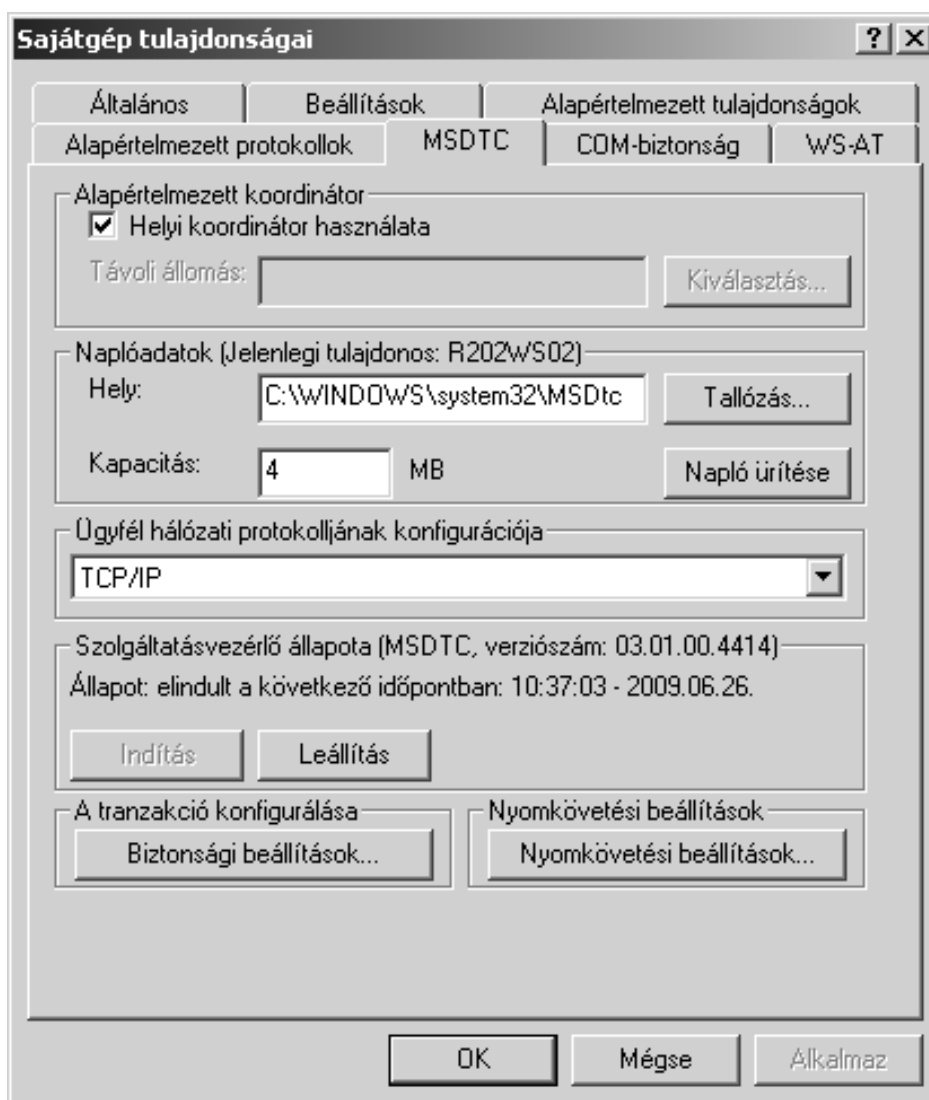
⁷ *Microsoft Management Console.*

⁸ *Lásd az irodalomban a Configuring WS-Atomic Transaction Support (2009) cikket.*

⁹ *Secure Sockets Layer – egy szállítási szintű biztonsági protokoll.*

3. ábra

Az MSDTC beállításai

4. ábra
Biztonsági beállítások

Biztonsági beállítások [?] [X]

Biztonsági beállítások

Hálózati DTC-hozzáférés

Ügyfél és felügyelet

Távoli ügyfelek engedélyezése Távfelügyelet engedélyezése

Tranzakciókezelői kommunikáció

Bejövő forgalom engedélyezése Kimenő forgalom engedélyezése

Kölcsönös hitelesítés szükséges

Bejövő hívások kezdeményezőinek hitelesítése szükséges

Nincs szükség hitelesítésre

Transaction Internet Protocol (TIP) alapú tranzakciók engedélyezése

XA-tranzakciók engedélyezése

DTC bejelentkezési fiók

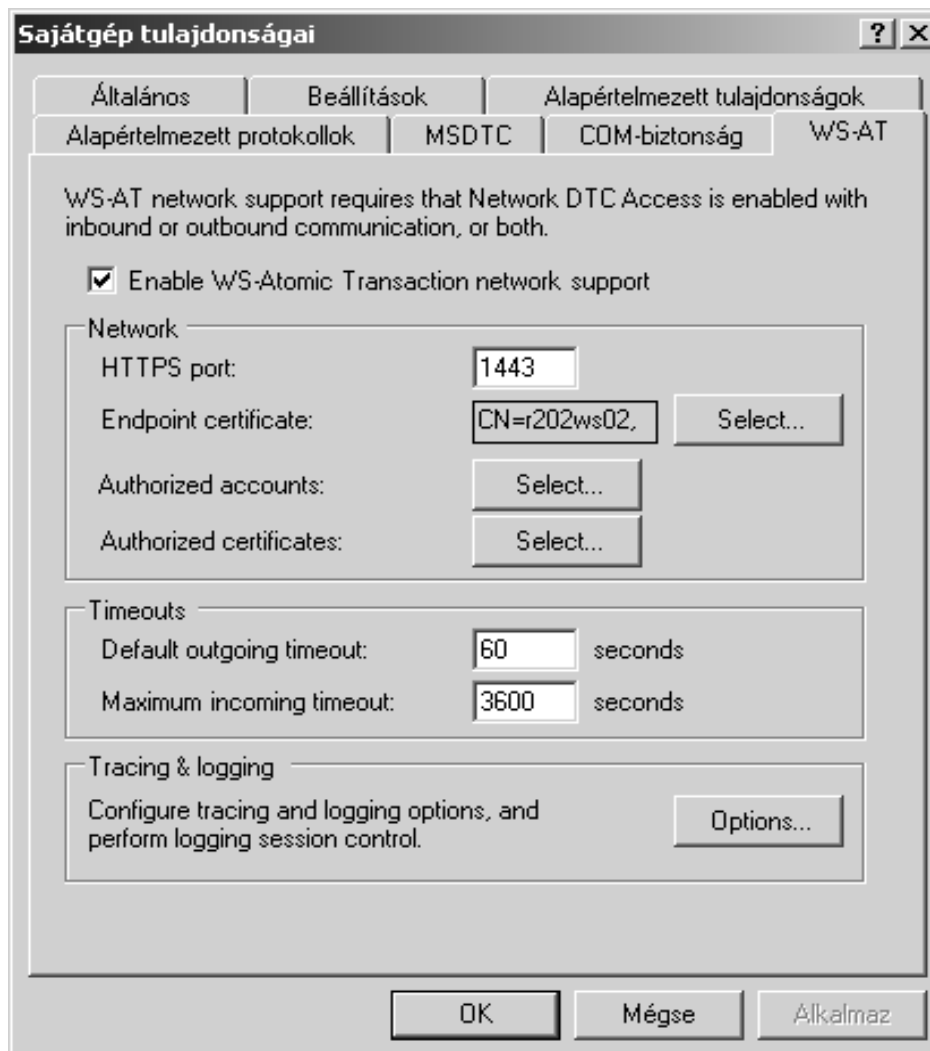
Fiók:

Jelszó:

Jelszó megerősítése:

5. ábra

A WS-AT beállításai

A WS-AT konfigurációját ellenőrizhetjük a már említett *wsatconfig.exe* parancssoros programmal, ha azt a „-show” paraméterrel hívjuk meg.

Az MMC a tűzfal „Kivételei” közé felveszi a megadott HTTPS-portot, az *msdtc.exe* programot azonban manuálisan kell a kivételekhez hozzáadnunk¹⁰.

¹⁰ Lásd az irodalomjegyzékben *Troubleshooting Problems with MSDTC (2009)* alatt.

A tesztprogram¹¹

Mintaalkalmazásunk célja a WS-AT beállításainak és működésének tesztelése volt, erre *Bustamante* példája tökéletesen megfelelt. A programban az ügyfél egy MS-Sql-adatbázis *Counters* nevű táblájában módosít értékeket egy-egy rekordban. Az adatbázis-kezelő permanens erőforrás-kezelő a tranzakcióban és – figyelembe véve a hálózati kapcsolatot – a két gép DTC-i a *WSAtomicTransactionOctober2004*-protokoll segítségével kommunikálnak. Az alkalmazás többféle kötést is tesztel, a csövezeték azonban csak lokális résztvevők esetén jöhet szóba.

Itt nem lehet célunk a WCF programozási technológiájának az ismertetése, az érdeklődő olvasó rövid összefoglalót talál a szerző irodalomjegyzékben hivatkozott Békési (2009) munkájában.

A 6. ábra egy szemelvény, ahol a szerver szolgáltatásának és a műveletek megállapodásainak, attribútumainak beállításait láthatjuk (bár itt csak az adatrekordokat kezdeti értékre állító eljárást mutatjuk), amelyek a tranzakció menedzselése szempontjából érdekesek. A 7. ábra egy részletet közöl a szerver konfigurációs állományából a kötésekkel és azok viselkedését szemléltető.

A Tcp-alapú kötések mindegyikében explicite előírtuk a *WSAtomicTransactionOctober2004*-protokoll használatát.

6. ábra

A szolgáltatás definíciója és egyik művelete

```
[ServiceContract(Namespace = ". . .")]
public interface ICountersService
{
    [OperationContract]
    [TransactionFlow(TransactionFlowOption.Allowed)]
    void ResetCounters();
    [OperationContract]
    [TransactionFlow(TransactionFlowOption.Allowed)]
    void SetCounter1(int counterValue);
    [OperationContract]
    [TransactionFlow(TransactionFlowOption.Allowed)]
    void SetCounter2(int counterValue);
    [OperationContract]
    [TransactionFlow(TransactionFlowOption.NotAllowed)]
    List<CounterInfo> GetCounters();
}

[ServiceBehavior(InstanceContextMode = InstanceContextMode.PerCall)]
public class CountersService : ICountersService
{
    [OperationBehavior(TransactionScopeRequired=true,
TransactionAutoComplete=true)]
    public void ResetCounters()
    {
        try
        {
            using (TransactionScope scope = new TransactionScope())
            {
                using (Counters.Dalc.CountersDataAccess
countersDataAccess = new Counters.Dalc.CountersDataAccess())
                {
                    countersDataAccess.SetCounter1(0);
                    countersDataAccess.SetCounter2(0);
                }
                scope.Complete();
            }
        }
        catch (InvalidOperationException ex)
        {
            throw new FaultException(ex.Message);
        }
    }
}
```

¹¹ A megoldás *Bustamante, M.* e munkájából származik: *Learning WCF, O'Reilly, (2007).*

7. ábra

Részlet a szerver konfigurációs fájljából

```
<system.serviceModel>
  <services>
    <service name="Counters.CountersService"
behaviorConfiguration="serviceBehavior">
      <host>
        <baseAddresses>
          <add
baseAddress="net.pipe://localhost/CountersService"/>
          <add
baseAddress="net.tcp://r202ws02:9000/CountersService"/>
          <add
baseAddress="http://r202ws02:8000/CountersService"/>
        </baseAddresses>
      </host>
      <endpoint address="wsHttpTx" binding="wsHttpBinding"
contract="Counters.ICountersService" bindingConfiguration="wsHttpTx" />
      <endpoint address="wsHttpTxRM" binding="wsHttpBinding"
contract="Counters.ICountersService" bindingConfiguration="wsHttpTxRM"
/>
      <endpoint address="netTcpTx" binding="netTcpBinding"
contract="Counters.ICountersService" bindingConfiguration="netTcpTx" />
      <endpoint address="netTcpTxRM" binding="netTcpBinding"
contract="Counters.ICountersService" bindingConfiguration="netTcpTxRM"
/>
      <endpoint address="netPipeTx"
binding="netNamedPipeBinding" contract="Counters.ICountersService"
bindingConfiguration="netPipeTx" />
      <endpoint address="wsHttpCustomTx"
binding="customBinding" contract="Counters.ICountersService"
bindingConfiguration="wsHttpCustomTx" />
      <endpoint contract="IMetadataExchange"
binding="mexHttpBinding" address="mex" />
    </service>
  </services>
  <bindings>
    <wsHttpBinding>
      <binding name="wsHttpTx" transactionFlow="true" />
      <binding name="wsHttpTxRM" transactionFlow="true">
        <reliableSession enabled="true" ordered="true"
inactivityTimeout="00:10:00"/>
      </binding>
    </wsHttpBinding>
    <netTcpBinding>
      <binding name="netTcpTx" transactionFlow="true"
transactionProtocol="WSAtomicTransactionOctober2004" >
      </binding>
    </netTcpBinding>
    . . .
  </bindings>
</system.serviceModel>
```

Felhasznált irodalom

Békési Gábor (2009): *WCF alkalmazások*. (Kutatást záró dokumentáció). 2009, Budapest, ÁVF, 42 p.

Configuring WS-Atomic Transaction Support. Microsoft, 2009
(<http://msdn.microsoft.com/en-us/library/ms733943.aspx>)

Troubleshooting Problems with MSDTC. Microsoft, 2009.
([http://msdn.microsoft.com/en-us/library/aa561924\(BTS.20\).aspx](http://msdn.microsoft.com/en-us/library/aa561924(BTS.20).aspx))

Web Services Atomic Transaction (WS-AtomicTransaction) Version 1.2, OASIS Standard, 2 February 2009.

Web Services Coordination (WS-Coordination) Version 1.2, OASIS Standard, 2 February 2009.

Benkő Péter*

A VILÁGVÁLSÁG HATÁSA A HAZAI GAZDASÁG FEJLŐDÉSÉRE ÉS VERSENYKÉPESSÉGRE

Kerek egy évvel a válság kitörése után a kérdéskör hazai szakirodalmá már jelentősnek mondható, a magyar társadalomtudományok több kiváló képviselője megszólalt a téma kapcsán, cikkek, esszék, elemzések születtek szép számmal. Mit tehet még hozzá egy politikai régiókutató? Kiegészítheti több adalékot felvonultató nemzetközi összevetéssel, alaposabb versenyképességi vizsgálattal, politikai megoldási javaslattal és a hazai régiók helyzetértékelésével. Mindenekelőtt nézzük meg Magyarország komplex fejlődésének eddigi főbb eredményeit.

Nemzetközi reláció

Hazánk fajlagos GDP-je az 1991–2008-as időszakban Európában a 21.-ről a 25.-re, világviszonylatban 2006-ban a 39. helyre került (2008-ban vásárlóerő-paritáson 19 328 USD, ez az osztráknak jó fele, a világelő luxemburgi közel negyede, a román több mint másfélszerese, s a kontinentális sereghajtónak, a koszovóinak kb. tízszerese). Kelet-Közép-Európában rendszerint csak Szlovénia és Csehország, újabban Észtország és Szlovákia előzött meg bennünket. (Észtország a miénknél több mint kétszer nagyobb 2009-es recessziója következtében valószínűleg ismét mögénk került.) Folyó árakon számolva azonban az egy főre jutó GDP terén a 45. helyre hátráltunk. 2000 és 2008 között ugyanakkor 20. századi történelmünkhöz képest példátlan növekedést produkáltunk: nyolc év alatt fajlagos GDP-nk az USA-énak 34,3%-áról 41,0%-ára emelkedett (1937-ben a reláció a nemzeti jövedelem terén 17,9% volt) – igaz, a környező rendszerváltó országok még gyorsabb fejlődést értek el. Magyarország gazdasági aktivitási rátája viszont a rendszerváltás óta (a 31 európai adatközlő ország között) lement a 15.-ről az utolsó előtti helyre (2008-ban 61,5%), csak Máltáé rosszabb. Hasonlóképpen kedvezőtlen az ország helyzete a fajlagos vásárlóerő terén, 44,4%-kal Európában a 28.-ak vagyunk, vagyis a középmezőny alján helyezkedünk el. A rendszerváltó országok közül látványosan elhúzott mellettünk Szlovénia, Csehország, de Észtország és Lettország, sőt Szlovákia is, az utóbbi vásárlóereje az európai átlag 48,8%-a. Nálunk valamivel gyengébbek a lengyelek, és jóval lemaradva következnek a horvátok. Az életminőség terén – egy ENSZ-index szerint, amely többek között a fajlagos GDP-t, az oktatás szintjét és a várható élettartamot vizsgálja – Európában szintén a középmezőnyben mozgunk, világviszonylatban 2007-ben a 36., 2008-ban a 38. helyen álltunk, a régióban e téren csak Szlovénia és Csehország előz meg bennünket. (GfK Hun-

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

gária, Budaörs..., 2008: 20; Pócs, 2007: 8; Vida, 2009: 83.) *Országunk tehát az általános fejlettség terén félúton helyezkedik el Nyugat és Kelet között.*

Ha megvizsgáljuk az Európai Unió országainak a világválság előtti utolsó negyedéve, a 2008-as második, és az egy évvel későbbi azonos időszak közötti GDP volumenindex-csökkenését és munkanélküliségi rátanövekedését, illetve a kettő összevonásából kialakított kumulált adatokat, az integráció államait három csoportra bonthatjuk:

1. sz. táblázat

Az európai uniós országok GDP-volumenindexének és munkanélküliségi rátájának változási sorrendje 2008 és 2009 második negyedéveinek viszonylatában* (százalékpontban kifejezve)

O r s z á g	GDP	munkanélküliségi ráta változása	Összesen
1. Litvánia	-20,2	9,2	29,4
2. Lettország	-18,7	10,6	29,3
3. Észtország	-16,1	9,5	25,6
4. Írország	-7,4	6,8	14,2
5. Spanyolország	-4,5	7,5	12,0
6. Finnország	-9,5	2,3	11,8
7. Szlovénia	-9,3	1,5	10,8
8. Dánia	-7,2	3,0	10,2
9. Románia	-8,7	0,7	9,4
10. Magyarország	-7,5	1,9	9,4
11. Svédország	-7,0	2,3	9,3
12. Nagy-Britannia	-6,0	2,4	8,4
13. Csehország	-5,8	2,1	7,9
14. Németország	-7,1	0,0	7,1
15. Olaszország	-6,2	0,7	6,9
16. Szlovákia	-5,3	1,2	6,5
17. Portugália	-4,1	1,9	6,0
18. Hollandia	-5,4	0,5	5,9
19. Ausztria	-4,6	1,2	5,8
20. Luxemburg	-5,3	0,1	5,4
21. Franciaország	-3,3	1,8	5,1
22. Belgium	-3,9	1,1	5,0
23. Bulgária	-3,9	0,5	4,4
24. Málta	-3,3	1,0	4,3
25. Ciprus	-1,1	2,1	3,2
26. Görögország	-0,4	1,7	2,1
27. Lengyelország	+1,1	0,8	+0,3
EU 27	-5,6	2,0	7,6
USA	-3,8		
Japán	-7,2		

* Forrás: KSH

1. az átlagosnál jelentősen súlyosabb veszteségeket szenvedő országok, amelyek az EU peremén helyezkednek el,
2. az átlagos mérték körül károsodottak, ezek túlnyomórészt centrális helyzetű államok, és
3. az átlagosnál kisebb recessziót elkönyvelő, kisebb méretű centrum-, illetve dél-európai országok (1. sz. táblázat).

A legsúlyosabban érintettek a balti államok, aztán Írország, Szlovénia és Spanyolország, valamennyi periférikus földrajzi helyzetű, – az utóbbi kivételével – hazánknál kisebb méretű területtel és/vagy gazdasággal rendelkező, az ezredforduló óta dinamikusabban növekvő, nemegyszer 10% körüli éves GDP-bővülést produkáló, ezért meglehetősen labilis gazdasággal bíró országok. Különösen nehéz a balti köztársaságok helyzete, amelyek Írországgal együtt már 2008-ban egész évre vetítve is recessziót éltek meg.

A derékhatat a centrális helyzetű, hazánknál többségükben lényegesen nagyobb volumenű, mindenesetre erősebb gazdasággal rendelkező országok teszik ki. Náluk a GDP-mérséklődés és a munkanélküliek arányának növekedése átlag körüli (hiszen ők adják az EU népességének és produktumának nagy részét), csak Németország esetében beszélhetünk a redundáns ráta stagnálásáról. Átmeneti helyzetet produkál Románia és Magyarország is, mindkettőnél a GDP-csökkenés haladja meg valamelyest az átlagot, keleti szomszédunk azonban inkább a súlyosabb recessziót szenvedők közé tartozik, főként mert gazdasága az előző években igen jelentős mértékben gyarapodott.

A hét viszonylag kevésbé érintett ország közül kettő erős gazdasággal rendelkező nyugat-európai, négy pedig dél-európai állam, az utóbbiak közül Málta, Ciprus és Görögország alig szenvedtek veszteséget – úgy látszik, az idegenforgalomra még válságban is lehet építeni. Legkisebb érvágással Lengyelország úszta meg, melynek gazdasága – páratlan eset – 1,1%-kal még növekedett is. Ennek oka, hogy világviszonylatban is a legnagyobb mértékben javult a versenyképessége. További recesszió csak Romániában várható, melynek versenyképességét a svájci IMD üzleti iskola 2009 tavaszán kilenc hellyel sorolta hátrább az előző évi jelentéshez képest (bár szeptemberben a *World Economic Forum* hazánkhoz hasonlóan négy helyértékű javulást jelzett). A WEF szerinti relatív versenyelőny-változás világviszonylatban Lengyelország esetében a legkedvezőbb (+7), Lettországnál a legrosszabb (-14). (The world..., 2009; Bartha, 2009: 69.)

A hazai recesszió

Az EU országai közül Magyarország a válság által erősebben sújtott térfélen található. A régióban csak a fajlagos GDP-jét tekintve másfélszer fejlettebb Szlovénia és az előző években lényegesen dinamikusabban gyarapodott Románia produkált nagyobb recessziót, viszont valamivel kisebb munkanélküliség-növekedést. Hazánkban az egy év alatt lezajlott 7,5%-os zuhanás – amellyel tizedikek voltunk az EU-ban – erőteljesebb volt, mint az 1929–1933-as nagy gazdasági világválság négy éve alatt összesen bekövetkezett kevesebb, mint hét százalékos nemzeti jövedelem mérséklődés (ekkor a szomszédos országok 11-15%-ot vesztek), béke-éveket tekintve a 20. században csak az 1991-es -11,9% múlta felül. (Romsics, 2002: 168.) Hogyan kerülhetett a rendszerváltás évtizedének „éltanulója” a kedvezőtlenebb helyzetűek mellé, anélkül, hogy korábban hozta volna a hozzájuk hasonlóan magas növekedési ütemet, vagy fejlettségi szintet, aminek következtében nekik viszont volt is honnan visszaesni?

Országunk a rendszerváltást követő recesszió után – amelyen a többi poszt-szocialista ország is túlesett – 1997 és 2006 között minden évben 3,5–5,2%-os dinamikát produkált. A ciklus

második felében azonban a növekedés már nem a gazdaságnak a – Bokros-program által megteremtett – önfinanszírozó képességéből fakadt, hanem a kormányok durván túlköltokező, mesterséges élénkítésre alapozott, a belső fogyasztás növelését célzó, külső és belső hitelfelvétellel finanszírozott, jövőfelélő gazdaságpolitikájából. Amikor már a gazdasági növekedés a finanszírozhatóság korlátjába ütközött, és ezt orvosolandó 2006-ban elindult az államháztartási stabilizáció, megszűnt az a mesterséges élénkítő tényező, amely eltakarta, hogy a magyar gazdaság növekedési motorjai egyre kevésbé működőképeseek. 2007-ben az Európában legkisebb 1%-os, 2008-ban pedig már csak 0,6%-os dinamikát mérhettünk. A várható eredményeket előre jelezte az ezredforduló óta folyamatosan romló versenyképességünk. A WEF jelentései szerint a világranglistán a 2001-es 28. (!) helyről 2004-re lementünk a 39., 2007-re a 47., majd egy év múlva a 62. helyre, az IMD szerint pedig utóbb a 31.-ről a 38.-ra. (Bokros, 2009: I; Csillag, 2009: 648; Benkő, 2008: 10; Bartha, 2009: 69; Török, 2008: 16.)

Az ország versenyképessége a 2009 tavaszi IMD-jelentés szerint a 38.-ról a 45. helyre hátrált tovább a világranglistán, a szeptemberi WEF-adatközlés azonban a 62.-ről az 58.-ra hozott fel bennünket. Az utóbbi a válságkezelő kormány erőfeszítéseit respektálta. Mégis kevés a remény arra, hogy a jól bevált recept: az egyensúly helyreállítását célzó fékezés után újra indul a megszokott ütemű növekedés. A hanyatlást ugyanis nemcsak az egyensúly helyreállítása miatti lassulás és nemcsak a világgazdaság recessziója és a pénzügyi válság idézte elő. Az okok mélyebbek és sokkal régebben hatnak. A magyar gazdaságpolitika fél évszázada olyan erőterében működik, amely rombolja a gazdasági növekedés fő tényezőit: a rendelkezésre álló és jó minőségű munkaerő kínálatát, valamint a termelékenység emelkedését segítő beruházásokat tápláló megtakarításokat. A *stop-go*-gazdaságpolitika mindaddig képes a gazdasági növekedés harmonikusabb, fenntartható pályáját helyreállítani, amíg a mélyben is ható változások nem kezdik ki a gazdasági növekedés alapfeltételeit. (Csillag, 2009: 648–649.)

Magyarországon a gazdasági és politikai-ideológiai folyamatoknak ez a lüktetése egyáltalán nem valami új dolog, de – Csillag István vélekedésével ellentétben – nem 1948 óta, hanem csaknem egy évszázada tart. (Csillag, 2009: 649.) Ciklikus válságok ugyan az Osztrák–Magyar Monarchiában is előfordultak, de a „nekilendülés-fékezés”, vagyis a *go-stop*-gazdaságpolitikai pulzálás az első világháború óta észlelhető. A hadigazdálkodás nyomán az utolsó háborús év nemzeti jövedelme mintegy felét tette ki az utolsó békeév produktumának – ami évente átlagosan 10%-ot meghaladó csökkenést jelent – majd az 1920-as évek első felében beinduló növekedés a mesterségesen felpörgetett inflációra, az évtized második felében pedig külföldi kölcsönökre, tőkeimportra épült. A fajlagos nemzeti jövedelem 1928–1929-ben 13%-kal haladta meg az 1911–1913-as szintet. A nagy gazdasági válság – mint már jeleztem – közel 7%-kal csökkentette az egy főre jutó nemzeti jövedelmet, bár a kormányintézkedések ennél nagyobb recesszió előidézésére törekedtek (pl. a gabonatútermelést úgy szerették volna mérsékelni, hogy a gazdákat a vetésterületek korlátozására igyekeztek – hasztalanul – rávenni). A '30-as években különböző gazdaságpolitikai eszközzel, pl. a *győri programmal* élénkítették a növekedést. A második világháború alatt a kormányzat hadigazdálkodása és a részben általa előidézett háborús kártömeg ismét felére csökkentette a fajlagos nemzeti jövedelem volumenét. A szocializmus közel fél évszázada alatt persze élesebbé váltak a *go-stop*-ciklusok, a korabeli vezetésnek volt kitől tanulnia az újkori magyar történelemben. (Romsics, 2002: 166, 168.)

De térjünk vissza 2006-hoz! Az országgyűlési választásokat követően az újrázó Gyurcsány-kormánynak haladéktalanul hozzá kellett fognia az ún. ikerdeficit mérséklését eredményező intézkedések megvalósításához. De már az indulás is kudarcos volt. Az államháztartási hiány csökkentését jóval magasabb szintről kellett indítani, mint amilyen a piacok számoltak, és a bemutatott stabilizációs eszköztár sem volt – a reformok hiánya miatt – meggyőző. A csomag jobb előkészítésével meg lehetett volna úszni az S&P leminősítéséből és a jegybank kamateme-

léséből következő tehernövekedést – ez már egyértelműen a második Gyurcsány-kormány felelőssége. Az államháztartás hiányának durva lefaragása olyan belpolitikai körülmények között zajlott, ami önmagában is megkérdőjelezte a pénzügyi konszolidáció fenntarthatóságát. Ezért nem tudott meggyőző erővel hatni a befektetőkre még az sem, hogy a deficitcsökkentés a programozottnál jóval erőteljesebbre sikerült. Az államháztartási hiány faragása tovább rongálta a növekedés alapjait. Így a magyar gazdaság akkor sem tudott volna megmaradni a 3-4%-os növekedési sávban, ha nem jött volna a világválság. (Petschnig, 2008: 3.)

A gazdasági fejlődést negatívan ösztönző, az érdekmotivációt kedvezőtlenül befolyásoló szociális nivellálódást előidéző kormánypolitika is felelős a tartósan ígérkező stagnációért. A korábbi időszakokkal ellentétben az utóbbi fél évtizedben a Tárki Rt. elemzése szerint folyamatosan csökkentek a jövedelemkülönbségek a magyar társadalomban: míg 2003-ban több mint nyolcszoros differencia mutatkozott a legszegényebb és a leggazdagabb egymillió állampolgár egy főre jutó jövedelme között, addig 2007-ben ez a mutató nem érte el a hétszeres értéket (a pontos adat: 8,1 és 6,8). (Egyébként a legalsó és legfelső decilisek nyolcas szorzója felel meg nagyjából a kontinentális nyugat-európai államok hasonló mutatóinak.) A jövedelmi olló szűkülésének csukódása mögött nem annyira a társadalmi piramis alján élők helyzetének javulása, mint inkább a felső rétegekbe tartozók pozíciójának relatív romlása áll – ez volt a következménye a baloldali kormányzat nivellációs törekvéseinek. Az egyenlőtlenség itthoni csökkenését a Tárki szociológusai sem tartják pozitív fejleménynek, mert ez egyrészt a járadékból élők helyzetének az aktív keresőkénél erőteljesebb javulását jelezte, másrészt pedig azt, hogy a gazdasági konszolidáció terheit folyamatosan a középrétegekre hárították át. (Jövedelmi különbségek..., 2009: 21.)

Az imént jelzett folyamatot és problémát láthatjuk visszaköszönni a vásárlóerő regionális megoszlásában (2. sz. táblázat). Amíg a 2000-es évek első felében a legtöbb fajlagos GDP-t előállító mezei régió, Budapest lakosságának vásárlóereje növekedett, 2006 és 2009 között az országos átlag 135,4%-áról 119,8%-ra mérséklődött, holott fajlagos GDP-je az országos átlag 200-220%-át produkálja. Nem véletlen, hogy a főváros termék-előállítása – az előző évtized folyamatos relatív erősödésével ellentétben – az utóbbi években hullámzást mutat. S miközben a GDP-termelésben sereghajtó megyék fajlagos produktuma az országos átlaghoz képest csupán 50% körül mozog, és tendenciaszerűen relatíve csökken, a vásárlóerőből való részesedésük az átlag több mint 80%-a, és még növekedik is. Települési szinten a különbség erőteljesebb, és ugyancsak lefelé tendáló nivellálódást mutat. Vagyis minél kevesebbet termel egy térség, annál többet fogyaszthat. Talán mondani sem kell, hogy ez a jelenség sok mindent szolgálhat, csak az érdekeltséget nem.

2. sz. táblázat

A vásárlóerő (VE) és a fajlagos GDP települési és területi egyenlőtlenségének alakulása Magyarországon 2002 és 2009 között* (az országos átlag százalékában)

	2002	2004	2006	2008	2009
Maximum					
Település-VE	155,2	kb.150	146,9	137,0	135,7
Mezoregión-VE	kb.125**	n.a.	135,4	135,0	119,8
Mezoregión-GDP	211,5	206,1	220,7	217,4***	n.a.
Minimum					
Település-VE	n.a.	n.a.	kb. 30	37,0	42,6
Mezoregión-VE	n.a.	n.a.	80,3	n.a.	85,0
Mezoregión-GDP	55,0	53,8	49,6	46,1***	n.a.

* Minden évben a leggazdagabb mezoregión Budapest, a legszegényebb a VE vonatkozásában Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, GDP vonatkozásában Nógrád megye. A legmódosabb települések időrendben: Telki, Telki, Hévíz, Budaörs, Budaörs. A legszegényebbek: 2006-ban Kiscséc, majd Csenyete, illetve Tiszabő.

** 2000-ben.

*** 2007-es adat.

Forrás: GfK Hungária Piackutató Intézet és KSH.

Az eddigi okfejtésekből nyilvánvaló, hogy a hazai gazdaság – valamelyest javuló versenyképessége ellenére – belátható időn belül nem lesz képes tartós, finanszírozható növekedésre. A problémakör természetesen a gazdaságpolitikánál szélesebb körű, generális okokkal magyarázható. A rendszerkritikai baloldalon közmegegyezés van abban a tekintetben, hogy a magyarországi újkapitalizmus súlyos válságát éli. A rendszer általános válsága abban rejlik, hogy működési zavarainak orvoslására bevetett gyógyszerek (Gyurcsány-csomag) már inkább rontják, mintsem javítják a „beteg” állapotát. Igazat kell adnunk Tamás Gáspár Miklósnak, aki már több éve kimondta, hogy a magyarországi kapitalizmus és az azt létrehozó rendszerváltás lényegében véve megbukott. (Szalai, 2009: 2.) Akkor hát mi a teendő? A politológus csak azt mondhatja, hogy meg kell reformálni a politikai rendszert! A magyar történelemben például sohasem találkoztunk a maihoz hasonló miniszterelnöki túlhatalommal, mindig is erős – legitim, vagy virtuális – államfővel (király, kormányzó, pártfőtitkár) rendelkezünk, akit nem a választási, gazdaságpolitikai ciklusok motiváltak, s aki számottevően korlátozta a kormányfő esetleges populizmusát, kalandorhajlamát (az utóbbi Gyurcsánynál már katasztrofális méreteket öltött). Tehát: alkotmánymódosítással, a sikerebb szomszéd államokéhoz hasonló „félerős” elnöki rendszert kellene létrehozni. Más szóval: csökkenteni a miniszterelnök „kancellári” jogköreit és növelni az államfő hatáskörét, és egyben közvetlenül kellene köztársasági elnököt választani. (Nevetséges, hogy a protokolláris államfőt csak legfeljebb egyszer lehet újjáválasztani, a főhatalom letéteményesét, a kormányfőt pedig bármennyiszor.)

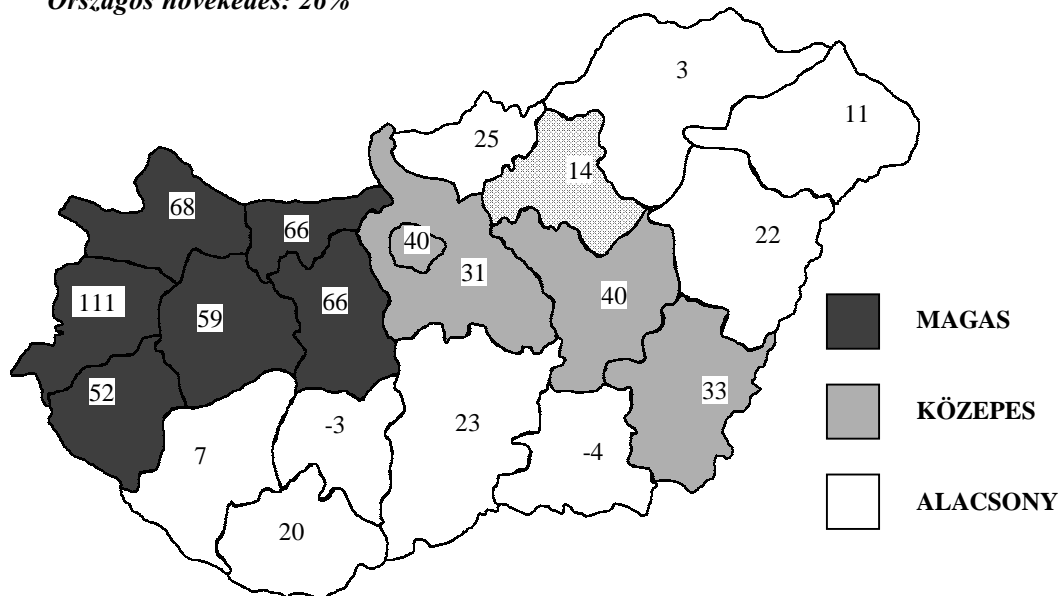
A mezei régiók helyzete

A világválság – akárcsak Európa országait – hazánk régióit is különböző mértékben érintette. A tervezési-statisztikai (NUTS 2) régiókon belül egy-egy megye között azonban nagyságrendi eltérések is mutatkozhatnak, így érdekesebb a mezei régiók (NUTS 3) szintjén vizsgálni, annál is inkább, mert kistérségi (NUTS 4=LOK 1) és települési adatokkal még nem rendelkezünk. A régiós és megyei vizsgálatokhoz is csupán munkanélküliségi és beruházási (meg vállalkozásmennyiségi) mutatókat közöl a KSH időszakos – féléves, negyedéves, vagy havi – bontásban. A vállalkozások száma még érzékelhetően nem változott a válság hatására, de a másik két mutatóból is elég pontos kép nyerhető a recesszió területi egyenlőtlenségének mértékéről.

1. sz. ábrapár

A közép szintű területi egységek munkanélküliségi rátájának növekedése 2008 és 2009 második negyedévei között*

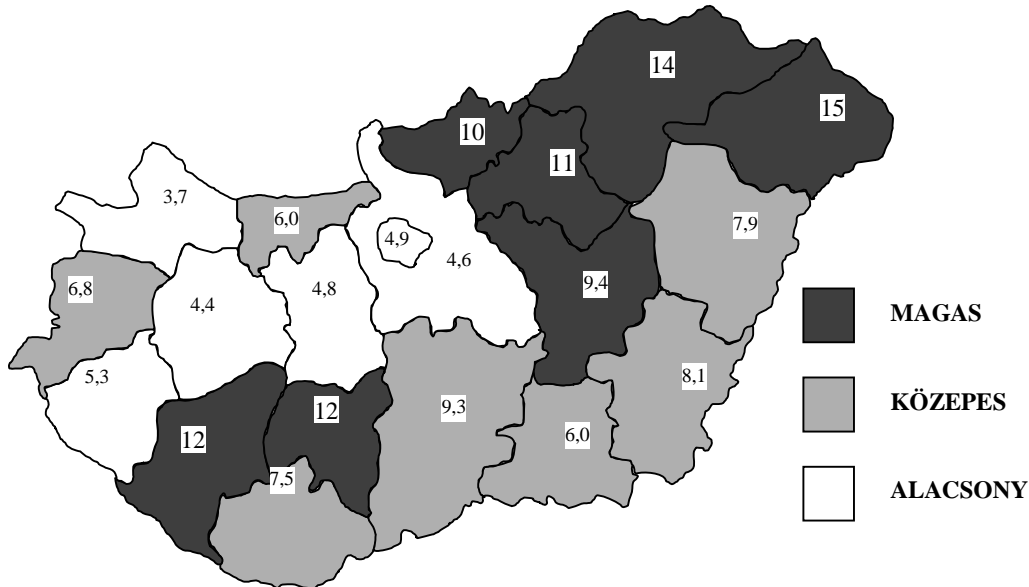
Országos növekedés: 26%

* százalékban, kerekítve.

A középszintű területi egységek munkanélküliségi rátája 2007-ben

Országos: 7,4%

A válság mezorégiókra gyakorolt hatásának talán leglátványosabb jele a termelés csökkenésével együtt járó létszámleépítés, amely a munkanélküliségi ráta növekedését eredményezi. Ha pillantást vetünk az állást keresők arányának emelkedését ábrázoló kartogramra (1. sz. ábrapár), megállapíthatjuk, hogy a hazai megyék (akárcsak a kontinens országai) közül főként azokban nagyfokú a ráta növekedése, amelyek a legfejlettebbek, illetve legnagyobb mértékű gazdasági fejlődést produkáltak, következésképpen eddig meglehetősen alacsony volt a munkanélküliségi arányuk. Közülük is kiemelkedik Vas megye, amely az ország egyik legfejlettebb, ugyanakkor az ezredforduló óta meglehetősen alacsony fokú dinamikát produkált térsége. Legnyugatibb mezorégióink álláskeresőinek száma egy év alatt több mint kétszeresére emelkedett, ezzel jelentősen meghaladta az országos arányt, bár korábban sem tartozott e téren a legkedvezőbb helyzetű megyékhez. Kismértékben a munkanélküliség ott nőtt meg, ahol viszonylagos fejletlenséget, és/vagy alacsony fokú dinamikát tapasztalhattunk. Közülük is kiemelkedik Csongrád megye, ahol – páratlanul – még csökkent is az állást keresők száma, bár korábban sem volt magas, ugyanis ez a térség (akárcsak Borsod-Abaúj-Zemplén) erős versenyképességre tett szert.

A gazdasági szervezetek beruházásainak teljesítményérték-mérséklődése már valamivel differenciáltabb képet mutat (3. sz. táblázat). Persze a recesszió e területen is részben azokban a megyékben mutatkozott erőteljesnek, ahol a korábbi években legmagasabb volt az egy lakosra eső beruházások összege (Észak-Dunántúl), de néhány olyan térségben is az átlagnál jobban éreztette hatását, melyeket előzőleg alacsony szintű investálás jellemzett, úgymint Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. Valamennyi, a beruházások terén 2007-ben élvonalbeli megyénél nagyfokú teljesítményérték-csökkenés mutatható ki. Legkisebb volumenű visszaesés a Közép-Magyarországi régióban, valamint – hasonlóan a munkanélküliségi ráta emelkedéséhez – Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megyében tapasztalható.

3. sz. táblázat

A gazdasági szervezetek beruházásainak teljesítményérték-változása 2008 és 2009 első féléveinek viszonylatában, megyei bontásban

(százalékban kifejezve)

Területi egység	Invesztálás (%)	2007-es sorrend*
Somogy megye	-35,9	10.
Vas megye	-32,1	5.
Nógrád megye	-29,3	20.
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	-23,3	19.
Fejér megye	-20,7	2.
Győr-Moson-Sopron megye	-20,7	4.
Heves megye	-20,0	8.
Jász-Nagykun-Szolnok megye	-19,0	17.
Tolna megye	-18,4	16.
Komárom-Esztergom megye	-17,8	3.
Veszprém megye	-11,8	9.
Bács-Kiskun megye	-11,7	14.
Békés megye	-10,7	18.
Baranya megye	-9,9	11.
Zala megye	-9,8	15.
Pest megye	-8,1	6.
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	-7,9	13.
Budapest főváros	-4,6	1.
Hajdú-Bihar megye	-3,8	7.
Csongrád megye	+3,3	12.
Magyarország	-10,9	

* A mezei régiók egy lakosra eső beruházási összegének rangsora 2007-ben.

Miután a válság a fejlettebb régiókat általában erősebben sújtotta, mint a kevésbé fejletteket, bizonyos fokú – sajnálatos módon lefelé irányuló – nivellálódást eredményezett a megyék között. Amíg 2008 második negyedévében a legkedvezőbb munkanélküliségi rátával rendelkező megye, Győr-Moson-Sopron (3,5%) és a legsúlyosabb foglalkoztatási gondokkal küzdő mezei régió, Szabolcs-Szatmár-Bereg (16,9%) korrelációja 0,2, addig 2009 azonos időszakában (5,8–18,4) 0,3. Nem szólva arról, hogy amíg a fejlett nyugati megyéknél ez nagyságrendi változást hozott, északkeleten – az amúgy súlyos – helyzet alig romlott. Győr-Moson-Sopron megyének egyébként meg kellett osztania „aranyérmét” Budapesttel, amely tizedszázalékra azonos (5,8) munkanélküliségi rátát mondhat magáénak. A beruházások terén azonban nőttek a területi különbségek, viszont kedvező, hogy az e téren egyik legnagyobb recessziót elszenvedő megye, Nógrád munkanélkülisége csak kisebb mértékben emelkedett (3. sz. táblázat).

Felhasznált irodalom

- Bartha Attila (2009): *Lassan javuló magyar versenyképesség. Pontról pontra.* Heti Világgazdaság, szeptember 12.
- Benkő Péter (2008): *Magyarország regionális politikai földrajza.* Budapest, Deák.
- Bokros Lajos (2009): *A reformok kritikus tömege.* Élet és Irodalom, január 23.
- Csillag István (2009): *Van-e visszaút?* Közgazdasági Szemle, július-augusztus.
- „GfK Hungária Piackutató Intézet. *Budaörs a leggazdagabb.*” (2008) Népszabadság, szeptember 18.
- Heim Péter (2008a): *Hitelválság, gazdasági válság Kelet-Közép-Európában.* Elemző, 3-4. sz.
- Heim Péter (2008b): *Devizaválság után nincs újjáépítés, nincs felállás.* Élet és Irodalom, november 18.
- „*Jövedelmi különbségek: felemás nivellálódás.*” (2009) Heti Világgazdaság, február 7.
- KSH kiadványok.
- Palócz Éva (2008a): *A magyar valutapiaci krízis eredete.* Elemző, 3-4. sz.
- Palócz Éva (2008b): *Valóban csapdában vagyunk?* Élet és Irodalom, október 10.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. kötet.* Budapest, Közgazdasági és Jogi.
- Petschnig Mária Zita (2008): *A felélt jövő.* Élet és Irodalom, november 21.
- Pócs Balázs (2007): *Negyvenöttször jobb Izlandon?* Népszabadság, november 30.
- Romsics Ignác (2002): *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris.
- Szalai Erzsébet (2009): *A válság mélysége.* Népszabadság, október 3., Hétvége.
- „The world competitiveness yearbook 2009.” www.imd.ch/wcy09
- Török Ádám (2008): *Versenyképességi lista: lecsúszás, vagy helyben járás.* Világgazdaság, május 22.
- Vida László (2009): *Vita a GDP szerepéről. Mutatványosok.* Heti Világgazdaság, szeptember 26.

Fenyvesi Éva*

A MA SZOLGÁLTATÁSA – A JÖVŐ ÉPÍTÉSE

Az e-kormányzat sikerei és problémái

Bevezetés

Bár a közzsférában az informatikai rendszerek bevezetése már néhány évtizede zajlik, az e-kormányzat ehhez képest mégis új fogalomnak számít. Az elmúlt évekig az információs rendszerek használata a közhivatalokban és más állami területen – a parlamenttől az igazságszolgáltatásig – a világ több fejlett gazdaságban magas szintet ért el¹, miközben számos más országban alig volt észrevehető a kormányzat modernizációjának folyamata.

Sokan úgy gondolják, hogy az e-kormányzati megoldások csupán technológiai fejlesztések. Ezért gyakran csak olyan irányú törekvések figyelhetők meg, amelyek a technológia széleskörű elterjesztésével kívánják megoldani a reformot. A modern IT bevezetése mellett a közzszolgáltatás, a közigazgatás alapvető átalakítását is meg kell valósítani. Egy másik általános jellemzője azoknak az e-kormányzati gyakorlatoknak, amelyek többségében ma túlsúlyban vannak, az, hogy az állami hivatalok külső kapcsolatait (az ügyfeleket) tartják egyedül fontosnak. Természetesen ennek a nézőpontnak is megvan a maga érdeme: kitágítja az IT túlnyomórészt belső használatú alkalmazását az államigazgatásban, különösképpen a lakosságnak és a vállalkozásoknak nyújtott szolgáltatásokban. Ez azonban csupán a jéghegy csúcsa. A felszín alatt levő kilenczized rész legalább ennyire lényeges.

Az információs technológia kiterjesztése négy különböző dimenzióon keresztül történhet a közzszolgáltatásban (Lenk – Traummüller, 2001). Ezek a dimenziók:

- a *címzettek* (az ügyfelek kiszolgálása);
- a *folyamat* (a folyamatok újraszervezése);
- az *együttműködés*, amely speciális kiegészítése az előbbinek (beleértve a telekommunikációtól kezdve az egyének közötti személyes kapcsolaton át a különböző közigazgatási szervek közötti együttműködést);
- valamint a *tudás* (az információ- és tudásmenedzsment szerepének hangsúlyozása a közzsférában).

Amikor megjelent az e-kormányzat koncepciója a kilencvenes évek végén, alapvetően csak az ügyfelek kiszolgálását jelentette, azaz csak a címzettek nézőpontjából merült fel a bevezetése. Néhány év óta már a második szempont is egyre inkább előtérbe kerül. Ahhoz azonban,

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

hogy teljes körűen kiegészüljön a folyamat a harmadik és a negyedik távlattal, még sok mindent kell tenni. Az állam szerepvállalása meghatározó és összetett ebben a reformfolyamatban. A felelősség nagy, mivel az e-közigazgatás milyensége komoly hatással van a gazdaságra és a civil társadalomra egyaránt. De a magánszféra és a civil társadalom fejlettsége is hatással van arra, hogy egy adott országban milyen szinten lehet megvalósítani az e-kormányzást. A körforgás spirális növekedésű felfejlesztése lenne a cél.

Publikációmban azokból az eddig elért eredményekből és a még megoldásra váró problémákból emelek ki néhányat, amelyek ezt a fejlődést biztosítják, illetve gátolják.

E-kormányzat, e-közigazgatás

Az e-közigazgatásnak sok meghatározása született az utóbbi években. Itt csupán két definíciót mutatok be, amelyek jól szemléltetik a különböző értelmezések széles skáláját. „Egy lehetséges, leegyszerűsített definíció szerint az e-kormányzat a kormányzati információk és szolgáltatások online módon történő eljuttatása Interneten vagy más digitális médián keresztül” (Bódi, 2007). Bódi Gábor helyesen emeli ki, hogy a fenti definíció leegyszerűsíti az e-kormányzás lényegét. Ez és az ehhez hasonló definíciók csupán az IT bevezetését emelik ki az e-kormányzásban. A Budapesti Corvinus Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar Közigazgatás-szervezési és Urbanisztikai Tanszékén működő E-Government Kutatócsoport meghatározása megragadja az e-kormányzás gyakran elhanyagolt – valójában azonban lényegi elemét: „A közszféra valamennyi külső és belső kapcsolatrendszerének gyökeres, tudásalapú átalakítása és racionalizálása, valamint szolgáltató jellegű újjászervezése – az információs kommunikációs technológiai alkalmazások közüzemszerű használata révén” (Tózsza, 2008). Azaz az e-kormányzat, még tágabban az e-közigazgatás nemcsak a korszerű technológia bevezetését jelenti a közszolgáltatásokban, hanem a rendelkezésre álló erőforrások tudatos felhasználását is, mindezek által jobb és hatékonyabb közszolgáltatást. „A tudásról való tudás döntő fontosságú az üzleti siker, sőt talán a vállalat túlélése szempontjából is” – véli Davenport és Prusak (2001:9). Ez a megállapítás azonban nemcsak a verseny-, hanem a közszférára is igaz. Hisz a közszolgáltatások milyensége nagy hatással van a magánszférára, és annak nemzetközi versenyképességére. „A magyar vállalkozások versenyképességét gátló tényezők között évek óta kiemelt helyen említhetők a túlzott adminisztrációs terhek. A *World Economic Forum* 2008-as eredményei szerint többek között ennek köszönhetően Magyarország a 47. helyre csúszott vissza a tavalyi 38-ról a vállalati versenyképesség terén. Magyarországon még mindig egyötöddel magasabbak az adminisztrációs terhek az uniós átlagnál” (Kék notesz, 2009).

Az Európai Unió tagállamaiban az e-közigazgatás felkészültségi szintjét minden évben mérik. A mutatók meghatározása során kidolgozták a közszolgáltatások 20 tételből álló listáját, amelyek közül 12 az állampolgárokat, 8 pedig az üzleti szférát érinti. Ez az EU által definiált 20 leggyakrabban igénybe vett szolgáltatás a magyar közigazgatásban 27 szolgáltatással fedhető le. Ennek magyarázata, hogy az EU dokumentuma közösségi szolgáltatásokról, és nem közigazgatási ügyekről szól. A szolgáltatások definiálása során nem a tartalom, illetve a szolgáltató, hanem a szolgáltatások alanya a rendezési szempont² (Bódi, 2007).

Az e-közigazgatás működtetése öt szolgáltatási szinten keresztül valósulhat meg (Kerekes, 2008) (1. ábra).

1. Információs, tájékoztató szolgáltatás, amely csak általános információkat közöl az adott ügygel kapcsolatos teendőkről és a szükséges dokumentumokról.

2. Egyirányú interakciót biztosító szolgáltatás, amely az első szinten túl az adott ügy intézéséhez szükséges dokumentumok, nyomtatványok letöltését és azok ellenőrzött vagy ellenőr-

zés nélküli elektronikus kitöltését jelenti, de a dokumentum benyújtása hagyományos úton történik.

3. Kétirányú interakciót biztosító szolgáltatás, amely közvetlen vagy ellenőrzött kitöltésű dokumentum segítségével történő elektronikus adatbevitel és a bevitt adatok ellenőrzése. Az ügy indításához, intézéséhez személyes megjelenés nem szükséges, de az ügyhöz kapcsolódó közigazgatási döntés közlése, valamint a kapcsolódó illeték- vagy díjfizetés hagyományos úton történik.

4. Teljes online tranzakciót (ügyintézési folyamatot) biztosító szolgáltatás, amikor az ügyhöz kapcsolódó közigazgatási döntést is elektronikus úton közli a hivatal, illetve a kapcsolódó illeték- vagy díjfizetés elektronikus úton is intézhető.

5. Targetizációt, proaktivitást, perszonalizációt biztosító szolgáltatás, amelyben az ügyfél már teljes körűen hozzájut a szolgáltatáshoz, úgy, hogy csak új információt tartalmazó adatot kell szolgáltatnia. Egyetlen, korábban már közölt – legyen szó a múltban, vagy egy másik kormányzati szervvel közölt – adatot sem kell újra megadnia, hitelesítenie. Az ügyfél az egész e-közigazgatási rendszerrel áll kapcsolatban, nem egy hivattal.

Már az első szint megfelelő működtetése esetén is sok időt tudnak megspórolni a közszolgáltatást igénybe vevő állampolgárok és vállalkozások. A hivatali vagy otthoni internetes portálokról leolvashatják az ügyintézésrel kapcsolatos információkat, tudnivalókat, míg a második szint esetében le is tölthetik az űrlapokat. Jelentős ugrásnak számít a tranzakciós szint, amikor az ügyfél vissza tudja küldeni elektronikusan az űrlapot, valamint személyazonosságának elektronikus igazolásával el tudja indítani ügyét. A transzformációs kormányzás (negyedik szint) a hivatali munkafolyamatok komoly átalakulását igényli. Ekkor az ügyfelek elektronikus személyi igazolvánnyal léphetnek be az online hivatalba, sőt a fizetéseket is elektronikusan intézhetik. A targetizáció szintjén a fentiekén túl, bizonyos esetekben a hivatal kezdeményezheti az ügyintézés, figyelmeztetve a klienseket a jogaikra, kötelezettségeikre. Mindezekből következik, hogy az e-kormányzás bevezetése, és a különböző szintek megvalósítása egyaránt igényli a közszolgálati szektor belső működésének megújítását (*back-office*), valamint a célcsoporttal való kommunikáció (*front-office*) fejlesztését és ezek összehangolását.

Az e-kormányzat hatékonyságát három kritikus mérőszámmal lehet meghatározni (Bódi, 2007).

1. Az elérhetővé vált alkalmazások és szolgáltatások fontossága.
2. Az állampolgárok és vállalkozások elégedettsége.
3. A nyilvánosság bizalmának megőrzése.

A felhasználók akkor lesznek elégedettek, ha minél egyszerűbben igénybe vehető szolgáltatást kapnak, és gyorsan tudják ügyeiket elintézni. Erre kiválóan alkalmas az „egyablakos” ügyintézés. Ezzel sok időt és pénzt takaríthatnak meg a virtuális szolgáltatásokat használók.

Az e-kormányzat elfogadásában a bizalomnak óriási szerepe van. Ettől is függ, hogy az állampolgárok és a vállalkozások körében milyen mértékben terjed az online szolgáltatások használata.

Az e-közigazgatás haszna és hátrányai

Az e-közigazgatás általános bemutatásához elengedhetetlen, hogy számba vegyünk azokat a hasznokat (1. táblázat) és az esetleges hátrányokat, amelyeket a virtuális kormányzás előidézhet. A táblázatot Bódi Gábor az „E-közigazgatás a közszolgáltatások modernizációjáért” című munkája alapján állítottam össze (Bódi, 2007). Az említett jegyzetben megtalálható az alábbiakban felsorolt valamennyi haszon, de más csoportosításban. A szolgáltatást igénybe vevők hasznaként csak a pénzügyi hasznot említi meg, és az általam felsorolt többi tényezőt a társadalmi haszon fogalma alá sorolja be. Úgy gondolom, hogy ezeket közvetlenül az állampolgárok és a vállalkozások érzékelik. A társadalmi szinten való megnyilvánulásuk közvetett.

1. táblázat

Az e-közigazgatás haszna

A szolgáltatást igénybevevő haszna

- A legfontosabb a pénzügyi haszon. (A közigazgatást illető tranzakciókkal kapcsolatos megtakarítás a már megvalósított funkciók területén átlagosan 14,62 dollár/tranzakció volt magánszemélyek, 25 dollár/tranzakció cégek esetében).
- Egyszerűbb információáramlás és -csere, illetve a dokumentumokhoz, űrlapokhoz történő könnyebb hozzáférés.
- Időmegtakarítás.
- Non-stop rendelkezésre állás.
- Az információk jobb kezelhetősége.
- Az önkiszolgálás lehetősége.
- A szolgáltatás személyre szabottsága.

A szolgáltató haszna

- Az olcsóbb kommunikációs csatornák lehetősége.
- Növekvő hatékonyság (pl. információ megosztása a különböző szolgáltatók között).
- Közvetlen pénzügyi haszon a „fizetős” szolgáltatásokból.

A társadalom haszna

- Időmegtakarítás (a jobb életminőség lehetősége).
- Jobb információellátottság.
- A kommunikáció javítása a vidéki és távoli közösségekkel.
- A komplexitás, bonyolultság csökkentése a kormányzat–állampolgár interakciókban.
- Átláthatóbb kormányzat.
- Az esélyegyenlőség, az azonos jogok, a mindenkire kiterjedő részvétel lehetősége.
- Makrogazdasági hasznok (hatékonyabb munkaerőpiac, hatékonyabb elosztási rendszerek, a költségek csökkenése makroszinten, a termékek piaci bevezetésének javítása).

A virtuális kormányzással kapcsolatos hátrányok közül kettő mindenféleképpen említésre méltó. Az ügyintézők és az ügyfelek között elvész a személyes kapcsolat. A másik – ami orvosolható a minél áttekinthetőbb honlapok kialakításával –, hogy néhány esetben nehéz megtalálni az információkat.

E-kormányzat, e-közigazgatás és tudásmenedzsment (TM)

Míg a versenyszférában az elmúlt években sokat használt, „divatos” kifejezésnek számít a tudásmenedzsment, addig a közszférával kapcsolatban csak időnként bukkan fel. A legtöbb ilyen esetben sem derül ki azonban az, hogy milyen lehetőségeket rejt a TM az e-közigazgatás számára. Ennek az egyik oka az lehet, hogy a *tudásmenedzsment*-meghatározásokat alkotóik alapvetően a magánszektorban működő szervezetekre értelmezik. Például Szeleccki (1999:25) így fogalmazza meg: „A tudásmenedzsment olyan vezetési megközelítés, amely a tudás különböző formáit kezeli annak érdekében, hogy versenyelőnyt/üzleti értéket biztosítson egy szervezet számára”. Vagy egy nemrégiben született definíció szerint „A tudásmenedzsment olyan üzleti modell, amelyben a legkorszerűbb információs technológiákat, menedzsment-technikákat és -módszereket alkalmazzák annak érdekében, hogy a vállalaton belül fellelhető tudástőkét értelmezzék, rendszerezék, mindenki számára elérhetővé tegyék, integrálják – egyszóval: úgy hasznosítsák, hogy közben hozzáadott értéket termeljenek” (Noszkay, 2007:120). Egy másik ok, hogy a tudásmenedzsment a megjelenése óta többgenerációs fejlődésen ment keresztül (Anklam, 2005).

2. táblázat

Tudásmenedzsment-generációk

Generációk	Hol „él” a tudás?	A tudás típusa	Implikáció
1.	Objektumok	Explicit	A tudás rögzítését, rendezését, tisztítását és újrafelhasználását támogató objektumok infrastruktúrájának létrehozása
2.	Egyének	Tacit	Fókuszálás az együttműködő viselkedésre és a személyek közti tudáscserére
3.	Hálózatok	Kibontakozó (Emergent)	A tudás és a cselekvés kibontakozási feltételeinek biztosítása

1. A tudásmenedzsment első generációja a könnyen kodifikálható explicit tudás rögzítésére, strukturálására, kategorizálására, elérhetővé tételére, megosztására, illetve felhasználására helyezte a hangsúlyt. Ez elsősorban az információs és a kommunikációs technológia hihetetlen mértékű fejlődésének volt köszönhető, mivel a számítógép, a számítógépes rendszerek és az internet nagymértékben bővítette a tudás menedzselésének lehetőségeit.

2. Az információs forrásokhoz való korlátlan hozzáférés megteremtése önmagában nem adott választ a kihívásokra. A tudásmenedzsment második generációját a nehezen artikulálható tacit tudás fókuszba kerülése keltette életre. Mivel a tacit tudás személyes, környezetspecifikus, nem kommunikálható, ezért átadásában jelentős szerepe van az egyének közötti interakciónak, ami a személy–személy közötti viselkedést helyezte az előtérbe. A tudásmenedzsment első generációja során fő szerepet kapott információtechnológia ugyan biztosítja az infrastruktúrát, elérhetővé, kombinálhatóvá teszi a rögzített ismereteket, de mindezt az embereknek kell tartalommal megtölteniük. A kézzelfogható, dokumentált ismeretek feltárása, összegyűjtése nem lehet az egyetlen cél. Gondoljunk csak a gazdaságban egyre fontosabb szerepet játszó olyan tevékenységekre, amelyek végzéséhez különleges tudásra van szükség. Ilyen tudásintenzív terület például az informatika vagy a biotechnika. Az emberek fejében található tacit tudás „megszerzése”, beépítése a szervezeti információs és tudásfolyamatokba azonban újabb, egészen más típusú problémákat hozott a felszínre. Nemcsak technológiai, hanem pszichológiai, kulturális, szervezési, vezetési kihívást is jelent a szervezetek számára.

3. A tudásmenedzsment legújabb generációja szerint a tudás leginkább a hálózatokban él (emberekében és közösségeikében). „Az innovatív egyéneknek és cégeknek szükségük van olyan hálózatokra, amelyekben lebonyolódhat a *rejtett tudások cseréje*.” (Tamás, 2006). Tamás Péter szerint az innovatív személyek és cégek társadalmilag és gazdaságilag egyaránt interaktívak. Ennek az interakciónak megléte vagy hiánya fogja befolyásolni a tanulási folyamatban való

részvételt, illetve az abból történő kimaradást, ami pedig részben magyarázatot ad az egyes régiók fejlődőképességére vagy lemaradására. Így a szervezeten belüli tudásmegosztás mellett egyre nagyobb szerepet kap a szervezetek közötti tudásmegosztás és integrálás, akár országhatáron túl is. Ez a kollektív tudásfejlesztés arra alapoz, hogy a tacit és explicit tudás egymásra hatásából keletkező új tudás a gyakorlattal dialektikus egységet alkosson.

Az üzleti világ néhány olyan vállalata, amelyik elhatározta a tudásmenedzsment bevezetését, végigjárta ezt az utat. A fent bemutatott hangsúlyeltolódások természetesen nem azt jelentik a tudásmenedzselésben, hogy bármelyik fázis is lezárult volna, és elhanyagolhatjuk akár az informatika, vagy akár a munkatársak közötti interakció szerepét. A tudásmenedzsment alaptevékenységei nem változnak, csak újra és újra alkalmazkodnia kell az adott időszak új szükségleteinek kielégítéséhez. Úgy tűnik, az állami szféra is végigjárja ezt az utat. Először az IT-alkalmazásokon volt a hangsúly, s bár nagyon óvatos, de egyre több próbálkozásnak vagyunk szemtanúi, amelyek átbillentik a közszférát is az újabb TM-generációkba (Fenyvesi, 2007).

A fentiekén kívül van egy harmadik ok is, ami miatt az e-közigazgatás is lépésről lépésre halad a tudásmenedzsment előnyeinek kiaknázásában. Ez pedig az, hogy az állami és a magán-szférának más-más specifikus jellemzői vannak. Az előbbi nonprofit jellegéből adódóan más célok megvalósítását helyezi középpontba: itt az elsődleges törekvés az állampolgárok igényeinek minél teljesebb kielégítése.

Az Infonia Alapítvány egyik hírlevelében megjelent cikk³ arról a felmérésről (International Data Corporation és a KM World) számol be, amely többek között az amerikai állami és helyi kormányzati szféra tudásmenedzsment megvalósítási lehetőségeit kívánta feltárni. Ilyen lehetőség például a belső együttműködés fejlesztése, az információk elérése és megosztása, a pozitív példák és tapasztalatok (*best practices*) dokumentálása és fokozottabb megosztása, az *e-learning*-környezet kialakítása, a biztonsági politika hatékonyabb támogatása, a közigazgatásban dolgozók – tudásmenedzsment-alkalmazások használatához szükséges – technikai képzése, a kormányzati munka hatékonyságának és produktívitasának növelése, az egyes kormányzati szervek munkája közötti átfedésekből származó redundancia megszüntetése, valamint a munkaerő-vándorlás következtében elvesztett információk és tudás megtartása érdekében a tudásmegosztáson alapuló szervezet kialakítása.

A felmérés arról is beszámol, hogy a TM bevezetésének legfőbb akadálya a vezetők motiválatlansága, a téma iránti érdeklődésének a hiánya. A másik ok, hogy akik érdeklődnek, a legtöbb esetben ők sem jutnak az elméleti megfogalmazáson túl.

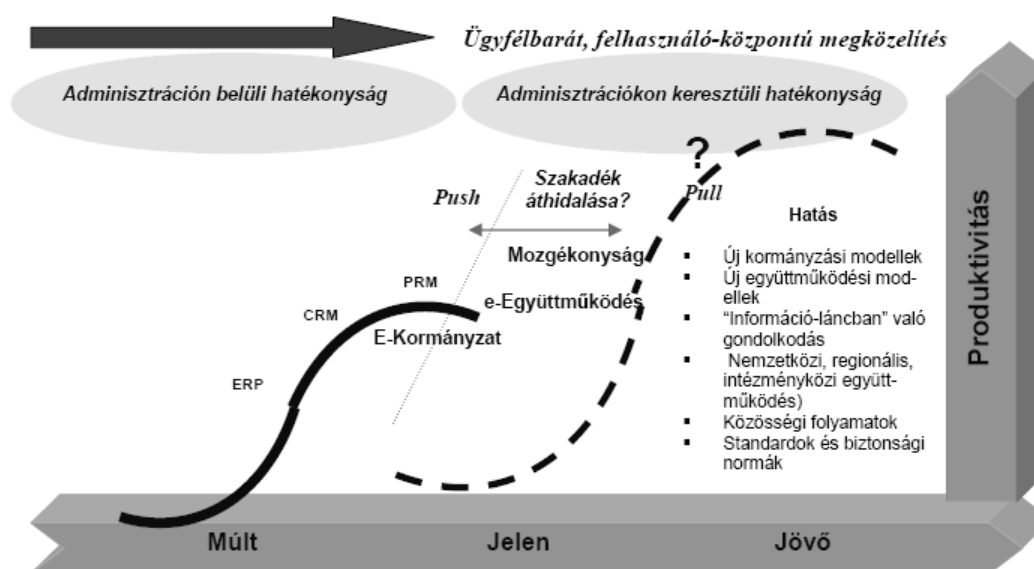
Az e-közigazgatásban a tudásmenedzsment legényegesebb szerepe annak felismerése, hogy az állami szektor tudásmozgósító képességének fejlesztése elsősorban nem technikai eszközök függvénye, sokkal inkább a szektornak, illetve tagjainak szemléletváltásán múlik. Csak ekkor lehet kihasználni a tudásmenedzsment legnagyobb jelentőségét: azt, hogy rendszerezett, sőt rendszerbe foglalt módon kezeli és a menedzsmenttudatosság körébe vonja az erőforrásokat, megvalósítva a tudással való jobb és hatékonyabb gazdálkodást. Ehhez a tudásmenedzsmentnek egy olyan szemléletté kell válnia, amely áthatja az emberek, a közszféra egész szellemiségét, cselekvését, látásmódját. A bevezetés nemcsak elhatározás kérdése, hanem a gondolkodásban is változást követel. A tudásmenedzsment tehát elsősorban szemlélet, amely a gyakorlatban akkor tud érvényesülni, ha az egész közszféra minden folyamatát, tevékenységét áthatja. Szükség van egy gondolkodás- és paradigmaváltásra (1. ábra).

Eddig az adminisztráción belüli hatékonyság növelhető volt a hagyományosnak tekinthető ügyfélkapcsolatok kezelése (CRM – *Customer Relationship Management*), a partnerkapcsolati (PRM – *Partner Relationship Management*) rendszerek, valamint a vállalati erőforrásokat növelő vállalatirányítási (ERP – *Enterprise Resource Planning*, illetve MRP – *Manufacturing Resource Planning*) megoldások bevezetésével. Ezek a módszerek már nem alkalmasak a

szolgáltatóoldali (*back-office*) folyamatok fejlesztésére. Az adminisztrációs rendszerek fokozott együttműködése elengedhetetlen feltételévé vált az ügyféloldali (*front-office*) szolgáltatások további fejlődésének. Ez merőben új kihívások elé állítja az e-kormányzati kezdeményezéseket, azaz a továbblépéshez paradigmaváltásra van szükség. A paradigmaváltás lényege, hogy a *pull* modellben már egyértelműen az ügyfél kerül a középpontba, az ő elvárásainak, igényeinek és lehetőségeinek megfelelően kell kialakítani a közszolgáltatásokat. Ennek igen hatékony eszköze – és nem célja – lehet a technológia nyújtotta előnyök kihasználása (Molnár, 2007b).

1. ábra

Az e-kormányzati paradigmaváltás

Forrás: Cap Gemini Ernst & Young, 2002 (hivatkozva: Verhaak – Wauters, 2003.)
In: Molnár, 2007b.

E-kormányzati tapasztalatok Magyarországon

A megvalósulás dokumentációs háttere

Az e-kormányzat megvalósításának gondolata, az informatikai fejlesztés a rendszerváltás után került előtérbe Magyarországon. A konkrét megvalósítást számos tanulmány, úgynevezett stratégiai dokumentum előzte meg. Ezek a jelentések – főleg a kezdeti időszakban – az információs társadalomba való átmenet égisze alatt születtek. Az alábbiakban csak néhányat emelek ki közülük.

Az egyik ilyen dokumentum a Nemzeti Információs Stratégia (NIS), mely 1995-ben készült el. Bár céljai között szerepelt például az elektronikus ügyintézés terjesztése és egyéb más informatikai fejlesztés, mivel kormányzati szinten a program nem került elfogadásra, tényleges lépés nem történt. Ezt követően az első olyan dokumentum, amely mögött már állt kormányzati

támogatás és irányító szervezet, az Információs Társadalom Stratégia (NITS) volt 2001-ben. Ennél részletesebb kidolgozású a Magyar Információs Társadalom Stratégia (MITS), amely az *eEurope 2005* akciótervekhez igazodva jött létre. A MITS mellékleteként már önállóan szerepel az e-kormányzat kiépítésének stratégiája (eKormányzat 2005 –Elektronikus Kormányzat Stratégia és Programterv). A program „lefedi egyrészt, az e-kormányzat minden területét (szabályozás, infrastruktúra, kultúra, intézményrendszer), másrészt logikus egységbe kapcsolja a meglévő (és a még hiányzó) akciókat és projekteket. Stratégiamegvalósítási területe közül az egyik, az e-szolgáltatások átfogó program, az állampolgárok, és vállalkozók számára különféle elektronikus szolgáltatásokat tesz lehetővé, mint a személyi jövedelemadó bevallása, az útlevel, jogosítvány, az építési engedély intézése, lakcímbjelentés, társaságiadó- és áfabevallás, új társaság bejegyzése, stb.⁴

Végül az „E-közigazgatás 2007–2010 Stratégiai és Programterv”-et említem meg, amelyben a Kormány elrendelte a Közigazgatási Informatikai Bizottság felállítását, az ELKA⁵, EKOB⁶ és a KIETB⁷ megszűnését követően. A bizottság feladata a programterv megvalósulásának ellenőrzése.

Kiemelt projektjei:

- interoperabilitási átfogó program (felhasználói igényekre épülő szolgáltató modell, szolgáltatási folyamatok egyszerűsítése, adatmenedzsment, információmenedzsment, technikai standardizáció);
- *ügyfélközpontú szolgáltatások* átfogó program (okmányirodai szolgáltatások, adó-, járulékos- és vám-szolgáltatások, egészségügyi és szociális szolgáltatások, oktatási szolgáltatások, munkavállalással kapcsolatos szolgáltatások, egyéb szolgáltatások);
- *online infrastruktúra* átfogó program (EKG fejlesztése, e-fizetés kialakítása, állampolgári azonosító eszköz kialakítása);
- *integrált ügyfélszolgálat* átfogó program (integrált ügyfélszolgálati hálózat kiépítése);
- *integrált kormányzati funkciók* átfogó program (Költségvetés Gazdálkodási Rendszer, KGR, Kormányzati Személyügyi Szolgáltató és Közigazgatási Képzési Központ, KSZK);
- *megosztott e-közigazgatási szolgáltatások átfogó program* (egységes dokumentumkezelő rendszer, területi alkalmazásszolgáltató központok, ASP);
- *tudásmenedzsment* átfogó program.

Hol tartunk ma?

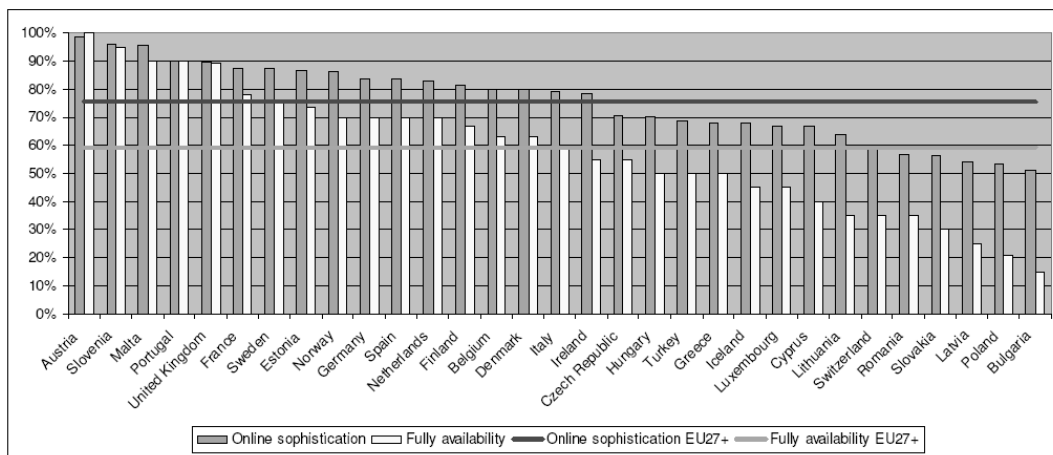
„A magyar információs társadalom fejlesztése az elmúlt egy évben sem vált prioritássá, az ország gazdasági-társadalmi versenyképességének előmozdításának stratégiai jelentőségű területévé” (Kék notesz, 2009). A tanulmány készítői úgy vélik, hogy Magyarországot követő jellegű információs társadalomként lehetne jellemezni. A Kék noteszben megjelent adatok alapján a magyar háztartások mindössze 46 százaléka rendelkezett személyi számítógéppel 2008 végén, ami körülbelül 1,74 millió háztartást jelent. A magyarországi leggazdagabbak internetezési mutatói megközelítik az uniós átlagot, miközben a legszegényebbek jelentősen elmaradnak az uniós átlagtól: mindössze 17 százalék használ internetet ebben a jövedelmi csoportban Magyarországon, szemben a 37 százalékos uniós értékkel. Az ország lakosságának körülbelül fele digitális írástudatlannak tekinthető, és a felnőtt lakosság 30 százaléka nem tudja, mit jelent az e-mail kifejezés. A fentiekben csupán néhány adatot emeltem ki, de már ezek is jól érzékeltetik azokat a korlátokat, amelyek kihatnak az e-közigazgatás modernizációs folyamatának gyakorlati megvalósulására. Ezek ismeretében az utóbbi évek felzárkózási kísérletét pozitívan kell értékelni.

Magyarország 2004 és 2006 között *teljes online elérhetőség* szerinti rangsorban elérte az európai uniós átlagot, de 2007-ben az 50%-os eredmény, már 8%-os lemaradást jelentett az átlagos szinttől (2. és 3. ábra). A 2007-es megtorpanás alapvetően abból ered, hogy az alapszintű szolgáltatásokhoz szükséges befektetések után nem történik előrelépés a magasabb szintű szolgáltatások felé. Ez alapvetően főleg két területen mutatható ki:

- „a viszonylag jó infrastrukturális és az egészen jó jogszabályi alapok ellenére még mindig nem érzékelhető a közigazgatás, a politika szereplői részéről egy határozott irányú kultúraváltás, az új kihívások vehemens képviselése,
- ezzel összefüggésben rendre elmaradnak azok a fejlesztések, amelyek a szolgáltatóoldali (*back-office*) folyamatokat modernizálnák” (ITTK, 2007).

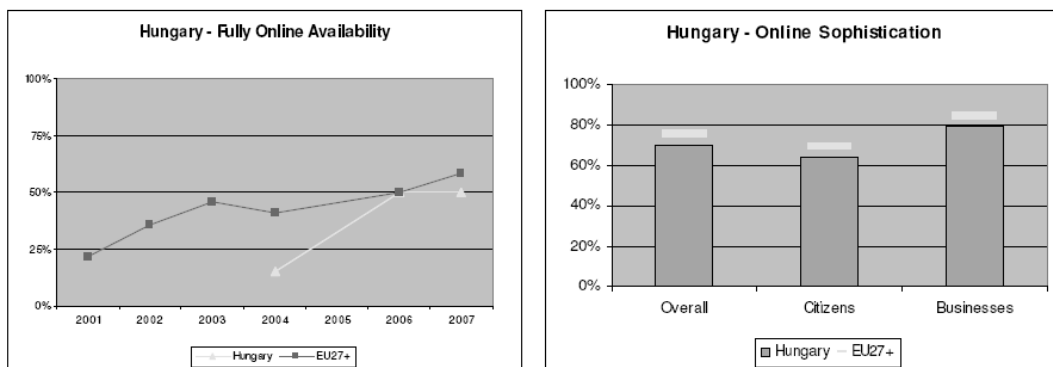
2. ábra

Húsz szolgáltatás online szofisztikációs szintje és teljes online elérhetősége⁸

3. ábra

20+7 szolgáltatás online szofisztikációs szintje és teljes online elérhetősége Magyarországon⁹

A szolgáltatások online használata 2007-ben elérte a 70 százalékot, ami valamivel alacsonyabb, mint az EU-27-átlag. Visszatérő probléma azonban, hogy a hús (Magyarországon huszonhét) kötelezőnek tekinthető online közszolgáltatáson kívüli – a felhasználói igényeket és elvárásokat figyelembe vevő további – szolgáltatásbővítés szinte egyáltalán nem valósul meg sem az államigazgatás, sem az önkormányzatok esetében, holott az Unió által rendszeresen vizsgált 20 online alapszolgáltatás aránya nem éri el az összes közigazgatási szolgáltatás egyötödét sem (Kék notesz, 2009). Az e-ügyintézés 2008-as helyzetét szemlélteti a 3. táblázat.

3. táblázat

Az e-ügyintézés helyzete 2008-ban (saját szerkesztés)

Az e-ügyintézés jelenlegi helyzete		
Ügyindításhoz szükséges dokumentumok száma	439	
Indítható ügyek száma	295	
- ÜK nélkül elérhető szolgáltatások	-	262
- ÜK regisztrációt igénylő szolgáltatások	-	33
Elektronikus dokumentumokat befogadó szolgáltatások száma	282	
- XR (Internetes Okmányiroda) nyomtatványok	-	43
- elektronikusan letölthető nyomtatványok APEH	-	198
- elektronikusan letölthető nyomtatványok ONYF	-	41
Teljesen elektronikusan végezhető ügyek száma	245	
- Okmányirodai ügýtípus	-	6

Forrás: Bódi Gábor: E-közigazgatás a közszolgáltatások modernizációjáért. E-Kormányzás – Konferencia és tanulmány az információs korra szabott kormányzat kiépítéséről. 2008. március 20.

Az e-kormányzat fontos részét képezi az e-önkormányzat. Magyarországon az e-önkormányzatok kialakítása igen nagy szélsőségek között mozog. Ami pozitív, hogy a hazai önkormányzatok internetkapcsolattal jól ellátottak. Mivel ez az érték közel van a 100%-hoz (95%), a közeljövőben nem fog jelentősen változni. Vannak olyan városok, ahol igen magas színvonalú – bár elszigetelt – megoldásokat vezettek be, mint Győr, Kecskemét, Szeged. Eközben magyar önkormányzatok 23 százaléka nem rendelkezik saját honlappal. A honlappal még nem rendelkező önkormányzatok közül mintegy 500 hivatal tervezi weboldal kialakítását, további 470 viszont a belátható jövőben sem szándékozik honlapot létrehozni. A honlappal legjobban ellátott térség Közép-Magyarország (90% felett), a legkevésbé ellátott pedig a Dél-Dunántúl (60% alatt) (Kék notesz, 2009).

A magyar fejlődés ugyan megközelíti a teljes online tranzakciós szintet (negyedik szint), de jellemzően az utóbbi években a befektetéseken volt a hangsúly. Így továbbra is komoly kihívásokkal nézünk szembe az automatizált és kapcsolt szolgáltatások terén. A proaktív szofisztikáció

szintje továbbra is alacsony, mindössze egyetlen szolgáltatás éri el ezt az ötödik szintet. A műszaki fejlesztésekről tehát át kell helyezni a hangsúlyt a szolgáltatások ügyfélközpontúságára, a mindenki által könnyen elérhető szolgáltatások kialakítására. A magyar virtuális közigazgatásban a gazdasági és a társadalmi szempontok figyelembevétele eredményezhetne újabb minőségi ugrást. A nemzeti ügyfélkapu, amelyen keresztül lehetővé válik mindegyik online szolgáltatás elérése, jó kiindulási pontja lehet az ez irányú fejlesztéseknek. Jelenleg már biztosítva van néhány központosított szolgáltatás – legalábbis megjelenési formájában –, bár a kormányzást továbbra is a különböző minisztériumok köré szervezik. A kapcsolatok és információk nagy része azonban már elérhető online, valamint számos alapvető fontosságú űrlapot elektronikus úton is be lehet küldeni. Az ügyfélkapu (<http://www.magyarorszag.hu>) összesített értékelése pillanatnyilag 77 százalékos, ami kevéssel felette van az EU-27 75%-os átlagának¹⁰.

Összegzés

A közigazgatás, a közszolgáltatások működésének színvonala, hatékonysága komoly hatással van a reálgazdaság teljesítményére. A cél az lenne, hogy az e-kormányzat váljon az adminisztrációs reformok fő hajtóerejévé. E folyamatban hangsúlyos szerepet kell, hogy kapjon az adminisztrációs terhek csökkentése, a hatékonyság, az átláthatóság, az elszámoltathatóság, valamint a felhasználói elégedettség növelése. Ehhez nemcsak közszolgálatot kell középpontba állítani, hanem a kormányzat szerkezetének rekonstrukciójára is szükség van.

Az alábbiakban felsorolok jó néhány olyan problémát – a lista bizonyára nem teljes –, amely még megoldásra vár:

- szemléletváltás;
- stratégiai irányítás és koordináció nem megfelelő háttere, hatékonysága;
- a különböző hivatalok ellenérdekeltsége, ellenállása; a központi stratégiák és a helyi önkormányzatok közötti ellentmondások;
- gyakorlati kivitelezések akadozása;
- lassú a strukturális változásokhoz való alkalmazkodás; (A digitális írástudatlanság Magyarországon 50% körül van, IKT-eszközök használata iránt csak egy szűk réteg érdeklődik.);
- helyi kereslet alacsony foka, regionális aránytalanságok;
- hiányoznak a közvetlen kommunikációs csatornák, amelyeken keresztül bemutatásra kerülnének az internethasználat lehetőségei;
- nem kellően ügyfélközpontú megoldások, a használhatóság optimalizálása;
- megoldatlan biztonsági problémák, külső, belső támadások elleni védelem.

Felhasznált irodalom

- Anklam, Patti (2005): *The Social-Network Toolkit. Ark Group*. In: Tomka János: MBA-előadássorozat, Szent István Egyetem, 2007. (MBA-2-P_070428)
- BME-UNESCO Információs Társadalom- és Trendkutató Központ (2008): *Elektronikus közigazgatás, éves jelentés*. Piac és Profit, november.
- Bódi, Gábor (2007): *E-kormányzat és e-közigazgatás*. http://www.google.hu/search?hl=hu&q=18_resztan_bodigabor_ekozihelyeesszerepe_070228&btnG=Keres%C3%A9s&meta=
- Bódi Gábor (2008): *E-közigazgatás a közszolgáltatások modernizációjáért. E-Kormányzás – Konferencia és tanulmány az információs korra szabott kormányzat kiépítéséről*. 2008. március 20.
- Budai Balázs – Sükösd Miklós (2005): *M-kormányzat M-demokrácia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EU Benchmark (2007): *The User Challenge Benchmarking The Supply Of Online Public Services. 7th Measurement, September 2007*. Prepared by: Capgemini. For: European Commission Directorate General for Information Society and Media http://ec.europa.eu/information_society/europe/i2010/docs/benchmarking/egov_benchmark_2007.pdf
- Fenyvesi Éva, Szabóné (2007): *Együttműködés és versengés a tudásmegosztásban*. PhD-disszertáció.
- ITTK (2007): *Elektronikus közigazgatás éves jelentés 2007*. Készítette: BME–UNESCO Információs Társadalom- és Trendkutató Központ (ITTK) kutatócsoportja a BellResearch szakmai partnersége mellett.
- Kék notesz 2009. A 10. internet hajó helyzetjelentése*. Közreadja az eWorld és az ENAMIKÉ. 2009. május 7. Készítette: BME–UNESCO Információs Társadalom- és Trendkutató Központ és a GKIE NET Kft. kutatócsoportja. <http://internethajo.hu/pdf/keknotesz2009.pdf>
- Kerekes Pál (2008): *Az e-kormányzat, e-közigazgatás fejlődése és jelenlegi helyzete Magyarországon; a könyvtár és a digitális gyűjtemények helye, szerepe az elektronikus közszolgáltatások rendszerében; az e-közigazgatás elektronikus tájékoztató felületei. Doktori értekezés tézisei*.
- Kiss Melinda Katalin (2006): *Ügyintézés dróton át. "Lelkiismeret-generátor" emlékezteti a hivatalt a határidőkre*. Népszabadság, november 23.
- Lenk, Klaus – Traunmüller, Roland (2001): *Broadening the Concept of Electronic Government. Designing E-Government*. J.E.J. Amsterdam, Kluwer, 63–74.
- Lőrincz Lajos (2006): *A kormányzás modernizációja*. Magyar Közigazgatás, 11. sz., 641–645.

Majó Zoltán (2006): *Úton az információs társadalom felé: tudjuk-e hová tartunk?* Információs Társadalom, 1. sz., 30–39.

Majzikné Bausz Ágota (2008): *Az e-kormányzat, e-közigazgatás problémái és terminológiai vonatkozásai Magyarországon.* Magyar Terminológia, ISSN: 1789-9486.

Molnár Szilárd (2007b): *E-közigazgatás az Európai Unióban.* In: Pintér Róbert (szerk.) (2007): *Az információs társadalom.* Tankönyv. Gondolat – Új Mandátum.

Molnár Szilárd (szerk.) (2007a): *Információs Társadalom- és Trendkutató Központ: E-közigazgatás.* Szöveggyűjtemény.

Noszky Erzsébet (2007): *Tudás és menedzsment (Tendenciák és jelenségek a tudásmenedzsment hazai alkalmazásai alapján).* Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, VI.

Nemzetközi Konferencia „A közgazdász képzés megkezdésének 20. évfordulója alkalmából” Konferencia Kötet, 120 – 127. Miskolc – Lillafüred, 2007 okt. 10–11.

Pintér Róbert (szerk.) (2007): *Az információs társadalom.* Tankönyv. Gondolat – Új Mandátum.

Szelecki Zsolt (1999): *A tudásmenedzsment koncepciója és háttere.* Vezetéstudomány, XXX. évf., 12. sz., 22–31.

Tózsza István (2008): *E-Government – elektronikus közigazgatás.* Magyar Tudomány, 169. évf., 2008. 7. sz., 833–843.

Jegyzetek

- ¹ Az ENSZ által 2008 elején megjelentetett e-kormányzati felkészültségi felmérés (eGovernment Readiness Index) eredményei szerint a 192 országból álló lista élén Svédország (1) van, Dánia a második, míg Norvégia a harmadik helyen végzett. A legjobb tíz között van még Hollandia (5), Franciaország (9) és az Egyesült Királyság (10) is. (http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/un_pan028607.pdf)
- ² Az állampolgárok számára nyújtott szolgáltatások:
 1. Jövedelemadó-bevallás, értesítés a kivetett adóról
 - 2/a. Álláskeresés interneten keresztül az ÁFSZ állásajánlataiban
 - 2/b. Állásbejelentés interneten keresztül az ÁFSZ állásadatbázisába
 - 3/a. Munkanélküli járadék igénylése
 - 3/b. Munkavállalók gyermekei után járó pótlékok igénylése
 - 3/c. Kötelező egészségbiztosítás ellátásai
 - 3/d. Tanulói ösztöndíj megpályázása
 - 4/a. Útlevígénylés és útlevéllel kapcsolatos egyéb ügyintézés
 - 4/b. Gépjárművezetői engedély ügyintézése, illetőleg vezetési jogosultság megszerzése
 5. Járművek nyilvántartásával kapcsolatos ügyintézés, járműigazgatás (új, használt és importált gépjárművek forgalomba helyezése, műszaki vizsgáztatása, járműigazgatási ügyek)

6. Építési engedély iránti kérelem
7. Rendőrségi online bejelentések, feljelentések
8. Közkönyvtári katalógusok hozzáférhetősége, keresési lehetőségek elérése 1954-ig visszamenőleg
- 9/a. Születési anyakönyvi kivonat ügyintézés: kérvényezés, kiadás
- 9/b. Házassági anyakönyvi kivonat ügyintézés: kérvényezés, kiadás
10. Felvételi jelentkezés (középiskolákba, felsőoktatási intézményekbe)
11. Lakcímváltozás bejelentése (laccímigazolvány pótlás, csere)
12. Egészségügygel összefüggő szolgáltatások (pl. interaktív tanácsadás kórházi szolgáltatások elérhetőségéről, kórházi bejelentkezések)

A vállalkozások számára nyújtott szolgáltatások:

- 1/a. Munkavállalók és foglalkoztatók számára nyújtott szolgáltatások (munkáltatók bejelentési kötelezettségének elősegítése, munkavállalók számára betekintési lehetőség a róluk benyújtott információkba)
- 1/b. Munkáltatók bejelentése nyugdíjbiztosítási adatokról
2. Társaságiadó-bevallás, értesítés
3. ÁFA: bevallás, értesítés
4. Korlátolt felelősségű társaságok és részvénytársaságok bejegyzése, változásbejegyzése
5. Adatközlés a statisztikai hivataloknak
6. Vámáru-nyilatkozatok benyújtása, kezelése
7. Környezetvédelemmel összefüggő engedélyek szerzése
8. Közbeszerzési eljárás

³ *Tudásmenedzsment az amerikai kormányzati szférában. Kormányzat/demokrácia/politika.* Az Infonia Alapítvány hírlevele. 6. szám. Főszerkesztő: Borovitz Tamás

⁴ <http://www.meh.hu/szervezet/hivatalok/ekk/ekormanyzat/stratismerteto.html>

⁵ Információs Társadalom Koordinációs Tárcaközi Bizottság Elektronikus Közigazgatási Albizottság

⁶ Elektronikus Kormányzat Operatív Bizottság

⁷ Kormányzati Informatikai Egyeztető Tárcaközi Bizottság

⁸ Forrás: The User Challenge Benchmarking The Supply Of Online Public Services. 7th Measurement, September 2007. Prepared by: Capgemini. For: European Commission Directorate General for Information Society and Media

⁹ Uo.

¹⁰ Az Európai Unióban a tagországok e-közigazgatási szolgáltatásainak felkészültségi szintjét minden évben a Capgemini méri, az általa kidolgozott benchmarking indikátorrendszeren keresztül. A mutatók meghatározása során kidolgozták a közszolgáltatások 20 tételből álló listáját, amelyek közül 12 az állampolgárokat, 8 pedig az üzleti szférát érinti. A Capgemini értékelési rendszere eddig elsősorban az ügyféloldali szolgáltatásokra koncentrált, de 2007-től bevezetésre került egy ötödik is, amely az online szolgáltatások proaktivitását, személyre szabhatóságát, azaz ügyfélközpontúságát fejezi ki. Mindezzel kiegészül az eddig döntően az ügyféloldali szolgáltatásokra koncentrált mutatórendszer a szolgáltatóoldal mérési lehetőségével. Az új indikátor immár a közigazgatás belső folyamatainak „intelligenciáját”, felkészültségét méri.

V. Nagy Éva*, Gellért Kis Gábor**

ÓSZÖVETSÉGI MATEMATIKA

Minden jelképzés, szimbólumteremtés arra épít önkéntelenül vagy tudatosan, hogy kijelentéseink – feltéve azok igazságát, helyénvalóságát – valójában a bennük kifejeződő tények megfeleltetési, kivetítési – mondja Wittgenstein a „Tractatus”-ban¹.

Ha elfogadjuk kiindulásnak ezt a gondolatot, és kommunikációtörténeti, antropológiai szempontból profán szöveggént kezeljük a Bibliát, nem juthatunk más következtetésre, minthogy a Könyvek Könyvében írott helyzetek, viszonyok, események és folyamatok, valamint a szereplők nem egy soha nem volt, imaginárius világ jelképrendszerének részei. Ellenkezőleg: egy valaha volt, valós világ nagyon is létezett színterei, személyes és társadalmi relációinak és szereplőinek nem egyidejű, hanem a szóbeli emlékezet által századokon, akár évezredekken át tartó folyamatban formált és sokkalta később rögzített megidézései. Némi megszorítással ez még az Újszövetségre is igaz lehet, amely megszorításban az a döntő, hogy az evangéliumi szövegek keletkezésének idejéről, a meghatározó körülményekről, az akkor érvényes narratívákról és azok legszélesebb értelemben vett kontextusáról sok és megbízható ismeretünk van. S persze a történet meg a történet rögzítése közti időbeli távolság összehasonlíthatatlanul rövidebb, mint az ószövetségek esetében. Elég csak arra utalni, hogy a szöveg mint kánon az alexandriai Athanasius püspök –tehát ismert személy – szelekciója nyomán állt össze i. sz. 367-ben, és 30 év múlva a III. Karthágói Zsinat hagyta jóvá, azaz szó szerint szentesítette, szemben az Ótestamentummal, amely bizonyosan többféle eredetből táplálkozó hagyomány révén formálódott még az írásbeliség előtti időkből, s azzal kanonizálódott, hogy a szövegtest írásos formát öltött. (A nélkül tehát, hogy néven nevezhető személy vagy intézmény tudható alkalommal és meghatározható időben zárta volna le az ószövetségi könyvek sorát, bevégezvén a kinyilatkoztatható tartalmak teljességét.) Egyik-másik történet akár több változatban is forgalomban maradhatott – ezt támasztja alá a zsidó bibliamagyarázat, a midrás, az egyazon témát hol etikai, hol etimológiai érvekre alapozott, hol a szokásvilágra építő, tehát antropológiai, következtetésképp okszerűen eltérő kommentárjaival, és a talmud(ok) tanításainak nem ritkán ellentmondásos szellemisége. Mindez azonban nem érintette a szöveg kánonjellegét.

A szöveg szentsége nem egyszerűen azért kétségtelen, mert a hívő ember számára a szövegtest, túl a primer jelentésén, magában hordozza a transzcendens tartalmat is, hanem azért, mert szimbólum mivoltában a Biblia olyan hagyományt testesít meg, amelyhez – az olvasó Istennel való viszonyától függetlenül és feltétlenül – kötődik a szentség, ha másként nem, mint lexikai

* *egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem*

** *mestertanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ *Ludwig Wittgenstein: Logikai-filozófiai értekezés (Tractatus Logico-Philosophicus). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. 3.32. Ford. Márkus György*

alakzat: jelzőként, amely tulajdonságot és/vagy minőséget közöl. Ilyen értelemben a szöveg keletkezési idejének, illetőleg a szentté válás idejének más és más a valósága, és ezek a különböző időben volt valóságok integrálódnak egyetlen szövegfolyamban, amely végül anyagszerű megjelenésében is szimbólumként funkcionál. Hogy az ekként adódó valóságok közül melyik válik a tetszőleges jelenben fontossá, azt mindig a történeti pillanatban érvényes narratíva, illetve a kontextus dönti el, másként fogalmazva: a bármikor adott valóság nemcsak az időben rétegzett, hanem – beleértve a jelent – súlyosan korfüggő is.

Van tehát egy könyvünk, a KÖNYV, amely absztrakt és konkrét megvalósulásában egyaránt a testté lett Ige: jelentés és vonatkoztatás. Fizikai értelemben a nyomtatott lapokból álló kötetként válik testté, ilyenformán – mint minden test – tartózkodási helyének teréből elfoglalja a méreteivel megegyező részt, spirituálisan pedig nyilván az isteni kinyilatkoztatás textúrája a Biblia. Ez utóbbi funkciójában a teológia foglalja közibe vele, s ez kizárja, hogy profán szöveggént vétessék tekintetbe; fizikai megjelenésében azonban lehetséges, sőt, kívánatos a szöveget – pontosabban szövegeket – történeti kontextusba helyezni, ami egyértelmű a profán szövegkezeléssel.

Az utóbbi vázolt közelítésmód szinte kivétel nélkül eredményesen alkalmazható a bibliai történetek mindegyikében: azaz úgy tekintünk rájuk, mint a mának is szóló, több- vagy inkább sokféleképpen értelmezhető és alkalmazható példabeszédre, egyszersmind az egykorú közösségekről s a bennük és körülöttük érvényes viszonyokról olykor tanúságtévő, máskor árulkodó előadásra.

A szimbólumként viselkedő történetekről szólván még egy megfontolást szükséges tisztázni (első renden az ószövetségekkel kapcsolatban, noha némelyik újszövetségi leírás is adna okot hasonló vizsgálódásra): valós esetekkel, vagy immár az emberi emlékezetben teljesen elbár inkább átmosódott történetekkel állunk szemben, amelyek minden valóságtartalom híján, pusztán szimbólum mivoltukban léteznek. Másként fogalmazva: a szigorú vizsgálat tárgya a realitás és a mitológia viszonya. A kérdés nem akként izgalmas, mintha volna rá racionális vagy épp minden részletében alátámasztható válasz, sőt, ilyen bizonyosan nincs, de ez az archaikus szövegegyüttes nem is leírásainak dokumentálható realitása miatt beszédes. Ellenkezőleg, a szövegek maguk teremtenek realitást, teológiai és antropológiai értelemben egyaránt, és ez utóbbi az a valóság, amely a mai ismeretekre alapozva és azokkal kiegészülve feltárja a szövegek által reprezentált múltat, illetve annak egy-egy apró részletét. Wittgenstein felfogását követve megállapításaink e múltból az igazságtartalom és a helyénvalóság szempontjából tehát csak úgy és akkor ítélték megalapozottnak, ha és amikor más szaktudományok vonatkozó ismereteit nem előzetes feltevéseink alá rendelve, hanem – ha úgy tetszik – értékmentesen, következetes kritikai alapállásból vetjük össze a szövegből lesűrhető tényekkel. A pozitivisták közelítésmód amúgy nem idegen a Bibliától, de mindenképpen idegen az exegézistől.

Az eljárás így módon sem válik alkalmassá arra, hogy pontról pontra rekonstruáljuk a bibliai történetet, ám az előzőekből adódóan nem is ez a cél, hanem a ködös leírásból olyan következtetések levonása, amelyek már kötődnek a történeti realitáshoz. A „ködös” jelző nem valamiféle zavarodottságra vagy hiányra, esetleg torzításra utal, hanem annak tudomásulvételére, hogy a szövegek nem a dokumentálás szándékával születtek. Ezért jelenetei, fordulatai, párbeszédei csak járulékosan közölnek antropológiai és nagyon gyakran kommunikációtörténeti értelemben hasznos információkat. A szavak, nevek, mondatok, versek és fejezetek másodjelentése azonban lenyűgözően gazdag. Ha nem volna frivol és blaszfémia, leginkább ahhoz hasonlíthatnánk a következő szövegvizsgálatot, mint amikor a patológus szövet-, sejt-, majd molekulaszintig tárja fel az előtte fekvő testet, majd a laboratóriumban elkészíti hozzá a genetikai profilt, s mindezeket összevetve az elhunyt körülményeire, kapcsolataira vonatkozó ismereteivel igyekeznék rekonstruálni a boncasztalon fekvő ember személyiségét, fizikai és intellektuális érte-

lemben egyaránt. Az összevetés még bizarr is, hiszen a korai és a késői középkor legendái szép számmal szolgáltatnak az ember által életre keltett különféle félelmetes teremtményeket, szörnyeket. A zsidó kabbalisztikából származó Gólem, a német Faust vagy a későbbiekből a 19. századi, Mrs. Mary Shelley által kreált Frankenstein tipológiailag egyívású lények, akikhez méltán csatlakoznak a 20. és a 21. század audiovizuális iparának torz agyszüleményei Drakulától a Terminátorig – ezzel együtt a hasonlat megáll.

Végezetül a konkrétság és a realitás viszonyáról. Már első rátekintésre, a jelenvalóságot illetően is bonyolult a kettő közti kapcsolat. Bizonytalan válaszokat adhatunk csak arra a kérdésre, hogy a reális feltétlenül konkrét-e, és megfordítva; feltétlenül reális-e, ami konkrét. Hát még mennyire problematikus ez a viszony a múltra vonatkoztatva. Az anyagszerűen létező nyilvánvalóan konkrét, azaz dologi; a szellemileg, intellektuálisan létező konkrétsága azonban nem evidens (a spirituális végképp kimarad ebből a felsorolásból). Minthogy a múlt emlékezete akár tárgyi, akár írásbeli formában maradt fenn, nem képes másképp megjelenni, csakis idézetként, szimbólumként, e minőségében – hiába van konkrét teste, formája, alakja – a mai valóság része, ami lehetővé teszi ugyan a múlt valamilyen mértékű megismerését, megértését, felszínes vagy pontos rekonstrukcióját, de semmiképpen sem alkalmas arra, hogy általa a ma embere a múltat konkrét valóságként reprodukálja. Egyfajta valóságként igen, de ebben a felfogásban a múlt maga a folyamatos lezáratlanság: a történelem egy szeletéről hiába tudunk már minden lényegeset – vagy amit akként tartunk nyilván –, az idődimenzió, amely elválasztja a kutató ember korát a vizsgált múlttól, lehetetlenné teszi a konkrétság és a realitás azon viszonyának újratereztését, amely az egyidejűségben szükségképpen fennáll.

Az eset

Az időbeli keret kezdete a I. Móz. 27, 43, a vége pedig a 31, 21 – összesen százhuszonhat vers; nem állítható, hogy túlságosan részletező előadásban. A főhős Jákob, a vizsgálódás szempontjából érdemleges események pedig a főszereplő két szökése között zajlanak le, és húsz éven ívelnek át. Az első szökés a családi akolból történik, miután fivérével – anyai biztatásra – előbb az elsőszülöttséget, utóbb az atyai áldást is elorozza Jákob. A második szökést pedig az immár általa is belakott új családi fészekből szervezi meg. Mindkét szökést jelentősen motiválja a félelem – az első alkalommal ikerbátyja esküszik halálos bosszút ellene, a második alkalommal sógorai, vagyis Lábán (egyetlen személy, de három szerep: nagybáty, após, gazda) fiai vetnek szemet a vagyonára, amelyhez csak Jákob élete árán juthatnának. Jákob tehát mindkét szökésével az irháját menti – alapos okkal.

Govert FLINCK (1615–1660): Izsák megáldja Jákobot
– Rijksmuseum, Amsterdam

A vizsgálendő jelenség pedig még e viszonylag rövidre fogott eseménysorban is kurtára van szabva. Az egész Bibliában az egyetlen, a szövegből matematikailag közvetlenül értelmezhető történet a tárgyunk, amely a fent említett könyv 30. fejezetének 28. versében kezdődik és a 43. versben zárul.

„Szabj bért magadnak,” – mondja Lábán –, „és én megadom” – ez a kezdet. Jákob válasza: „Nyájaidat ma mind végig járom, minden pettyezetett és tarka bárányt kiszaggatok közülök, és minden fekete bárányt a juhok közül, s a tarkát és pettyezetett a kecskék közül, s legyen ez az én bérem.”²

Lábán elfogadja az ajánlatot, amelynek ugyan több olvasata is van – erről később –, ám a lényeg az, hogy az osztozkodás alapja a jószág színe: a fehérek mind Lábánéi, a nem fehérek (feketék, tarkák, pettyesek, foltosak) Jákobéi. A két vegyes (birkák, kecskék) nyáját elkülönítik egymástól háromnapos járóföldre; ettől kezdve a fehérek csak fehérekkel, a nem fehérek csak nem fehérekkel párosodhatnak. Jákob nem fehér jószágait Lábán fiai őrzik, Lábán fehér jószágait pedig továbbra is Jákob. A szaporulatból minden fehér Lábánt illeti, a nem fehérek viszont Jákob tulajdonába kerülnek. Eltelik a megállapodást követően hat esztendő, és Lábán fiai máris acsarogni kezdenek: „Valamije volt atyánknak, mind elvette Jákob; és atyánkéből szerezte mind e gazdagságot.” Ugyanez a kijelentés a Zsidó Biblia fordításában így hangzik: „Jákob elvett mindent, ami az atyánké s abból, ami atyánké volt, szerezte ezt az egész gazdagságot.”³ A két

² A külön nem jelzett idézetek a Károli-Bibliából valók.

³ Zsidó Biblia. 3. kiadás. 1996, Budapest, Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület

fordítás tartalmilag nem különbözik, tehát bizvást megengedhetjük e mondatból azt a következtetést, hogy a szerződés-kötés pillanatában Jákob vagyontalan, és minden tekintetben függ nagybáty-após gazdájától, viszont a történet végére immár jelentős tulajdonnal rendelkezik. Ahogy a szöveg egy korábbi verse tudósít: „*És felette igen meggazdagodék a férfú; és vala néki sok juha, szolgálója, szolgálja, tevéje és számará.*”

Ezen a ponton válik szükségessé megemlékezni azokról az igencsak eltérő bibliakutatási álláspontokról, amelyek számításainkat a későbbiekben több modellre is kényszerűen kiterjesztik. Szükségképpen leegyszerűsítve arról van szó, hogy a zsidó bibliakutatási hagyomány, a midrás álláspontja szerint Jákob egyszerűen csak gazdag lett, de nem feltétlenül gazdagabb Lábánnál. A keresztény exegézis azonban úgy értelmezi a fent idézett két mondatot, hogy Jákob bizony vagyonosabb lett apósánál. További különbözőség a két exegetikai iskola között, hogy a szerződés-kötés következtében miféle tulajdonviszonyok jöttek létre: a zsidó hagyomány úgy tartja, hogy – bár a két nyájat elkülönítették szín szerint – a tulajdonban nem történt változás, az egész állomány Lábáné maradt, és csak a szerződés-kötést követő szaporulatból jutottak Jákob tulajdonába a nem fehér bárányok és gidák. Ezzel szemben a keresztény exegézis jellemző álláspontja szerint a nyájak megosztása egyszersmind tulajdonosváltást hozott: Jákobé lett a nem fehér állomány, amely nyilván lényegesen kisebb volt a fehéرنél. Ezt abból szűrhetjük le, hogy Lábán nem habozott becsapni saját unokaöccsét, amikor hét év szolgálat után – annak fejében – nem a szeretett lányt, Ráheld, hanem a csúf, kancsal nővért, Leát küldte Jákob ágyába, s ezzel újabb hét évig szolgálatában tartotta Jákobot. Vagyis nem feltételezhetjük Lábánról, hogy a szerződés-kötéssel valamiféle altruista gesztust tett volna vejeének. Sőt! Rási⁴, a nagy tekintélyű középkori bibliatudós írja Tóra-kommentárjában: a szentírási mondat, ugyanis Jákob panasza – „*De atyátok (mármint Lábán – GKG) engem megcsalt s tízszer is megváltoztatta béremet;*”⁵ – azt jelenti „összesen, együttesen”, de minthogy a bér végső összegét tízes csoportok alkotják, Lábán tízszer tíz, azaz száz alkalommal változtatta meg feltételeit.⁶ (A héber „monim” szó szerinti jelentése: számolások, ami a zsidók által is használt tízes számrendszerben a tízet jelenti; az „ászeret monim”, amely szó szerkezete a héber írásban szerepel, tízszer tízet jelent.) Lábán tehát meglehetősen gyakran igyekezett túljárni a másik eszén, s nem volt válogatós az eszközökben, de Jákobban ezúttal – mint hamarosan kiderül – emberére akadt. További adalék a nevek etimológiája, hiszen a Lábán jelentése: sugárzó, pompás, következőképp gazdag. A Jákob név jelentése pedig mások mellett: csaló, illetve az, aki elgáncsol. A szereplők beszélő nevük karakteréhez híven kötnek üzletet (a Bibliában kivétel nélkül minden név ún. beszélő név, olykor több jelentéssel is). Amikor megegyeznek, mindkettejüknek van be nem vallott szándéka, ám a szándékon túl Jákob még rejtett tudással is rendelkezik, amelyre alapozva bátran elfogadhatja a számára látszólag előnytelen ajánlatot.

Az ószövetségi szöveg bájos, mi több, a szó szoros értelmében búbajos eljárásról tudósít:

„37. *És vőn Jákob zöld nyár-, mogyoró- és gesztenye-vesszőket, és meghántá azokat fehéresen csikosra, hogy látható legyen a vesszők fehére.*

38. *És a vesszőket, melyeket meghántott vala, felállítá a csatornákbam az itató válúkba, melyekre a juhok inni járnak vala, szembe a juhokkal, hogy foganjanak, mikor inni jönnek.*

39. *És a juhok a vesszők előtt foganának és ellenek vala csikos lábúakat, pettyegetettek és tarkákat.*

⁴ Mozaiknév: **Rabbi Shlomo Jichaki** (1040–1105)

⁵ 1 Móz. 31, 7

⁶ A Rási kommentár a Tórához. 2009, Budapest, Zsidó Tudományok Szabadegyeteme

40. Azután külön szakasztá Jákób ezeket a bárányokat, és a Lábán nyáját arczczal fordítja vala a csikos lábú és fekete bárányokra; így szerze magának külön falkákat, melyeket nem ereszte a Lábán juhái közé.

41. És lőn, hogy mikor a nyáj java részének vala a párzási ideje, akkor Jákób a vesszőket oda raká a válúkba, a juhok eleibe, hogy a vesszőket látva foganjanak.

42. De mikor satnya vala a nyáj, nem rakja vala oda s ily módon Lábánéi lőnek a satnyák, a java pedig Jákóbé.”

Jákob e szerint tehát elvarázsolja a nyáját; vesszői varázsvesszőkként hatnak, hiszen látványuk – a világos-sötét váltakozás látványa – döntően befolyásolja a születendő utódok bundájának színét. De Jákob nem varázsolni akar; meggyőződése, hogy a vizuális effektus meghatározza a fogantatást, a bárányok, gidák foltozottságát. A leírás bája igencsak hatott Thomas Mannra, aki a *József és testvérei* című lenyűgöző tetralógiájában igen érzékletesen reprodukálja ezt a szentírási történetet.

„A tarka juhok híres története volt ez, amelyet ezerszer is elmondtak újra és újra kutak és pásztortüzek mellett, ezerszer eldúdoltak és elfelettettek a Szép Beszélgetésekben Jákob tiszteletére, s mint furfangos pásztorfortély mesteri példáját — az a történet, melyre Jákob még késő vénségében is, amikor eltűnődött a múltakon, nem tudott a nélkül gondolni, hogy finom ajka mosolyra ne csigázott volna szakállában ... Egyszóval Jákob a kétszínű juhokat és kecskéket kívánta, a fekete-fehér pettyeseket — nem a már meglevőket — jól értsük meg! — hanem ami tarkát a jövőben ellenek majd Lábán nyájai, az legyen jutalma, s az csatoltassék tulajdonához, melyet a bácsi szolgálatában idők folyamán szerzett. A mostantól fogva tenyésztendő állatok megosztásáról volt szó a nagybátya és szolgája közt, bárha nem egyenlő részekre; mert a juhok nagy tömege fehér volt és csak egy kisebb rész tarka, és Jákob úgy is beszélt, mintha holmi selejtezésről volna szó. De mindketten pontosan tudták, miközben tárgyaltak, hogy a tarkák tüzesebbek és termékenyebbek a fehéreknél, és Lábán borzalommal és nagyrabecsülésel ki is jelentette ezt, megtörve öccse művészete által a szemtelen követelésbe.

...

A pásztorok számára a Szép Beszélgetések alkalmával persze a csalafintaság volt fontos, az agyafúrt haszonszerzés csínja-bínja. Miként hányt fittyet Jákob Lábán rendelkezéseinek, s miként terjesztette el módszeresen a rovására; miként szedett nyárfa- és mogyoróvesszőket, melyeken fehér csikokat hámozott, s aztán az itatóvályúkba helyezte a juhok elébe, amikor inni jöttek, miközben párosodni is szoktak; miként fogantak azok a vesszők felett, s miként ellettek aztán pettyes bárányokat és gödölyéket, holott maguk egyszínűek voltak; és miként csinálta ezt Jákob különösképp a tavaszi nyáj üzekedésekor, míg a későbbieket, tehát a kevésbé értékes árut, Lábánnak hagyta: ezt dúdolták s mesélték egymásnak lantkísérettel, s oldalukat fogták neveltükben a remek csalás felett. Mert bennük nem volt meg Jákob jámborsága és vallási műveltsége, s nem ismerték a komolyságot, amellyel az egészet végbevitte: egyrészt, hogy kötelességszerűen segítségére legyen Istennek, a királynak, hogy az teljesíthesse a gazdagság ígértét, másrészt, mert Lábánt, az ördögöt meg kellett csalni, mivel az is megcsalta őt a sötétben a jótermetű, de kutyafejű Leával, s mert hünek kell lenni a rendeléshez, mely szerint az alvilágot csak kincsekkel megrakodva szabad elhagyni, ami ott oly bőven hever a sár mellett.

Így történt tehát: három nyáj legelészett — a fehér, amelyet Jákob őrzött, a tarka és a fekete, amelynek Lábán fiai voltak a pásztorai, és Jákob külön tulajdona, melyet évek folyamán szerzett csereberével, s bojtárai és szolgálói őriztek, és amelyhez mindig hozzácsapták, ami tarkát ellettek a pettyesek és a megbabonázott fehérek. És a férfiú ezen a módon olyannyira dús lett, hogy az egész vidéken elterjedt híre és becsülete, mennyi juhot, szolgát és szolgálót, tevét és

szamarat nevezhet magáénak. Végül is már sokkal gazdagabb volt, mint Lábán, az agyagtuskó és mindazok a gazdálkodók, akiket ez egykor lakodalomba hívott.”⁷

Thomas Mannról tudjuk, hogy a József-tetralógia írása előtt és közben könyvtárnyi irodalmon rágta át magát, és ismerte korának természettudományos eredményeit is. Az akkor még önálló diszciplínaként nem is létező genetika a 20. század első harmadában erőst tartotta magát ahhoz, hogy az emlősök öröklésében a fogantatás körülményeinek auditív és vizuális effektusai hatással vannak a magzatra, a születendő utódra. Th. Mann tehát észrevehetetlenül beépíti az elbeszélésbe korának tudományosságát. Az ismeretet immár szétszálazhatatlanul belefésüli az archaizmusba, a tudás a varázslat részévé válik. Részint ezáltal klasszikus, magas irodalom.

Csak épp a valósághoz nincs semmi köze.

S hűen a bevezetőben említettekhez, nem csupán a múltból ránk maradt emlékek által rekonstruálható valósághoz nincs köze, de a tudomány ma érvényes és használható eredményei alapján ahhoz a valósághoz sincs köze, amely a mából visszavetíthető múltat illeti.

Mai tudásunkra, genetikai ismereteinkre támaszkodva bátran állíthatjuk, hogy Jákob meggazdagodásához nem a Thomas Mann megrajzolta út, még kevésbé az ószövetségi leírás vezetett.

Mit tudunk biztosan?

Tudjuk, hogy a szerződés megkötésétől számított hat év elteltével a meggazdagodására sandán tekintő irigyei miatt (és némi isteni noszogatásra, amelynek elemzésétől ezúttal eltekinünk) Jákob megszökik Lábántól. Az első matematikai cövek tehát a hat év, azaz a δ .

Tudjuk, hogy a jószágvagyon megosztásakor a nem fehér állomány – vagyis a Jákobot illető hányad – jóval kisebb volt a fehéرنél, viszont nem tudjuk, hogy mennyivel – a keresztény exegézis esetében Jákob jószágainak száma a szerződéskötés után nagyobb, mint nulla, azaz $J_n > 0$ (az n index itt az évet jelzi, amely az elsőtől a hatodikig bármelyik lehet). A zsidó exegézis alapján azonban Jákob jószágainak száma a szerződést követően lehet akár nulla is, azaz $J_n > 0$ (a J szám ezúttal zéró is lehet, vagy annál nagyobb pozitív egész szám). A J minden esetben Jákob vagyonát jelzi, és a későbbiekre utalva itt jegyezzük meg, hogy az L természetesen Lábán jószágai számának a jele. Újabb két karakter.

Tudjuk továbbá, hogy Jákob juhait, kecskéit Lábán fiai őrzik, és hogy Lábán Jákobra bízta a saját állatait.

Tudjuk még, hogy a szerződés megkötése előtt 14 évig igencsak sikeresen pásztorkodott Jákob, ami meglehetősen hosszú idő tapasztalatot szerezni, megfigyelni a jószág szokásait, ösztönvilágát – ha ezt fogalmilag nem is így határozza meg az írás.

Tudjuk azt is, hogy a juhok és a kecskék egyaránt a párosujjú patások (*Artiodactyla*) rendjébe, a kérődzők (*Ruminantia*) alrendjébe, azon belül is a tülkösszarvúak (*Bovidae*) családjába, illetve a kecskeformájúak (*Caprinae*) alcsaládjába tartoznak, ami azért fontos, mert ezen állatok örökléstani sajátosságai eltérnek a Mendel-törvényben leírtaktól. (A rendszertani besorolást ugyan Darwin óta napjainkig folyamatosan korrigálják, de ez nincs befolyással a különféle fajok örökléstani sajátosságaira.)

⁷ Mann, Thomas: József és testvérei. Ford.: Sárközi György. 2003, Budapest, Gabo Könyvkiadó.

Tudjuk, hogy a juhok és kecskék élettartama 6–8 év; hogy az állatok egyéves korukra már ivarérettek; hogy a nőstények évente ellenek tavasszal, s rendszerint kettőt. S ebbe az adatsorba tartozik az is, hogy az utódok ivararánya 75–25 százalék a nőstények javára. Ez a harmadik tétel, ezúttal viszonzyszám. (Az élettartam terjedelme azért érdemel figyelmet, mert a Jákobnak meggazdagodásra adott 6 év szinte egybeesik avval, ennek következtében az elhullás mértékében nincs szignifikáns eltérés a külön őrzött nyájokban, tehát ez olyan tényező, amellyel nem kell számolni.)

Ezek a részint értelmetlennek, ide nem valónak látszó adatok jelentős szerepet játszanak majd a közelgő számításokban.

Nos, első látásra az előző adatsor nem túl bőséges ahhoz, hogy matematikailag igazoljuk vagy cáfoljuk Jákob meggazdagodását, illetve az annak mértékére vonatkozó becsléseket.

Mielőtt azonban felrajzoljuk az első képletet, meg kell emlékezni előzményeinkről: a Jákob–Lábán szerződés – túl a teológusokon, exegetákon, a rabbinikus hagyomány tudós művelőin, a Bibliával foglalkozó laikusokon és kutatókon, no meg a szépírókon és festőművészekén – matematikusokat is foglalkoztatott.

Számítások haladóknak

Rényi Alfréd professzor, aki évtizedekig vezette az MTA Matematikai Intézetét, több mint negyven évvel ezelőtt, mintegy mellékesen, szórakozásból elkészített egy levezetést⁸. Abból a feltevésből indult ki, hogy Jákob sohasem adott vissza juhokat Lábánnak⁹, ezzel szemben Lábán mindig odaadta a nem fehér szaporulatot Jákobnak – s ez mindig a kisebbik rész volt.

A korábbiak értelmében a J_n , illetve L_n jelölések Jákob, ill. Lábán jószágainak átlagos számát jelentik az n -edik évben – ebben az eljárásban a J_0 és az L_0 az induló állapotot jelöli, amely egyfelől a $J_0 = 0$, másfelől a $L_0 =$ bármely pozitív egész szám. Továbbá azt feltételezi Rényi professzor, hogy minden jószágnak minden évben átlagosan U számú utóda születik. Ezek átlagosan p -ed része Lábáné lesz, $q=(1-p)$ -ed része pedig Jákob állományába kerül.

Ennek alapján felírható a következő képlet:

$$L_{n+1} - L_n = Up L_n \text{ és } J_{n+1} - J_n = UJ_n + UqL_n \text{ amelyből}$$

$$L_n = L_0(1+Up)^n \text{ és } J_n = L_0(1+U)^n - L_0(1+Up)^n, \text{ vagyis}$$

$$J_n / L_n = \left(\frac{1+U}{1+Up} \right)^n - 1$$

Ez pedig az „ n ” növekedésével valóban a végtelenhez tart, ami azt jelenti, hogy idővel Jákob vagyona jelentős mértékben meghaladja Lábánét. Csak példaként: ha q , azaz Jákob részesedése mindössze 10%, és a szaporulat állatonként $U=2$, akkor 20 év elteltével – $n=20$ – a J_n/L_n hányados már kb.3, azaz Jákobnak háromszor annyi jószága lesz, mint Lábánnak.

⁸ Ismerteti: Székely J. Gábor (2002): *Jákob és Lábán paradoxona. Ponticulus Hungaricus, VI. évf. 2. szám*

⁹ *Ilyen feltétel a szentírási szövegben nem szerepel.*

Vegyük közelebbről szemügyre Rényi professzor levezetését, és tegyük fel, hogy:

1. Jákob alapsokasága 0 ($J_0 = 0$), Lábán alapsokasága $L_0 > 0$;
2. Lábán minden évben a szaporulat q -ad részét (a nem fehéreket) átadja Jákobnak [$0 < q < 1$, $1 = p + q$, $q \ll p$];
3. Jákob nem ad vissza állatot;
4. Minden nőténynek minden évben U utódja lesz;
5. A természetes elhullást mindkét alapsokaságban azonosnak tekintjük; ezért számításon kívül hagyható annak mértéke.

Ekkor a J_n = Jákob állatainak száma az n . év végén ($J_0 = 0$),
 L_n = Lábán állatainak száma az n . év végén ($L_0 > 0$) jelölések mellett az alábbi elsőrendű lineáris differencia-egyenletrendszer írható fel:

$$\Delta L_n = L_n \cdot U \cdot p, \quad L_0 > 0$$

$$\Delta J_n = J_n \cdot U + U \cdot q \cdot L_n, \quad J_0 = 0$$

Ennek megoldása (pl. teljes indukcióval is belátható):

$$L_n = L_0 (1 + U \cdot p)^n$$

$$J_n = (1 + U)^{n-1} \cdot L_0 \left[1 - \left(\frac{1 + U \cdot p}{1 + U} \right)^{n-1} \right] + U \cdot q \cdot L_0 (1 + U \cdot p)^{n-1} \quad n = 2, 3, \dots$$

Speciálisan : $n = 20$, $q = 0,1$, $p = 0,9$, $U = 2$ esetén : $\frac{J_{20}}{L_{20}} \approx 3,6$

azaz 20 év múlva Jákobnak 3,6x több állata lesz Lábánnál.

Az elegáns levezetés eredményeként leszögezhetjük: elvileg igenis lehetséges, hogy Jákob gazdagabbá, sőt sokkal gazdagabbá váljék. Rényi akadémikust persze csak ez az elvi kérdés foglalkoztatta, az egyéb körülményekre nem fordított figyelmet, minthogy azok már kívül estek érdeklődésén. Csakhogy, sorra véve a problémákat, nem engedhetjük meg magunknak az elmélet luxusát, mert:

1. Jákob is ad(hat) vissza állatot Lábánnak – ez nem kizárható.
2. A „minden állatnak minden évben U utódja lesz” kitétel problematikus. Ebben a megfogalmazásban $U=2$ túl sok (ugyanis pl. 12 állat esetén egy év múlva 24 lesz, holott ebben nem csak nőstény állat van, tehát legfőljebb 8 nőivarú egyeddel számolhatunk, ennek következtében csak 16 utóddal!)
3. Van olyan feltételezés is, hogy már az alapsokaságot kettéosztották fehér – nem-fehér részre.
4. A történet szerint az egyezséget követő 6 év múlva Jákobnak már több állata van, mint Lábánnak. A Rényi-modell alapján azonban 6 év után Lábánnak még 4,6-szor több a jószága, mint Jákobnak.

Végül, hogy konkrét viszonyszámokban is érzékelje az olvasó: a Rényi-modellben, ha a $p = 9/10$, $q = 1/10$, $U=2$ számokat változtatjuk, akkor az alábbi eredményeket kaphatjuk $n=6$ -ra:

Lábánnak kb. $2 \times$ annyi

Jákobnak kicsit

Jákobnak ekkor

$$p = 0,8(q = 0,2), U = 1,5$$

$$p = 0,7, U = 1,5$$

$$p = 0,6, U = 1,5$$

$$\frac{J_6}{L_6} = \frac{63,27}{113,39} \approx 0,55$$

$$\frac{80,04}{74,21} \approx 1,1$$

$$\frac{47}{22,7} \approx 2,07$$

állata van, mint Jákobnak.

több állata van, mint Lábánnak.

$2 \times$ több állata van, mint Lábánnak.

Ennek a kontrollszámításnak az alapja az első esetben a jószágmegosztás 80–20 százalékos aránya, a második esetben 70–30, a harmadikban pedig 60–40 százalék – mindig Lábán javára, de az utóbbi két feltevés a szentírasi szövegeknek a Lábán fukarságára vonatkozó utalásai nyomán teljességgel kizárható.

Ha tehát nemcsak az elvi lehetőségre vagyunk kíváncsiak, hanem arra is, hogy ez a meggazdagodás ténylegesen is bekövetkezhetett-e a Jákobnak adott hat éven belül – elfogadva a felsorolásban megjelölt egyéb feltételeket –, akkor szigorúbb adottságok mellett kell a számítást elvégezni.

1. számítás

Előbb a keresztény exegézis álláspontja alapján számolunk, azaz a jószágmegosztást egyszerűsített tulajdoni változásnak is tekintjük, másként fogalmazva: a kiinduló helyzetben Jákobnak már van vagyona, mégpedig a nem fehér állatok alapsokasága.

Az alapfeltételek tehát:

1. Az alapsokaságot *eleve kettéosztották* fehér és nem-fehér részre ($L_0 > 0, J_0 > 0$, nyilván $L_0 > J_0$).
2. A nőstények és hímek aránya: 3:1
3. Minden *nősténytől* van évente 2 utód ($U=2$).
4. Az első évtől kezdve Lábán átadja a fehér nyájának nem fehér szaporulatát Jákobnak (q)
5. Az első évtől kezdve Jákob átadja Lábánnak a nem fehér nyájából a fehér szaporulatot (p).

Lábán nyája fehér felnőtt állatokból, míg Jákob nyája nem-fehér felnőtt állatokból áll végig. ($U = 0,75 = 2 \cdot 0,75 = 1,5$.)

$$L_{n+1} = L_n(1 + 1,5p_l) + J_n \cdot 1,5p_j, \quad L_0 > 0$$

$$J_{n+1} = J_n(1 + 1,5q_j) + L_n \cdot 1,5q_l, \quad J_0 > 0 \quad n = 0, 1, \dots, 5$$

Az előző két egyenlet mátrix-alakban:

$$\begin{bmatrix} L_6 \\ J_6 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} (1 + 1,5 p_l) & 1,5 p_j \\ 1,5 q_l & (1 + 1,5 q_j) \end{bmatrix}^6 \begin{bmatrix} L_0 \\ J_0 \end{bmatrix}$$

Ebből számítottuk ki – különböző, reálisan szóba jöhető p és q értékek mellett – Jákob és Lábán állatainak számát. Ezeket a számításokat mutatja be a következő három eset.

Megjegyzés: az eredmény itt függ a p_l, p_j értékek mellett L_0, J_0 – tól is.

$$\mathbf{1. eset} \quad p_l = \frac{2}{3}, q_l = \frac{1}{3}, p_j = \frac{1}{5}, q_j = \frac{4}{5} \quad A^6 = \begin{bmatrix} 2 & 0,3 \\ 0,5 & 2,2 \end{bmatrix}^6 \approx \begin{bmatrix} 106,65 & 82,51 \\ 137,43 & 161,65 \end{bmatrix}$$

$$L_6 = 106,65L_0 + 82,51J_0$$

$$J_6 = 137,43L_0 + 161,65J_0, \quad J_6 - L_6 = 30,78L_0 + 79,14J_0 \gg 0.$$

Tehát Jákobnak ekkor lényegesen több állata van, mint Lábánnak.

Rövid értelmezés a matematikában esetleg kevésbé otthonos olvasó számára: az 1. esetben alkalmazott p , illetve q jel a fehér, illetve a nem fehér jószágok sokaságára vonatkozik, az indexszel ellátott változat pedig – egyfelől a p_l és a q_l , másfelől a p_j és a q_j a Lábán, illetőleg a Jákob nyájaiban a külön-külön nekik járó szaporulatnak az első évtől a hatodikig számított mértékét, azaz a fehér és a nem fehér jószágok növekményének arányát fejezi ki.

$$\text{Ha pl. } J_0 = 40, L_0 = 60, \Rightarrow J_6 - L_6 \approx 5012, \quad L_6 = 9699 \quad \text{A többlet: } \approx 51\%$$

$$J_0 = 20, L_0 = 80 \Rightarrow J_6 - L_6 \approx 4045, \quad L_6 = 9182 \quad \text{– " – } \approx 44\%$$

$$J_0 = 15, L_0 = 85 \Rightarrow J_6 - L_6 \approx 3803, \quad L_6 = 10302 \quad \text{– " – } \approx 37\%$$

Ahol a J_0 a kiinduló helyzetet, vagyis a nulladik évet jelzi Jákobra vonatkoztatva, ennek megfelelően az L_0 Lábán vagyonának a szerződés-kötés utáni mértékét adja meg, a J_6 és az L_6 értelemszerűen a hatodik év végén, a Jákob szökését megelőző állapotot mutatja. Az összegző táblázatból jól látszik, hogy még a harmadik, tehát Jákob szempontjából a legrosszabb esetben is, amikor az eredeti megosztás aránya 85–15 százalék, a hatodik év végén Jákobnak 37 százalékkal több jószága van, mint Lábánnak.

$$\mathbf{2. eset: } p_l = 0,6 \quad q_l = 0,4, \quad p_j = 0,2 \quad q_j = 0,8 \quad A^6 = \begin{bmatrix} 1,9 & 0,3 \\ 0,6 & 2,2 \end{bmatrix}^6 = \begin{bmatrix} 92,38 & 75,75 \\ 151,57 & 168,37 \end{bmatrix}$$

$$L_6 = 92,38L_0 + 75,75J_0,$$

$$J_6 = 151,57.L_0 + 168,37J_0, \quad J_6 - L_6 = 59,19L_0 + 92,62J_0 \gg 0$$

Jákobnak ekkor is sokkal több állata van, mint Lábánnak.

A Jákobnak kedvező eredmény oka, hogy az ő tulajdonát képező nyájban a nem fehér állatok aránya nagyobb, mint Lábán nyájában a fehérek aránya: $q_j > p_l$ – ez viszont csak úgy lehetséges, hogy valamelyik nyájban a természetestől eltérítik szaporodás rendjét, másként fogalmazva valamilyen módon irányított mesterséges beavatkozás történik. Ennek jellege kétféle lehet: az első a visszafogás, ami nem egyéb, mint hogy a pázás idején a hímeket és a nőstényeket elzárják egymástól, a második a szelekció, azaz csak a valamilyen tulajdonságuk miatt kiválasztott egyedeket vagy szülőpárokat engedik szaporodni. Az eljárásra vonatkozóan most még függőben hagyjuk a választ.

A $p_l = q_j$ arány megegyezése esetén annak az a magyarázata, hogy Lábánnak több az állata. Ez viszont csak akkor következik be, ha egyik nyájban sem avatkoznak a természetes szaporodás folyamatába.

Összefoglalóan annyi leszűrhető, hogy a változók nem szélsőséges megváltoztatásával nincs olyan eset, hogy ne Jákob kerüljön ki nyertesén a Lábánnal kötött üzletből – ha $q_j > p_l$, és ha a szerződéskötést rögvest követte a tulajdoni megosztás, miként azt a keresztény hagyomány tartja. Nyilván nehezebb a dolog, ha a zsidó tradíció szerinti számítást kell elvégezni.

2. számítás

Emlékeztetőül: a zsidó exegézis szerint a szentírási szövegből nem következik, hogy Jákob gazdagabb lett Lábánnál – igaz, annak lehetőségét sem zárja ki –, csupán annyi a bizonyosság, hogy Jákob vagyontalanból vagyonos emberré vált. Szükséges tehát újrafogalmazni a kiinduló feltételeket eltekintve a biológiai állandóktól, miszerint a nőstény–hím-arány mindig állandó: 3:1; évente minden nősténytől U utód van ($U=2$) – s nyilván más a számítási eljárás is.

1. *Nem az alapsokaság* lett megosztva, csak a szaporulat: $L_0 > 0, J_0 = 0$.
2. Az első évtől kezdve Lábán szaporulatának q -ad része (a nem fehér állatok) Jákobhoz kerülnek.
3. Minden évben Jákob szaporulatából a fehér állatok (a p -ed rész) visszakerülnek Lábánhoz.

(Az alapsokaságban eredetileg nem fehér állatok Lábánéi maradnak, az ő nyájában egyre több lesz a fehér állat, míg Jákobnak csak nem fehér felnőtt állata van).

Ekkor az n . év végére az állatállományok növekedése

$$L_n = L_{n-1}(1 + 0,75Up_l) + J_{n-1} \cdot 0,75Up_j, \quad L_0 > 0, \quad n = 1, 2, \dots$$

$$J_n = J_{n-1}(1 + 0,75Uq_j) + L_{n-1} \cdot 0,75Uq_l, \quad n = 2, 3, \dots \quad (J_0 = 0)$$

egy állandó együtthatós, lineáris differencia – egyenletrendszerrel adható meg.

Ennek megoldása :

$$L_1 = L_0(1 + 0,75Up_l), \quad J_1 = L_0 \cdot 0,75Uq_l, \quad \left(\frac{p_j + q_j = 1}{p_l + q_l = 1} \right)$$

$$(1) \quad \begin{aligned} L_{n+1} &= L_n(1 + 0,75Up_l) + J_n \cdot 0,75Up_j \\ J_{n+1} &= J_n(1 + 0,75Uq_j) + L_n \cdot 0,75Uq_l \end{aligned} \quad n = 1, 2, 3, 4, 5$$

$$\begin{bmatrix} L_{n+1} \\ J_{n+1} \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} (1 + 0,75Up_l) & 0,75Up_j \\ 0,75Uq_l & (1 + 0,75Uq_j) \end{bmatrix} \begin{bmatrix} L_n \\ J_n \end{bmatrix}$$

$$Z_{n+1} = AZ_n \quad (n = 1, \dots, 5)$$

$$Z_6 = A^5 \cdot Z_1, \quad \text{ahol} \quad Z_1 = \begin{bmatrix} L_1 \\ J_1 \end{bmatrix}$$

Látható, hogy a megoldás attól függ, milyen értékeket vesz fel p_l és p_j (azaz a fehér állatok aránya Lában, illetve Jákob jószágainak szaporulatában). $U=2$ adott, és feltesszük, hogy *ezek az arányok az évek során nem változnak.*

Hasonlóan az előző számításnál alkalmazott eljáráshoz, ezúttal is a reálisan elgondolható p és q értékekre végeztük el a műveleteket az alábbiak szerint:

1. eset

$$p_l = \frac{2}{3}, \quad q_l = \frac{1}{3} \quad A^5 = \begin{bmatrix} 2 & 0,3 \\ 0,5 & 2,2 \end{bmatrix}^5 \approx \begin{bmatrix} 45,5 & 31,3 \\ 52,12 & 66,37 \end{bmatrix}$$

$$p_j = \frac{1}{5}, \quad q_j = \frac{4}{5} \quad L_1 = 2L_0, \quad J_1 = 0,5L_0$$

$$\begin{bmatrix} L_6 \\ J_6 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 45,5 & 31,3 \\ 52,12 & 66,37 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 2L_0 \\ 0,5L_0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 106,65L_0 \\ 137,43L_0 \end{bmatrix} \quad L_6 = 106,65L_0, \quad J_6 = 137,43L_0$$

Tehát Jákobnak kb. 30%-kal több állata van, mint Lábánnak a 6. év végén. (Ez már sokkal több, mint Lábán vagyona a 6. év végén.)

2. eset

$$p_l = 0,6, \quad q_l = 0,4$$

$$p_j = \frac{1}{5}, \quad q_j = \frac{4}{5} \quad A^5 = \begin{bmatrix} 39,45 & 29,05 \\ 58,11 & 68,61 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 1,9 & 0,3 \\ 0,6 & 2,2 \end{bmatrix}^5$$

$$\begin{bmatrix} L_6 \\ J_6 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 39,45 & 29,05 \\ 58,11 & 68,61 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 1,9L_0 \\ 0,6L_0 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} 92,38L_0 \\ 151,58L_0 \end{bmatrix}$$

$$L_6 = 92,38L_0 < J_6 = 151,58L_0$$

Ebben az esetben 6 év elteltével Jákobnak valamivel több mint 1,5-szer annyi állata van, mint Lábánnak (függetlenül a kiindulási L_0 sokaságtól). Ez már egy lehetséges változat.

Ezúttal is azt kell feltételezni, hogy külső beavatkozás történt a nyáj szaporodásának természetes menetébe, hiszen $q_j > p_l$.

Általánosságban is igaz az, hogy az összes kiszámolt esetben akkor lesz gazdagabb Jákob Lábánnál, ha az előző képlet, $q_j > p_l$ valósága érvényesül.

Az összes előző matematikai levezetés valós arányokat mutat be, mert – bár minden ellenkező híreszteléssel szemben, a számokkal is lehet hazudni (ld. statisztika) – a közölt differencia-egyenletek voltaképpen számtani sorozatok egymáshoz rendezett objektív viszonyát írják le, amely számsorozatokban ismétlődően Jákob és Lábán jószágainak gyarapodását, illetve annak mértékét vetjük össze.

Következtetés

Nyilván van olyan változat, amely szerint Jákob semmiképpen sem érheti el Lábán vagyoni, s ami legalább ennyire fontos, társadalmi helyzetét¹⁰, csak hogy számunkra nem is ez volt a kérdés. Inkább arra kerestünk matematikai választ, hogy melyik az a legrosszabb, de még reális feltételrendszer, amelynek fennállása esetén hat esztendő alatt Jákob eléri vagy meg is haladja Lábán gazdagságát. Mint bebizonyosodott, a számok inkább megerősítik, mintsem kétségbe vonják azt a szentírási olvasatot, amely Jákobot vagyonosabbnak láttatja Lábánnál a hatodik év végére.

Azonban: ha már eljutottunk is a matematikai igazoláshoz, korántsem biztos, hogy az eként támadt lehetőség minden további nélkül alátámasztható történeti-biológiai érvekkel is.

Jákob és a genetika

A korábbiakban már érintőlegesen szó volt a juh és a kecske – és a párosujjú patások több csoportjának – egy genetikailag különleges tulajdonságáról. Mellőzve a tudományos részletezést, azt a sajátosságukat kell figyelembe vennünk, amely az öröklés szempontjából itt és most releváns: ez az alcsalád – néhány más fajjal együtt – kivétel az öröklődés Mendel¹¹ által kidolgozott egyik fő szabálya alól. Jelesül: a domináns jegyek nem csupán a második generációs populációban, hanem bármely nemzedékben visszaköszönhetnek: az elsőben és az ötödikben, a másodikban és a tizenkettedikben éppúgy. Ehhez az ismerethez azonban Jákobnak szükségtelen lett volna megvárnia a 19. századot, mert ez a kivételesség tapasztalati tényként már az állattartás korai időszakában lesűrhető volt. De hát: mi köze Jákobnak az örökléshez?

Évszázadok, talán évezredek óta – amióta rendszeres bibliakutatás és bibliaoktatás létezik – Jákobról nem mulasztják el megemlíteni, hogy ő az első tudatos állattenyésztő. Az agrártudományi egyetemeken, fakultásokon a műveltebb előadók ugyancsak az ő személyén át érzékelteik az állattenyésztés ősiségét, mondván, Jákob az első, akiről tenyésztői minőségében írásos emlék fennmaradt. És ez így is van; ő az első. Ha voltak elődei – márpedig biztosan voltak –, azokról nem szól az emlékezet. Mint ahogy nem szól arról sem, mikor és hogyan jött létre a máig tartó egymásra utaltság az ember és a háziasított állat között. Bár ezt a folyamatot nem nehéz belátni: mint a növényevő, patás állatok rendszerint, a juh és a kecske is természetes körülmények között zsákmányállat – hát még mennyire igaz volt ez hat-nyolcezer évvel ezelőtt, amikor a civilizáció alig érintette meg a környezetet, és a ragadozók sokkal sűrűbben fordultak elő a bibliai területen is. Az állat és az ember ilyenén szimbiózis, mondhatni, szövetsége, kölcsönös előnyökkel járt: az ember megóvta a rá leselkedő természetes veszélyektől a jószágot, táplálékhoz segítette, ennek fejében az ember a tartás révén élelmiszerhez jutott – tejtermék,

¹⁰ *Hogy nem egyszerűen a gazdagodás, hanem a vele együtt járó megbecsültség is tétje volt a szakítópróbanak Jákob részéről, arra a szökést követő békekötés a bizonyíték: a közösen emelt kőoszlop – a micpa –, amelyet két, egymással immár egyenrangú fél emel. „Bizonyosság legyen e rakás kő, és bizonyosság ez az emlékoszlop, hogy sem én nem megyek el e rakás kő mellett te hozzád, sem te nem jössz át én hozzám e rakás kő, és ez emlékoszlop mellett gonosz végre.” 1Móz. 31, 52. E mozzanatnak a későbbiekben különös jelentősége lesz.*

¹¹ *Johann Gregor Mendel (1822, Heinzendorf – 1884, Brünn), ágoston rendi szerzetes, nevéhez az örökléstan tudományos megalapozása fűződik.*

hús – és felhasználta az állat csaknem minden maradványát. Bőrből ruha, sátor, tömlő és néhány más alkalmaság készült, gyapjából-szőréből szálakat fontak, majd szövetet szőttek, csontjából kéziszerszámokat faragtak, a beléből sodort zsineggel a sátorlapokat rótták össze, és azt használták a nyíl idegének is.

A környezet egyszersmind meghatározta, milyen állatok lehettek a tartásra alkalmasak. Korábban már idéztük: „...és vala néki sok, juha, szolgálója, szolgálója, tevéje és szamara”¹², később pedig így vall Jákob: „Vannak nékem ökreim és szamaraim, juhaim, szolgálóim és szolgálóim”¹³. Az első felsorolásból ugyan ezúttal kimaradt a kecske – avval együtt mind a négy állat a legigénytelenebbek közé tartozik: a kopár földön termő gyatra táplálékot is remekül hasznosítják. Márpedig a bibliai táj gyakran ilyen volt, és ilyen ma is. Nyilván a tevét és a szamarat szállításra tartották, de hogy tartották, az arra vall, szállították is, s nemcsak akkor, amikor Jákob elhatározta magát a szökésre, ami viszont rendszeres cserére – kereskedelemre – utal.

Gustave Doré: Jákob szökése

¹² 1 Móz. 30, 43. A szolgáló és a szolga közötti különbségtétel magyarázata az, hogy az első körét a valamelyik ágastól való utódok vagy a valamiként a családhoz vérségi alapon kötődő személyek alkották, a másodikikat a nemzetségtől idegen elemek, pl. rabszolgák.

¹³ 1 Móz. 32, 5

A második idézetben szereplő ökor új elem a gazdaságban, és ez az egyetlen hely a történetben, ahol megemlégtetik, ami külön érdekesség, hiszen az ökor – jobb híján jön ide a kifejezés – egyiptomi találmány. Az eljárás ugyanis, hogy a bikaborjakat ivartalanítják, miáltal később alkalmassá válnak az igavonásra, másként fogalmazva, az ivartalanítás miatt megváltozott hormonrendszerük következtében váltak engedelmessé annyira, hogy – ivaros társaikkal ellentétben – nem törtek ki folyton, vonóerejüket megbízhatóan lehetett használni a földművelésben (amiként azt számos óegyiptomi ábrázoláson látni). Ez a momentum viszont arra utal, hogy Jákob nem csupán állatot tartott, hanem bizony a földet is túrta. (Az ökor használatának ismerete könnyen származhatott abból az időből, amikor Jákob nagyapja, Ábrahám hosszasan időzött Egyiptomban [1 Móz. 12, 10-20].)

Nagyjában-egészében ezek Jákob gazdálkodásának keretei. És mindezek után már csak arra a kérdésre kell választ keresni, hogy milyen úton-módon érte el a gazdagságnak azt a fokát, amelyről a szöveg beszámol. Nos, erre nézve persze nincsenek adatok, de következtetések és az azokból fakadó valószínűségek adódnak az eddigiekből.

Tizennégy év alatt Jákob eleget figyelhette a jószág párzási szokásait, az utódok fizikai megjelenésében a szülőpár és azok elődei karakterjegyeinek megjelenését, „visszaköszönését” vagy épp azok hiányát. S minthogy az időtartamában is hosszas, továbbá a mai tudományos kritériumoknak is megfelelő sokaság – egy tekintélyes méretű nyáj több generációjának – megfigyelése után jutott a szükséges ismeretek birtokába, csak arra kellett ügyelnie, hogy kizárólag azok a fehér bakok és kosok párosodjanak a foganni kész nőstényekkel, amelyeknek egyik vagy másik szülője, esetleg mindkettő nem fehér volt. Ám ha történetesen a nagyszülőket is képes volt még nyilvántartani – ami Jákob alaposságát tekintve igencsak feltehető –, annál nagyobb találati aránnyal fogantak nem fehér bárányok és gidák. Tehát a paradoxon megoldása – mint oly sokszor – ezúttal is végtelenül egyszerű.

A bibliai kommentárok gyakran beemelik a meggazdagodás előzményei közé, hogy Jákob nemcsak pásztorkodott, hanem kereskedett, üzletelt is. Egyébiránt még ez is lehetséges, noha a szentírási szöveg közvetlenül nem utal effajta tevékenységre. Mindazonáltal ez a magától értődőnek tekintett, bár korántsem magától értődő tény egy szempontból feltétlenül figyelmet érdemel: a félnomád életmód nem pusztán azzal járt, hogy a közösség tagjainak állandó lakhelye volt, ahová időről időre visszatértek – a dolog lényege szerint mindegy is, hogy sátorba vagy kőépületbe –, de ez a bármilyen jellegű, ám állandó lakhely egyszersmind az autark közösségi lét meghaladását is jelentette.

Az értelmezési tartomány antropológiája

Az autarchia mint a közösségi létezés legelső módja időben nyilván megelőzi a komplex – verbális és nonverbális – humán kommunikáció kialakulását (erre az állatvilág csoportosan élő, vadászó fajainak hierarchikusan megoszló táplálkozási rendje a bizonyíték), azonban évezredekkel túlélte azt. Még a neolitikumban is inkább ez a közösség-szervező ellátási rend volt a domináns, ám ettől kezdve az időbeli eltávolodás súlyos kockázata fenyeget, ami azzal jár, hogy az őskor és az ókor amúgy is meghúzóhatatlan határai végképp elmosódnak a kutató tekintet előtt. Hiszen a csiszolt kőkornak egyébként is legfőbb a kezdetét teszik a legutolsó nagy jégkorszak végére, lezárulásának még absztrakt ideje sincs. A különböző neolitik kultúrákat az eszközök és kézműves tárgyak lelőhelyének és/vagy karakterjegyeinek alapján jelölik meg, azaz a régészet sem tekinti egységes történelmi kornak a neolitikot, miközben a későbbiek szempontjából alapvető újdonságokat hozott, mint például az első állandó települések létrejötte, a növénytermesztés és olyan kultuszok kivirágzása, amelyek – ha változott formában is – tovább éltek a megmunkált fémek – réz, bronz, vas – korszakának társadalmában.

Az autarchia eredetileg szükségképpen azt jelentette, hogy egy-egy közösség beéri a környezetében elérhető javakkal, azokat feldolgozza és fogyasztja, igényei azonban nem terjednek, nem is terjedhetnek azokon túl. Ha mégis, az a véletlenszerűség; vagyis a találkozás más közösségekkel, amelynek során – ha épp nem harcba torkollott a találkozás – szerencsés esetben a másik számára ismeretlen javakat mutattak be egymásnak. Az ilyesmi biztosan fontos volt egyik-másik közösség életében, de ezek a véletlenek még nem hoztak radikális változást, s végképp nem a munkamegosztás-elosztás rendjében. A két dolog – a munkamegosztás és az elosztás – szoros korrelációban szabta meg a közösségek hierarchiáját egészen az autarchia lassú oldódásáig, amelyet eléggé át nem látható mértékben és mélységben katalizált a fémművesség, mert általa megjelent a mással nem pótolható, szűkösen vagy korlátozottan rendelkezésre álló javak gazdasági kategóriája. Ércet ugyanis nem lehetett bányászni mindenütt, sőt. Minden, az érc kitermelésétől és feldolgozásától elzárt közösségben a tárgyak, eszközök birtoklása újfajta függőviszonyokat hozott létre. A fém használata a mezőgazdaságban, illetve a fegyveres szerzésben vagy védelemben közvetlen gazdasági előnyökkel járt. A vérségi alapon szerveződött közösségekben ez már látványosan tagolta a nemzetségi hierarchiát. Aki egyidejűleg rendelkezett a javak gyarapításának és megóvásának képességével, az vált ki a sokaságból – s ez alakította át a hagyományos függőviszonyok struktúráit. A változás időben mai érzékeinkkel felfoghatatlanul lassú, ezredévekben mérhető, földrajzi értelemben pedig észak-déli irányban a Nyugat-Kaukázustól terjed Felső-Egyiptomig (ez Núbia, a déli terület), kelet-nyugati irányban Babilóniától és Perzsiától tart a korai krétai (mínoszi) birodalomig, s tovább nehezíti a tájékozódást, hogy a jelzett tér kultúráiban a változás meglehetősen eltérő időben következett be.

De mi is ez a változás?

A nemzetségi keretek alapvetően a közösség mint entitás megőrzését, továbbélését voltak hivatva áttekinthető határok között tartani. E határok közt természetesen mindenkinek lehetett vagy volt neve, arca, azaz személyisége, de mindezek a személyes tulajdonságok csak a közösség kizárólagosságán belül és azt követően értelmezhetők; az adott közösségen kívül nem volt érvényességük – idegenként, akár a szabadon tenyésző állat, vadászhatóvá vált bármely tagja. A kereskedelem, első renden a fémtárgyak- és eszközök kereskedelmének elterjedése a fent írt, kontinensnyi területen ezeket a kereteket feszítette szét.

Immár a zsidókra vonatkoztatva: szállásterületeik, bár gyakran változtak, míg ki nem alakult a tizenkét törzs elhelyezkedése, mindig annak a kereskedelmi útvonalnak a közelében voltak, amelyen a Kaukázusban és a Taurus-hegységben bányászott réz és néhány más érc fémjének megmunkálásával előállított eszközöket, fegyvereket vagy épp a nyers, feldolgozatlan fémeket szállították le egészen Egyiptomig és Babilóniáig. A biztonság és az ellátás fejében ők maguk is nyilván hozzájutottak a karavánok áruhoz, s az effajta csere kiterjedésének mértékével tagolódtak a zsidó közösségek is. Nem voltak tehát ilyen értelemben kivételek a térség sokféle népe közül.

A kivételesség két szempontból áll meg, s ehhez ad ritka konkrét fogódzókat a fent taglalt történet. Egyrészt Lábán – jóllehet a szöveg szerint isteni intelemre, amelynek elemzése kívül esik a vállalt feladaton – utolérván a szökött Jákobot és pereputtyát, mégsem bántja vejét és lányait, hanem inkább azt nehezményezi, hogy otthonából eltűntek a házi istenek; azaz Lábán még őrizte a korábban tisztelt bálványokat, noha istenfélő zsidóként van leírva. Ez csak a vallás és a hozzá fűződő gyakorlat – a rítusok és liturgiák – átmenetiségével magyarázható. Másrészt, s jelentőségében talán ez a fontosabb, Jákob szökése Lábántól – a lényegét illetően – lázadás. Az önállósulásnak ez az akciója radikálisan szakít a nemzetségi hagyománnyal, hiszen nem várja meg Lábán halálát, amely után a megszokott örökösödési rend szervezné újra a tradicionális hierarchiát, hanem se szó, se beszéd, elveszi és elviszi azt, ami az övé (vagy amit a magáé-

nak vél). A klasszikus nemzeti szokások szerint ez lopás, amely halállal büntetendő. Jákob tart is ettől, ám nem ez következik be. Hogy miért nem, arra nincs a szövegben racionális magyarázat, csak transzcendens, ezért figyelmünket a konfliktus megoldásának módjára fordítjuk, mert ezúttal a megoldás egyszerre magyarázat is: megegyeznek a felek, s az egyezés két, immár egyenrangú férfi között köttetik, akik korábban gazda–szolgáló-viszonyban állottak.

Ezt az egyezséget nyilvánvalóan kikényszerítette a közösségi ranglétrán alacsonyabban elhelyezkedő fél, s ehhez rendelkezett is a szükséges eszközökkel. Viszont Jákobnak nem volt érdeke megsemmisíteni vagy megszegyenyíteni Lábánt – ennek okát homály fedi most már mindörökre –, lázadása tehát csak addig tartott, hogy ő, Jákob, személy szerint kiválgék a tradícióból. Egyénként lesz épp annyira fontos, mint a közösség, amelybe beleszületett, és ebben az új, individuális minőségében pozicionálja önmagát zsidóként.

Ennek bizonyítéka viaskodása az angyalal hajnalig, amelynek záróaktusaként új nevet kap – amelyet aztán tovább is ad népe egészének. Ő Izrael, aki megharcolt Istennel, és győzött – íme, ismét egy beszélő név.

Ebből a bibliai intermezzóból talán még az a következtetés is megengedhető, hogy a beszélő nevek kevésbé hordoznak sorsot, végzetet – *nomen est omen* –, sokkal inkább a szerepre utalnak, amelyet viselője a közösségben betölt: *nomen non est omen si est munus et pars partis*.

A történet szimbolikája egyértelmű. A paradoxon antropológiai feloldása a matematikai modell segítségével is a történeti határhelyzet bizonytalanságát oldja bizonyosságba.

Világos és lefegyverzően tömör foglalata annak a folyamatnak, amelynek során a tulajdonviszonyok látványos átrendeződése révén a nemzeti kötelek elszakadnak: a többes „mi” helyébe, amely addig feltétlenül és ellentmondást nem tűrően határozta meg a közösség belső struktúráit, a személyes „én” lép, amely és aki vagyona s a vagyon által megszerezhető képességek és készségek folytán jelöli ki önmaga helyét a közösségben. A személyes „én”-ek szövetsége azonban már nem egyszerű közösség, hanem társadalom, s a történet legfőbb tanulsága ebben áll. Nem valamiféle prehistorikus mese ez, hanem a fogalmilag mai értelemben használatos „társadalom” kezdeteinek lenyűgözően pontos láttelele.

Joó András*

A NAGYHATALMI DIPLOMÁCIA TÖRTÉNETE ÉS A JELENKOR PÁRHUZAMAI

Visszatekintés a XX. század első éveire és mindarra, ami az akkori eseményekből következett

Napjainkban nem kevés cikk és elemzés lát napvilágot egy hosszú távú stabilitást, békét és biztonságot nyújtó világrendről. Ezekben az írásokban a *multipolaritás*, *unipolaritás*, sőt a sajtóságos *nonpoláris* terminus is gyakran nyer említést, miközben történelmi példák felidézésével találkozhatunk a nemzetközi kapcsolatok realista elméleti iskolájának érvrendszere mellett vagy éppen annak cáfolatára. Gyakran csak az első hangzatos formájukban igazán meggyőzőek azok a történelmi párhuzamok, amelyeket a teoretikusok elméleti fejtegetéseikben, illetve a politikusok átfogó érvrendszerükben felállítanak. A részleteket felszínre hozó, mélyebb történelmi elemzés próbáját azonban már nem mindig állják ki. A realista iskola reprezentánsai számára nagy jelentőségűek voltak azok a történelmi tanulságok, amelyeket egyrészt az első világháborúból, másrészt a háborút eredményező és a XIX. századra még jellemző magas szintű diplomáciai kultúra hanyatlását hozó korszakból s az ebből következő negatívumokból vonhattak le (Romsics, 2008: 104–116). Henry Kissinger 1957-ben így fogalmazott a történelmi múlt tanulságainak politikai hasznosításával kapcsolatban: „a fizika esetében a siker a döntő jelentőségű kísérleti eljárás megválasztásától függ, a nemzetközi kapcsolatok területén a mértekadó történelmi periódust kell kiválasztani a sikerhez”, és „előbb történésznek kell lenni” ahhoz, hogy a múltból a megfelelő tanulságokat levonhassuk (Kissinger, 1957: 330–331, idézi: Haine, 2003/1). Nixon amerikai elnök, aki mellett Kissinger mint nemzetbiztonsági főtanácsadó, majd később mint külügyminiszter is működött, 1972 januárjában a következőképp fogalmazott (ahogyan azt a *Time* magazin idézte): „Emlékeznünk kell a világtörténelem egyetlen olyan időszakára, amidőn a béke hosszú ideig fennállt, vagyis amikor adott volt a hatalmi egyensúly. A háború veszedelme akkor fenyeget, ha egy nemzet mérhetetlen erőfölényre tesz szert potenciális versenytársával szemben.” (Idézi: Haine, 2003/2.) Nixon igen egyértelműen utalt az 1914 előtti európai rendszer jellegzetességeire. Az elnök érvelését azonban a *Foreign Affairs* egyik cikke már kritikával illette, benne az „elavultságot” mutató hagyományos gondolkodásmódot ostromozva, s a címében felidézte Kissinger ismert és sokat emlegetett könyvét (*A World Restored: Metternich, Castlereagh...*).¹

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ *Ld.: Haine, 2003/2, 7. sz. jegyzet hivatkozása: Foreign Affairs, 50. évf., 4. sz., p. 647, pp. 618–643.*

A történeti analógiák alapján nehéz az aktuális politikára érvényes következtetéseket levonni, mivel 1945 után a nagyhatalmi politika alapvető eszközei és a vele járó veszélyek sem lehettek ugyanazok, mint a hosszú XIX. század végén. Nyilvánvaló a potenciális konfliktusok kockázatának meghatározódása is, emiatt – élve itt Raymond Aron megfogalmazásával – a nagyhatalmak fokozottan törekednek arra, hogy a korábban háborús eszközökkel kikényszerített diadalaikat „békés győzelmekkel” (*victoire pacifique*) váltsák fel, vagy a stratégiai szempontból limitált, minőségi célokat megjelölő, célirányos hadviselést alkalmazzák, amelyekkel elkerülhetik a nagy áldozatokat követelő totális háborúkat (Aron, 1996: 88–89). Az atomfegyverek korának beköszöntével, a kétpólusú világregend évtizedei során az említett választások és eszközök váltak mérvadókká, a korábbi nyílt és általános vagy totális konfrontációk helyébe lépve.

Felmerülhet a kérdés, hogy az 1989 óta eltelt évek nem hozhatják-e vissza egy már letűnt világhatalmi elrendeződés jellemző vonásait, és az így felemelkedő újabb multipoláris rendszer milyen mértékben emlékeztet majd a régre. Charles Krauthammer, a *Washington Post* és a *New Republic* kommentátora, akit a *Financial Times* 2006 májusában a „legbefolyásosabb” amerikai publicistaként jelölt meg, a hidegháború korszakának elmúltával, és röviddel a Szovjetunió felbomlása előtt a *Foreign Affairs* hasábjain elemző cikket közölt az egypólusú világhatalmi rendszer történelmi pillanatáról. Ezt a cikket Richard N. Haass, a kiemelkedő befolyással rendelkező *Council on Foreign Relations* elnöke a közelmúltban idézte ugyancsak a *Foreign Affairs*-ben az Egyesült Államok világméretű dominanciájának alkonyáról és a jövő kilátásairól elmélkedve:

„Nem kétséges, hogy a multipolaritás idővel elérkezik. Nagyjából egy generáción belül lesznek nagyhatalmak, amelyek egyenrangúak az Egyesült Államokkal, és a világ, szerkezeti felépítését tekintve, az első világháború előtti korszakhoz fog hasonlítani.” (Haass, 2008: 48.)

Haass könnyed és lakonikus mondatban szögezhetette le az idézetet követően, hogy mindez egyáltalán nem következett be. Ma már valóban meg is állapíthatjuk, hogy a történelem nem sokban ismételte meg önmagát, és a történelmi múlt hatalmi relációjában definiálható „többpólusú” rendszer modellje aligha vagy csupán igen nagy óvatosság mellett alkalmazható a jelenkor megértésében. A világháború előtt és alatt ugyanis a teljes nagyhatalmi viszonyrendszer átalakult, ráadásul történelmi mércével mérve szokatlan gyorsasággal és nagyon látványosan. Azok az okok ugyanakkor, amelyek az első világháborúhoz vezettek, egyúttal később a XX. század egészének válságjelenségei mögött is végighúzódtak, kiindulópontjaként a meghatározó politikai, ideológiai és gazdasági problémáknak. Az első világháborút megelőző hatalmi konstelláció azonban valójában csak tisztán elméleti síkon mutathat hasonlóságot azzal, ami esetleg a XXI. század évtizedeit jellemezheti majd. Az egykor fennállt többpólusú rendszer jellege és működése alapot adhat az erőltetett párhuzamokra akár a jellel, akár a prognosztizált jövővel.

Jóllehet száz évvel előttünk is számos változás észlelhető volt már, a kabinet-diplomácia hosszú ideig működött még a XIX. század logikája szerint. Mégis sok új alapelv lépett a hatalmi egyensúly régebbi princípiumának helyébe is. Az 1914 nyarára kialakult helyzet másfél évtizeddel korábban még nehezen volt elképzelhető. Berlinben 1903 elején komolyan el tudták gondolni azt is, hogy például a régtől fogva megbízhatónak tekintett szövetséges Ausztria–Magyarország akár egy németellenes koalícióhoz csatlakozhat. (Kořalka, 1993: 115.) A XX. század elejének fejleményeit természetesen az is befolyásolta, hogy a kulcsfontosságú helye-

ken tevékenykedő diplomaták és a befolyásos államférfiak milyen álláspontra helyezkedtek. Az eredeti szemléletű elemzéseket nyújtó népszerű brit történész A. J. P. Taylor megfogalmazása szerint a diplomaták szavait a „struktúrák határozták meg”, így a hármas, illetve a francia–orosz szövetség, majd pedig a francia–brit megegyezést követően 1907-re létrejövő hármas antant által kialakított keretek. Az 1914 előtti világot viszont még a hagyományos birodalmak és monarchiák alakították, a hatalmi blokkok belőlük jöttek létre, jóval rugalmasabb keretek között, mint az a későbbi történelmi helyzetekben, a két világháború között, vagy a hidegháborús korszak ideológiai béklyói mellett elképzelhető volt. A tárgyalások, alkuk és a belőlük következő esetleges radikális átrendeződés, a gyökeres diplomáciai fordulat lehetősége folyamatosan jelen voltak (Aron, 1996: 20–21). Ráadásul e jellegzetességek is az első világháborút közvetlenül megelőző két évtizedet jellemezték jobban. Taylor szerint pedig, ha esély lett volna arra, hogy a bismarcki rendszer valamiképp még jó darabig kihúzza, akkor napjainkban sokkal kevesebb munka jutna a diplomáciatörténet kutatóinak (Taylor, 1999).

Nem állíthatjuk ma sem, hogy az első világháborút okozó problémák, de még inkább a belőle fakadó újabb nézeteltérések, akár mostanra, a XXI. század elejére, nyugvópontra jutottak volna. A szupranacionális szinten gyakorolható ellenőrzés, szabályozás jelenthet megoldást. A nemzetek feletti és a globális kormányzás (*global governance*), vagyis egy ún. „világkormány” hiányában a globális problémák kezelésére és a folyamatok lehetőség szerinti irányítására tett átfogó kísérletek összességének a gondolata csupán a hidegháború utáni korszakban nyerhetett igazán jelentős teret. A „*global governance*” eszméje, ha éppenséggel nem is az elnevezés maga, jelen volt már száz esztendővel ezelőtt. Mindemellett az állami szereplőkön túlmutatóan a nemzetek feletti szabályozás intézményi lehetőségei és módszerei még közel sem teljesebbek ki. Bizonyos intézményesült politikai formát öltött nemzetközi szervezetek csak a két világháború között, de még inkább 1945 után alakultak ki, a magángazdaság és a pénzügyi szféra viszont megtalálta a maga lehetőségeit és a számára szükséges nemzetközi szabályozásnak a szűkebben vett területeken érvényesíthető formáit. Mindenekelőtt az 1933-ban béke Nobel-díjban részesült Norman Angell² írásaiban nyert összegző bemutatást mindaz, ami a XIX. század végének kezdeti, bár annál lendületesebb „globalizációjának” hatásairól elmondható volt. Különösen nagy figyelmet kapott később a *Grand Illusion* című műve, amelyben Angell azt fejtegette, hogy az európai államok gazdasági egymásrautaltsága már olyan fokra jutott, hogy közöttük egy háborús összecsapás lényegében hiábavaló, sőt valóságos önpusztítás. A történelem eseményei elméletét ugyan nem igazolták, mégis művének 1910-es, majd 1913-as kiadásában leírtakat méltatlanul, elsősorban a nemzetközi politika realista megközelítésének megfelelően úgy vonultatták be a köztudatba, mint a naiv békeillúziók negatív példáját vagy mint a kölcsönös függőség révén teremthető biztonság egyik kétséges megalapozottságú elméleti fejtegetését.

A hatalmi politika, miközben a nemzeti érzések által jócskán túlfűtött sajtó és közvélemény nyomásának egyre gyakrabban engedelmessé vált, nem hagyhatta figyelmen kívül a gazdasági racionalitás diktálta lépések szükségességét sem. Így például a híres bagdadi vasút építése körüli ellentétek eltérő interpretációt nyertek, aszerint, hogy a kabinetek politikai mérlegelésük során a nemzeti érzéseket és biztonsági aggodalmakat korbácsoló sajtó vagy éppen, jóval hidegebb fejjel, a pénzügyi racionalitás felől közelítették a kérdéshez. A németek folyamatosan

² Sir Ralph Norman Angell Lane (1872–1967), béke Nobel-díjas brit író, publicista, 1929–31: a Munkáspárt parlamenti képviselője.

próbálkoztak azzal, hogy a vasút „nemzetközivé” tételét elérjék, azaz ne maradjanak magukra a tetemes költségek finanszírozásával, Anglia és Oroszország gyanakvásától egyszerre kísérve. Miközben a politikai ellentétek súlyosbodtak, a *Foreign Office* azt mérlegelte, hogy Németország mellett Nagy-Britanniának is gyümölcsöző lehetne részt vennie a koncesszióban (Monger, 1963: 122–123). A kompromisszumkészség nem hiányzott német részéről sem, az ügyekkel közvetlenül megbízott személyek pedig fontosnak tartották az építkezés sikere szempontjából, hogy ne tegyenek olyan lépéseket, amelyek felkelthetik „India urainak bizalmatlanságát” (Bülow, 1930/31: I. 572). A végeredmény végső soron mégis az lett, hogy Anglia és a cári birodalom – a német szándékokkal épp ellentétesen – közelebb került egymáshoz, az orosz fővárosban ugyanis a bagdadi vasutat olyan beruházásnak tekintették, amelynek Oroszországra nézve stratégiai szempontból kizárólag kedvezőtlen hatásai lehetnek. A XX. század modern Németországának a *Weltpolitik* és az „új kurzus” diktálta politikája nem mehetett már a Bismarck szorgalmazta politika medrében, aki szerint nemhogy Törökország, a Közel-Kelet vagy épp Bagdad, de még a jóval közelebb fekvő Balkán sem érte meg „egyetlen pomerániai gránátos csontjait” sem (idézi: Nation, 2003: 18).

Az alapelvek tekintetében a bécsi kongresszustól kezdődően működő európai rendszer fundamentuma a nagy hatalmi törekvések tudatos visszafogása volt, ez azonban nem valamiféle rendelkezése vagy későbbi eredménye volt az 1815-ben zárult kongresszusnak, majd az azt követő száz esztendőnek, hanem – a XIX. században kedveltté vált terminussal élve – adódott a „korszellemből”, amely viszont elsősorban a napóleoni küzdelmek negyed évszázada során uralkodó háborús állapotoknak, majd pedig Európa ideológiai harcainak a függvényében értelmezhető. Legalább három, 1914-ig meghatározó nagy hatalom egyetértése állt fenn, mégpedig a konzervatív, monarchikus hatalmaké a nemzetközi rend és bizonyos alapvető ideológiai elvek (monarchikus elv szemben a népszuverenitással) vonatkozásában, de ugyanúgy a hatalmi egyensúly kérdéseit illetően is. Ez nyújtott stabilitást és ez gyakorolt mérséklő hatást. A három imperátor (az osztrák és német császárság, valamint a Bizánc örökségét képviselni kívánó cár) relációja az 1900-as évek elejéig állandó, viszonylag kiszámítható alapsémát adott. Ennek a hatalmi háromszögnek a gyenge – mégis igen jól kezelhető – pontja Bécs és Szentpétervár viszonya volt a krími háború óta. A világháborúért, és annak minden következményéért tulajdonképpen nem igazságos kizárólag a „korhadó monarchiák” elavult szemléletét okolni, minthogy 1914-ben nagyon is modern háború tört ki. Az elaggott monarchikus külpolitika inkább fékező hatást gyakorolt, semmint hogy siettetten volna az eseményeket. Az uralkodók korábban aligha megkérdőjelezhető külpolitikai előjogai a XX. század elején elhalványultak, a hivatali gépezet prominensei és a sajtó, valamint belőle és az új pángermán vagy pánszláv ideológiai áramlatokból táplálkozó indulatok legalább akkora hullámokat voltak képesek fölkorbácsolni, mint hajdan az uralkodói becsvágy. A jelentős politikai döntésekhez az uralkodók már gyakran inkább a szekundáns szerepében segédkeztek, annak ellenére, hogy jogkörük jóval többet is megengedett volna. II. Vilmos például 1909-től – a személyének feltűnősége és provokatív megnyilvánulásai ellenére is – többnyire háttérbe húzódott a német hatalomgyakorlás szövevényes útvesztőiben, míg az idős Ferenc József a balkáni háborúk idején aggódva kérdezgette külügyminiszterét: „ugye jó politikát folytatunk” (Röhl, 2002: 116–121, 140, ill. Szápáry, 1931). Ha mégis aktívan és közvetlenül érvényesült az uralkodói befolyás, akkor az a dinasztikus kapcsolatok alapján történt gyakran, szem elöl tévesztve a nemzetek törekvéseit és érdekeit. A stabilitás alapját, és egyúttal a nemzetközi válsághelyzetek kezelésének, elsimításának lehetőségét elsősorban a monarchikus szolidaritás garantálta és a békét emellett az egyensúlyi elv csak jobban biztosította; az itt említett két hatás mindegyike megkopott és megrendült azonban a XX. század elején, mégpedig gyorsan és látványosan. Az egyensúly nem csupán az erők kiegyenlítettségéből származott, hanem a döntő fontosságú szereplők egymással rokon világgé-

pén alapult, amikor pedig a közös nevezőt jelentő világszemlélet háttérbe szorult, és újabb szereplők is megjelentek, a „koncert” már nem működött, a hasadás hirtelen teljessé vált egy adott nagyhatalmi konstelláció mellett. Ez a konstelláció (ti. Németország az egyik oldalon és a hármasság a másikon) nem tekinthető azonban olyan történelmi „szükségyszerűségnek”, mint amelyről szóló fejtegetésekkel a sokszor elnagyolt szemléletű áttekintő történelemkönyvek vagy épp a tankönyvek lapjain általában találkozni lehet.

A nemzetközi rendszer megrázkódtatásokkal teli átalakulásának kezdete mindemellett egyáltalán nem a véletlen műve, és természetesen a háborús krízis ideje és a földrajzi helye sem. Száz évvel előtte, a bécsi kongresszuson (elsősorban Metternich és Talleyrand) rakták le a rendszer alapjait. Az osztrák császárvárosban létrejött egy szűkebb nagyhatalmi klub is, a később is továbbélő klasszikus *pentarchia* képében, amelynek valamennyi tagja kapott valamit (a leginkább céljainak megfelelően talán Anglia). A kialakított status quo ellen a legtöbb kihívást hosszú ideig az egyik legkonzervatívabb erő, Oroszország intézte mégis. Poroszország, majd a később örökébe lépő egységes Németország (hasonlóan a megkésettlen felzárkózni törekedő olaszokhoz) jó darabig inkább a maga nagyhatalmi emancipációját szerette volna kiharcolni, amiképp akkoriban szokás volt mondani, egy „helyet a nap alatt”. Otto Hintze a császárság és a weimari időszak jelentős német történésze ezzel kapcsolatosan a következőket írta 1916-ban:

„Az volt a szándékunk, hogy lépésről lépésre fejlődjünk békés versengésben Angliával, amíg az elmúlt idők nagyhatalma egy nap arra kényszerült volna, hogy minket a világpolitikában egyenrangú társnak ismerjen el. Anglia még mindig messze áll attól, hogy effajta egyenrangúsággal tüntesse ki a kontinentális hatalmakat, és az, hogy Németország nem volt hajlandó a tengerek feletti kizárólagos angol szupremáciát elfogadni, bizonyosan a fő oka volt annak, hogy a szigetország hadba lépett...”
(idézi: Joll, 1985: 118).

Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai elitje ezenközben egy nagyformátumú államférfi fellépését várta, ahogyan gyakran fogalmaztak: egy „új Bismarckot”, aki képes összefogni a gyengülő dualista állam erőit, hogy népeit ne csupán a dinasztia iránti lojalitás kösse egybe, hanem a külpolitikai téren elért sikerek is, és így a Monarchia ismét az elsőrangú nagyhatalmak sorába emelkedhessen. Ez azonban korántsem Bismarck XIX. századi szerepe volt, aki számára a hagyományos dinasztia egyik szolgált eszközül modern nemzetállami keretek megteremtéséhez, miközben nem bontotta le teljesen a régi történelmi struktúrákat sem. A protestáns észak élenjáró dinasztikus államként Poroszország sikert sikerre halmozott, így könnyed, ügyes diplomáciájával, és a kor legmodernebb hadseregének segítségével, igen meggyőzőnek tűnhetett azok számára is, akik egyébiránt nem lelkesedtek Bismarck konzervatív autokratizmusáért. Ami viszont a Monarchiát illeti, jóval bonyolultabb feladat volt a nacionalizmus újabb történelmi hullámait kivédeni, vagy talán valamiképp meg is lovagolni az új idők áramlatait. Ilyen irányú őszinte optimizmus viszont csak ritkán mutatkozott. A cseh–német nagybirtokos arisztokrácia egyik kiemelkedő képviselője (Thun-Salm gróf³) a jövő kilátásait illetően kerekén kijelentette, hogy: „Ausztriában még egy optimista is öngyilkosságot követ el” (Wank, 1988: 299–300). A pesszimizmusnak ez a válfaja azonban egyáltalán nem a realpolitikuskoknak

³ Joseph Oswald Graf von Thun-Hohenstein-Salm-Reiferscheidt (1849–1913), osztrák-cseh nagybirtokos, politikus, a birodalmon belül a cseh és német érdekek egyeztetésére és reformokra törekedett.

a legrosszabb forgatókönyvvel is számoló józan pesszimizmusát, hanem a korszaknak megfelelő jövőkép hiányát mutatta. Bécsben kevesen érezték, hogy befolyásolhatják a történelem menetét. A nemzeti önállósulási törekvések sokáig burkolóztak homályba abban a vonatkozásban, hogy a megfogalmazott elképzelések milyen konkrét változtatásokban is öltének majd testet Európa térképén. Nem volt az sem kizárható, hogy a tradicionális keretek között lehetőség adódhat még a virulens nemzeti törekvések mederbe terelésére is (pl. ausztroszlavizmus). Tulajdonképp egyetlen évtized leforgása alatt alakult át az a környezet, amelyhez a zömükben arisztokrata vezetők és diplomaták a XIX. század során hozzászórtak. A nagyhatalmak európai koncertje lassan végnapjaihoz ért, a korábbi értékrend pedig szintén gyökeres átalakulásnak nézett elébe. Az új értékek alapját a nemzeteszme és a tömegekre gyakorolható befolyás határozta meg. A világháború előestéjén olyan mérvű megosztottság alakult ki, amely a korábban megszokott mozgásteret nem biztosította. A XIX. század elegáns diplomáciai játszmái sem működtek már, sőt a várt hatások ellenkezőjét eredményezték, a kockázatok pedig a tömeghad-seregek és a fejlett haditechnika megjelenésével jócskán megnövekedtek.

A XIX. század végének Angliájától viszont távol állt még a birodalmi hanyatlás érzete, a brit világbirodalomtól nagyon idegen gondolat volt mindaz, ami Ausztria-Magyarország számára kézzelfoghatóan is jelen volt. A Monarchia természetesen európai és csupán regionális súllyal bíró szereplő volt, a britek viszont az első globális méretű világhatalom megszervezői. Arnold Toynbee, a hírneves brit történész gyermekként nézte végig a Viktória királynő hatvanéves gyémántjubiläumára szervezett pompás londoni megemlékezéseket. Ekkor úgy tűnt, hogy a történelem elérte volna végpontját és maradéktalan kiteljesedését, így a királynőt ünneplő büszke alattvalóknak vélhetően nem kell többé törődniük azzal a „kellemetlen valamivel” sem, amit történelemnek szokás nevezni, s ami csupán „másokkal szokott megéssni” (Zakaria, 2008: 18). Nyilván ilyen és hasonló gondolatok ébredtek akkoriban számos politikusban és tudósban is, akárcsak egy jóval későbbi történelmi fordulópontra alkalomával sokakban, az 1989-es „csodálatos esztendő” (*annus mirabilis*) utáni időszak bizakodó légkörében főképp az Egyesült Államokban és Európában. Emiatt válhatott bestsellerré Francis Fukuyama könyve a 90-es években.

A nemzetközi politika amerikai teoretikusai elsősorban az új korszakok reményeit és jövőképét meghatározó „globális világértelmezések” hívei, ezáltal is örömezt kalandoznak inkább az absztrakt elméletiség szféráiba. A történész viszont szívesebben vizsgálja a politika és a diplomácia „szürke hétköznapjait”, és a lassan összeállítható eseménytörténet mozaikkockái alapján jóval óvatosabban tér csak az általánosságok szintjére. A nemzetközi politika történetében a két szemlélet gyakran ötvöződik, amiként az elméleteket alkotó politológus, közgazdász vagy történész a gyakorlati politika háttérében, sőt olykor az élvonalában is megjelenik – amiként például történész-politikusként Henry Kissinger. A kollektív történelmi tudat mindenesetre előbb vagy utóbb szembesülni kényszerül a túlzott magabiztosság múltó pillanatait beárnyékoló eseményekkel, az egyén pedig a változásokból eredő következményekkel. A brit birodalom felbomlott, és a világban immáron az anyaország polgárai (nem pedig alattvalói) találhatók új szerepet maguknak, hasznosítva mindazt, amit a történelmi múltból lehetségesnek bizonyult meg- illetve átmenteniük a maguk számára. Természetesen a nagyhatalmi státusz többet jelent egy ünnepi pillanatban érzett dicsőségénél és az illúzióknál, vannak kézzelfogható alapjai, mérhető adatai, illetve külsőségei. Mindezek az alapvető pillérek a katonai vagy gazdasági erőttől a nemzetközi presztízsig, az eszközöket illetően pedig a hatalom és erő alkalmazásától a befolyásig és a hatásos *soft power* pozíciók kiépítéséig terjednek. Ugyancsak az említett tényezők mutatják meg, hogy mely hatalom képes tartósan birodalmat építeni, hegemon szerepre szert tenni, valamint akár regionális szinten, akár globális szinten egy valós „új világrend”

megteremtése során érvényesíteni elképzeléseit. A XX. század elejének voltak jelentős biztonsági, szociális és gazdasági jellegű kihívásai, mindemellett általános politikai kihívások éppúgy jelentkeztek, birodalmak és a nemzetek számára egyaránt.

A régi világ 1918-as teljes összeomlása után már igen nehézkes volt valamit is restaurálni annak korábbi jótéteményeiből, amelyek miatt Keynes például gazdasági szempontból valóságos Eldorádóként tekintett az 1914 előtti állapotokra (Andréani, 2001: 555). A *Foreign Affairs* hasábjain 2008 júliusában a népszerű nemzetközi politikai szakértő és publicista Fareed Zakaria⁴ hosszabb tanulmányban elemezte, kimondottan az elmúlt másfél évszázad történetének kontextusában, az amerikai nagyhatalom lehetőségeit és jövőjét. Zakaria szinte az egész szövegben párhuzamot állított fel a múlt globális hatalma, Nagy-Britannia és a jelenben ugyanezzel a szereppel rendelkező Amerikai Egyesült Államok között. 1914 előtt a nagyhatalmak inkább léptek a geopolitikai szemlélet által diktált útra, ahelyett, hogy követték volna az úgynevezett „geo-ökonómia” racionálisabb parancsait. A világtörténelem első igazi és modern globális hatalmának stabilitását leginkább az ökonómiai problémák ásták alá. A brit hatalom mégis viszonylagos ügyességgel manőverezett még a hanyatlás lejtőjén is, többek között azért, mert a kulturális és nyelvi befolyását sikerrel megőrizhette és ezzel biztosíthatta a számára szükséges *soft power* eszközöket. Időben belátta egyes gyengeségeit is, és olyan hatalom számára engedte csak át korábban féltve őrzött pozícióit, amelytől több méltányosságot vagy nagyvonalúságot számíthatott, mint adott esetben más, korábbi vetélytársaktól. Az USA, bár a történelmi példa tanulságos lehet számára, a hatalmi eszköztárat illetően ma és még jó néhány esztendőn át kiemelkedően erős hatalom maradhat, ennek minden előnyével. Pozícióit ezen felül még erősítheti is, főképp, ha felismeri, hogy a *soft power* alkalmazása gyümölcsözőbb lesz számára, mint az, ha elsődlegesen katonai fölényével él, de még ez utóbbit is könnyebben teheti, gazdaságilag kisebb kockázatok mellett, mint teheték azt a századelő nagyhatalmai vagy birodalmai (Zakaria, 2008: 18–36).

A hagyományos birodalmak megroppanása és szétesése a két világháború következménye. A történelmi események a nemzetközi rendet szabályozó erőket és a modernizáció lehetőségeit illetően is kérdéseket vetettek fel. Az első világháború ebben a tekintetben igazán döntő világtörténelmi cezúra, amely maga után vont a nemzetközi kapcsolatokban stabilitást nyújtó XIX. századi, olykor lovagias elveken nyugvó *ancien régime* eltűnését. A nemzetek számára a teljes függetlenség adta lehetőségek azonban korlátokká is lettek egyúttal, főleg a kisebb nemzetállamok számára, miközben az univerzalitás és a kohézió igénye sem tűnt el. Korábban a hosszú birodalmi létezés záloga egyfajta sajátos egyensúly volt az egység és a különbözőség viszonyában, ezt az egyébként nemzeti szempontból korántsem egységes újabb állami keretek vagy a valóságos nemzeti többséget is nélkülöző új kvázi-nemzetállamok alig biztosították, miközben kisebb méreteik mellett állapotaik nagyon is emlékeztettek a nem sokkal korábban letűnt birodalmak belső viszonyaira. A felbomlott nagyhatalmi szisztéma helyébe nem léptek a versailles-i békecsinálók megfontolásai és szándékai ellenére sem a bécsi kongresszus utáni száz esztendő európai „nagy koncertjéhez” hasonló szabályozó mechanizmusok, mindeközben jelentősen megnőtt az önálló államok száma, amelyek féltve óvták frissen elnyert szuverenitásukat. Leginkább azonban az új ideológiai áramlatok és politikai rendszerek feltűnése akadá-

⁴ Fareed Rafiq Zakaria (1964), indiai származású, az USA-ban élő publicista. A *Forbes* magazin online rangsora szerint a világpolitika és külkapcsolatok témájának a médiában általánosan elismert szakértőjeként megjelenő Zakaria az egyik legnagyobb hatású, liberális nézeteket képviselő közéleti személyiségnek tekinthető.

lyozta, hogy a morális, kulturális, jogi és gazdaságpolitikai elvek, értékek olyan nagyjából elfogadott rendje uralkodjon, mint 1914 előtt. Ezt kellene különösképpen szem előtt tartanunk történelmi analógiák és párhuzamok értékelésekor.

Maga az 1918 után kiépült békerendszer a hagyományos politikai realizmus apostolai által jelentősen méltatott egyensúlyi premisszák alapjain épült ki. Ez lehet az egyik kézenfekvő magyarázata annak, hogy a húszas évek egy rövidebb időszakától eltekintve a rendszer hiányosságainak és buktatóinak békés kiküszöbölésére alkotott, a kollektív biztonság megteremtését célzó tervek kudarcot vallottak. 1927-ben Aristide Briand kezdeményezése (Briand-terv) említendő itt például, amely páneurópai regionális uniót javasolt a Népszövetség égisze alatt (Bóka, 2005: 396). Igazából a mértékadó európai politikusok közül ő értette meg a rendszer alapvető problémáit és a hagyományos egyensúlypolitika jelentős veszélyeit az új történelmi körülmények között. Norman Angell egy megjegyzése csatlakoztatható ide a harcosan nacionalista nemzetállami gondolatot képviselő francia politikusoknak, illetőleg a tőlük eltérően, a tágabb európai dimenziókban gondolkodó Briandnak az összehasonlítása alapján. Az előbbieket egy személyben megtestesítő Raymond Poincaré „mindent tudott” már Angell szerint a nemzetközi politikáról, de „semmit” belőle valójában „nem értett meg”, miközben Briand kevesebb aktív politikai tapasztalat birtokában is „mindent megértett” (Andréani, 2001: 556).

Az államférfiak, lehetnek bár mégolyan jelentős műveltségűek, a történelmi múltat érintő mélyebb ismeretek birtokában sem mindig mérik fel kellőképp az újabb és újabb válságos helyzetek egyedi kihívásait. Többnyire a történelem korábbi példáihoz és saját tapasztalataikhoz lehetséges csupán fordulniuk. A történelmi analógiák hasznosításának problémáit a francia történész Marc Bloch így fogalmazta meg:

„...a jelen megértésére való képtelenség szükségszerűen fakad a múlt ismeretének hiányából, egyúttal azonban nem kevésbé hiábavaló fārasztanunk magunkat a múlt megértésével, amennyiben semmit sem tudunk a jelenről...” (Idézi: Haine, 2003/1.)

Ami a birodalmak eleinte lassú, majd később összeomlászerű fragmentációját illeti, az egyben az újjászületés lehetőségeit is magában hordozta, vagy éppen a birodalmi terjeszkedés hagyományos módjai folytatódhattak csak, s eközben mellőzték – némi képmutatással – a birodalom vagy gyarmat kifejezést, mint például az ottomán török birodalom közel-keleti és balkáni területein folyó osztozkodás esetében. A nagyhatalmi intervenció később egyre gyakrabban vette fel a jótékony válságkezelő, humanitárius segítségnyújtó szerepet, miközben mindezt reálpolitikai érdekekkel kötötte össze (Bridge, 1972: 260). A legutóbbi két évtized során a Balkánon lezajlott események szinte azt mutatták, hogy nagyjából egy évszázad leforgása után sem mutatkozik nagyon sok újdonság a nap alatt. Bosznia vagy Koszovó esetében is a külső beavatkozás kínált megoldást, de egyúttal – különösen az utóbbi – nagyhatalmi ellentéteket is felszínre hozott, melyek kétségtelenül emlékeztettek az első világháború előtti balkáni politikában tapasztalhatóakra (Soutu, 2000: 853).

Talán mégis remélhető azért, hogy a XX. század eseményeiből levont tanulságok mégsem Hegel sokat idézett mondását fogják igazolni, amely szerint a történelem egyik legfőbb tanulsága, hogy „a népek és kormányok” belőle „semmit sem tanultak”, és „még csak nem is cselekedtek soha az szerint, ami egyáltalán következhetett” a történelmi eseményekből. Miközben a dimenziók jelentősen változnak, úgy tűnik, a globális rendszer iránti igény mellett is megmaradt a birodalmi eszmeiségből és gondolatvilágból sok minden, az analógiák és párhuzamok szintjén mindenképp. A fejtegetésünk során érintett birodalmi gondolat, ha nem is nevezik mindig néven, elvontabb formában meglepő túlélési képességről tett, és tulajdonképpen még ma is tesz tanúbizonyosságot. Ennek oka minden bizonnyal abban rejlik, hogy a szabadság és az egyébiránt sokszor relatív értelmezést nyerő igazságosság érvényre jutása nem jár együtt szük-

ségképp a biztonság és rend általánosan óhajtott megvalósulásával. Max Boot⁵ hadtörténész, az amerikai neokonzervatív eszmeiség egyik leghatározottabb publicistája szerint az Egyesült Államoknak nyíltan és bátran kellene egy jó értelemben vett birodalomépítést folytatnia, vállalva magát a „birodalom” elnevezést is (Boot, 2001). A birodalmi eszme azért találhatott, és még találhat is visszhangra, mert magában hordozza a kohézió és univerzalitás magasztos színben megjelenő gondolatait. Jean-Marie Guéhenno⁶, az ENSZ békefenntartó műveletekért felelős korábbi főtitkárhelyettese egyik ismert művében úgy fogalmazott, hogy rövidesen „új birodalom születésének” nézünk elébe, amelynek azonban nem lesz már császári uralkodója, imperátora. A sajátos „birodalom” szerinte meghatározott fővárossal sem rendelkezik majd, hanem a béke és nyugalom kereteit adó szabályok, elvek és normák jelenthetik a „birodalomként” definiált „univerzális köztársaságnak” a tartópilléreit (Guéhenno, 1993: 71–72. idézi: Defarges: 641). Mindezek további illusztrálására újabb történeti példákkal vethetnénk ugyan egybe jelenkorunkat, de befejezésül inkább elégedjünk meg Winston Churchill számos szellemes *bon mot*-ja közül egygel. Jövönk szempontjából nagyon méltóak a figyelemre az 1943 szeptemberében a Harvardon elhangzott szavak, melyek szerint „a jövő birodalmi az értelem birodalmi” lesznek.⁷

Felhasznált irodalom

Andréani, Gilles (2001): *Gouvernance globale: origines d'une idée*. Politique étrangère, 66. évf., 3. sz., 549–568.

Aron, Raymond (1996): *Une histoire du vingtième siècle: Anthologie*. Szerk.: Christian Bachelier, Villeneuve-d'Ascq, Plon.

Bóka Éva (2005): *Auer Pál európai föderalizmusa*. In: Egry Gábor és Feitl István (szerk.): *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Boot, Max (2001): *The Case for American Empire: The most realistic response to terrorism is for America to embrace its imperial role*. The Weekly Standard, 7. évf., 5. sz. <http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/000/318qpvmc.asp> (Letöltés időpontja: 2010. január 21.)

Bridge, Francis R. (1972): *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria–Hungary. 1866–1914*. London, Boston. Routledge & Kegan Paul.

Defarges, Philippe Moreau (2000): *Un siècle d'avatars impériaux*. Politique étrangère, 65. évf., 3. sz., 631–643.

Guéhenno, Jean-Marie (1993): *La fin de la démocratie*. Paris, Flammarion.

⁵ Max Boot (1969) neves amerikai sajtóorgánumok cikkeinek szerzője, lapszerkesztő, pl. Christian Science Monitor, The Wall Street Journal, Los Angeles Times, New York Times.

⁶ Jean-Marie Guéhenno (1949) francia diplomata, védelmi szakértő, elemző.

⁷ "The empires of the future are the empires of the mind." *Ld.*: The Oxford Dictionary of Quotations. 4th ed., A. Partington (ed.). Oxford, New York, Oxford University Press, 1992, p. 202.

Haass, Richard N. (2008): *The Age of Nonpolarity*. Foreign Affairs, 87. évf., 3. sz., 44–56.

Haine, Jean-Yves (2003/1–3): *Diplomacy: la cliopolitique selon Henry Kissinger. Partie 1*. Cultures & Conflits, 19–20. sz., 1995, 141–178. <http://conflits.revues.org/index886.html>. (Letöltés időpontja: 2010. január 17.); *Partie 2, Partie 3*. <http://conflits.revues.org/index888.html>. (Hivatk. Haine, 2003/2) ill. <http://conflits.revues.org/index890.html> (Hivatk. Haine, 2003/3)

Joll, James (1985): *The Origins of the First World War*. London, New York, Longman.

Kissinger, Henry (1957): *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822*. Boston, Houghton Mifflin.

Kořalka, Jiří (1993): *Deutschland und die Habsburgermonarchie 1848–1918*. In: A. Wandruszka – P. Urbanitsch (szerk.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. VI. kötet: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. II. részkötet. Wien. Vrlg. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1–158.

Monger, G. (1963): *The End of Isolation. British Foreign Policy 1900–1907*. London, Edinburgh, Párizs, T. Nelson.

Nation, Craig R. (2003): *War in the Balkans, 1991–2002*. University Press of the Pacific/US Army War College: Strategic Studies Institute. <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?pubID=123>. (Letöltés időpontja: 2010. január 19.)

Romsics Gergely (2008): *Classical Realist Interpretations of the First World War*. Foreign Policy Review, 1. évf., 104–116.

Röhl, John C. G. (2002): *Kaiser, Hof und Staat: Wilhelm II. und die deutsche Politik*. Verlag C. H. Beck.

Soutou, Georges-Henri (2000): *La Première Guerre mondiale : une rupture dans l'évolution de l'ordre européen*. Politique étrangère, 65.évf., 3.sz., 841–853.

Szápáry, Friedrich Graf (1931): *Aus den Krisenjahren 1908 bis 1913*. In: Eduard Ritter von Steinitz (szerk.): *Erinnerungen an Franz Joseph I, Kaiser von Österreich, Apostolischer König von Ungarn*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik. Ld.: *The World War One Document Archive*; http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Aus_den_Krisenjahren (Letöltés időpontja: 2010. január 19.)

Taylor, A. J. P. (1999): *Európa tündöklése és bukása*. Budapest, Scolar.

Wank, Solomon (1988): *Pessimism in the Austrian Establishment at the Turn of the Century*. In: Uő. (szerk.): *The Mirror of History: Essays in Honor of Fritz Fellner*. Santa Barbara, ABC–CLIO Press, 295–314.

Zakaria, Fareed (2008): *The Future of American Power: How America Can Survive the Rise of the Rest*. Foreign Affairs, 87. évf., 3. sz., 18–43.

Kádas Csaba*

KAMBODZSA GAZDASÁGÁNAK FEJLŐDÉSI ÚTJAI

– a gazdasági világválság árnyékában

Másfél évtizedes látványos gazdasági növekedés ellenére Kambodzsa Délkelet-Ázsia egyik legszegényebb állama maradt. Gazdasága mindenekelőtt a textilipartól, a turizmustól, az építőipartól függ, míg a munkaerő nagy része – továbbra is – az önfenntartó mezőgazdaságban igyekszik boldogulni. A kormányzat erősen függ a nemzetközi segélyektől és egyre növekvő mértékben a külföldi beruházások gazdaságélénkítő projektjeitől, és még mindig csak minimális szolgáltatásokat biztosít állampolgárainak. Az utóbbi években Kína vált a legjelentősebb donorjává Kambodzsnak. Egyúttal mára Kína a legnagyobb import partnere is Kambodzsnak, így egyre markánsabb szereplőnek látszik Kambodzsa jövőjének formálásában. A cikk igyekszik rávilágítani, hogy Kína érdeklődése nem új keletű, de az utóbbi évtizedben a két ország kétoldalú kapcsolatai új dimenzióba emelkedtek. Ezzel párhuzamosan, Kínától korántsem függetlenül, a Kambodzsába történő külföldi befektetések forrásiránya is átrendeződött. Az elmúlt öt év adatai szerint Kína beruházásainak összértéke megelőzi a hagyományos khmer partnerekéét. A kínai beruházási kedv megnövekedése mögött pedig rendkívül összetett diplomáciai és politikai tervezés látszik kirajzolódni. Az írás – khmer és kínai érdekek felől szemlélve – kísérel meg rámutatni a kínai befolyás növekedésének okaira és annak várható következményeire.

Alig több mint húsz éve az akkori és mostani – Délkelet-Ázsiában leghosszabb ideje regnáló – kambodzsai miniszterelnök, Hun Sen egy esszéjében, amely a khmer múltról szól, Kínát „minden rossz forrásának” nevezte (Jelders, 2003). Tizenöt évvel később, 2003-ban, a kínai-khmer diplomáciai kapcsolatok negyvenötödik évfordulóján pedig már meleg szavakkal méltatta, egyenesen Kambodzsa „legmegbízhatóbb barátjának” titulálta ugyanazt a Kínát, amely a vörös khmereket – hatalomra kerülésükkor és később a polgárháborúban, Hun Sen akkori kormányával szemben – is támogatta. A 2008-as esztendő, a bilaterális kapcsolatok ötven éves jubileumának kapcsán, mindkét fél a Kínai-Kambodzsai Barátság Évének nevezte.

* *adjunktus, PhD hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola*

Kambodzsa régi-új barátja

A '90-es évek elején Kambodzsa soha nem látott méretű nemzetközi közreműködésnek (UNTAC) köszönhetően új életet kezdhetett. A fiatal khmer demokrácia életében azonban súlyos törést jelentett, mikor 1997-ben, a társ-miniszterelnöki pozíciót betöltő Hun Sen a hadsereg segítségével – politikai gyilkosságoktól sem tartózkodva – megfélemlítette riválisait, és a hatalomból eltávolította a számára kellemetlen szereplőket. Mindenekelőtt társelnöke és annak pártjának (FUNCINPEC) prominensei kényszerültek menekülésre. A társelnök, Sihanouk király fia, Rannariddh egy éven keresztül nem is térhetett haza. Az erőszakos eseményeket elítélő Egyesült Államok és a nyugati demokráciák egyként függesztették fel a Kambodzsát támogató programjaikat. A humanitárius segítségeken túl pedig ezt követően egy évtizeden keresztül rendre „felcímkézték” támogatásaikat. A címkékre írt elvárások pedig „nem illeszkedtek harmonikusan a kormányzati gyakorlathoz”: a plurális demokrácia biztosítása, a jogállamiság, a korrupció felszámolása és a vörös khmer genocídium felelőseinek bíróság elé állítása. A politikai instabilitás természetesen elriasztotta a nyugati gazdasági befektetőket is, akik az időközben kirobbanó (1997–1999) délkelet-ázsiai pénzügyi válság idején kétszeresen is meggondolták beruházásaikat.

Kambodzsa régi-új elnöke, bár megszabadult belpolitikai riválisaitól, de egyúttal elveszítette az USA szimpátiáját, ráadásul az ASEAN-hoz való csatlakozást is elnapolták. Hun Sen hamar felismerte, hogy csak egy jelentős hatalomtól nem kapott „rosszalló megjegyzéseket”, ez pedig Kína volt. Mindez nem lehetett véletlen. Kína felismerte a kínálkozó lehetőséget és az Egyesült Államok mögött támadt úrt láthatóan szívesen töltötte be. Hun Sen helyzetének stabilizálását követően, azzal az indokkal, hogy politikai ellenfelének Tajvan – Kambodzsa egyik legjelentősebb beruházója – nyújtott katonai támogatást, bezáratta a nem hivatalos tajvani képviselőt a fővárosban (Marks, 2000). A látványos gesztust Kína azonnal meleg szavakkal és egyetértéssel kommentálta (Xinhua, 1997. júl. 24.).

Hun Sen hamarosan Pekingbe repült, ahol Rannariddh apját, az államfőt, Sihanouk királyt gyógykezelték. A kínai fővárosban a khmer uralkodónak a helyzet konszolidálását ígérte, míg a kínai kormányzat megértően támogatásáról biztosította az „új” khmer kormányt (The Washington Post, 1997). Néhány nappal később, az augusztusi tárgyalásokon Kína 6 millió amerikai dollár értékben több száz kút fúrásának finanszírozását ajánlotta fel Kambodzsának és a khmer belügyminiszterrel biztonsági téren is együttműködésről állapodott meg (Jeldres, 2003). 1997 végén, 2,8 millió USD értékben 116 darab katonai szállítójármű és 70 terepjáró érkezett Kambodzsába a Kínai kormányzattól. 1998-ban 100 kambodzsai rendőr kéthetes továbbképzésére kínai szakemberek érkeztek a khmer fővárosba (Marks, 2000). A következő évi szabad választások támogatásához is csatlakozott Kína, és a többségében nemzetközi hozzájárulásokból biztosított kambodzsai választásokhoz újabb 27 terepjárót adott ajándékba (Xinhua, 1998. máj. 19., júl. 1.).

Kína csak látszólag nem kért semmit. Tulajdonképpen Kambodzsa minden kormánya őszinte odaadással tudta támogatni a Kína számára oly fundamentális „egy Kína” politikát, különösen azért, mert ez nem befolyásolta negatívan a jelentős tajvani befektetési kedvet. Kevésbé tűnt „természetesnek”, hogy Kambodzsa nem gördített akadályt a kínai kisebbségnek Pekingből érkezett kulturális és társadalmi támogatása elé, hiszen ez a kínai kisebbség képezte a khmer gazdaság motorját. Továbbá Kambodzsa kész volt befogadni azokat a kínai gazdasági segítségnyújtáshoz és beruházásokhoz kapcsolódó, számára egyébként közvetlenül hasznot hozó projekteket, amelyeknek kivitelezését kínai vállalkozások végezték. 1998 és 1999 folyamán e területen tehát Kambodzsa törlesztett „a számlán”. Konkrétabban fogalmazva, Tajvan nem nyithatta újra képviselőtét Phnom Penhben. A kínai nyelvű oktatás számára kínai kormányzati támo-

gatásból nemzetiségi iskolák épülhettek, melyek száma 1999 végére elérte a hetvenet, ami több mint négyszerese az 1995-ös számnak. A kínai kormány anyaországbeli tanárokkal, tankönyvekkel és ösztöndíjakkal igyekezett kambodzsai kisebbségének anyaországi kötődéseit megerősíteni (Marks, 2000). Bár a kormányzat Kína-politikáját Kambodzsában érték bírálatok, a közeledésben már nem volt megállás, és az utóbbi években már rendszeresek a miniszteri szintű támogatásokkal, együttműködésekkel kapcsolatos egyeztetések, a magas szintű kínai-khmer diplomáciai találkozók.

Segélyek és befektetések szerepe Kambodzsa talpra állásában

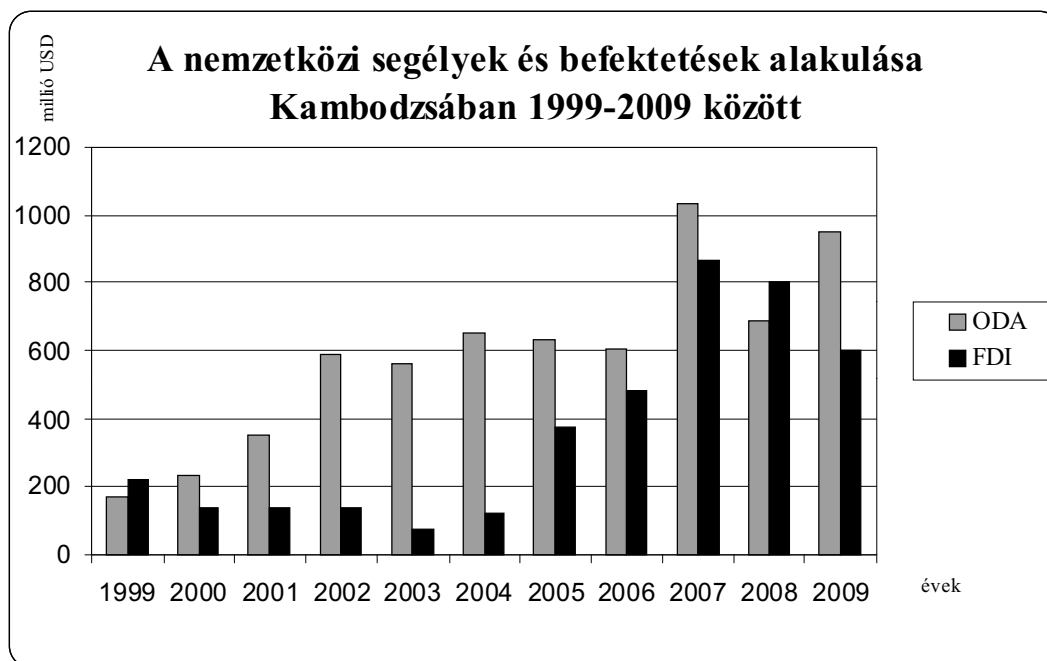
1993 után Kambodzsa gazdasága, a relatíve stabil politikai környezetnek köszönhetően jelentős külföldi támogatásban részesült. Kezdetben főként az Egyesült Államok, az Európai Unió és Japán nyújtott segítő kezet, később a Világbank, a Nemzetközi Valutalap és az Ázsiai Fejlesztési Bank is meghatározó lett Kambodzsa talpra állításában. Mindehhez hamarosan egyre növekvő beruházási kedv is kapcsolódott. Elsőként Thaiföld, Tajvan és Malajzia befektetői láttak fantáziát az országban. A külföldi tőke segítségével az ország gazdasága folyamatosan növekedett. A nemzetgazdaságban 1993 és 2003 között évente átlagosan 7, majd a következő három évben 11%-os átlagos GDP-növekedés volt regisztrálható. Mára a 14 millió lakosú Kambodzsa gazdasági teljesítménye 11 milliárd USD, közel ötszöröse az 1993-asnak, így az egy főre vetített éves GDP meghaladja a 750 USD-t (IMF, 2009).

A nemzetközi elismerés jegyében Kambodzsa 10 éve csatlakozhatott Délkelet-Ázsia integrációs szervezetéhez, az ASEAN-hoz, majd 5 éve a Világkereskedelmi Szervezethez, a WTO-hoz. A látványos alkalmazkodás és fejlődés ellenére a szegénységi ráta 30%-os maradt, és Kambodzsa a világ HDI-rangsorában továbbra is csak a 137-ik. (UNDP, 2009.) A Hun Sen elnökletével működő Kambodzsai Fejlesztési Tanács (*Council for the Development of Cambodia* – CDC) adatai szerint a külföldi befektetések (FDI) száma és értéke évről évre növekszik. (Lásd a 1. sz. táblázatot.)

Az utóbbi tíz év befektetési csúcsát a 2007-es esztendő tartja 867 millió USD-vel (IMF 2009: 16), ami akkor a kambodzsai GDP 10%-át jelentette. A Világbank legfrissebb adatai szerint 2008-ban 800 millió USD értékű külföldi tőkebefektetés érkezett Kambodzsába, míg a 2009-es becslések 600 millió amerikai dollárnyi beruházást prognosztizálnak (MIGA, 2009). A CDC adatai szerint Kína az utóbbi 10 esztendő legnagyobb beruházója, megelőzve a régió erős szereplőit: Japánt, Thaiföldet, Malajziát, Dél-Koreát. Ugyanakkor Kína közvetlen külföldi befektetéseit (FDI) nehéz elválasztani segélyeitől (kamatmentes célhiteleitől), mert a kínai segélyekhez rendelt projektek kivitelezésére rendre kínai állami tulajdonú cégek szerződnek.

Az utóbbi tíz évben Kína tudatosan fokozta a Kambodzsa segélyezésére fordított forrásait (ODA) és közvetlen beruházásait (FDI). Ezzel egyidőben fokozatosan az ország egyik legfontosabb kereskedelmi partnerévé is vált. Napjainkra megkérdőjelezhetetlenül az ország jövőjének egyik legmeghatározóbb külső szereplője lett.

1. sz. táblázat

Forrás: IMF, Cambodia: Statistical Appendix Series: Country Report No. 04/330 2004. okt. 22.; IMF, Cambodia: Statistical Appendix Series: Country Report No. 09/48, 2009. feb. 10.

Általánosságban elmondható, hogy Kambodzsában a közvetlen külföldi tőkebefektetések preferált szektorai az első évtizedben alig változtak. Érzékelhető átalakulás körülbelül öt éve kezdődött. 2004-ig a középkori khmer birodalom, Angkor vonzerejének köszönhetően összességében a turisztikai beruházások (össze 35%-a) voltak a legjelentősebbek, ám ebben a szektorban hagyományosan Thaiföld, Malajzia és Dél-Korea dominál. Egyúttal kiemelendő, hogy 2009-ben az ország GDP-jének 40%-át a turizmushoz közvetlenül (kb. 25%-ban) és közvetve erősen kötődő szolgáltató szektor adja. Az ország GDP-jéhez az ipar és a mezőgazdaság hasonló arányban (30-30 %) járul hozzá (WB, 2009: 6).

2004-ig a szolgáltató szektorhoz képest csak negyedakkora beruházási kedvnek örvendett az ipar és a feldolgozóipar, hasonlóan csak negyedakkora érdeklődés volt a mezőgazdaság és élelmiszeripar iránt is. Az utóbbi öt évben a tendencia megfordult, és a beruházások egyre nagyobb arányban áramlottak az ipari és mezőgazdasági területekre. 2004 óta ezekben a szektorokban – kezdetben inkább csak a textiliparban – a kínai befektetések folyamatosan megelőzték a külföldi versenytársakéit. Szintén új trend, hogy az agráriumban és a bányászatban látott lehetőségek miatt a kínai beruházások megelőzni látszanak az eddig legkedveltebb, de visszaesést mutató ágazatot, a feldolgozóipart, melyben különösen a textilipar számított húzóágazatnak.

A khmer textilipar hullámvölgye

A kínaiak az utóbbi tíz évben a számukra „jól ismert, hagyományos” textiliparba investáltak a legtöbbit Kambodzsában. Ez mindkét fél szempontjából különösen előnyös volt. A kambodzsai kormányzat számára jelentős munkahelyteremtő jellege miatt (lakosság 3%-a), a beruházónak pedig azért, mert Kambodzsza rendkívül kedvezményes – mindenekelőtt az Egyesült Államokkal kötött – kereskedelmi megállapodásaink köszönhetően könnyen talált piacot az itt előállított áruinak (UNDP, 2009: 312). 2007-ben a textilexport volumene elérte a 2,8 milliárd USD-t (a GDP 12%-át a textilipar állítja elő). A khmer ruhaipari termékek 70%-a az USA-ban, míg 22%-a az EU-ban talált piacot (WB, 2009: 7). A khmer ruhaipari termékek iránti kereslet (a világválság hatására) azonban az utóbbi két évben komolyan (20%-kal) visszaesett. Ennek ellenére, továbbra is – ma még – mindenekelőtt a ruha- és cipőgyártás adja a kambodzsai kivitel 85%-át, és 300 ezer embert foglalkoztat (Adhikari – Weeratunge, 2007: 25).

A délkelet-ázsiai textilipar jövőjével kapcsolatos bizonytalanság miatt – melyet a 2005-ben megszűnő MFA-korlátozások idéztek elő, és sokan attól tartottak, hogy Kambodzsza a nagyobb verseny következtében elveszíti speciális amerikai és európai kereskedelmi kedvezményeit – az utóbbi években közel kétszeresére emelkedett a rizs ára. Ráadásul e fejlemények a kínai befektetéseket is új területek felé csábították. A mezőgazdasági szektor iránti érdeklődés éppen beleillett a kormányzat 2004-ben meghirdetett új, a kambodzsai gazdaság diverzifikálást célzó, Hun Sen által csak „a négyszög stratégiájának” nevezett modellbe, amely a mezőgazdaság modernizálását prioritásként kezelte (RGC, 2004).

A khmer mezőgazdaság új perspektívái

A mezőgazdaság korszerűsítésére elindított kambodzsai tervek rendkívül időszerűek voltak. Egyrészt a mezőgazdaság átlagos éves növekedése 1994–2004 között alig 3%-os volt, fele akkora se, mint a textiliparé vagy a turizmusé (EIC, 2006). Másrészt, öt éve még az élelmiszerellátás biztonságát sem sikerült szavatolni az országban. Igaz, 10 év alatt megkétszereződött a kulcsfontosságú gabona termelése, de ennek ellenére ellátási gondok most is akadnak. Pedig a gyorsan növekvő népesség több mint 50%-a még ma is a mezőgazdaságban dolgozik, de miután 80%-uk önellátó gazdálkodást folytat, a hiány nehezen pótolható hazai forrásokból. A beruházásoknak és a kormányzati programnak (*Agricultural Sector Strategic Development Plan, 2006–2010.*) köszönhetően azonban az utóbbi öt év átlagos mezőgazdasági növekedése (az élőállat-gazdálkodásban és a növénytermesztésben) évente közel 8%-os volt. Idén a kormány már több mint 2 millió tonna rizs exportjával számolhatott (GDCC, 2009). A természetlagokon még mindig sokat kell javítani, de a rizs árának emelkedése ellenére is sokan látják, hogy az agráripár nagyságrendekkel jövedelmezőbb lehet.

Pontos beruházási információkat az agrárszektorra vonatkoztatva sem könnyű beszerezni. Így a kínai beruházások méretéről és a koncessziós földtulajdonszerzésekről is rendkívül töredékesek az adatok. A MAFF – amely nélkül 1000 és 10 ezer hektár közötti koncessziók nem adhatók – szerint már két évvel ezelőtt is 1000 hektár feletti földterületen (1000 hektár alatti tulajdonosi adatok lényegében elérhetetlenek) ötvenhét darab koncessziós vállalkozás gazdálkodott Kambodzsza megművelhető területének 15%-án, ami közel 950 ezer hektárt jelentett. A vállalkozások fele külföldi tulajdonú, egynegyede pedig kínai koncesszió volt (UNOHCR, 2007: 7). 2007-ig ez pontosan 188 ezer hektár kínai tulajdont jelentett, amelyeken agráripari (gyorsan fejlődő fajták, pálmaolaj, cukornád vagy az újabban legnépszerűbb kaucsukfa) ültetvényeket alakítottak ki (NGO, 2006). Úgy tűnik, hamarosan vége azoknak az időknak, amikor a khmer

mezőgazdaságot a vidék önellátó, nagy munkaigényű, háztáji gazdálkodásával jellemezhetjük. A modernizálás megkezdődött, a mind nagyobb, exportorientált ültetvények gombamód szaporodnak, míg a kisgazdaságok is divatba jöttek.

Külön figyelmet érdemelnek a régió klimatikus adottságait kihasználó fiatal kaucsukültetvények, illetve az újabbak telepítéséért folyó tárgyalások. Kambodzsában csak 2008-ban több mint 20%-kal (ennek fele külföldi beruházás) nőtt a gumifültetvények területe, és ma már messze meghaladja a 100 ezer hektárt (GDCC, 2009). Nem véletlenül. A fent említett 7 millió tonna rizst két és félmillió hektáron termelik és a 2 millió tonna exportból 3-400 millió USD bevétel realizálható, míg 2006-ban az alig 75 ezer hektáron termelt gumi kiviteléből 175 millió USD származott (WB, 2009: 7). Kína aktuális és előrejelezhető, jövőbeni kielégíthetetlen gumihétsége vonzza ezen beruházások irányába a befektetőket. Már 2002-ben 3,4 millió tonna természetes gumit használt fel Kína, ezzel a világ legnagyobb gumifogyasztója lett. Akkoriban ez a világtermelés 18%-a volt. Szakértői előrejelzések szerint Kína 10 év múlva, 11 millió tonna gumira tart majd igényt, ami a termelés növekedése ellenére becslések szerint a világtermelés 30%-át jelenti majd, nem utolsósorban azért, mert a 2005-ben még csak 10 milliós kínai gépjárműállomány 2020-ra 200 millióra fog növekedni.

A khmer természeti erőforrások kiaknázása

Kína nyersanyag- és természetierőforrás-igényének növekedése, illetve az ezek kielégítésére tett erőfeszítései, globális térnyerése évtizedes tendencia. Kambodzsa ásványkincseinek feltárása az utóbbi öt évben vett lendületet. Így a jó adottságok ellenére a lehetőségek még kiaknázatlanok. Sőt, többek között szénhidrogénekből, Kambodzsa jelentős behozatalra szorul. Miközben ismert, hogy a Tonle-Sap alföldje alatt hatalmas gázmező található, és a kambodzsai tengerpart mentén, a kontinentális talapzaton még háborítatlanok az olaj- és gázkészletek. A következő években éppen ezért a hazai termelés várhatóan kiváltja majd az importot. Sőt a lehetőségeket látva könnyen lehet, hogy a jelenlegi nyersanyagexport-tilalomról szóló törvényt is módosítják.

A bányászati szektor 2004 óta jelentős (évi 15%-os) és folyamatos növekedése ellenére az ország GDP-jéhez mindössze 0,41 %-kal járult hozzá 2006-ban, annak ellenére, hogy 2004 óta erős kormányzati promóció zajlik a befektetők megnyerésért, mind a feltárára, mind a kitermelésre (IMF, 2007: 44, 65). Jelentkező akadt is. Főként ausztrál, kínai, dél-koreai, thaiföldi és vietnami beruházók igyekeztek előzetes feltárási licenzekhez jutni a CDC-től, később pedig a kecsesítő területekre koncessziót kapni a kormánytól (*Ministry of Industry, Mines and Energy – MIME*). 1994-2004 között a kormányzat mindössze 8 ásványkincsfeltárási koncessziót adott. Azt azonban, hogy új szelek fújnak, bizonyítja a 2005-ös év, amikor további 11 licenct írtak alá, és a következő másfél évben, 2007 nyaráig újabb 15-öt (WU, 2008: 1). Az IMF adatai szerint a 2006-os évben a bányászati szektorban már az előző évi dupláját, 403 millió amerikai dollárnyi befektetést hagytak jóvá. A kormányzati adatok természetesen ebben a szektorban is bizonytalanok, az irány azonban világos.

Az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően egyre nyilvánvalóbb, hogy Kambodzsa számos érc (vas, bauxit, réz, arany), ipari ásvány (mészke) és jelentős szénhidrogénkészletek (földgáz- és kőolaj-) birtokosa. 2007 közepén 35 beruházásból 27 külföldi (ausztrál, kínai, amerikai) vagy részben külföldi tulajdonú volt. A kínai bányászati beruházások meghatározása nehéz, mert az adatok pontatlanok, de 2008-ban öt nagyobb beruházás biztosan kínai tulajdonú volt (WU, 2008: 2). Ezek egy kivétellel (*Mirach Energy Ltd.*) mind Kambodzsa északi területein kaptak feltárási és – siker esetén – kitermelési jogokat.

A legnagyobb reményeket a kontinentális talapzaton található olajmezőhöz fűzik Kambodzsában. A nyersolajtermelésből az óvatosabb becslések szerint az elkövetkező 15–20 évben évi egy, míg a merészebb jóslatok szerint évi két milliárd USD bevétellel számolhat a kormányzat, a feldolgozott olaj értéke pedig ennek a többszöröse is lehet. Az amerikai *Chevron* (A. Blokk) áll a legközelebb ahhoz, hogy a 700 millió hordósra becsült területéről a termelést jövőre megkezdje. A kínai *Mirach Energy Ltd.* (korábban *China Petrotech Holdings Ltd.*) is ezen a területen (D. Blokk) kapott 7 éves kutatási és 30 éves termelési jogokat. A felmérések szerint 250 millió hordónyi nyersolajra és 14 millió köbméternyi gázra van kilátása (Demongeot, 2007). A kambodzsai kontinentális talapzaton kutat még két kínai vállalat: a *The China National Offshore Oil Company* és a *China National Petroleum Corporation* is, míg a várható nyersolaj feldolgozására is akadt már jelentkező. A Sihanoukville-i kikötő közelében készített elő projektet a *China National Chemical Engineering Group Corporation*. Amennyiben terveikre áldást kapnak, akkor 400 millió USD-ből felépülhetne az ország első olajfinomítója.

Kína tehát minden kambodzsai ásványkincsre, megújuló (pl. víz) és meg nem újuló (olaj, szén) energiahordozóra is vevő. 9 évvel ezelőtt fogalmazta meg Kína a 10. Ötéves Tervében, hogy energiabiztonságának növelése végett határán túli nyersanyagokat, természeti erőforrásokat kezd „használni”; külföldi olaj- és gázutánpótlási bázisokat fog kiépíteni, diverzebbé teszi olajbehozatalát és stratégiai olajtartalékokat képez. 2003-ban központi adminisztrációt alakítottak ki a legfontosabb 50 állami tulajdonú vállalat kontrolljára. Ösztönözték, de egyben szabályozták és engedélyhez kötötték a külföldre irányuló beruházásaikat. 2004-től jelentős erővel „léptek ki a világba” a természeti erőforrások kiaknázására szerveződő kínai „állami” óriásberuházók. Ekkorra már 10 éve működött Kína legnagyobb exporthitel-ügynöksége, a *China Exim Bank* (CEB) és 4 éve a *Sinosure*, hogy kellő tapasztalattal tudja támogatni a beruházásokat. Globálisan szemlélve, 2005-ban csak a CEB 20 milliárd amerikai dollárnyi tőkét helyezett ki. Mára ő világ második vagy harmadik legnagyobb exporthitel-ügynöksége. A jelenlegi gazdasági válság ellenére 2008-ban a kínai külföldi beruházások értéke megduplázódott, és elérte az 52 milliárd amerikai dollárt.

A segélyek „kínai természete”

A befektetésekkel párhuzamosan és azoktól természetesen nem függetlenül az utóbbi évtizedben az állami kínai fejlesztési támogatások (ODA) is látványosan növekedtek Kambodzsában. 10 évvel ezelőtt Hun Sen 1999-es pekingi látogatásáról közel 220 millió USD – főként infrastrukturális és munkahelyteremtő beruházásokat finanszírozó – támogatás ígéréstével tért haza. Akkoriban ez volt Kína egyik legnagyobb nemzetközi kamatmentes hitelnyújtása (Marks, 2000). 2000 novemberében pedig, a kínai elnök, Jiang Zemin látogatásakor hivatalosan bejelentették, hogy Kína törli Kambodzsra korábbi államadóságát (Jeldres, 2003). A kínai államfői bejelentés előtti hónapokban kétoldalú gazdaságfejlesztési megállapodások, szándéknyilatkozatok sora született, látványosan kifejezve, hogy „Kína mindent megtesz Kambodzsra gazdaságának fejlődéséért” (Xinhua, 2000. okt. 3, nov. 16.). 2001-ben 2 millió USD-t ajánlottak fel új ivóvízellátást segítő kutak kialakítására, majd ugyanebben az évben 6 millió USD értékben két kisebb acélhid megépítését vállalta Kína, míg az év végén további 10 millió USD kamatmentes hitel folyósítását ígerte (Xinhua, 2001. júl. 18., szept. 7., dec. 24.). Ezek után nem meglepő, hogy Hun Sen 2003 júliusában, a Kínai Népköztársaság megalakulásának 45. évfordulójára rendezett ünnepségen Kambodzsra „legmegbízhatóbb barátjának” nevezte Kínát.

2006-ban Kína minden addiginál nagyobb, 600 millió USD értékű támogatást és segélyt ajánlott fel a következő évekre (Asia Monitor, 2006). A támogatás közel felét Kambodzsra pil-

lanatnyilag legnagyobb vízierőművének, a Kamchay gátnak a megépítésére és közvetlen környezetének infrastrukturális beruházásaira fordítják, míg több mint 100 millió amerikai dollár-ból két híd (Prek Kdam és a Prek Tamak) megépítése fejeződik be 2010-ben (CDC, 2009).

2007-ben, a folyamatosan növekvő kínai donorszerepnek köszönhetően, Kína első ízben vett részt a Kambodzsai Fejlesztési Együttműködési Fórumon (*Cambodia Development Cooperation Forum – CDCF*), ahol a 2008-ra szánt 689 millió USD-nyi segély „helyét” és céljait egyeztettek. Kína már „első, jelentős donorévében” a harmadik legnagyobb segélyező lett (91,5 millió USD) Kambodzsában, az Európai Unió (170 millió USD) és Japán (112 millió USD) mögött, de megelőzve az Egyesült Államokat (CDCF, 2007).

2008-ban, a szokásos decemberi CDCF ülésének idejére már javában záporoztak a gazdasági világválságról szóló hírek, így a khmer kormányzat önmérséklően, az előző évinél kevesebb (600 millió USD) segélyt „kért” a következő, 2009-es évadra. A támogatók azonban nemhogy kevesebbet „tudtak” felajánlani, hanem jelentősen emeltek is támogatásuk értékén (951,5 millió USD) (Reaksmey, 2008).

2008-ban Kína már a legjelentősebb támogató szerepében volt jelen a fenti CDC Fórumon, ahol a segélyek 27%-át jegyezte, megelőzve a hagyományos partnereket, az EU-t (23%) és Japánt (11%), és nem utolsó sorban elhomályosította az Egyesült Államok ötödakkora segélyét. Természetesen Kína célzott támogatásainak is világosan látható okai vannak. Az infrastruktúra fejlesztésével Kína könnyebben juthat addig nehezen elérhető nyersanyagokhoz, alakíthat ki fizikai kapcsolatot eldugott, „elérhetetlen” nyersanyaglelőhelyekkel és készítheti elő a terepet kínai vállalatoknak olaj- és más ásványlelőhelyek feltérképezéséhez, felkutatásához.

A kínai segélyek nagy többsége „rendkívül kedvező kölcsön”, amelyet infrastruktúra- fejlesztésre, vízierőmű-építésre és villamosenergia-hálózat kiépítésére fordítanak. Kína 2008-as, 257 millió USD értékű támogatását is szinte teljes egészében erre költik majd (Sothanarith, 2008).

A kambodzsai vízierőművek gyors fejlesztése

Az Ázsiai Fejlesztési Bank 2003-ban közzétett „Mekong Erőműhálózat Tervében” Kambodzsát potenciális elektromosáram-exportőrnek mutatta, amennyiben kihasználja vízierőmű-építési lehetőségeit és az abból nyert energiát (Middleton, 2008). Öt éve a lakosság mindössze 30%-a „élvezhette” a világ egyik legdrágább elektromosáram-szolgáltatását (WB, 2007: 79). Az utóbbi öt évben pedig az energiaigény nemhogy nem csökkent, hanem 60%-kal nőtt. A magas költségek mindenekelőtt a khmer villamosenergia-igény biztosítására kialakult drága, importdíj-sellessel üzemeltetett, elavult, kis teljesítményű generátorokkal magyarázható.

Öt éve az új impulzusokat kapott kambodzsai kormány elhatározta, hogy megsokszorozza Kambodzsai vízenergia-kapacitásait. A kormányzati (MIME) tervet, amely 10 ezer MW elérését is elképzelhetőnek tartotta, támogatta a Mekong Bizottság (MRC) is. Ennek megfelelően az alig két évvel korábban felállított Kambodzsai Elektromosáram Hatóság, a kormányzati hozzájárulás (*MIME Department of Hidropower*) után már számos licencet adott a energiatermelésre érkezett független beruházóknak. Ráadásul továbbiak várhatók, mivel az óvatosabb kormányzati becslések szerint 10 éven belül megháromszorozódik az ország energiaigénye (MIME, 2008). 2009-ben a kormányzat a már épülő erőművekkel együtt 29 lehetséges vízierőművel számol.

Kína messze a legjelentősebb szereplő a kambodzsai vízenergia-szektorban. Már fentebb utaltam rá, hogy Kína hivatalos állami segítséget biztosított a kambodzsai vízenergia-fejlesztés beindulásához, a China Exim Bank és a *China Development Bank* „hitelein” keresztül. Kína

elsőségét azzal is igazolni kívánta, hogy a két első jelentős vízierőmű Kambodzsában kínai fejlesztésben (Sinohydro) és állami finanszírozással (ODA) valósult meg. 2010-ben adják át a Kamchay-gátat (193 MW), amely a maga 260 millió USD-s beruházásával a legnagyobb lezáruló fejlesztési projekt lesz Kambodzsában, és 2012-ben adják át a Stung Atay-gátat (120 MW), amelyet 200 millió amerikai dollárból valósít meg a *Yunnan Corporation for International Techno-Economic Cooperation* (CYC).

Ezek után talán nem meglepő, hogy eddig kizárólag kínai privát cégek kezdtek neki további gátépítéseknek (Kirirom 3-gát, Tatay-gát), és a további 13 licencből 5 is privát kínai befektetésnek ígérkezik, köztük a legnagyobb, a 2600 MW-os kapacitásra tervezett Sambor-gát (*China Southern Power Grid*) építése. (MIME, 2008b.) A koncessziós gátépítések kapcsán számtalan kérdés szorul magyarázatra. Egyfelől hangsúlyozni kell, hogy a segélyből épített erőművek nem exportra termelnek majd, és a tárgyalás alatt álló privát projektek zöménél is előzetesen kikötés lesz a várhatóan növekedő hazai igények elsődleges kiszolgálása. Ugyanakkor kétséges, különösen a többi erőműhöz képest tízszeres teljesítményű Sambor esetében, hogy a később megépülő erőművek is az ellátásbiztonság érdekében készülnek. Természetesen nem baj, ha egy ország profitál energiafeleslegéből, de ismeretes, hogy a vízierőművek építése – a jelentős környezeti átalakításból fakadó természeti és gazdasági károk miatt – különösen nagy társadalmi feszültségekhez vezethetnek (Sothea, 2009; International Rivers 2008).

A kínai támogatás jövője

Tíz év távlatából egyértelműen kijelenthető, hogy Kína nem habozott, amikor a „nyugati donorok és befektetők” helyén úr támadt. Kína folyamatosan növelte segélyeit Kambodzsában, és mára a legjelentősebb donorrá vált. A 2005 és 2011 között megkezdett és befejeződő projektek (főként infrastruktúra-fejlesztésre irányulók) támogatási értéke meghaladja a 485 millió USD-t (CDC, 2009). A khmer kormányzat örömeire Kína nem „várt el” kormányzati, társadalmi, katonai reformokat, nem firtatta az emberi jogi hiányosságokat. Kína látszólag fenntartások nélküli támogatója a „mindenkori” khmer rendszernek, és az érdekek találkozásának köszönhetően egyre aktívabban növelhette jelenlétét, befolyását Kambodzsában.

Kambodzsa minden jel szerint számol is Kína további támogatásával, ahogy a khmer pénzügyminiszter egyszer fogalmazott: „Kína több mint egy kedves, gazdag szomszéd... Kína tudja, mi kell Kambodzsának”. Kína pedig valójában éppen ott „segít, ahol a legégetőbb” a baj – mégha ez saját érdekeit is szolgálja –: utakat épít és elektromosellátás-biztonságot alakít ki. Ráadásul Kína közvetlenül a legmagasabb kormányzati szinthez – „feltételek” nélkül – delegálja támogatásait. Ez lehetőséget teremt a kambodzsai politikai vezetésnek, hogy csökkentse kiszolgáltatottságát a nyugati donorok és a multilaterális ügynökségek – bonyolult és sokszor „kényelmetlen” kötöttségek árán folyósított – támogatásaival szemben.

A kínai támogatás stratégiai döntésekhez is alternatívát teremt Kambodzsának. Fentebb – többek között – láthattuk, hogy miként csökkenthető a villamos energia fejlesztésével és a hozzá kapcsolt hálózat kiépítésével Kambodzsa Thaiföldtől és Vietnamtól való energiafüggősége. Ilyenformán érthető, hogy az ellenzék vezetője, Rainsey is támogatja azt a kormányzati politikát, amely Kambodzsa számára politikai-gazdasági alternatívákat kínál erős szomszédaival szemben (Sothanarith, 2008). Az aggódó hangok a kínai támogatást azért kárhoztatják, mert lehetővé teszi a jelenlegi politikai vezetésnek, hogy Kambodzsa donorjai közötti egyes manőverekkel csökkentse a politikai-kormányzati-gazdasági reformokat sürgető külső nyomást. Mások természetesen féltik Kambodzsát a túlzott kínai elkötelezettségtől, függéstől. Kambodzsa az utóbbi években markáns kereskedelmi deficitet produkál, amiben a kínai behozatal növekedése

jelentős. Kína az utóbbi 10 évben közel ötszörösére növelte Kambodzsába irányuló exportját, mialatt Kambodzsa megduplázni sem volt képes Kínába irányuló kivitelét.

A kínai támogatások stratégiai természetete

A kínai támogatások mögött meghúzódó érdekeket a kilencvenes években is stratégiai okok, s nem rövid távú, taktikai megfontolások magyarázzák. Kambodzsa mellett Laosz és Mianmar hasonló módszerekkel és ütemben vált „szövetségesevé”, politikai-gazdasági lekötelezettjévé Kínának. Ezen országok (különösen Mianmar) a „régió szegény rokonai”, gazdasági és társadalmi lehetőségeik – mélyreható politikai változások nélkül – önerőből lassan javíthatók. Így politikai rendszereik, melyek nyugati szemmel cseppet sem makulátlanok, „nem bánják” a könnyebben kezelhető kínai támogatás növekedését. Kivált, ha az adományozónak köszönhetően a politikai elit saját hatalmát megszilárdíthatja. Kína maga is – társadalmi és gazdasági rendszere miatt – állandó nyugati bírálat tárgya, így nyilvánvaló, hogy a politikai és gazdasági vákuumot morális aggályok nélkül tölti ki, s ezt teszi majd a jövőben is. A régió fejlettebb országai (Thaiföld, Malajzia, Szingapúr, Indonézia) az Egyesült Államok „baráti kapcsolatait preferálják”, melyekkel szemben Kína továbbra is igyekszik regionális ellensúlyt képezni. Ezzel erős összefüggésben – a '90-es évek végétől az indokínai államok és Mianmar (az ún. CLMV országok) csatlakoztak az ASEAN-hoz – „több hátsó ajtó is kinyílt” a teljes délkelet-ázsiai térségben zajló – főként gazdasági – kérdések befolyásolásához. A délkelet-ázsiai régióban az USA helyzetének gyengülésével Kína a Dél-kínai-tenger övezetében is megerősíthette helyzetét. Kambodzsai barátságának elmélyülésével ráadásul csökkenteni tudta Vietnammak Kambodzsára való befolyását is.

Kína tehát világos, tudatos, jól tervezett diplomáciai, gazdasági és katonai stratégiát alakított ki. Evidens, hogy a fáradtsággal és költségesen kialakított „politikai-gazdasági” kapcsolatok megőrzésére és fejlesztésére törekszik: a beruházási javak „védelme”, a termelőkapacitások kihasználása és az alapanyag „hazaszállításának” garantálása stratégiai kérdés. Éppen ezért nem meglepő Délkelet-Ázsiában, hogy az olyan transznacionális megaprojektek, mint a Délkelet-Ázsiát összekötő úthálózat, vasúthálózat és villamosenergia-hálózat (az Ázsia Fejlesztési Bank által menedzselte GMS Gazdasági Korridor Fejlesztési stratégia) egyik eminens finanszírozója Kína. Mindemellett fentebb már láttuk, hogy Kína nagy hangsúlyt fektet a bilaterális megállapodásokon nyugvó, támogatási politikán keresztül megvalósuló, a fentiekhez képest „jelentéktelennek tűnő” kambodzsai infrastrukturális beruházásokra is. (Pl. a *China's Shanghai Construction* 80 millió USD-ból építi Kambodzsa 7-es útját Laoszig.)

A kínai katonai támogatások látható része – a korábban említett több száz szállító jármű, a rendőri képzések, a laktanyák, kórházak építése, az aknátlantás – arra enged következtetni, hogy Kambodzsa katonai kötődése Kína felé tolődik. Khmer újsághírek szerint már 10 évvel ezelőtt, Zhou Kunren Phnom Penh-i látogatásakor több száz kínai harckocsi, ágyú, szállító jármű, gépfegyver felajánlását fogadta el Hun Sen, melynek „átvételét akkor elnapolták”. 2006 őszén Kína 6 „járőrhajót” adományozott, továbbá fegyverzet karbantartására és kiképzőtáborok kialakításában nyújtandó együttműködésre tett ajánlatot Kambodzsának (Xinhua, 2006. szept. 6.). 2008 novemberében pedig egy kínai hadihajó tett baráti látogatást Kambodzsa mélytengeri kikötőjében, Kompong Somban. Mindez arra utal, hogy Kína és Kambodzsa katonai együttműködése több, mint barátság.

Kína számára tehát a jelek szerint fontos bázis lehet Kambodzsa tengeri kapuja, a Thai-öbölben kiépülő Sihanoukville (Kompong Som), ahol a kikötőfejlesztésben és egy napirenden lévő olajfinomító-építésben is szívesen szerepet vállalna. Fentebb már utaltam rá, hogy a távolsági és a tengeri kereskedelem biztonságának garantálása a Dél-kínai-tengeren, a Thai-öblön és

Malakka-szoroson át Kína kiemelkedő érdeke. Nem véletlen, hogy „baráti bázisok megtalálásán túl” az utóbbi években a kínai hadvezetés rendkívüli erőforrásokat mozgósít saját elhanyagolt flottájának fejlesztésére (Wu, 2009).

Felhasznált irodalom

Marks, P. (2000): *China's Cambodia Strategy*. Parameters (Autumn), 92–108.

Middleton, C. (2008): *Cambodia's hydropower development and China's involvement*, International Rivers and the Rivers Coalition of Cambodia, Berkeley.

Wu, J. C. (2008): *The mineral industry of Cambodia, 2007*. Minerals Yearbook: Cambodia, US Geological Survey, Reston.

Felhasznált sajtó

Asia Monitor (2006): *China Relations Reinforced*, Southeast Asia 1. (június), Business Monitor International.

Demongeot, M. (2007): *Cambodia's promising oil block tricky to develop*, Reuters, júl. 7.

International Rivers (2008): *Cambodia: Hydropower projects lack transparency, could displace thousands*, IRIN news, aug. 27.

Jeldres, J. A. (2003): *China-Cambodia: More than just Friends?* Asia Times, szept. 16.

Reaksmey, H. (2008): *Cambodia Awarded Nearly US\$1 billion in Aid*, Voice of America, dec. 5., Phnom Penh.

Sothanarith, K. (2008): *Chinese Arrives with Millions in Aid*, Voice of America, dec. 3., Phnom Penh.

Sothea, R. (2009): *National Power Plan Outdated*, Voice of America, nov. 4., Phnom Penh.

Xinhua News Agency: (1997. júl. 24.) *China Welcomes Closure of Taiwan Office By Cambodia*.

Xinhua News Agency: (1998. máj. 19.) *China Provides Aid for Cambodia's Elections*.

Xinhua News Agency: (1998. júl. 1.) *China Donates 27 Jeeps to Cambodia for Election*.

Xinhua News Agency: (2000. okt. 3.) *Ranariddh Hopes to Develop Trade Relationship Between Cambodia and China*.

Xinhua News Agency: (2000. nov. 16.) *Cambodia Ink Seven Documents; Cambodia Agree on Further Cooperation.*

Xinhua News Agency: (2001. júl. 18.) *China to Provide Cambodia with About 6 Million U.S. Dollars Worth of Steel Bridges.*

Xinhua News Agency: (2001. szept. 7.) *China Helps Cambodia Drill 1000 Wells for Drinking Water.*

Xinhua News Agency: (2001. dec. 24.) *China to Grant Cambodia Interest-Free Loan.*

Xinhua News Agency: (2006. szept. 6.) *China pledges to promote military exchanges with Cambodia.*

The Washington Post: (1997. aug. 12.) *Cambodia dictator to meet Sihanouk in China.*

Wu, Z. (2009): China unveils its new naval clout, *Asia Times*, ápr. 23.

Felhasznált intézményi és kormányzati anyagok

CDC (2009): Council for the Development of Cambodia, ODA, *database.*

CDCF (2007): Cambodia Development Cooperation Forum, Keat Chhon pénzügyminiszter beszéde (jún. 20.), Phnom Penh.

EIC (2006): *Cambodia Agriculture Development Report*, Economic Institute of Cambodia, Phnom Penh.

GDCC (2009): *Agriculture related social Safety-net a response to global financial crisis*, 14. Government Development Partner Coordination Committee (ápr.), Phnom Penh.

IMF (2009): World Economic Outlook Database, International Monetary Fund.

IMF (2007): Country Report No. 07/291, International Monetary Fund, Washington.

IMF (2009): Country Report No. 09/48, International Monetary Fund, Washington.

MIGA (2009): Promoting FDI in emerging markets, *database.*

MIME (2008b): Cambodian Power Development Plans, GMS, FG-7 (nov. 21.) Ho Chi Minh város.

MIME (2008): MRC's Hydropower Programme, Tung Sereyvuth, energiafejlesztési igazgató beszéde (szept. 25.), Vientiane.

NGO (2006): *Fast-wood plantations, economic concessions, and local livelihoods in Cambodia*, The NGO Forum on Cambodia, Phnom Penh.

RGC (2004): *Rectangular Strategy for Growth, Employment, Equity and Efficiency in Cambodia*, Kormányülés (július), Phnom Penh.

UNDP (2009): Human Development Report 2009, Human Development Index, Table H, United Nations Development Programme.

UNDP (2009): Cambodia Country Competitiveness Driving Economic Growth and Poverty Reduction, UNDP Discussion Paper No. 7, Phnom Penh.

UNOHCHR (2007): Land concessions for economic purposes in Cambodia: A human rights perspective, United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights.

WB (2009): Sustaining Rapid Growth in a Challenging Environment, Cambodia Country Economic Memorandum, World Bank, Washington.

WB (2007): Sharing growth: equity and development in Cambodia, World Bank, Washington.

Kelen András*

HÍRFOGYASZTÁSI SZOKÁSAINK „CIVILIZÁLÓDÁSA”

(A civil újságírásról)

A civil szó, ha újságírásra alkalmazzuk, két dolgot jelenthet: egyfelől a *blogszféra* és vele együtt a „felhasználók által gyártott tartalom” térhódítását, másfelől pedig a hírfogyasztás áttekintését az írott sajtóról és általában a tömegmédiáról a közösségi portálokra, vagy az olvasók által más módon megosztott hírterjesztésre.

Mindkét értelmezés alapján a sajtó világában a nyomtatott és az elektronikus média ma már jól kirajzolódó hanyatlására következtethetünk. Az újságok egyre alacsonyabb példányszámokat érnek el, a televíziózásra fordított idő pedig néhány éve elkezdett csökkenni. Pénzt adni olyan nyomtatott lapokért, amelyek a tegnapi híreket hozzák – ez egyre több ember számára a múltat jelenti. Nyomtatásban hírlapárusokon és kézbesítőkön keresztül terjeszteni információt lassan olyan lesz, mint a postát mint logisztikai levél- és csomagküldő szolgáltatást költözködtetésre felhasználni. Sokan azt is hirdetik, hogy a magyar nyelvterület képtelen eltartani egy szeriőz lapot, tudósítókkal, szemleírókkal, rovatokkal és tényfeltárókkal egyetemben. A francia is csak egyet, a német kettőt, az angol talán hármat... Online lapból is láthatóan gyakorlatilag csak az egyik életképes a sok el-elinduló között, az viszont ma már online birodalomná növi ki magát.

Az elmúlt 15 évben a digitalizáció, az internet, a kereshetőség és a közösségi média hatására teljesen átalakult az a mód, ahogy sokan az újságokat, folyóiratokat olvassák. Honlaplátogatás helyett például a betöltésre alapozott „előfizetés” a korszerű online hírhez jutási módszer. Ez viszont tovább csapolja a reklámbevételt, immár az online-kiadás reklámbevételét! A baráti csoportok és azonos érdeklődésűnek mondott ismerősök egymás közötti hírmegosztásának terjedésével pedig végképp semmilyen reklámra alapozott üzleti modellt nem lehet fenntartani a hírgyártásban. A „kívülről” kapott információk továbbadása tulajdonképpen ugyanaz kicsiben, mint amit a hírügynökségek tesznek. Begyűjtik, ami érdekes és továbbadják saját közönségüknek. A módszer nem új, ugyanezt űzik például azok is, akik ismerőseiknek linkeket küldözgetnek, vagy linkekkel megtűzdelt blogbejegyzéseket írnak. Családokon belül is már művelték ezt a hírmegosztást – a maguk eszközeivel: a cikkek kivágásával és elküldésével – a XX. században is.

Ha az okokat keressük erre az átállásra, azt lehet mondani, ugyan miért olvasnának a mai, az állampolgári létbe éppen belépő, a közügyek iránt érdeklődő új generációk olyasmit, ami „felülről osztja az eszt”, ahol „nem lehet visszakérdezni”, hozzászólást írni? Ők ugyanis az interneten

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

ehhez az előbeszédet mintázó megközelítéshez szoktak hozzá. Az újságok online kiadására jellemző kényszeresomagolás (külpolitika + belpolitika + sport) is kevésbé működik már. A weben felnőtt olvasók jobbra csak arra vetik rá magukat, ami éppen abban a szövegösszefüggésben érdekes nekik. Már az sem igaz, hogy legalább a lapok online kiadása megvetetheti a lábát, hiszen az olvasók nagyobb része „beutalóval” egy linken keresztül érkezik és csak arra kíváncsi, amiért ide utalták őt. Az „internetezést”, sőt a „böngészést” úgyszintén elfelejthetjük. Aki erről ír, annak kevés ismerete van a mai internethasználatról, aki pedig erre üzleti modellt alapoz, annak keserűen csatlakoznia kell.

Gutenberg-árvák

Így nevezzük azokat a hálópolgárokat, akik érdeklődnek ugyan a közügyek iránt, de csak interneten fogyasztanak, könyvet nem olvasnak, könyvtárba nem járnak (és persze kávéházba sem, ahol egy szivar mellett átnézhető a napi sajtó). A képernyőn olvasás nagyon egybevág számukra azzal a pörgéssel, amely életvitelüket általában is jellemzi. Azok, akik már felnőtt korukban ismerték meg az internetet, általában valamivel türelmesebbek. A „született internetezők” azonban, vagyis akik már gyerekkorukban belenőttek az internetezésbe, akiknek a rövid szöveges üzenetek az anyanyelvük, azok általában már egy hosszabb blogbejegyzés, vagy egy cikk elolvasásához sem tudnak „lelassulni”. Ez a gyors tempójú hozzáállás, melyet akár felületességnek is tekinthetnénk, ha nem a munkaerőpiac diktálná, nem teszi lehetővé a belefeledkezést, önmagunk elvesztését a szövegben. Újságban persze ez eleve ritka, inkább csak a régi regényekben jöhet szóba, de hát azt „fakönyvek” hordozzák (amíg a Google nem tud érvényesülni). Az internetes generáció tehát egyre kevésbé képes az időnek olyan folytatására, amely egy magvasabb szöveg feldolgozásához szükséges: kezük még olvasás közben is mozog, egy-egy kifejezés nyomán nem elgondolkozva dőlnek hátra foteljükben, hanem az egér után tapogatóznak, hogy mögéje nézhessenek annak, amit olvasnak. Mivel ez a PISA-felmérésekből is kiolvasható, sietek leszögezni, hogy erre nem a közoktatástól kell várni a választ.

A fenti *etnometodológiai* észrevételek után (az internetre szokott középkorú ember tekintetével néztünk az interneten felnőtt generációkra) most röviden összefoglalom, amit a mai szociológia nyújt a „*posztadoleszcens* életmód” megjelenéséről, azaz a felnőtté válás elfogadott mintáinak generációs szintű megváltozásáról.

Ezen az új életstíluson azt értjük, hogy a gyermekkor magunk mögött hagyása, a társadalmi adaptáció és ezzel az *ifjúkorba* lépés 12 év körül kezdődik és ez a szülőkről való leválási folyamat gyakorlatilag nem fejeződik be minden dimenziójában negyven éves kor előtt. A felnőtté és minden vonatkozásban önállóvá válással viszont egyből megkezdődik a középkorúság státusza is, amely a mai munkaerőpiacon immár leszálló ágnak számít, mert a *mértékadó kultúra* ez az évtizedekre elnyújtott *posztadoleszcens* módi lett. Ez a késleltetett felnőtté válás vagyis a tartós kapcsolatokra törekvő „megállapodottság” teljes hiánya megmutatkozik a munkavállalás úgynevezett sebezhető formáinak terjedésében; a média- és hírfogyasztás jellegzetes változásaiban, amelyben egyre inkább a kapcsolati háló veszi át a média szerepét; az életre szóló tanulás illuzórikusságában; a szabadidő eltöltésének gyakran extrém mintáiban; a családalapítás illetve a családmodell változásaiban. Tehát azok a munkavállalók, akik addig az ifjúkor jellegzetes hozzáállásával húszas és harmincas éveik során csak bele-beleharaptak a munkalehetőségekbe, nyelvtanítási és más továbbképzési formákba, de „nem csinálták meg magukat”, az ifjúkor elhagyásával a munkaerő-piaci esélyeik tekintetében a mai társadalomszerkezeti adottságok között azonnal hátrányos helyzetben találják magukat.

Az internet mint popkultúra

A csoportos hírfogyasztással visszatérhet – ha nem is a kávéházi – de a fórumokon előadott okoskodás polgári nyilvánossága. A kávé egyébként, ez az évszázadokkal előbb hosszan tiltott „tudatmódosító” szer, a libertinus életvitel szimbólumává lett az európai polgári fejlődés hajnalán. Mint ismeretes, a polgári társadalom egyik kiindulópontja éppen a kávéházi irodalom periferiáján tenyésző fórum volt, amely aztán a tőkeigényes tömegmédiá kialakulásával sokat veszített érvényességéből. A médiát szorító tőkeigény internetes enyhülésével (a sokcsatornássá vált hírfogyasztáshoz ma már nem kell se frekvencia, se nyomdagép, se kiadvállalat) most talán újra visszatérhet a polgárok interaktív véleményformálódásából (hozzászólásaiból) táplálkozó fórum mint a közvetlen demokrácia egyik eszköze, még ha a helyszín immár bizonyosan a virtuális kávéház lesz is. Mi több, azt lehet mondani, míg eddig az újságírás minőségi fokmérője a megírtság volt, a mai hírgyűjtők és szócsövek egyik fontos hozzáadott értékét éppen ezek a hozzászólások adják – már ahol moderálják őket kigyomlálva a csöcselék hangját. Hiszen ne feledjük, itt *polgári* nyilvánosságról van szó, ami alatt is (meg felett is) van élet.

Az új polgáriság kereteibe zökkenőmentesen belefér, ha a hírek megosztásának alternatív mintáival a mértékadó közéleti napilap – mint elitkultúra – kezdi átadni helyét a popkultúrába illeszkedő hírfogyasztásnak. Megszűnik így még a lehetősége is minden nevelő, véleményformáló ráhatásnak, talán szerkesztőségi szellemiségnek is, és egészében átadja helyét a kortárs-csoport véleményalkotásának. Ez ugyanaz a mechanizmus, amelyet minden szülő megtapasztalhat gyermekének az előrehozott serdülőkorra jellemző leválásakor és a kortárs-csoport mértékadóvá válásakor.

Az itt leírt fejlemények úgy is értelmezhetők, hogy a mai média úttörő módon, nem tűri meg a kapuórszerepeket (ahogy az egészségügy a házi orvos személyében, az elektronikus közigazgatás pedig az ügyfélkapu jelenségében erre ma még épülni tud). Helyette jön a véleményvezérség (meg talán az ezzel járó falkaszellem), amely a szervezetszociológiából ismert informális presztízs fogalmát teljesíti ki. (Zárójelben jegyzem meg, meglehet, ez a folyamat évtizeddel ezelőtt a hírszerkesztő és hírolvasó kettéválasztásával és ezzel a hihetőség/hitelesség amortizálásával indult meg).

A behálózottság mint termelési tényező

A becsatoltság, beágyazottság, hálózatba fogottság – ezek ugye mind a link hatványozásai – termelési tényezővé vált. E mögött az egész médiaátrendeződés mögött a hálózatnak mint termelési tényezőnek a megnövekedett szerepe húzódik meg. A link az internet lényege: vele és általa jobban körüljárhatóvá válnak az állítások, vélemények illetve több dimenzióssá a szövegek. A faktúrává vált szöveg pedig másképpen fogyasztható. A hagyományos termelési tényezők (föld, tőke, munkaerő) mellett a hálózatba fogottság közgazdaságilag azt jelenti, hogy minden tényleges aktivitás megkezdése előtt csupán becsatoltságukból adódóan a közösségi hálózatba belépetteknek már hozzáadott értékük van. Kereshetők, lekérdezhetők, megcímkézhetők, demográfiaileg-szociológiailag értelmezhetők, célcsoportnak tekinthetők különféle üzleti modellek számára, stb. Csak egyetlen példa erejéig említem meg, hogy ez már az offline világba is beszűrődik: míg egy tartósan munkanélküli alkoholista egymagában nem hitelképes (legújabbban van ez csak így!), addig szociális szövetkezetbe tömörülten mikrofinanszírozottakká válhatnak, még mielőtt piacépes kompetenciákra rátalálnának és dolgozni kezdenének (ha egyáltalán).

A becsatoltság másik fontos megjelenési formája az, hogy a bloggerek – ha szempárok figyelmére tartanak igényt – nem önállóan szerepelnek, hanem nagyobb médiavállalkozások

civil partnereiként. Ez a figyelem gazdaságtanának törvényszerűségeit figyelembe véve logikus fejlemény, és egyáltalán nem csak az online újságokra vonatkozik, hanem például a csak egy mamuthoz hasonlítható OECD-re is, amely az érdeklődő közgazdászközönség által vezetett csatlakozó blogban is feldolgozza a közigazgatási hasznosításra készült műhelytanulmányok (újságírói aprópénzre váltható) ismeretanyagát. A civil partner tehát – mint egy asszonykórus a színház mellett, vagy egy vidéki kis egyesület megkötött szociális feladatátvállalási szerződése alapján az önkormányzat mellett – felbukkant a médiában is. Becsüljük meg őket!

Sokat merítettem Somlai Péter szociológustól (Somlai Péter – Bognár Virág – Tóth Olga – Kabai Imre: Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.) és érvelésmódomat egyes pontjaiban befolyásolták Pécsi Ferenc médiateoretikus gondolatai.

Kuti Éva*

TÜKÖR ÁLTAL HOMÁLYOSAN: A NAGYVÁLLALATI MECENATÚRA MEGJELENÉSE A HONLAPOKON

Ez a tanulmány egy nagyobb kutatás¹ részeredményeire épít, de némileg eltávolodik annak eredeti kérdésfeltevésétől, hogy jobban illeszkedjen az ÁVF 2009. évi, az e-világi trendekkel foglalkozó tudományos konferenciájának témájához. A 200 legnagyobb, a *Figyelő* Top200-as listáján szereplő magyarországi vállalat és az általuk támogatott kulturális szervezetek honlapjainak feldolgozása² a nagyvállalati mecenatúra feltérképezését célzó teljes kutatási programnak csak egyik eleme volt. Adalékokat keresett csupán a vállalati mecenatúra elemzéséhez; kiegészítette a történeti visszatekintést, a reprezentatív adatgyűjtéseket, az interjúk és statisztikai adatok másodelemzését; gyakorlati példákkal gazdagította a nagyvállalatok kultúratámogatási tevékenységének áttekintését; árnyalta az empirikus felvétel révén szerzett ismereteinket.

Az összegyűjtött információk jelenlegi feldolgozása más megközelítést alkalmaz, új, *az elektronikus nyilvánosság felhasználásával kapcsolatos kérdésekre* keresi a választ. Azt próbálja kideríteni, hogy

- milyen a nagyvállalati kultúratámogatás internetes megjelenése;
- mennyire alkalmas az ebben a virtuális tükörben látható kép a vállalati magatartás elemzésére.

A vizsgálatba bevont cégek méretei, gazdasági ereje, menedzsmentjük és munkatársi gárdájuk felkészültsége alapján joggal feltételezhetnénk, hogy ebben a körben

- a társadalmi felelősségvállalásra (a továbbiakban CSR – *corporate social responsibility*) vonatkozó információk az interneten keresztül elérhetők;
- a vállalatok rendelkeznek CSR-stratégiával;

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ *A kutatás eredményeit részletesen ismertető könyv (Az önzés iskolája? Vállalati mecenatúra – CSR-környezetben) a Nonprofit Kutatócsoport és a Summa Artium kiadásában rövidesen megjelenik.*

² *A vállalati honlapok feldolgozására 2008 április–májusában, a támogatott kulturális szervezetek weblapjainak áttekintésére ugyanezen év júliusában és augusztusában került sor. A Top200-as honlapokon szereplő CSR-információk adatbázisba rögzítését Gianone Zsuzsa végezte el, amiért ezúton is köszönetet mondok neki. Az adatbázisok statisztikai feldolgozása az SPSS programcsomag segítségével történt.*

- mecénási tevékenységüket a CSR-politika részeként alakítják ki;
- az általuk (nem kis összegekkel) támogatott szervezetek a virtuális nyilvánosságot is felhasználják köszönetük kifejezésére.

Ezek természetesen nem valódi hipotézisek, hiszen a szerző már a megfogalmazásuk pillanatában rendelkezett a kutatási kérdések megválaszolásához szükséges információkkal. Ugyanakkor – még a magyarországi internetes kultúra igen alacsony színvonalának ismeretében is – azt kell mondanunk, hogy a fenti feltevések teljesülése legalább az ország vezető nagyvállalatainál elvárható lenne. A honlapok áttekintése során szerzett tapasztalatok azonban egészen mást mutatnak.

A Top200-ba tartozó vállalatok tevékenységének internetes nyilvánossága

Vizsgálatunk időpontjában (2008 tavaszán) *a legnagyobb vállalatok több mint egynegyedének egyáltalán nem volt magyar nyelvű honlapja.* (Legjobb esetben a külföldi anyavállalat weblapját lehetett megtalálni – amelyen a magyarországi adományozási tevékenységről semmilyen információ nem szerepelt –, de az esetek jelentékeny részében még azt sem.) Az elérhető honlap sem garantálta azonban, hogy a vállalatok társadalmi szerepvállalásáról is megtudjunk valamit. Az áttekintett 144 magyar nyelvű weblap közül 34 egyáltalán nem tartalmazott olyan jellegű információkat, amelyek túlmutattak volna a vállalat gazdasági, piaci tevékenységén, és a társadalmi felelősségvállalás bármilyen formájára utaltak volna.

1. tábla

A Top200-ba tartozó vállalatok internetes jelenléte, társadalmi felelősségvállalása, kultúratámogatási tevékenysége, 2008.

A honlap információi	Vállalatok száma
A vállalatnak nincs magyar nyelvű honlapja, vagy a honlap nem elérhető	56
Van magyar honlap, de azon társadalmi felelősségvállalásról nem esik szó	34
A honlap említi társadalmi felelősségvállalást, de kultúratámogatást nem	47
A honlap említi kulturális intézmény, program, társulat, művész támogatását	63
Összesen	200

Forrás: Top200 honlapok

Nehéz azonban eldönteni, hogy pontosan mit is gondoljunk az ilyen, a CSR iránt szemlátomást közömbös óriáscégekről. Több mint valószínű, hogy közöttük is akadnak adományozók, de hogy milyen arányban, azt a rendelkezésre álló információk alapján nem tudjuk megítélni. Mindössze azt vehetjük biztosra, hogy ha mégis van ilyen irányú tevékenységük, annak nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget. Se az abból húzható kommunikációs haszon és marketingelőnyök megszerzéséhez nem próbálják felhasználni a világháló nyújtotta lehetőségeket, se annak nem érzik szükségét, hogy felelős, normakövető magatartásukat a külvilág számára demonstrálják.

Hasonló a helyzet a mecenatúra területén is. *A Top200-as körbe tartozó vállalatok közül mindössze 63 számol be a honlapján kisebb-nagyobb kultúratámogatásról.* Ez a 200 vezető nagyvállalatnak kevesebb mint egyharmada, de az elérhető magyar nyelvű honlappal rendelkezőknek is csak 44 százaléka. Az utóbbi mutató szinte teljesen megegyezik a mecenási tevékenységet folytató cégeknek azzal az arányszámával (43%), amelyet a teljes nagyvállalati kör reprezentatív felmérése során kaptunk. A két nagyon különböző sokaság közel azonos mutatószámait aligha értelmezhetjük másként, mint annak bizonyítékát, hogy a kultúratámogatási információk a Top200-as honlapokon hiányosan jelennek meg. Korábbi vizsgálatokból (Kuti, 2005) ismert ugyanis, hogy az adományozási hajlandóság a vállalatméretekkel arányosan növekszik.

Az összegyűjtött információk tehát nemcsak azt mutatják meg, hogy *a nagyvállalatok internetes jelenléte messze elmarad a lehetséges és elvárható szinttől,* hanem azt is, hogy *a honlapjaik alapján készített elemzések megbízhatósága erősen korlátozott.* Még a weblappal rendelkező cégek esetében sem bízhatunk abban, hogy a különböző tevékenységek internetes említési arányai valóban híven tükrözik azok elterjedtségét. *A virtuális tükör tehát nemcsak homályos, de torzít is,* a társadalmi felelősségvállalást és a kultúratámogatást valószínűleg ritkábban mutatja a valóságosnál. Ugyanakkor az ilyen tartalmú információk honlapokról való lemaradása és hiányos közlése egyértelműen arra utal, hogy a nagyvállalati körben a CSR és a mecenatúra nem szerves része, nem elidegeníthetetlen eleme a vállalati stratégiának.

Tapasztalataink szerint *a vállalatok egyelőre elég ritkán alakítanak ki jól körülhatárolt prioritásokat és világos adományozási szabályokat.* S ha mégis, akkor sem biztosítják, hogy ezek a kérelmezők számára is megismerhetők legyenek. Legalábbis a nagyvállalati honlapok áttekintése során elvétve is alig találtunk olyan céget, amelyik közvetlen módon, világos, áttekinthető formában tájékoztatna arról, hogy milyen irányú adományozási tevékenységet folytat, milyen feltételekkel, milyen szervezetek számára, milyen programokhoz hajlandó segítséget nyújtani. Ez a megállapítás – sajátos módon – még a nagyvállalatoknak arra a maroknyi csoportjára is érvényes, amelyeknek saját alapítványuk van, illetve amelyek a weblapjukon pályázatokat hirdetnek meg. Azt hihetnénk, hogy ilyenkor az alapítványi dokumentumokban és a pályázati kiírásokban megjelenő információk pontos eligazítást adnak a potenciális pályázók számára. A valóság azonban (legalábbis a mai magyarországi körülmények között) nem ez.

A vállalati alapítványok egy része eleve nem adományozásra, hanem intézményfenntartásra jött létre, s ennek megfelelően is működik. Egy másik, igen jelentős hányaduk oszt ugyan támogatásokat, de ezt rendszerint egy-egy területre (elsősorban a szociális, egészségügyi ellátásra, az oktatásra és a kutatásra) korlátozza. Nagyon érdekes, hogy az alapítványi célcsoport ilyen leszűkítése azoknak a Top200-as cégeknek a zömére is jellemző, amelyek a honlapjuk tanúsága szerint a kultúrát is támogatják. Rendkívül ritka kivételnek számít, ha egy-egy vállalat következetesen az alapítványa által kiírt pályázatok útján bonyolítja le mecenási tevékenységét, és ennek céljairól, szabályairól, a pályázók által teljesítendő feltételekről a honlapján megjelenő felhívásokban átfogó tájékoztatást is ad.

A honlapok elemzésének másik fontos tanulsága az, hogy a vállalatok által (ritkábban alapítványuk közbeiktatásával, többnyire közvetlenül) kiírt kulturális pályázatok többsége egészen szűk részterületekre, konkrét akciókra vonatkozik. Meglepően sok a (főleg természethez, környezetvédelemhez kötődő, s esetenként a vállalat tevékenységéhez kapcsolódó) fotópályázat, rajzpályázat. A művészeti díjak, ösztöndíjak, kiállítási lehetőségek egy részét szintén pályázati úton lehet elnyerni. Az ezekkel kapcsolatos felhívások az érintettek számára természetesen tartalmazhatnak, s az esetek nagy részében tartalmaznak is fontos információkat.

Mindazonáltal ezek a pályázati kiírások egyáltalán nem mérvadók akkor, ha valaki a vállalat mecenási tevékenységének egészéről kíván tájékozódni. Az általunk áttekintett honlapok

alapján ugyanarra a következtetésre juthatunk, mint akkor, ha a nonprofit szervezetek vállalati támogatásának adatait³ vizsgáljuk (KSH, 2009): *az adományok jellemzően nem pályázatok, hanem egyedi döntések útján jutnak el a kedvezményezettekhez. A támogatási döntések gyakran ad hoc jellegűek, nem látszik mögöttük koncepció, nincs jele annak, hogy a társadalmi felelősségvállalással kapcsolatos elképzelésekbe illeszkednének.*

Az adományok és a társadalmi felelősségvállalás

Mindez főleg azért meglepő, mert a vállalati adományozás (s ennek részeként a kultúrátámogatás) és a felelős vállalati magatartás követelményeinek összekapcsolása egyáltalán nem számít új gondolatnak. Olyannyira nem, hogy az Egyesült Államokban egyes vállalati vezetők (például Gerard Swope a *General Electric* későbbi elnöke) már az 1920-as években megfogalmaztak olyan elveket, amelyek alig különböztek a társadalmi felelősségvállalás mai koncepciójától (Hall, 1992: 54–57). A vállalati adományozást értelmező, leíró elméleti megközelítések és modellek (Burlingame, 2001; Swanson, 1999; Wood, 1991) fejlődéséről szóló elemzésében Harsányi és Révész (2005) szintén azt hangsúlyozza, hogy „az elméletalkotók a vállalati adományozást nem önálló jelenségként, hanem szélesebb kontextusba ágyazottan vizsgálják. Olyan eszköznek tekintik, amely segíti a vállalatot stratégiai, etikai, hatalmi vagy társadalmi céljainak elérésében.” (Harsányi – Révész, 2005: 18.)

A legkülönbözőbb támogatások olyan sokáig számítottak a felelős vállalati magatartás szerves részének, hogy az adományokra számot tartó szervezetek és az adományozással foglalkozó kutatók a CSR-koncepciót eleinte egyszerűen a ráismerés érzésével fogadták. Örültek neki, hogy a társadalmi felelősségvállalás az érdeklődés homlokterébe került, és reménykedtek annak számukra is pozitív hatásaiban. S a CSR általános definíciói valóban nem is adtak okot aggodalomra. Például az Európai Unió *Zöld Könyvében* (European Commission, 2001) szereplő definíció szerint a CSR azt jelenti, hogy a vállalatok önkéntesen társadalmi és környezeti szempontokat érvényesítenek üzleti tevékenységeikben és a partnereikkel fenntartott kapcsolatokban. A társadalmi érdekek figyelembevétele, a gazdasági és a társadalmi megközelítések összehámozása természetesen adományozás formájában is történhet. Az a remény sem egészen alaptalan, hogy a CSR-divat hatására a vállalati adományozás hagyományos motivációs bázisa új elemmel bővíthet: a cégek szükségét érzik annak, hogy demonstrálják a társadalom iránti felelősségérzetüket, tanújelét adják morális elkötelezettségüknek.

Arra, hogy az adományból finanszírozott szervezetek és programok a vesztesei is lehetnek a CSR-megközelítés fejlődésének, sokáig senki sem gondolt. Az utóbbi években azonban szaporodnak a baljós jelek, s újabban már leplezetlenül *adományellenes CSR-értelmezésekkel* is találkozhatunk. Például „Lakatos Zsófia, az MPRSZ CSR szekciójának vezetője és a CSR *Best Practice* pályázat felelőse szerint „(...) egyre nyilvánvalóbb annak a veszélye, hogy olyan akciókat is a CSR ernyője alá vonnak, amelyek, mint például a szponzorálás, nem tartoznak ide, illetve a vállalatok az adományozást összekeverik a felelős működéssel.” (http://www.dunapck.hu/print_1.htm) A CSR gondolkodáson belül egyre inkább erősödik az az irányzat (Tóth, 2007), amely

³ 2007-ben a kulturális célú nonprofit szervezetek közel 8 milliárd Ft vállalati támogatást kaptak, de ennek alig több mint 2 százalékához (mindössze 172 millió Ft-hoz) jutottak hozzá a pályázati csatornák igénybevételével.

az ökológiai, fenntarthatósági és a humán szempontok érvényesítését tekinti a felelős vállalati magatartás kritériumának. Ez utóbbiak között igen nagy hangsúlyt kap a munkavállalók iránti felelősség, ennél jóval kisebbet a szociális problémák kezelése, a kulturális aspektusokról pedig legfeljebb érintőlegesen vagy egyáltalán nem vesznek tudomást. A kultúra negligálása a magyar nyelvű CSR-szakirodalomban (Ágoston, é. n.; Ligeti, 2007a, 2007b) sajnos szinte teljesen általánosnak számít.

Amit a CSR egyes teoretikusai és szakértői végrehajtottak, az tulajdonképpen visszalépés azokhoz a történelmi időkhöz képest, amikor a felelősen gondolkodó vállalatok még feladatuknak tekintették, hogy tevőlegesen segítsék dolgozóik művelődését, tulajdonosaik legjobbjai pedig magától értetődőnek, hogy mecénásként támogassák a művészeteket. S hogy ebben az irányban milyen messzire el lehet menni, annak illusztrálására álljon itt egy idézet: „A Don Giovanni új rendezésére adományozott pénz nem fogja megtisztítani a vizeinket... A gazdaság lehet az egyik rendelkezésünkre álló legkreatívabb kísérlet. Ám nem méltó az üzlethez, hogy a természettől elszakadt kultúra kényelmes és cinkos hálótársa legyen.” (Hawken, 2000, 117,130)

A hazai vállalkozókra és nagyvállalati menedzserekre – ezt a honlapokon ismertetett kultúratámogatási esetek bőségesen igazolják – szerencsére nem jellemző ez a fajta szűklátókörűség és nyers kultúraellenesség, a természet és a kultúra szembeállítás. Mindazonáltal a CSR-szakirodalom és a vállalati felelősségvállalással kapcsolatos ajánlások kultúra iránti érzéketlensége és közömbössége leképeződik a vállalati menedzserek, kommunikációs szakemberek gondolkodásában is. Nem akadályozza ugyan meg őket a kultúra támogatásában, de két igen negatív hatással jár. Egyrészt úgy érzik, hogy erre a célra kisebb összegeket illik fordítani, mint a társadalmi felelősségvállalás központi területeire. Másrészt *mecénási tevékenységüket nem tekintik a CSR stratégia részének*, hanem attól elkülönítve kezelik, s nem a felelős vállalati magatartás egyik elemeként, sokkal inkább az arculatépítés és a kommunikációs elképzelések részeként értelmezik. Ez könnyen oda vezethet, hogy a kultúratámogatási döntések során előtérbe kerülnek a rövid távú megtérülési megfontolások.

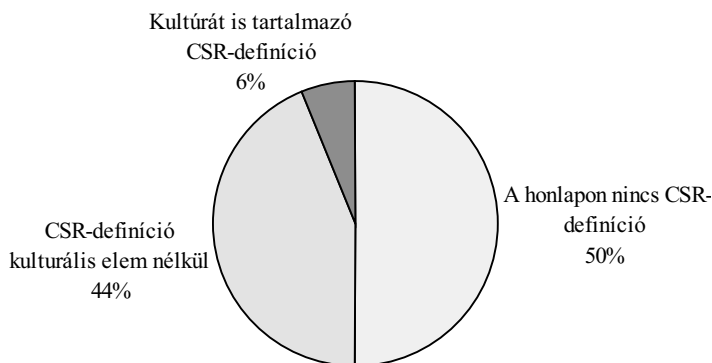
A honlappal rendelkező Top200-as vállalatok fele egyáltalán nem ejt szót a weblapján a társadalmi felelősségvállalásról. További 44 százalékuk olyan CSR-definíciót közöl, amely a kultúrát még a leghalványabb utalás⁴ formájában sem érinti (1. ábra). Mindössze 6 százalékos azoknak a cégeknek az aránya, amelyeknek társadalmi felelősségvállalással kapcsolatos gondolkodásában a kultúra legalább érintőlegesen megjelenik, miközben a mecénási tevékenységet folytatók aránya ugyanebben a körben 44 százalékos.

⁴ A kódolás során már azt is a kultúrára való utalásként vettük figyelembe, ha a CSR definíció humán értékekre, egyetemes értékekre, a tudásalapú társadalomra vagy az épített környezetre hivatkozott.

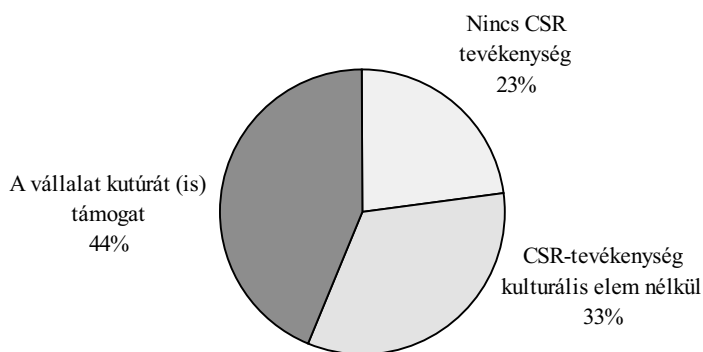
1. ábra

A kultúratámogatás helye Top200-ba tartozó vállalatok CSR-definícióiban és tényleges magatartásában, 2008.

A vállalatok megoszlása a honlapon szereplő CSR-definíció szerint

A vállalatok megoszlása a honlapon említett CSR-tevékenységek szerint

* Csak a honlappal rendelkező vállalatok (N=144)

Forrás: Top200 honlapok

A kultúrát támogató nagyvállalatok zöme tehát a mecenatúrát „hivatalosan” nem tekinti a társadalmi felelősségvállalás részének. Ezt nyilvánvalóan arra lehet visszavezetni, hogy a CSR-ajánlásokból és a mögöttük álló nyomásgyakorló csoportok gondolkodásából szintén hiányzik a kultúra társadalmi jelentőségének felismerése. Ennek kapcsán azon is el lehetne tünődni, hogy miért kevésbé művelődésbarát az emberi környezet védelmére szerveződött csoportok és teoretikusaik gondolkodása, mint az alapvetően mégiscsak profittermelésre hivatott vállalatok napi gyakorlata; de van ennél fontosabb kérdés is. Ez pedig a következő: *Miért nem látni még csak jeleit sem annak, hogy a kulturális szféra képviselői megpróbálnák befolyásolni a CSR-definíciót, elérni azt, hogy a műveltség és a művelődés iránti elkötelezettség a társadalmi felelősségvállalás integráns részévé váljon?* A választ nem tudjuk. S a jelenséget annál is kevésbé értjük, mert a tudomány (nem csak a kultúrantropológia, művelődésszociológia, de még a közgazdaságtan is) tálcán kínálja azt a tudást, azokat az érveket, amelyek egy ilyen kezdeményezés során felhasználhatók lennének.

Szintén nehezen érthető, hogy nem csak a szervezett érdekvégyesítés rendkívül gyenge, hanem a támogatott szervezetek egyénileg is keveset tesznek a vállalati adományozás presztízsének emelése, s ezáltal a támogatási kedv növelése érdekében. Igen kevéssé élnek – többek között – azzal a lehetőséggel, amelyet a világháló nyújt, pedig a honlapokon egyszerre nyílik mód a vállalati mecenatúra nyilvánosságának megteremtésére és a köszönet kifejezésére.

A vállalati mecénások említései a támogatott szervezetek honlapjain

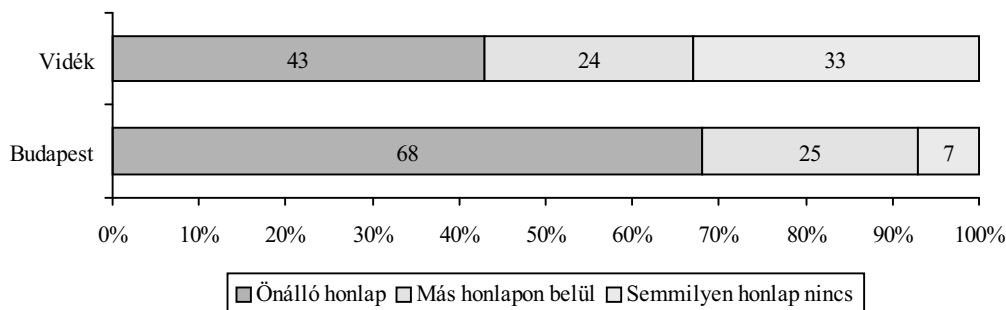
Az internet nyújtotta kommunikációs lehetőségek kihasználásához első lépésként természetesen arra van szükség, hogy a támogatottak rendelkezzenek számítógéppel, legyenek annak kezelésére alkalmas fizetett munkatársaik vagy megbízható önkénteseik, és létrehozzák honlapjaikat. Sajnos ezeknek a feltételeknek a teljesülése egyelőre korántsem minden szervezetnél biztosított. Hogy mennyire nem, azt az alábbiakban a Top200 adományaiban részesülő kulturális intézmények példáján mutatjuk be. Már előjáróban hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a valós helyzet az itt kirajzolódó képnél sokkal sötétebb. A Top200 támogatottjai többségükben a magyar kulturális élet felső régióiba tartoznak, így nyilvánvalóan az internethasználat szempontjából kulcsfontosságú személyi és infrastrukturális ellátottságuk is sokkal jobb az átlagosnál. Ennélfogva az itt következő megállapítások – bármilyen lesújtóak legyenek is – a támogatottakat még mindig a ténylegesnél kedvezőbb színben tüntetik fel.

A Top200-ba tartozó vállalatok által támogatott kulturális szervezetek alig több mint felének van saját honlapja. Közel negyedük csak valamely információs portálon vagy más szervezet honlapján jelenik meg, egyötödük pedig egyáltalán nincs jelen az interneten. Különösen rosszak az arányok a nonprofit szervezetek, valamicskével jobbák az állami fenntartású intézmények és a kulturális vállalkozások esetében.

Előzetes reményeinkkel ellentétben, a főváros–vidék összehasonlításból (2. ábra) nem az utóbbi kerül ki nyertesként. A vidéki kulturális szervezetek egyelőre nem élnek az elektronikus kommunikáció kínálta „emancipációs” lehetőséggel, amely abban áll, hogy a földrajzi hátrányok – legalábbis technikailag – eltűnnek akkor, ha partnereik a honlapokról próbálnak tájékozódni. A kőszegi vagy a záhonyi kulturális szervezetek munkáját néhány kattintás árán éppúgy meg lehet ismerni, mint a Budapest belvárosában, a nagyvállalati irodaházak tőzsomszédságában működő intézményekét. Azaz lehetne, ha lenne honlapjuk.

2. ábra

A Top200-ba tartozó vállalatok által támogatott budapesti és vidéki kulturális szervezetek internetes jelenléte, 2008.

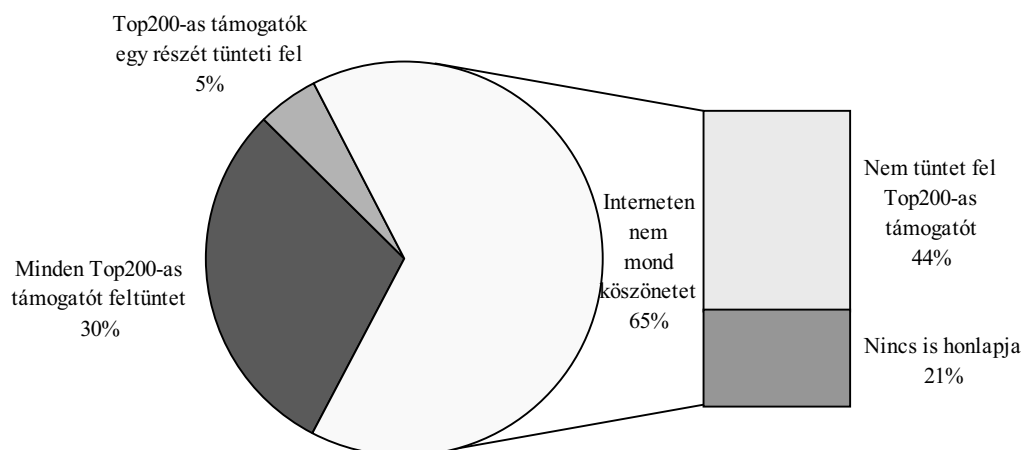
Forrás: Támogatotti honlapok

Az adatok azonban sajnos azt mutatják, hogy ezt az esélykiegyenlítő funkcióját a világháló e pillanatban nem tölti be. Mi több, még növeli is a meglevő hátrányokat. A Top200 vidéki támogatójainak még a fele sem rendelkezik saját honlappal, s egyharmada egyáltalán nincs jelen az interneten.

Nem csak azzal van azonban gond, hogy a virtuális teret jelenleg – honlap híján – a támogatók jelentős része eleve nem használhatja a köszönetnyilvánítás eszközeként. Az általunk végzett vizsgálat eredményei (3. ábra) azt mutatják, hogy további 44 százalék azoknak a szervezeteknek az aránya, amelyeknek van ugyan valamiféle weblapjuk, de azon a Top200-as támogatóknak még a neve sem található meg. *A honlapoknak alig több mint harmadán jelenik meg valamilyen támogatói névsor*, de még ott sem feltétlenül tüntetik fel az összes adományozót. Azoknak a támogatóknak az aránya, amelyek minden Top200-as segítőjüknek köszönetet mondanak az interneten, mindössze 30 százalék.

3. ábra

A Top200-ba tartozó vállalatok által támogatott kulturális szervezetek internetes köszönetnyilvánításai, 2008.

Forrás: Támogatotti honlapok

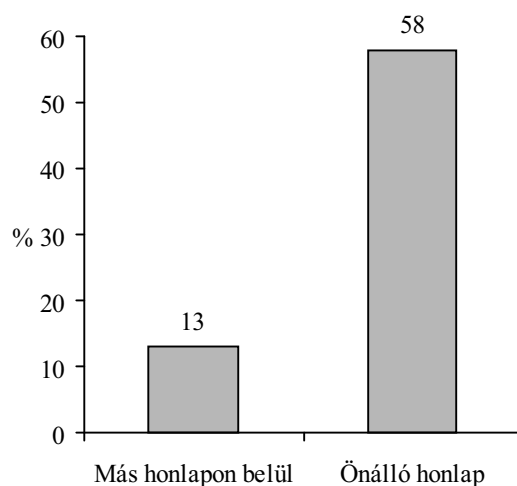
A Budapest és vidék közötti különbségek e tekintetben éppen ellenkező előjelűek, mint az internetes jelenlét esetében voltak. A fővárosi támogatóknak csak egyötöde biztosít minden Top200-as támogatójának elektronikus nyilvánosságot. A vidéki szervezeteknél ez az arány meghaladja az egyharmadot. Vagyis a fővárosi kulturális intézmények a technikai ellátottság, s így a virtuális térben való megjelenés szempontjából fölényben vannak ugyan, de lehetőségeiket kevésbé használják fel a támogatóik iránti hála és elismerés kifejezésére, mint a vidéki szervezetek. Ez utóbbiak között sokkal kevesebben rendelkeznek honlappal, de akik igen, azoknak a nagyobbik fele ezen valamennyi Top200-as támogatóját feltünteti.

Az internetes köszönetnyilvánítások bővülését minden jel szerint egy olyan szolgáltatás rugalmatlansága is komolyan akadályozza, amely pedig a kisebb kulturális intézmények segítségét célozza. Az informatikai ismeretekkel nem rendelkező menedzsment számára vonzó lehet, hogy az intézményre vonatkozó információk egy olyan honlapon jelenjenek meg, amelynek valaki

más (például szakmai szövetség vagy az alapító szervezet) a fenntartója. Ilyenkor a fenntartónak rendszerint nagyobb befolyása van a tartalomra, mint a bemutatott szervezetnek. Ez utóbbi gyakran nem is ambicionálja, hogy a szerkesztésben, frissítésben részt vegyen. A következmény többnyire az, hogy a honlapra csak a legegyszerűbb, néha kizárólag az „örökérvényűnek” tekintett információk kerülnek fel. A támogatók sűrűn változó névsorát a legritkább esetben tekintik ilyen alapinformációnak. Az adatok (4. ábra) azt mutatják, hogy a korlátozott, más weblap keretein belül megvalósuló internetes jelenlét a támogatók számára általában nem biztosít nyilvánosságot. Az adományozók neve az ilyen típusú honlapokon csak egész kivételes esetekben jelenik meg.

4. ábra

A Top200-as támogatóikat honlapjukon említő* támogatók aránya honlapjuk típusa szerint, 2008.

* A minden Top200-as támogatót és a csak azok egy részét említő szervezetek együtt
N=48

Forrás: Támogatotti honlapok

Ugyanakkor az önálló honlappal rendelkező támogatói körben tapasztalt 58 százalékos arány is nagyon alacsony. Ráadásul azoknak a szervezeteknek a hányada, amelyek nem csak néhány, hanem minden Top200-as adományozójukat feltüntetik, még a 49 százalékot sem éri el. Azt kell tehát mondanunk, hogy a virtuális térben tanúsított magatartásával még a legnagyobb magyar vállalatok által támogatott, saját honlappal rendelkező, tehát kivételesen jó helyzetben levő kulturális intézmények mintegy fele is megsért egy elemi civilizációs normát és egy adományszervezési arányszabályt. Az első az, hogy a segítségért köszönetet illik mondani. A második pedig az, hogy a kifinomult köszönetnyilvánítás fontos feltétele a támogatói jóindulat megőrzésének, s vállalati adományozók esetén ennek nyilvános formái különösen nagy jelentőséggel bírnak.

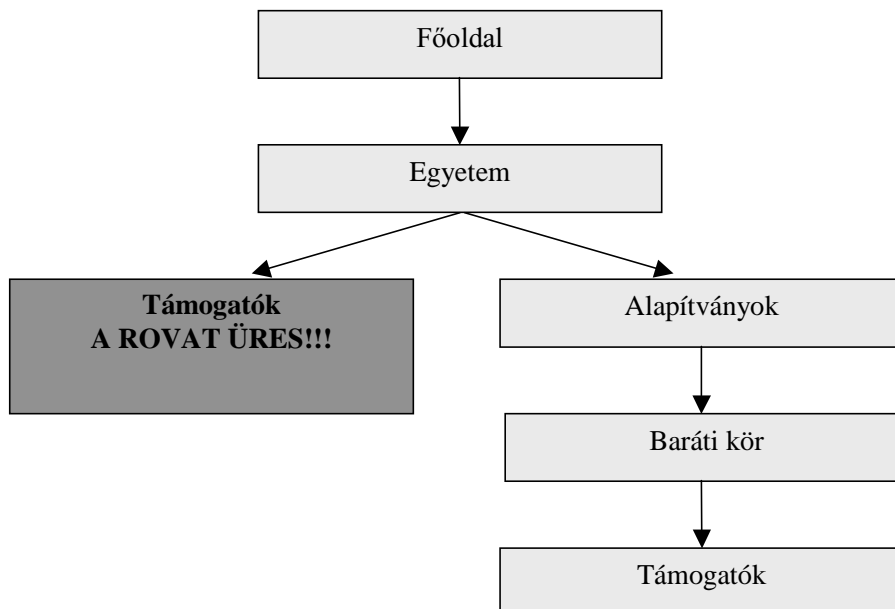
További gondot jelent, hogy kifinomultságnak ott sem találjuk nyomát, ahol a honlapon van utalás a külső segítségre. A köszönet kifejezése ritkán megy túl az adományozók pusztá felsoro-

lásán. A támogatás jelentőségének értékelésére, konkrét formáinak ismertetésére és képi megjelenítésére mutatóba is alig akad példa. Sajnos azt kell mondanunk, hogy a Top200-as kör által támogatott kulturális szervezetek igen kevésbé képesek élni a modern technika kínálta közönetnyilvánítási lehetőségekkel. Az általuk alkalmazott megoldások tartalmilag és formailag egyaránt szegényesek. Ráadásul a támogatókra vonatkozó utalások honlapokon való elhelyezése az esetek jelentékeny részében merőben diszfunkcionális.

Az 5. ábra egy igen tekintélyes, sok vállalati támogatásban részesülő, felsőoktatási tevékenységet is folytató kulturális intézmény honlapja alapján készült, és azt mutatja meg, hogy milyen útvonalon lehet eljutni az adományozók névsorához. Ez az eset kirívó példája annak a számos más támogatotti honlapon is tetten érhető átgondolatlanságnak, amely a *mecénásokkal kapcsolatos információk elhelyezését* jellemzi. A támogatott szervezet honlapján való megjelenésnek az adományozó vállalat számára akkor van érzékelhető kommunikációs értéke, ha az említés könnyen hozzáférhető, lehetőleg feltűnő helyen történik. Egy kulturális intézmény weblapját (magát a támogatót, a kutatót és talán néhány újságíró kivéve) senki nem azért látogatja, hogy a támogatók névsorát keresgélje. Ha az a főoldalon vagy az onnan közvetlenül elérhető „Támogatók” rovatban nem jelenik meg, akkor jószerivel észrevétlen, hatástalan marad. Úgy tűnik, hogy ennek a törvényszerűségnek – érdekes módon – a honlapjukon támogatókat feltüntető vidéki szervezetek inkább tudatában vannak, mint a fővárosiak. Nekik kevesebb mint egytizedük, míg a budapestieknek közel egynegyede követi el azt a hibát, hogy a támogatói listát a honlap rejtett zugaiban helyezi el.

5. ábra

A támogatói névsor elérési útja egy támogatotti honlapon

Valószínűnek tűnik, hogy az elektronikus nyilvánosság kínálta lehetőségek kihasználatlansága, illetve igen ügyetlen használata nem elsősorban a köszönetnyilvánítási szándék hiányával függ össze. A digitális írástudatlanság sajnos a kulturális intézmények nagy részére jellemző, s ez egyúttal kiszolgáltatottá teszi őket a honlapokat üzemeltető vállalkozásoknak. Ez utóbbiak nem érdekeltek abban, hogy a megrendelőik képessé váljanak az önálló honlap-szerkesztésre, ami pedig az első lépést jelenthetné az élőbb, szakmailag igényesebb tartalom irányába. Mindenképpen el kellene érni, hogy a kulturális intézményekről a honlapjaik alapján kirajzolódó kép ne legyen rosszabb, mint amelyet munkájuk, magatartásuk és a szakmai kvalitásaik indokolnak, s mint amilyenre ahhoz van szükség, hogy a már meglévő és a potenciális támogatók értelmét lássák a (további) adományozásnak.

Összegzés

A bevezetőben felvetett kérdésekhez visszatérve, a Top200-as és a kapcsolódó támogatotti honlapok áttekintése alapján azt kell mondanunk, hogy

- a nagyvállalati mecenatúra internetes megjelenése a támogatói és a támogatotti oldalon egyaránt nagyon hiányos és szegényes;
- a honlapok nyújtotta virtuális tükörben felsejlő kép igen bizonytalan körvonalú. A honlapelemzés alkalmas lehet egy-egy cég konkrét mecenási tevékenységének vizsgálatára, de a nagyvállalati kultúratámogatás átfogó jellemzéséhez nem ad elegendő és eléggé megbízható információt.

Az internetes jelenlét még az ország 200 legnagyobb vállalata esetében sem magától értető, s ha van is honlap, azon a társadalmi felelősségvállalásra vonatkozó utalások a vártnál sokkal ritkábban jelennek meg. Ez éppúgy adódhat a CSR-stratégia hiányából, mint abból, hogy a cégek a róluk kialakuló véleménynek nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget, ezért nem érzik szükségét felelős magatartásuk nyilvános demonstrálásának. A mecenási tevékenység a legritkább esetben alkotja szerves részét a CSR-politikának. Mi több, olyan törekvések is érzékelhetők, amelyek az adományozást (s ezen belül a vállalati kultúratámogatást) ki akarják zárni a társadalmi felelősségvállalás fogalomköréből.

A nagyvállalati támogatásban részesülő kulturális szervezetek kevésbé élnek az internet nyújtotta köszönetnyilvánítási lehetőséggel, nem tesznek eleget a mecenatúra társadalmi nyilvánosságának megteremtéséért, presztízsének növeléséért.

Mindkét oldalon bőven lenne tehát tennivaló. A XXI. század elején se a nagyvállalatok, se a támogatóikra aspiráló szervezetek nem engedhetik meg maguknak, hogy kívül maradjanak az elektronikus nyilvánosságon. A virtuális tér meghódítására korántsem csak a vállalati adományozás fejlesztése érdekében van szükség, de annak is nélkülözhetetlen feltétele.

Felhasznált irodalom

Ágoston László (szerk.) (é. n.): *Több mint üzlet: Vállalati társadalmi felelősségvállalás. Társadalmi és környezeti szempontok integrációja az üzleti működésbe.* Budapest, DEMOS Magyarország Alapítvány.

Burlingame, Dwight F. (2001): *Corporate philanthropy's future.* In: Helmut K. Anheier – Jeremy Kendall (eds): *Third Sector Policy at the Crossroads.* London, New York, Routledge.

European Commission (2001): *Promoting a European framework for corporate social responsibility – Green Paper,* Brussels. European Commission Directorate-General for Employment and Social Affairs.

Hall, Peter Dobkin (1992): *Inventing the nonprofit sector and other essays on philanthropy, voluntarism, and nonprofit organizations.* Baltimore, The Johns Hopkins University Press.

Harsányi Eszter – Révész Éva (2005): *A vállalati adományozás modelljei és gyakorlata.* In: Kuti Éva (szerk.): *A „jótékonyosság” vállalati stratégiája. Vállalati adományozás Magyarországon. Tanulmányok.* Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.

Hawken, Paul (2000): *A gazdaság ökológiája.* In: Pataki György és Radácsi László (szerk.): *Alternatív kapitalisták.* Szentendre, Új Paradigma Kiadó.

KSH (2009): *Nonprofit szervezetek Magyarországon, 2007.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Kuti Éva (2005): *A magyarországi vállalatok társadalmi felelősségvállalása.* In: Kuti Éva (szerk.): *A „jótékonyosság” vállalati stratégiája. Vállalati adományozás Magyarországon. Tanulmányok.* Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.

Ligeti György (2007a): *A társadalmi felelősségvállalásról.* Civil Szemle, IV. évf., 1. sz., 5–18.

Ligeti György (2007b): *CSR. Vállalati felelősségvállalás.* Budapest, Kurt Lewin Alapítvány.

Swanson, Diane L. (1999): *Toward an integrative theory of business and society: a research strategy for corporate social performance.* Academy of Management Review, 24. évf., 3. sz., 506–521.

Tóth Gergely (2007): *A valóban felelős vállalat. A fenntarthatatlan fejlődésről, a vállalatok társadalmi felelősségének (CSR) eszközeiről és a mélyebb stratégiai megközelítésről.* Budapest, Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület.

Wood, Donna J. (1991): *Corporate social performance revisited.* Academy of Management Journal, 57. évf., 4. sz., 691–718.

G. Márkus György*

ÚJ MODERNITÁS – ÁTALAKULÓ PÁRTRENDSZEREK

Az internet penetrációját, az információs technológia térnyerését, magát az ún. tudás- vagy információs társadalmat s az ezzel velejáró – a gazdaságot, a kultúrát és mindennapi életünket befolyásoló, sőt meghatározó – globalizációt mind a tudomány művelői, mind a társadalmi diskurzusok résztvevői általában „a” modernitás vívmányainak, aspektusainak, és a több évszázada előrehaladó modernizáció újabb mozzanatainak tekintik. Egyre nagyobb hangsúlyt kap ezzel szemben a társadalomtudományokban az a felismerés, amelyet jelentős kutatói irányzatok és csoportok képviselnek, amellyel érvelve, hogy egy minőségileg más, új, egy reflexívnek és a „modernitás modernizációjának” tartott posztindusztriális (ipar utáni) társadalomról, civilizációról, vagy legalábbis az ehhez vezető tendenciáról van szó. Elsőként Ulrich Beck (Beck, 1986; Beck, 1993; Márkus G., 2003), majd – többek között – Z. Baumann, A. Giddens, E. Castells fejtik ki ezt az új paradigmát. (Baumann, 1999; Beck – Giddens – Lash, 1994; Castells, 2003.) Szerintük – és e cikk szerzője szerint – az a civilizációs átalakulás, amely a múlt század utolsó negyedében már félreismerhetetlenül megmutatkozott, nem egyszerűen az eddig ismert és megtapasztalt – mondjuk így – „klasszikus” modernitás többé-kevésbé lineáris továbbvitele. A váltás egy olyan társadalom és gazdaság, egy olyan kulturális formáció beköszöntét jelzi és jelenti, amely nem csupán különbözik attól, amit eddig modernitásnak hívtunk. A Második vagy Új Modernitás a „klasszikus”, az Első Modernitásnak szinte minden vonatkozásban ellentmond, azt egyenesen tagadja.

Ennek a nóvumnak a felismerését mindazonáltal megnehezíti, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy az új felváltja a régit, annak helyére lépve, hanem inkább arról, hogy az új és a régi – ha nem is békésen, de – egymás mellett, egymást átfedve és áthatva él. Az sem véletlen, hogy az új paradigma első megfogalmazását U. Beck „Rizikótársadalom” címmel 1987-ben, egy évvel a csernobili katasztrófát követően publikálta (Beck 1986, Márkus G., 2003). Egy olyan önmagán túlmutató esemény után, amely rávilágított: a régi paradigma fenntartása nem egyszerűen elmaradottságot eredményez, de magát az emberiség túlélését fenyegeti.

* *főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

A két modernitás

Soroljuk most fel, melyek – Beck-ék nyomán – ennek a Második Modernitásnak nevezett formációnak az Első („a klasszikus”) Modernizációval szembeállítható elvei és jellegzetességei.

- A futurista Kandinsky megkülönböztetését elfogadva arról beszélhetünk, hogy a „VAGY – VAGY” (a dolgokat élesen elválasztó) világképe helyére az „ÉS” (az „IS – IS”) szemlélete lép. A dolgok nem válnak el egyértelműen „ilyenre” meg „olyanra”. Nem határolódnak el egymástól világosan piac és szabály, háború és béke, gazdaság és kultúra, a „mi” és a „mások”.
- Megkérdőjeleződnek a „klasszikus” modernitás spirituális alapjának, a Felvilágosodásnak a bizonyosságai: a haladás, a racionális kalkuláció, a pozitív tudomány. Az Új Modernitás elfogadja a posztmodern világkép számos elemét: a diverzitást, a pluralitást, a viszonylagosságot.
- Az emberi civilizáció és a termelés ipari alapjának helyére lép az információ, a szimbólumok termelése. A megváltozóban levő konstellációban egyre inkább a kultúra válik meghatározóvá.
- *A határok elmosódása*, dekompozíciója, leépülése nyomán egyrészt a „Rendszert” és alrendszerait váltja le a fix központok és kontúrok nélküli *Hálózat*, másrészt az eddig határok által elválasztott és szuverén országok kerülnek egy világtársadalom felé mozgó-mozgató *globalizáció* irreverzibilis sodrába.
- Az Első Modernitásban szilárd struktúrák, osztályszerkezet és nagy bürokratikus szervezetek domináltak – az ipari nagyvállalattól a tömegdemokrácia politikai tömegpártjain át a nemzetállamig. A társadalmi makrocsoportoknak és osztályoknak az egyének pályáját, döntéseit kijelölő struktúráit, intézményeit lebontja az új esélyekkel, de az eddigieknél súlyosabb egyenlőtlenségekkel, státuszkülönbségekkel együtt járó, az egyént gyökereiből kitépő *individualizáció*.
- A társadalomban és az egyéni életutakban felerősödik a *patchwork*-jelleg.
- A mindennapi életben mind nagyobb szerepet játszanak a partikularitások és az esztétizálás.
- Leértékelődik a keresőmunka, destabilizálódik a hagyományos család. Átértékelődnek a nemi szerepek.
- Mivel új ismereteink egyben nem-tudást is involválunk (amikor valami újat felfedezünk, mindig valami ismeretlennel is konfrontálódunk), előtérbe kerülnek a társadalmi-gazdasági és politikai cselekvések nem-szándékolt hatásai, következményei. (Csernobil, génmanipuláció, klímaváltozás, terrorizmus stb.)
- Megnehezül vagy ellehetetlenedik mind makrofolyamatok, mind az egyéni életutak tervezése.
- Az általános elbizonytalanodáshoz hozzájárul a tér és az idő újfajta érzékelése, a felgyorsulás, idő és tér összezsugorodása (*compression of time and place*) (Harvey, 1994).
- Egyre többen lesznek, akik – genetikusan – adottságaiknál fogva képtelenek megfelelni a flexibilitással kapcsolatos általános követelménynek. Mindez komoly egyéni és társadalomlélektani problémákat vet fel (Sennett, 1998).

Az Első Modernitás igazságainak törékennyé válása, a Második Modernitás ellentmondásaira adott válaszok hiánya (vagy ki nem elégítő volta) olyan mentális és kognitív vákuumot teremthet, amelybe premodern vagy akár antimodern mítoszok (hiedelmek, fundamentalizmusok, előítéletek, irracionális ellenségek, rasszizmus stb.) törhetnek be. Megfogalmazódik a szociológiában „az új középkorosodás” tézise is (Beck, 2001).

A demokrácia kérdőjelei

A globális társadalmi, gazdasági és területi-kulturális változások az elmúlt három évtizedben kikezdték a tömegdemokrácia két meghatározó intézményének szerepét: a nagy néppártokét és a nemzetállamét. Ami a nemzetállamot illeti, az alábbi kérdések merülnek fel:

- marad-e *döntési kompetenciája* az erodálódó nemzetállamnak,
- leválasztható-e a demokrácia a nemzetállamtól, lehet-e egyáltalán a nemzetállamon túl, az ellentmondásosan formálódó „világtársadalomban” *demokratikusan* dönteni ?

Beck – például – mind az EU, mind a világtársadalom szintjén „a társadalmat a nemzetállamtól leválasztó”, a transznacionális érdekekre fókuszáló „kozmpolita realizmust” vizionál (Beck, 2001). Humanista érvelése azonban nem tűnik meggyőzőnek, egy ilyen „realizmus” szemünkben irreálisnak tűnik. Az EU demokráciadeficitje kemény, szinte változtathatatlan ténynek (Márkus G., 2006), az általános és globális „e-demokrácia” ábrádnak tűnik.

A politikai törésvonalak dimenziói

A klasszikus modernitás demokráciáinak egyik fő stabilizáló tényezője az volt, hogy a nemzeti pártrendszerek a társadalmi struktúrát, a társadalmi-kulturális-területi és gazdasági megosztottságokat, szembenállásokat, hosszú távú konfliktusokat kifejező állandósuló törésvonalakra épültek. Ez a megfelelés biztosíthatta a demokrácia reprezentatív jellegét. A norvég S. Rokkan és részben az amerikai S. M. Lipset által kidolgozott, a múlt század modernizációelméletének premisszáiból kiinduló *cleavage-* vagyis törésvonal-elmélet (Rokkan, 1999; Lipset – Rokkan, 1967) azt feltételezte, hogy a tradicionális társadalmakból kinövő modern politikai rendszerekben meghatározó „kritikus történelmi útelágazások” (*critical junctures*) nyomán az alábbi négy törésvonal alakul ki:

1. *State formation*, vagyis államalapítás. *Centrum – periféria*: a behatoló („hódító”) központi államhatalom és az elfoglalt, alávetett régiók népessége közötti *területi-kulturális* konfliktus.
2. *Nation building*, azaz spirituális-vallási egységet biztosító nemzetépítés. *Állam – egyház*: szekularizációs törekvések nyomán kialakuló konfliktus hívők és laikus gondolkodók között.

Két további törésvonal az ipari kapitalizmus szembenállásaiból alakult ki.

3. *Város – vidék*. A mezőgazdasági és az ipari-kereskedelmi szektorok közötti konfliktus.
4. *Tőke* (tulajdonos) – *munka* konfliktusa. Az „ipari társadalom” meghatározóvá váló törésvonala.

A Parsonshoz (Parsons, 1968), a modernizációelmélet klasszikusához igazodó S. Rokkan és S. M. Lipset (Lipset – Rokkan, 1967) arra mutatott rá: a haladás irányát az jelzi, hogy a törésvonalak közül a tendenciát illetően háttérbe szorulnak a területi-kulturális megosztottságok. A séma fokozatosan leegyszerűsödött: a pártversenynek egy kulturális (és vallási), valamint egy gazdasági (piac és állam között feszülő) dimenziója rögzült. Domináns pozícióba – az USA mintájára – a mind pragmatikusabbá váló gazdasági, az elosztási-újraelosztási konfliktusok kerültek. A politikai modernizáció a fogyasztói és jóléti állam békés, alku-típusú, konfliktusainak meghatározó jellegét implikálta.

Az innovatív „1968-as” konfliktus

A háború utáni időkre a gazdasági konjunktúra, a „középosztályosodás”, a tömegfogyasztás és a gondoskodó jóléti állam, valamint az általános „klasszikus” modernizációs folyamatok (szekularizáció, oktatás) voltak jellemzők. Csökkent – de nem szűnt meg – a korábbi gazdasági és kulturális törésvonalak strukturáló szerepe. A hatvanas évek végétől a nyugati demokráciákban – különös tekintettel a „diáklázadásokra”, majd az alternatív, környezetvédő, polgárjogi Új Társadalmi Mozgalmakra, később a zöld pártokra és a zöld eszmék kisugárzására – a korábbi bal-jobb politizálást új tartalom egészítette ki. Az ipari modernitás átalakulását, meghaladását megelőlegezte a hatvanas évek végén beinduló és a hetvenes-nyolcvanas években kiteljesedő „új politizálás”. Az ún. diáklázadásokat követően az új típusú politikai konfliktusok az érdekek felől részben az értékek, a kultúra, az életforma, részben pedig az érzelmek, a pszichológiai motivációk felé terelődtek. A hagyományos osztálystruktúráról leválni tűnő politizálásban a gazdasági konfliktusok is egyfelől kulturális mezbe öltöztek (kulturárharc, kulturális politizálás – Lipset, 1969), részben pszichologizálódtak. 1968 Párizsa nyomán a fogyasztói társadalomtól megcsömörlött középosztálybeli fiatalok, majd utódmozgalmaik a gazdasági bal-jobb törésvonalat keresztbeszelve „csendes forradalomként” (Inglehart, 1977) sajátos érték alapú politizálást alakítottak ki és terjesztettek el a nyugati társadalmakban. Ez még az Első Modernitás társadalmi-gazdasági fénykorában, az „Arany Hatvanas Években”, a Második Modernitás meghatározó jegyeinek kialakulása előtt történt. A választóvonal az *anyagi vagy nem-anyagi* javak fontosságának megítélése volt. A fogyasztáscentrikus és konformista, rendpárti „öregekkel”, a materiális értékorientációval szemben az egyre több hívet szerző posztmaterializmus a nonkonformista önmegvalósítást, a környezetvédelmet, a participációt és egyáltalán az élhetőbb társadalmat pártolta. A kikristályosuló értékmegosztottság nyomán (a Második Modernitás kezdeti szakaszában) kialakult a *liberter*, az individuális szabadságjogokat kiterjesztő tábor, amelynek képviselői egyrészt a kulturális liberalizmus további témái mentén is mozgósítottak: multikulturális társadalom, *gender* (azaz nemek közötti esélyegyenlőség), abortusz, homoszexuálisok egyenjogúsítása, eutanázia, bevándorlás megkönnyítése és hasonlók. Másrészt a hagyományos osztálytörésvonalhoz kapcsolódva és azt megújítva felvállalták a társadalmi igazságosság baloldali céljait is. Az „új”, vagyis a *liberter* baloldallal szemben némi késéssel a nyolcvanas évekre szerveződött meg az autoriter-tradicionalista jobboldal a hagyományos kulturális identitás és a valláserköles, a társadalmi hierarchia és fegyelem védelmére.¹ Amiben viszont nem történt változás: a politikai teret továbbra is két – a gazdasági és a kulturális – dimenzió határozta meg (Kriesi, 2005). Ugyanakkor beindult a kulturális (és pszichológiai) tényezők felértékelődésének folyamata.

A materializmus – posztmaterializmus, illetve a liberter – autoriter törésvonal már jelezte a *cleavage*-struktúra módosulását, sőt, a nyugati pártrendszerek fellazulását. Még nem hozta meg azonban azt az áttörést, amely az Új Modernitás centrális konfliktusainak politikai manifestációját jelezte volna.

¹ A liberter – autoriter (tradicionalista) törésvonal paradox módon a korábban kifejezetten pragmatikus politizálású USA-ban az évszázad elején centrális szerepet betöltő kulturárharcot eredményezett. Megmutatkozott ez az ifjabb Bush második megválasztását eldöntő kampányban. A liberális-liberter Demokraták és a konzervatív-autoriter Republikánusok közötti küzdelemben a választói döntéseket a valláserkölciként tárgyalt témák határozták meg. Obama megválasztásában ugyancsak szignifikáns szerepet játszottak érték alapú megfontolások.

Az Új Törésvonal felé

Feltételezésünk az, hogy a Második Modernitással – mind a választók, azaz a kereslet oldalán, mind a pártrendszer, azaz a kínálat oldalán – az eddigi megosztottságoktól minőségileg eltérő oppozíciók és konfliktusok teremődnek meg. Úgy véljük, a politika „posztmodernizálódása” egy *centrális törésvonal* mentén két egymással szervesen összefüggő, sőt egybefonódó faktor eredőjeként van megvalósulóban.

A politikát egyrészt alulról, másrészt felülről éri kihívás. Az átalakuló modernitás vesztesei és nyertesei kerülnek egymással szembe a nemzeti társadalmak szintjén. Ezzel együtt globális és regionális (európai) szinten ütköznek – ugyancsak nyertesek és vesztesek konfliktusaként – egyrészt a *denacionalizálásnak*, a nemzetállam eróziójának, a határok lebomlásának irreverzibilis folyamatai, másrészt azok a törekvések, amelyek a *renacionalizálásra*, a nemzetállam kompetenciáinak visszaállítására irányulnak. (Kriesi et al., 2006.)

Kirekesztés – Integráció

Az Új Modernitás társadalmaiban a korábban domináns egyenlőtlenség-típust, az osztályok és a rétegek társadalmon belüli hierarchiáját felváltja a társadalmi integráció és a társadalomból, a társadalom főáramából való *kirekesztettség* dualizmusa. Nem egyszerűen a szegénység vagy akár a kizsákmányolás a probléma. „Nem az a kérdés, ki van felül, és ki van alul, hanem hogy ki van bent, és ki van kívül” (Bude, 2006: 13). Vannak, akik számítanak, vannak, akik nem számítanak. Mindig is voltak, még a leggazdagabb és legigazságosabban berendezett társadalmakban társadalmon kívülnek tekintett kisebb-nagyobb csoportok: csövesek, csavargók, deviánsok. Az átalakuló modernitás és a globalizáció körülményei között azonban a „munkamegosztás” immanens velejárója, hogy tudatlannak, képzetlennek, inkompetensnek és motiválatlannak tartott emberek tömegesen kerülnek – gyakran szó szerint – az utcára vagy jobb esetben a létbizonytalanság, az állandó átmenetiség körülményei közé.

Számosan vannak köztük olyanok, akik az Első Modernitás ipari társadalmában még a fix státuszú középrétegekhez tartoztak, ám tudásuk és/vagy mentalitásuk elavult. S bár a kirekesztettek nagy része az ipari munkásság soraiból került ki, vagy inkább csúszott le oda, egykori menedzserek, diplomások vagy akár vállalkozók is vannak köztük. Németországban már egy évtizede arról szól a politikai diskurzus, hogy olyan új kétharmados társadalom alakult ki, amelyben egy harmad sorsa a kirekesztettség. A századforduló előtti években Németországban statisztikailag az alábbi „zónákat” mutatták ki:

- 40%-a az élethelyzeteknek a biztonság zónájában,
- 20 viszonylagos szűkösségben (ők is integráltak),
- 25 % a bizonytalan helyzetű „prekariátus” zónájában,
- 10 % mély szegénységben él. (Bude 2008: 40.)

Mindennapi jelenség a „státuszpánik”, a lecsúszástól való félelem. A lecsúszást ugyanis nem csak a kellő képzettség hiánya okozza. A társadalomnak és a gazdaságnak rugalmas, mobil, a tér és idő kompressziójához is alkalmazkodni képes személyiségekre van szüksége. Bizonyos nehezen módosítható mentális, pszichés adottságok (nehézkesség, aggodalmaskodás, zártság) a társadalmi integráció gátjaivá válhatnak. S mindezekon túl: a rizikótársadalomban az egyéni életutakat gyakran a véletlen alakítja. Egyértelmű, hogy a társadalmak megosztottak, de korántsem ennyire egyértelmű, milyen okok miatt kerül valaki felülre vagy alulra.

A globalizációs törésvonal mozgósító ereje

Az ipari kapitalizmus európai variánsának, az ún. „rajnai kapitalizmusnak” (Albers, 1991) meghatározó és legitimáló aspektusa volt az a (a szociáldemokrata és bizonyos mértékig a kereszténydemokrata pártoktól is kiinduló) társadalmi projekt, amelyet „a kapitalizmus megszelídítésének” neveztek. Ennek lényege a tőkés piacok dezintegráló, deszolidarizáló hatásainak mérséklése a gazdasági folyamatokba történő politikai motivációjú beavatkozás révén. G. Esping-Andersen kifejezésével élve „a piacokkal szembeni politikáról” (*politics against markets*, Esping-Andersen, 1985) van szó, ami lehetővé tette a gazdasági hatékonyság és a társadalmi igazságosság összeegyeztetését.

A gazdasági globalizáció mint denacionalizáló (Bornschiefer, 2010) folyamat viszont egyrészt keményen korlátok közé szorította a nemzetállamok, sőt – minden retorika dacára – nem kis mértékben az Európai Unió mozgásszabadságát. Másrészt kikényszerítette az egyes országok szintjén a versenyképesség – majdnem minden más megfontolással és társadalmi tényezővel szembeni – előnyben részesítését. „A tőkepiacok globalizálódásával és a telephelyek közötti konkurencia beindulásával” új helyzet keletkezett. „A tőke nemzeti keretek között nem szelídíthető meg.” F. W. Scharpf, a német szociológia egyik – amúgy a szociáldemokráciához közel álló és az SPD-ben befolyással bíró – vezéregyénisége imperatívusznak tekinti: a nemzetállamoknak és minden színű kormányzóképes nemzeti politikai aktornak alkalmazkodnia kell ahhoz, hogy „a tőke és a munka közötti elosztási relációk visszafordíthatatlanul a tőkejövedelmek javára tolódtak el”. Mindebből következik a munkaerő-piaci és a szociálpolitika átgondolása egy „regresszív redistribúció” (magyarra fordítva: a szociális vívmányok szignifikáns visszavétele) jegyében (Scharpf, 2002). Scharpf – Tony Blair *New Labour* politikáját megelőlegezve – már a nyolcvanas évek közepén nem csekély ellenállást kiváltva a visszavonulásnak ezt az útját javasolta a német szociáldemokrata pártvezetésnek (Scharpf, 1987).

Ami pedig az európai nagy néppártok társadalompolitikáját illeti, általános tendenciaként konvergencia ment végbe a bal- és jobbközép néppártok között, s ebben a közeledésben nagyobb lépéseket tett meg a jobb felé tartó szociáldemokrácia. Nincs szignifikáns választóvonal – a retorikai „kötelező gyakorlatok” dacára – a konzervatív-kereszténydemokrata és a szocialista oldal között sem az Európa-politika, sem a globalizációhoz való viszony tekintetében. Scharpf nyomán egyre kevesebben adnak esélyt egy európai vagy nemzetközi szintű jóléti állami szabályozásnak. Ebből következik a nagy középpártok és különösen a szociáldemokrácia visszaesése a kisebb perifériális pártokkal szemben.

A nyugat-európai államokban tehát alapjában a globalizációra, a denacionalizációra (Bornschiefer, 2010) vezethető vissza a tőke – munka közötti erőviszony megváltozása, a jóléti államok átalakítását implikáló „regresszív disztribúció”. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak a közvetlenül a globalizáció által negatívan érintettek, hanem *általában a modernitás transzformációjának vesztesei a globalizáció áldozatainak tekintik magukat, és politikailag a globalizációval szemben mozgósíthatók.*

A denacionalizációval kapcsolatos konfliktusok új törésvonalakként való felfogását jól érzékelteti Azmanova, aki a már nem osztály-, hanem új típusú státuszalapú megosztottságot „esély – kockázat” (*opportunity – risk*) cleavage-ként határozza meg. (Azmanova, 2007.) A globalizációra vezet vissza a politikai struktúráknak ezt a radikális átalakulását. Amiben a mi véleményünk ettől eltér, az azon összefüggés, kauzalitás hangsúlyozása, hogy ez a státuszjellegű megosztottság nem önmagában a globalizáció, hanem az Új Modernitás kialakulásának a következménye. S az Új Modernitás – Castells terminológiájával a globális infokapitalizmus – (Castells, 2000) elsősorban az ipari civilizáció *belső* bomlásából keletkezik. Ennek persze egyik igen fontos komponense a *határok elmosódása, dekompozíciója* (igen találó a német *Entgrenzung* terminus), ami egyrészt a társadalom és a kultúra belső dinamikájában fejeződik

ki, másrészt pedig a denacionalizálódásban, a globalizációban. Ugyanakkor mi is úgy látjuk, hogy a modernizációs ellentmondások alapvetően a globalizációhoz kapcsolódó politikai törésvonalra épülnek rá s a belső társadalmi konfliktusok is ennek rendelődnek alá. A társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyokban rendkívül diffúz módon, heterogén csoportokat érintve jelentkezik az Azmanova (2007) által leírt *opportunity – risk* megosztottság. A hatékony mozgósítást a globalizáció – nemzeti identitás közötti konfliktus politikai manifesztációja teszi lehetővé.

A nyitottság – zártság törésvonal történelmi és kulturális alapja

Elsőként említjük – különösen Európa vonatkozásában – a történelmi cezúra élességét. Az európaizáció² a kontinens fenyegető periferizálódására adott – éltek által forszírozott – válaszként jelent meg (Bartolini, 2006). Szembekerült a több évszázados nacionalizáló irányú fejlődéssel, az ennek nyomán rögzült kollektív emlékezettel és identifikációs keretekkel. Szinte természetes módon adódik a diffúz fenyegetettségekre s magának a szupranacionális integrációnak az ellentmondásaira a határok védelmében fogant „demarkációs”, vagyis elhatárolódó válasz. Mindez szorosan összefügg a nemzeti azonosságokkal szemben erőtlennek bizonyuló európai identitással. (G. Márkus 2006.)

A globális Új Modernitásban együtt és egymásba fonódva találjuk a politika gazdasági és kulturális motívumait. Megvalósul a kulturális politizálásnak (Lipset, 1969) nevezhető jelenség, amelynek nyomán szakpolitikai kérdések áttemelődnek a világnézet, a morál és a nemzeti-vallási identitás dimenziójába. (Ahogy ennek Magyarországon is nap mint nap tanúi lehetünk.) A nemzeti identitás érzelmi töltetű, egyéni és kollektív szinten rögzülő, tartást és *mi – ök*-jellegű eligazodást nyújtó kategória. Kriesi és Lachat joggal mutat rá a nyertes – vesztes megoszlás sajátos összefüggésére: a denacionalizáció folyamatával szembesülve a nacionalisták hajlamosak magukat veszteseknek, a kozmopoliták nyerteseknek besorolni. „A nyertesek és vesztesek közötti megoszlás abból is adódik, hogy az érintettek különbözőképpen azonosulnak nemzeti közösségükkel... Azok az egyének, akiknek erős az identifikációjuk nemzeti közösségükkel, és akik kötődnek e közösség exkluzív normáihoz, veszteségként fogják érzékelni a nemzeti intézmények gyengülését. Ezzel szemben az univerzalista normákat valló állampolgárok ezt a gyengülést nyereségként fogják fel, amennyiben az együtt jár a szupranacionális politikai intézmények erősödésével... Összegzésképpen: a globalizáció valószínű nyerteseihez tartoznak a nemzetközi versenyre nyitott szektorokban a vállalkozók és a kvalifikált alkalmazottak továbbá az összes kozmopolita állampolgár. A globalizáció vesztesei viszont a hagyományosan védett szektorokban tevékenykedő vállalkozók és szakképzett alkalmazottak, valamint mindazon szakképzetlen foglalkoztatottak és állampolgárok, akik erősen azonosulnak nemzeti közösségükkel.” (Kriesi – Lachat, 2004: 4.)

A pártrendszer válságjelei és transzformációja

A már tárgyalt liberter – autoriter törésvonal mentén az „Új Baloldal” (új társadalmi mozgalmak, zöldek, liberter és ökologista szocialisták) pólusával szemben bizonyos időeltolódással a kilencvenes években a szélső vagy radikális jobboldal gazdaságpolitikai tekintetben még nyitott volt, eltérő opciókat választott. A bevándorlásellenes, antiliberalis, rendparti, naciona-

² Az európai integrációval kapcsolatos törésvonal a denacionalizációs *cleavage* részének tekinthető. (Kriesi, 2005.)

lista pártok közül egyesek a veszteseket, illetve a fenyegetetteket szólították meg, mások a piaci folyamatok nyertesei felé fordulva a neoliberalizmus irányába orientálódtak. (Ez utóbbi jobbos alternatívát jelölte meg Kitschelt „nyerő formulának”). (Kitschelt, 2003.) Ezzel szemben az új évtizedben egyre inkább a veszteseket az identitáspolitika jegyében mobilizáló szélsőjobb és/vagy populisták formációi jelentkeznek. Globalizációellenes, euroszeptikus vagy Európa-ellenes témákat felkapó politikai vállalkozók olyan pártok élére állnak, amelyek eredményesen használják ki az *Új Modernitás nyitottság és zártság törésvonalának kialakulását* (Cautres, 2004).³ Az ő esetükben az európai pártrendszer átalakulására legdinamikusabban ható politikai szerveződésekről van szó (Kriesei, 2005). Napirendjük attraktivitását jelzi, hogy – a zártság jegyében kialakított – témáikat (bevándorlásellenesség, *law and order*, multikulturalizmus elvetése, nemzetállami orientáció, protekcionizmus) – részben és „lightos” változatban – mainstream jobboldali pártok, bizonyos esetekben még baloldaliak is átveszik.

A marginálisnak vélt politikai aktorok vitalitásával szemben a centrum pártjai gyengülnek és egy olyan módosult ideológiai-politikai csomagot kínálnak, amelyben centrális szerepe van a gazdasági liberalizmusnak és a rendpártiságnak. Ami a hagyományos, olykor radikális baloldalt illeti (mint amilyen a német Balpárt), olyan nem komoly erőt képviselő pártokról van szó, amelyek gazdasági-szociális protekcionizmusukat nem ötvözik nacionalista ideológiával.

Az Új Törésvonal jobboldalát markánsan és növekvő támogatottsággal képviselő pártok, mozgalmak esetében nem lehet nem meglátni, hogy olyan – regresszívnek tekinthető – kulturális offenzívát indítottak, amely kihívást jelent a nyugati világ demokratikus intézményeivel, értékeivel szemben.

Felhasznált irodalom

Albert, Michel (1991): *Capitalisme contre capitalisme*. Paris, Seuil.

Azmanova, Albena (2007): *The risk-opportunity cleavage and the transformation of Europe's main political families*. Paper for the ECPR Conference, Pisa.

Bartolini, Stefano (2006): *Re-Structuring Europe: Centre-formation, system building and political structuring between the nation state and the European Union*. Oxford University Press.

Baumann, Zygmunt (1999): *In Search of Politics*. Oxford, Polity Press.

Beck, Ulrich (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/Main, Suhrkamp Verlag.

Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

³ Sajátosan posztmodern politikai jelenség, hogy politikai vállalkozók megfordítják cleavage és politikai párt kapcsolatát. Ebben az esetben nem a párt nő ki szervesen egy strukturális konfliktusból, hanem – ahogy erre Magyarországon is volt példa – az aktorok – a társadalmat politikailag megosztva – „teremtene” vagy revitalizálnak egy társadalmi-kulturális törésvonalat. (Enyedi, 2008.)

- Beck, Ulrich (2001): *Der kosmopolitische Staat*. EUROZINE. 05. 12., 4. p.
- Beck, Ulrich (1993): *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*. Frankfurt/Main, Suhrkamp Verlag.
- Beck, Ulrich – Giddens, Anthony – Lash, Scott (1994): *Reflexive Modernisation*. Cambridge, Polity Press.
- Castells, Manuel (2000): *The Information Age. I – II – III*. Oxford, Blackwell.
- Bornschier, Simon (2010) *Cleavage Politics and the Populist Right. The New Cultural Conflict in Western Europe*. Temple University Press.
- Bude, Heinz (2008): *Die Ausgeschlossenen*. München, Carl Hanser Verlag.
- Cautrés, Bruno (2004): *Existe-t-il un 'European voter'? Les clivages socio-politiques dans le contexte des élections européennes de 2004*. Grenoble, CNRS – IEP
- Dahrendorf, R. (1996): *Die Quadratur des Kreises – Freiheit, Solidarität und Wohlstand*. Transit, 12., 5– 28.
- Deegan-Krause, K. (2007): *New Dimensions of Political Cleavage*. In R. J. Dalton – H. D. Klingemann (szerk.) Oxford Textbook of Political Behaviour (Chapter 28).
- Enyedi Zsolt (2008): *The Role of Agency in Cleavage Formation*. European Journal of Political Research, 44/5., 697– 730.
- Flora, Peter (1981): *Stein Rokkans Makro-Modell der politischen Entwicklung Europas: ein Rekonstruktionsversuch*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 33/ 1., 397–436.
- Flora, Peter (1983): *Introduction – S. Rokkan's Macro Model of Europe*. In: Flora et al.: *State, Economy and Society in Western Europe*. Frankfurt, Campus.
- Harvey, David (1994): *The Condition of Postmodernity*. Cambridge – Oxford, Blackwell.
- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution*. Princeton University Press.
- Kitschelt, Herbert (2003): *Diversification and Reconfiguration of Party Systems in Postindustrial Democracies*. Europäische Politik, 4., 123–167.
- Kriesi, Hanspeter (2005): *Parties as mobilizing agents of the political conflict potentials linked to European integration*. Universitaet Zürich.
- Kriesi, Hanspeter, Grande, E., Lachat, R., Dolezal M., Bornschier, Simon, Frey, T. (2006): *Globalization and the Transformation of National Political Space* European Journal of Political Research, 45(6), 921 – 950.

- Kriesi, Hanspeter, Romain Lachat (2004): *Globalization and the transformation of political space: Switzerland and France compared*. CIS Working Paper, No. 1. ETH, Zürich.
- Lipset, S. M. (1969): *Revolution and Counter-Revolution: Change and Persistence in Social Structures*. London.
- Lipset, Seymour. M. Stein Rokkan. (1967) *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction' Party Systems and Voter Alignments: Crossnational Perspectives*. New York, Free Press
- Mair, Peter. (1997) *Party System Change. Approaches and Interpretations*. Oxford, Clarendon.
- Márkus, G. György (2003): *A modernitás rendszerváltása*. Politikatudományi Szemle, 4. szám, 249-261.
- Márkus, G. György (2006): *Az EU válságszindrómája és az átalakuló modernitás*. Európai Tükör, 2. szám, 3–18
- Márkus, G. György (1998): *Törésvonal-szerkezet és pártrendszer*. In: Kurtán S. et al. (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Alapítvány, 372-384.
- Márkus, G. György (2001): *A politikai törésvonalak Magyarországon nemzetközi összehasonlításban*. Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények, 4. szám, szeptember, 80–105.
- Offe, Claus (2003): *Social protection in a supranational context. The fates of the European Social Model*. njobs.org/authors/claus-offe
- Parsons, Talcott (1968): *Soziologische Theorie*. Neuwied/Rhein.
- Rokkan, Stein (1999): *State Formation, Nation Building and Mass Politics in Europe – The Theory of Stein Rokkan*. (Szerk.: Peter Flora.) Oxford University Press.
- Rokkan, Stein (1980): *Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas*. Zeitschrift für Soziologie, 9/2., 118–128.
- Rokkan, Stein–Urwin, Derek: (1982): *The Politics of Territorial Identity*. London, Sage.
- Scharpf, Fritz W. (2002): *The European Social Model: Coping with the Challenges of Diversity*. Max-Planck-Institute for the Study of Societies, MPIfG Working Paper, 8.
- Scharpf, Fritz W. (1987) *Sozialdemokratische Krisenpolitik in Europa*. Frankfurt. Campus.
- Sennett, Richard (1998): *The Corrosion of Character*. Norton.
- Touraine, Alain (1995) *Critique of Modernity*. Oxford (UK) – Cambridge (USA), Blackwell.

Miklós Ágnes Kata*

SEGÍTSÜTI – AVAGY AMIKOR AZ INTERNET NEVŰ KIS FALU ÖSSZEFOG

Az internetes felületek vizsgálata a kezdetekben – érthető módon – főként az információ-megosztás módszereire és hatásmechanizmusaira koncentrált. A kilencvenes évek, de különösen azok első felének publicisztikai zsargonjában az internet leggyakrabban „információs szupersztráda”-ként került említésre. A keresőprogramok használatának mindennapivá válása, az interneten hozzáférhető dokumentumok számának megsokszorozódása révén a „világháló” (újabb publicisztikai kifejezés) hirtelen olyanná vált, mint egy hatalmas digitális könyvtár, ahol néhány kattintás révén bármi megtudható és bármilyen információ megszerezhető.

Az utóbbi években némileg eltolódtak a hangsúlyok – az internetes felületek használatában és vizsgálatában egyaránt. A nagy információmegosztó felületek (mint például a jelenleg is folyamatosan növekvő *Wikipédia*) továbbra is fontos kutatási területet jelentenek az internetkutatóknak, viszont arról sem feledkezhetünk meg, hogy egyre nagyobb jelentőségűvé vált az internetes felületek kapcsolat- és közösségépítő ereje. Az IWIW, a Facebook és a többi közösségi felület esetében már elsősorban a kapcsolatteremtés és -építés kérdéseit érdemes vizsgálni. Ugyanez természetesen a blogoszférára is érvényes, különösen az úgynevezett közösségi blogok esetében, melyek a legtöbb esetben nemcsak meghatározott témakörrel és stabil kommentelőtáborral, hanem a blog szerzői és kommentelői esetében sajátos szlengszókinccsel is rendelkeznek – ez utóbbi lévén a spontánul kialakuló közösségek egyik legjellemzőbb vonása. (Külön kiemelném ebből a szempontból például a blog.hu szolgáltató blogjai közül az Indexen is folyamatosan jelenlévő Tékozló Homárt¹, mely – elvben – a fogyasztóvédelem kérdéseivel foglalkozik, vagy a témáját nevében is hordó, olvasói leveleket publikáló Szakítósblogot². A posztonkénti átlagosan két-háromszáz hozzászólásnak gyakran csak töredéke foglalkozik magának a posztnak a megvitatásával, inkább a blogolvasók közösségépítő tevékenységének dokumentumaként értelmezhető.)

A különböző internetes felületek közösségépítő és -formáló erejének bizonyítékai között fontos helyen szerepelnek a különböző önszervezett tevékenységek, legyen szó akár a blogközösségek tagjai által szervezett közös bulikról, *flashmob*okról, akár ezeknél is nagyobb volumenű megmozdulásokról. Mivel ezek az internetes felületek gyakran a nyomtatott és audiovizuális médiához képest szélesebb közönséget tudnak elérni, kézenfekvő, hogy kereteiken belül a civil szféra jelenléte is egyre hangsúlyosabban érvényesül.

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ <http://homar.blog.hu/>

² <http://szakitshabirsz.blog.hu/>

Az alábbiakban a civil összefogás egy olyan sajátos esetét mutatom be, mely nemcsak újszerűségét és karitatív jellegét, de a bevonódott résztvevők számát és a kezdeményezés sajtóvisszhangját tekintve is egyedülállónak mondható a magyar blogoszférában. Mindenképpen érdemes lenne szakmai szemmel is elemezni, mely nekem nem áll módomban – tekintsek hát ezt figyelemfelhívásnak is, további tanulmányok és esetleges szakdolgozatok témájának.

2009 márciusában indult el a „Segítsüti”-kezdeményezés a freeblog blogszolgáltatón, melynek keretén belül a krízishelyzetbe került kismamákat és gyerekeiket befogadó Lea Otthon felnőtt és babakorú lakói számára gyűjtöttek adományokat. (Mivel az internetes etikett értelmében inkorrekt lenne nevesíteni az akcióban csak felhasználónevükkel szereplő résztvevőket, a továbbiakban magam is csak felhasználónevvel fogom jelölni az akció szervezőit és résztvevőit.)

A segítség.freeblog.hu első, március 23-i bejegyzésében a blog gazdája, Nemisbéka ismertette az adománygyűjtő akció alapelveit és lefolyását. A kezdeményezés sajátossága elsősorban abban állt, hogy nem csak jótékonykodásra hívták fel a résztvevőket, hanem bizonyos „ellen-szolgáltatás” ellenében lehetett pénzfelajánlásokat tenni – konkrétan egy-egy tepsi süteményért. A blog első bejegyzésében megjelenő felhívásból idézek:

„Megkerestem 25 gasztroanyát :) - olyan gasztrobloggereket, akik egyben anyukák is -, hogy vállalnák-e fejenként egy tepsi sütemény sütését, amelyet a blogjukon árverésre bocsátanának, és a befolyó pénzből egy anyaotthon, a Lea Otthon babáit és felnőtt lakóit támogatnánk oly módon, hogy vennénk és eljuttatnánk nekik mindenféle hasznos és fontos dolgot (pelenkát, bébiételt, stb.). Mindannyian azonnal, lelkesen csatlakoztak a kezdeményezéshez, és az elmúlt másfél hónapban több száz e-mailben fantasztikus összefogással alakítottuk ki véglegesen az elképzelést.”³

A freeblog gasztronómiai oldalának állandó szereplői közül huszonötön ajánlották fel süteményeiket (ezek kiválasztásában ők maguk döntöttek, természetesen figyelembe véve azt is, melyek voltak családjuk és blogolvasóik véleménye szerint a legfinomabbak). A licit tepsinként 1000 forintról indult, eredetileg a március 30-tól április 2-ig terjedő időszakban zajlott volna le, de végül technikai okokból április 4-ig hosszabbították meg. A befolyt összegből Anyák Napjára, május 3-ára szándékoztak természetbeni adományokat (pl. pelenkát, bébiételt) vásárolni a Lea Otthon lakóinak. Mivel a kezdeményezők elsősorban „anyáktól anyáknak, Anyák Napjára” módon fogalmazták meg a felhívást, a huszonöt süteménysütő a gasztroblogot író családanyák közül került ki, logisztikai okokból pedig a Magyarországon élő „gasztroanyák” közül. A süteményt felajánlók csoportjának behatároltsága ellenére viszont lehetőség nyílt mások számára is a kezdeményezés támogatására: a blog egyedi dizájnjának részeként megjelenő logót (http://segitsuti.freeblog.hu/files/images/segitsutilogo_pici.jpg) bárki kitehette figyelemfelhívásként a saját blogjára, és részt vehetett a licitációban. Az akció hírének terjedésére és magának a kezdeményezésnek a támogatottságára mutat rá, hogy március 28-ig, tehát öt nappal a blogindító bejegyzés megszületése utánra hetvenegyen tették ki saját blogjukra a támogatást jelző logót.⁴

A kezdeményezés már másnap a freeblog főoldalára került – ez a blogszolgáltatóra való belépéskor azonnal megpillantott oldalt jelenti, ahol az üzemeltetők által legfontosabbnak, legérdekesebbnek talált friss bejegyzésekre is felhívják a figyelmet. Alig egy hét leforgása alatt, tehát még a tulajdonképpeni akció megkezdése előtt, a magyar elektronikus sajtó számos orgánuma és felülete (többek között a Női Lapozó, a Mindmegette, az est.hu, a Velvet és a hvg.hu)

³ http://segitsuti.freeblog.hu/archives/2009/03/23/A_kezdet/

⁴ <http://segitsuti.freeblog.hu/archives/2009/03/28/Segitblogger/>

adott hírt a kezdeményezésről. Az internetes közösségi felületek egymásra gyakorolt hatásáról árulkodik, hogy március 30-ára a „Segítsüti”-közösségnek saját oldala és rajongótábora lett a Facebookon.

A kezdeményezésről hírt adó cikkek és az akciót népszerűsítő reagálások közül különösen azokra hívnám fel a figyelmet, melyek a karitatív tevékenység fontosságát is megemlítették.

„Az 5Perc Konyha örül, hogy a nyilvánosság erejével segíthet ennek a remek kezdeményezésnek, ami különösen megérintette szívünket. Ugyanis annyit hallani arról, hogy minden téren mekkora problémák vannak Magyarországon. Ám egy-egy ilyen akció megnyugtat bennünket, hogy vannak még jóérzésű emberek! Sok siker kívánunk az akcióhoz, és az eredményéről mi is beszámolunk majd!”⁵

„Hogy a konyhában világmegváltó tervek születhetnek és a terített asztal kiváló terepe közös dolgaink rendezésének, abban nagyon sokan hiszünk. Még többen sajnálkozunk, hogy bezeg minket nem kérdez senki. Szerencsére akadnak olyanok, akik nem várják, hogy kérjenek, kérdezzenek tőlük.

Egy kisgyermekes, történetesen gasztroblogger édesanyának hol másutt, mint a konyhában, ragukavargatás közben pattant ki a fejéből az ötlet: süteményárverést szervezne válságos helyzetbe került anyák javára. Riadót fűjt, s igen hamar csatárláncot alkottak a gasztromamák. Huszonöten vállalták egy-egy tepsi sütemény elkészítését, melyet blogjukon ezer forintos kezdő kikiáltási áron árverésre bocsátanak, hogy a befolyó összegből egy anyaotthont támogassanak.”⁶

„Ha Michelle Obama tudna az akcióról, valószínűleg nem férne a bőrébe, hiszen épp az ilyen kezdeményezések szükségességéről beszélt nemrégiben, de ha szabad egy lapon emlegetni vele magunkat, mi is nagyon örülünk a kezdeményezésnek. Ezért szeretnénk mindenkit arra biztatni, hogy már most jegyezze be a naptárába az árverés időpontját, ha van módja licitálni, és tegyen a jó ügy érdekében. Akár testületileg is be lehet szállni az akcióba, hiszen a süteményen könnyen lehet majd osztozni - aki pedig végül lemarad a nyerményről, ne csüggedjen, a lényeg úgyszólván a részvétel, hiszen a befolyó összeget mindenki emeli, aki részt vesz. Aztán reméljük, hogy hagyomány lesz a dologból.”⁷

Az április 4-én záruló licitálás eredménye még a szervezőket is meglepte: a 25000 forintos kikiáltási árhoz képest összesen 389900 forintot sikerült összegyűjteni. Az érdeklődésre való tekintettel lehetőség nyúlt a „vigasz-süti” megjelenésére is: egyes gasztroanyák végül több tepsi süteményt is készítettek az arra licitálók igényeinek kielégítésére. Talán a Fakanál felhasználónevű gasztroanya esetével lehet legjobban szemléltetni, miként befolyásolta pozitív irányba a licitálás kimenetelét a „vigasz-süti” megjelenése. A Fakanál meggyes-mákos rácsos pitéjére licitálók közül négyen is részesülhettek egy-egy tepsi pitében⁸ – ez a sütemény így összesen 68000 forintot hozott a Lea Otthon számlájára.⁹

Az összegyűlt 389 900 forint a licitáláson kívüli (nagyraoszt névtelen) adományokkal együtt végül 454 900 forintra rúgott. A beérkezett összegből nemcsak pelenkát és bébiételt, kozmeti-

⁵ <http://5perckonyha.hu/ezmegaz/erdekes/464.html>

⁶ http://hvg.hu/gasztronomia/20090331_bloggerok_tepsije_licit.aspx

⁷ http://www.noilapozo.hu/20090325/alulrol_jovo_kezdemenyezés_jotekonyisagi_arveres_anyak_napja_alkalmabol

⁸ 22000 Ft (nyertes: Nagy Hajni) + 20000 Ft (“vigaszágón” Ildikó) + 16000 Ft (“vigaszágón” esőjáró) + 10000 Ft (“vigaszágón” Csaba)

⁹ http://segitsuti.freeblog.hu/archives/2009/04/05/A_licit_vegeredmenye/

kumokat, tartós élelmiszert és tüzelőt sikerült beszerezni a Lea Otthonnak, de (az Electrolux támogatásával) két mosógépet és két porszívót is. A blogon a holmik beszerzési eljárásának korrektségét a számlák fotójával dokumentálták, ilyen módon minden adakozó értesülhetett, pontosan mire költötték a befolyt összeget. A blog egyúttal a süteményátadások nyomon követését is felvállalta a gasztroanyák blogjának adott bejegyzésére mutató linkkel. Bár elvben ezzel a „Segítsüti”-kezdeményezés véget ért, a szervezők még kedveskedtek egy meglepetéssel az akció nyomon követőinek. Mint utólag kiderült, már a szervezés kezdeti szakaszában felmerült, hogy a recepteket érdemes lenne összegyűjteni, emlékként a résztvevők számára. Ez a későbbiekben viszont egy nagyobb, profi kiadvány megszületését eredményezte: május elején jelent meg 500 példányban a recepteket összegyűjtő *A süti segít – Egy süteményárverés története receptekben* című, A5-ös méretű kiadvány, melyet a blogon „Segítfüzet” néven emlegettek. Érdemes viszonylag nagyobb terjedelemben idézni, miként készült el maga a „Segítfüzet”:

„A receptek egy kis füzetbe való összegyűjtésének ötlete Fűszeres Eszteré volt, még az első pár e-mail idején, hogy legyen egy kis emlékünkről az akcióról, aztán ez jól elburjánzott egy nagyobb példányszámú, profibb kiadvánnyá :). Amikor lement a licit, azonnal megkezdtük a rajta való munkálkodást, de nem bizonyult olyan könnyűnek és gyorsnak, ahogy azt terveztük, például a drága nyomdai ajánlatok miatt sem.

A szerkesztés-tervezés-dizájn a lilahangya-család óriási érdeme, hála nekik, nagyon szép végeredményt kaptunk, a korrektúrát Tintaleves végezte, a nyomdát VKOrsi szervezte, Dolce Vita segédkezett technikai információkkal, a címlapon és a hátoldalon szereplő gyermeket én szültem :), a többiek pedig rengeteg észrevételt tettek, javaslatot nyújtottak a készítés folyamatában - másszóval ismét összehangolt csapatmunka volt.”¹⁰

Az akcióban résztvevő gasztrobloggerek és licitálók, valamint az adományozók mindannyian kaptak egy-egy példányt, egyet a Lea Otthonnak juttattak el, a maradék 228 példányt pedig a blog olvasói számára ajánlották fel. A füzet megszületésének történetét és beszerzésének lehetőségét tartalmazó bejegyzés április 28-án jelent meg, a blog történetében rekord példányszámú kommentet, összesen 198-at generálva – a 228 megmaradt kiadvány közül az utolsónak május 15-én került gazdája.¹¹

A „Segítfüzet” kiadványt nem bocsájtották piaci forgalomba: a füzethez való hozzájutás feltétele a Lea Otthon számlájára történő 500 forintos adomány eljuttatása volt. Az akció eredményeként a Lea Otthon számlájára jutott összegből új játszótér épült az otthon kis lakóinak.

Lezárásként a Lea Otthontól a „Segítsüti”-nek érkezett levelet, a blog utolsó, július 13-i bejegyzését idézem:

„Kedves nemisbéka, és kedves segítsüti!

Nagyon-nagy örömmel tölt el, hogy most megírhatom nektek ezt a köszönőlevelet, mivel elkészült a játszótér!

A játszótér összeszerelését önkéntesek bevonásával sikerült megoldanunk.

A gyerekek rögtön birtokba vették, ahogy készült a játszótér fokozatosan teret követeltek maguknak! :)

Egyszerűen a költségvetésünkéből képtelenség lett volna kigazdálkodni egy ilyen szép játszótérre, nagyon meghatározó és megindító, hogy a mai nehéz helyzetben vannak segítőkész emberek.

Sok-sok köszönet!

Lea-Vali és a lurkók”¹²

¹⁰ <http://segitsuti.freeblog.hu/archives/2009/04/28/Segitfuzet/>

¹¹ *m. f.*

¹² <http://segitsuti.freeblog.hu/archives/2009/07/13/Jatszoter/>

A „Segítség”-akció tanulságai hosszú távon is érvényesek lesznek. Az internetes felületek kiváló helyszínei lehetnek a civil összefogásnak és a karitatív akcióknak, az adakozásra való hajlandóságot pedig újszerű módszerekkel érdemes és lehet felkelteni. A freeblog keretein belül kialakult „Segítség”-közösség tagjai újabb szereplők bevonásával idén novemberben ismét karitatív akcióba kezdtek: a „Sok kicsi” névre keresztelt kezdeményezés¹³ tizenöt gasztroblogger és tizenöt szervezet felajánlását bocsátotta „virtuális tombolára”. A felajánlások között (a teljesség igénye nélkül) egyaránt szerepeltek ajándécsomagok, kétfős éttermi vacsorák, gasztrofotózási oktatás, dedikált szakácskönyvek és profi szakácsokkal közös főzések. A „virtuális tombolajegy” a Gyermekétkeztetési Alapítvány számlájára történő 1000 forintos befizetést jelentette.

A „Segítség”-akciótól eltérően, mely kizárólag a gasztroanyag bevonásával operált, a „Sok kicsi” már – mondhatni – a civil összefogás újabb szintjét jelentette. A kezdeményezéshez csatlakozó tizenöt szervezet a felajánlástevők felét tette ki, s talán nem légből kapott feltételezés, hogy ezt a tizenöt szervezetet jóval nehezebb lett volna bevonni a „Segítség”-akció és annak sikere előtt.

A tombola december 18-án zárult, összesen 1840 virtuális tombolajegy kelt el. 1840 virtuális tombolajegy – annyi, mint a Gyermekétkeztetési Alapítvány számlájára átutalt 1 840 000 forint.

¹³ <http://sokkicsi.freeblog.hu>

VÁM ÉS E-MENEDZSMENT

A tanulmány célja bemutatni a vám gyakorlati vonatkozásait, a 2008. november 14-én 27 tagállamra bővült Európai Vámunió jelentőségét a világkereskedelemben, a nemzetközi ellátási láncokban, valamint az ehhez kapcsolódó elektronikus vámkezelési környezet sajátosságait.

Növekvő igények, globalizálódó kereskedelem

Napjaink világkereskedelmében látszólag kettősség, illetve ellentét fedezhető fel. Egyrészt tapasztalható a vámok leépítése, a megszűnő vámhatárok, a liberalizált kereskedelem; másrészt a terrortámadások veszélye miatt egyre nagyobb szerepe lesz az áruforgalom biztonsági ellenőrzésének, mivel a biztonsági szakemberek szerint a terrortámadások következő célpontja az áruforgalom lesz.

Ennek oka, hogy csak a vámhatóságnak van eszköze a mozgó áruk nyomon követésére, illetve ellenőrzésére. A terrorveszély ellenére a tradicionális ellenőrzőpontok leomlanak a globalizált kereskedelem hatására. Ennek érdekében a kockázatelemzés és az elektronikus adattovábbítás, illetve vámkezelés egyre jobban előtérbe kerül.

Az elmúlt évek New Yorkban, Madridban és Londonban történt terrorcselekményei alapjaiban változtatták meg a világot. A terrorizmus elleni küzdelem és a polgárok védelme mára már több mint fontos feladat a kormányok számára. Stratégiai jelentőséggel bír, hogy az országok, országcsoportok hogyan tudnak megvalósítani védelmi intézkedéseket. Megvizsgálva a szállított mennyiségek tekintetében elérhető adatokat megállapítható, meghatározóan nagy jelentőséggel bír, hogy az áruforgalmat, kereskedelmet milyen hatékony intézkedésekkel lehet megvédeni attól, hogy terrorcselekmények célpontja lehessen. A védelmi rendszer kialakításánál alapvetően figyelemmel kell lenni arra is, hogy ne zavarja meg az áruk mozgatásának jelenleg létező előnyeit és az üzleti élet számára biztosított értékét (Skrám, 2009).

Az ismert események hatására az Amerikai Egyesült Államok védelmi politikájának részeként, szigorú ellenőrzést vezetett be a vámhatárokat átlépő kereskedelem területén. Ma a világ számos országának legnagyobb kikötőiben amerikai vámhatóságok biztosítják az Államok irányában feladott áruk fizikai, adminisztratív ellenőrzését, biztosítva, hogy feladásra sem kerülhet olyan áru, mely potenciálisan veszélyt jelent a célkikötőre. Az ellenőrzések lefolytatása mellett az USA meghatározta legfőbb kereskedelmi partnerei részére azt az elvárást, hogy a kereskedelem biztonságának érdekében rendszerbe foglalt módon kell szabályozni az ellátási lánc biz-

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

** *adjunktus, PhD hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola*

tonságát, a pozitív diszkrimináció eseteit, a kockázatelemzés profiljait. Elkerülhetetlen változásokat jelentett ez az elvárás az Európai Unió tagállamainak is. (Fentősi, 2009.)

Az Európai Unióba irányuló és onnan elszállításra kerülő áruk mennyisége tengeri szállítás esetén 1600 millió tonna, légiszállítás esetén 8 millió tonna árut foglal magában. A világ konténerforgalma a 2005-ös 104 millió konténernyi mennyiségről várhatóan 2010-re 400-460 millió konténerre, 2015-re 51-610 millió konténerre növekszik. Ilyen mértékű határokat átszelő áruforgalom esetén elengedhetetlenül fontos a nemzetközi ellátási lánc vizsgálata, elemzése, az egyes szereplők kockázati besorolása, ezáltal a lánc és a környezet védelme egyaránt. A nemzetközi kereskedelem ellenőrzésében jelenleg is meghatározó szerepe van a vámhatóságoknak. A vám tradicionális szerepe mellé (a vámok és kapcsolódó adók beszedése) egyre inkább új feladatként, kihívásként jelentkezik a társadalom védelme a vámjogszabályok adta lehetőségekkel, megteremtve a legális kereskedelem könnyítését, védve az állampolgárok érdekeit. (Fentősi, 2009.)

Az Európai Unió Bizottsága a globális kereskedelemben a vám által betöltött szerepe alapján javaslatba helyezte a létező Vámkódex módosítását, hozzáigazítását az aktuális kihívásokhoz. Ennek hatására, több éves munka eredményeként, megszületett az Európai Parlament és Tanács 648/2005/EK rendelete, a Vámkódex ún. biztonsági típusú kiegészítése, módosítása. A rendelet alkalmazásához 2006-ban született meg a végrehajtási szabályokat tartalmazó 1875/2006/EGK rendelet, mely az L360-as számú Hivatalos Lapban 2006. december 19-én hirdettek ki. (Fentősi, 2009.)

A biztonsági kiegészítés 4 meghatározó területet érint, ezek:

- Az elektronikus vám eljárás jogszabályi környezetének megteremtése (hatályba lépés: 2006. 12. 26)
- Közösségi szintű kockázatkezelési rendszer (hatályba lépés: 2006. 12. 26).
- Engedélyezett gazdálkodói státusz (hatályba lépés: 2008. 01. 01).
- A belépési és kilépési gyűjtő áru nyilatkozat rendszere (hatályba lépés: 2009. 07. 01).

Európai Unió – Vámunió

1968. július 1-jén az EGK hat tagállamának részvételével megalakult az Európai Vámunió. 2008. november 14-én 27 tagállamra bővült. A vámunióban közös vámtarifa érvényesül.

Évente 1545 millió tonna tengeren és 11,7 millió tonna légi úton szállított, ellenőrzött áru esik a vámellenőrzés hatálya alá.

A vámellenőrzés céljai közé tartozik: a gazdálkodók pénzügyi érdekeinek védelme (a gazdasági válság miatt is kiemelt szerepe van a pénzügyi folyamatok ellenőrzésének); a tisztességtelen és jogellenes kereskedelem visszaszorítása; a jogszerű üzleti tevékenység elősegítése; a társadalom védelme; a kockázati tényezők minimalizálása; erőforrások optimális összetételének biztosítása, valamint a versenykörnyezet feltételeinek elősegítése az elektronikus eszközök biztosítása által.

Az Európai Unió világkereskedelmi szerepe napjainkban

A 2008. 10. 27-i Bizottsági jelentés megállapításai szerint az Európai Unió jelentősége a világkereskedelemben az alábbi területeken mutatkozik meg: részesedése megnövekedett a piac újraelosztási folyamataiban; a világ legnagyobb feldolgozott termék- és szolgáltatás-exportőrévé, valamint a világ legnagyobb befektetőjévé vált.

A vámigazgatás tradicionális szerepe

Mivel a gazdaság motorja az export, a vám elsődleges célja a költségvetés bevételnövelése. A világkereskedelmi szervezetek természetesen az adminisztratív akadályok minimalizálására törekszenek. Ebből is következik, hogy modern vámszabályozási technikára van szükség. (Skrám, 2009.)

A vámigazgatás a következő szerepeket tölti be:

- Vám és jövedéki ellenőrzés révén biztosítja az állami bevételeket.
- Elvégzi a vám- és jövedéki adó kivetését, beszedését, valamint az ezekhez kapcsolódó ellenőrzést.
- Biztosítja a határon lebonyolított áruellenőrzést.

Vámélet, áruforgalom számokban

A vám jelentőségét ma az EU-ban az alábbi adatok is szemléltetik.

Vámkezelési esetszámok és a bevétel:

- 175 000 000 db árunyilatkozat évente
- 480 000 db árunyilatkozat naponta
- 333 db árunyilatkozat percenként
- 5,5 db árunyilatkozat másodpercenként
- 2007-ben a behozatali vámok összege: 15 milliárd EUR, ami az EU költségvetésének 13,2%-át képezi.

Az Európai Unió forgalmát a következő adatok jellemzik: légi úton éves szinten közel 8 millió tonna árut szállítanak, tengeren pedig 1600 millió tonnát, de a konténerforgalomban (2010-ben 400-460 millió tonna) 2015-re további növekedés várható (510-610 millió tonna). Jelenleg a legnagyobb tengeri kikötő Rotterdam és Hamburg. (Tüske, 2009.)

A TARIC (Integrált Közösségi Vámtarifa)

Az Európai Uniót létrehozó szerződés (Vámunió) meghatározza a Közös Vámtarifa meglétét.

Az ehhez kapcsolódó jogi szabályozás főbb elemei a következők voltak:

- 2658/87/EGK Tanácsi Rendelet a tarifális és statisztikai nomenklatúráról és a Közös Vámtarifáról;
- 2913/92/EGK Tanácsi Rendelet a Közösségi Vámkódexről;
- 2454/93/EGK Bizottsági Rendelet a Közösségi Vámkódex végrehajtásáról.

A TARIC a gyakorlati alkalmazás és információszerzés eszköze, de önmagában nem képez jogalapot, a benne megjelenő jogszabályok jelentik a jogforrást.

TARIC-alapelvek

A TARIC-adatokkal kapcsolatos legalapvetőbb feltételek: helyesek és teljesek legyenek, valamint időben kerüljenek eljuttatásra a tagállamok vámigazgatási hatóságaihoz.

A TARIC a Kereskedelmi Vámtarifához hasonlóan önmagában nem, csak a helyes használat útján segíti elő a vámkezelés hatékony elvégzését. A TARIC-kód egyértelműen azonosítja

az alkalmazandó vámtarifaszámot, és egyértelműen meghatározza a betartandó kereskedelem-politikai intézkedéseket.

A TARIC rendszere

A nagyszámú kereskedelem-politikai vonatkozású jogszabályváltozást a lehető leghamarabb el kell juttatni a tagállamokhoz. A folyamatos frissítés nem lehetséges egy központi adatbázis használata nélkül.

A TARIC olyan integrált rendszer, amely biztosítja a gyors és biztonságos adatáramlást, valamint a közzétett jogszabályok egységes és pontos eljuttatását az érintettek részére (a közöségi intézkedések naponta kerülnek frissítésre – kereskedelem-politikai intézkedések megjelenítése), ezáltal lehetővé teszi az egységes végrehajtást valamennyi tagállamban. (Skrám, 2009.)

TARIC Adatbázis

A jelenleg közel 5 gigabyte-os adatbázist a **TAXUD** (Európai Bizottság Adózás-és Vámunió Főigazgatóság) munkatársai kezelik és fejlesztik.

AZ adatbázis mintegy 26 000 TARIC-kódot (alszámot), 4000 jogszabály által meghatározott 500 000 intézkedést tartalmaz.

Elektronikus vámkezelési környezet

Célja az elektronikus adatcsere megvalósítása: a vámhatóságok között, a vámhatóság és ügyféloldal között, más hatósági szervekkel.

Hatására növekszik a versenyképesség, csökkennek a tranzakciós költségek, könnyebbé válnak az export- és importfolyamatok, és csökken a vámkezelésre fordított idő.

Összességében segíti a hatékony kockázatelemzést.

A megvalósulás folyamata Magyarországon a következő:

Export

2007. 08. 21 – 2007. 11.05: kísérleti pilotszakasz;

2007. 11. 25-től: országos alkalmazás;

2007. nov.: 32 000 eljárásból 4.000 elektronikusán;

2008. szept.: összesen: 40 000 eljárás, amelyből 25 000-et elektronikus úton intéztek;

2009. július 1.: egész Európában kötelezően csak e-Vám.

Import

2007. 06. 06 – 2008. 01. 28: kísérleti pilotszakasz;

2008. 01. 28-től országos alkalmazás;

2008. novembertől e-határozat (elektronikus formájú);

2008. február: 10-15%-os elektronikus / papíralapú arány;

2008. szeptember: 23%-os elektronikus / papíralapú arány;

2009: az arány több mint 50%-os.

A modernizált vámkódex

A modernizálásra azért van feltétlenül szükség, mert egyre sürgetőbb igény mutatkozik az elektronikus adatközlésre a papíralapú adatszolgáltatás helyett. Az elektronikus ügyintézés hozzájárul a versenyképesség fenntartásához, növeli a biztonságot a külső határokon, gyors, pontos, és zökkenőmentes árumozgatást tesz lehetővé, jelentősen leegyszerűsíti az ügyfél és hatóság közti kommunikációt. A vámkódex mindehhez egységes jogi keretet biztosít. (Tüske, 2009.)

Engedélyezett gazdálkodói program

Az ún. *engedélyezett gazdálkodók* (Authorised Economic Operator – AEO) alatt bizonyos gazdasági szereplőket értünk, melyek egy olyan speciális státusszal rendelkeznek, amely alapján a vámhatóság őket megbízható partnerének tartja, és ezért a vámügyeinek intézése, illetve vámkezelései során számos kedvezményt kap a vámhatóságtól.

A nemzetközi kereskedelem globalizációja, illetve a közelmúlt terrorcselekményei miatt a Vámigazgatások Világszervezete (VVSZ) elkészített egy *keretrendszert* (*Framework of Standards*), mely a vámszakterületen megteremti a keretfeltételeket a modern és hatékony kockázatkezeléshez, egyben megalkotja az *engedélyezett gazdálkodó* fogalmát. (<http://vam.gov.hu>)

Az Európai Unió, követve ezt a kezdeményezést, az Európai Parlament és a Tanács 648/2005/EK rendeletével, a Közösségi Vámkódex módosításával valósítja meg a fent említett keretrendszer elképzeléseit.

Mivel a rendelkezések célja a teljes ellátási lánc biztonságának garantálása, az EU ennek érdekében előrehaladott tárgyalásokat folytat harmadik országokkal (különösen: Svájc, Japán, Kína, USA, Norvégia).

Tekintettel arra, hogy az EU valamely tagállamának vámhatósága által megadott AEO-státuszt az EU valamennyi tagállama automatikusan elismeri, különösen fontos, hogy az AEO-kkal kapcsolatos közösségi jogszabályokat valamennyi tagállamban egységesen alkalmazzák, ezért egy AEO-iránymutatás (magyar nyelvű fordítás) is kidolgozásra került. (Skrám, 2008.)

A magyarországi bevezetés érdekében létrejött Nemzeti Engedélyezett Gazdálkodói Projekt munkájának eredményeként az AEO-tanúsítvány kiadásával kapcsolatban elkészítésre került az AEO-tájékoztató, melynek 1. számú melléklete az *Önértékelési kérdőív*, míg a 2. számú mellékletét a szállítási lánc különböző szereplőire vonatkozó kritériumok táblázata képezi.

Az Európai Bizottság ezzel egyidejűleg egy ingyenesen letölthető *e-learning programot* is kidolgozott az AEO-ra vonatkozólag a gazdasági szereplők részére, amely magyar nyelven is elérhető. A Bizottság emellett – a tagállamok erre irányuló kérésének megfelelően – elkészített egy Biztonsági Nyilatkozatot, amelynek segítségével a kérelmező eleget tehet a 1875/2006/EK bizottsági rendelet 14k (1) e) pontjában meghatározott követelménynek. (<http://vam.gov.hu>)

Az engedélyezett gazdálkodói program előnyei: optimális logisztikai pozíciót biztosít a résztvevőknek. Fő célja, hogy minél több szereplőt vonjon be az ellátási láncba. (Skrám, 2008.)

Befejezés

A vámszakmai szolgáltatóknak egyre nagyobb szerepük van a modernizált vámkörnyezetben. Komplex feladatkörükbe tartozik a tanácsadás, a stratégiakészítés, a projektervezés és -levezetés, az eseti, időszakos és állandó szakmai támogatás.

Magyarországon a J & J Center Kft. az egyik kiemelkedő vámszakmai szolgáltató, amely az önértékelést és a vámhatósági auditot teljesítve már megkapta az AEO-tanúsítványt.

Az elektronikus vámkezelés pozitív hatásainak köszönhetően csökkennek a vámkezelés költségei, könnyebbé válik a piacra jutás, és a teljes egységesítés hatására átláthatóbb a szabályozás.

Természetesen, mint minden új intézkedésnek, az elektronikus vámkezelésnek is vannak negatív hatásai, pl. a költséges átállás. Ezek a költségek azonban hosszú távon megtérülnek, az említett pozitív hatások következményeként. Minden modernizáció elkerülhetetlen következménye a foglalkoztatottság csökkenése, de a logisztikai szolgáltató vállalatok létszáma növekvő tendenciát mutat, itt a jól felkészült szakemberekre mindig szükség van.

Források

8011/2009. (XII. 10.) VPOP tájékoztató az elektronikus árunyilatkozat benyújtására, feldolgozására vonatkozóan az import vámeljáráások tekintetében: www.vam.gov.hu

Fentősi Ádám (2009): [http://www.vamszovetseg.hu/szakmai-tajekoztatas/nemzetkozi-hirek/aoe – engedelyezett-gazdalkodoi-koncepcio-az-eu-ban](http://www.vamszovetseg.hu/szakmai-tajekoztatas/nemzetkozi-hirek/aoe-engedelyezett-gazdalkodoi-koncepcio-az-eu-ban)

Jelentés az EG kísérletről. 2006. aug. 6. http://ec.europa.eu/taxation_customs/resources/documents/customs/policy_issues/customs_security/AEO_pilot_report_hu.pdf

Skrám Katalin (2008): *A vám új köntösben*. Az MLBKT XVI. éves kongresszusa

Skrám Katalin, Tüske Péter (2009/2010) előadásai az ÁVF-en az *Ellátási lánc* tárgy keretében

VPOP-honlap: esettanulmányok www.vam.gov.hu

Réger Béla*

AZ E-BUSINESS LOGISZTIKÁJA

Business-e az e-logisztika? Kísérlet a fogalmak tisztázására

Tanulmányomban célul tűztem ki, hogy elkülönítsem és értelmezsem az e-logisztika fogalmát. Összehasonlítom a hagyományos kereskedelem logisztikáját az e-kereskedelem logisztikai sajátosságaival. Bemutatom azokat az újszerű szolgáltatásokat, amelyeket az új igények fejlesztettek ki.

Az e-business hálózatainak tartalma

Az e-business fogalmára elfogadott meghatározás a következő: az elektronikus hálózatokon (internet, extranet, intranet) keresztül lebonyolított, gazdasági tevékenységek összessége, ide értve a marketinget, az ügyfélmenedzsmentet (CRM), valamint a beszerzéseket (*procurement*). Az e-business tágabb fogalom az e-kereskedelemtől, nem csupán a kereskedelmi tevékenységre utal, hanem a fogyasztók számára nyújtott szolgáltatásokat, az üzleti partnerekkel való együttműködést és a szervezeten belüli elektronikus tranzakciókat is magában foglalja. Az e-kereskedelem (*e-commerce*) fogalma is elfogadott: elektronikus kereskedelem, azaz leggyakrabban az interneten keresztül megvalósuló áru- és szolgáltatás beszerzés és értékesítés.

Amikor „e-” betűvel egészítjük ki a fogalmakat (kereskedelem, logisztika, oktatás stb.) akkor alapvetően a digitalizált adat- és információ- egyben a termékforgalmat jelöljük. Nem csak – ahogy sokan leszűkítik – az internetes webalapú forgalmazást értjük alatta. A digitalizált hálózat ennél jóval több.

Digitális hálózatok értelmezése

Napjainkban a tevékenységhez kapcsolódó hálózati információáramlás már több területen is jelen van. Vizsgáljuk meg, melyikre mi a jellemző:

Extranet Az extranet hídként szerepel a közösségi internet és a privát vállalati intranet között. Kapcsolatot teremt webalapú technológiákra alapozva több, fizikailag elkülönített kör-

* egyetemi docens, Általános Vállalkozási Főiskola

nyezetben működő, megosztott szervezet (partnerek, beszállítók stb.) között. Az extranet VPN (*virtual private network*) keretet ad a biztonságos *business-to-business* (B2B) hálózati kapcsolatokhoz. Azonosítható a felhasználó, biztosítható a jól definiált, szelektív adatelérés, lehetőség van a vevői vélemények közzétételére, az árajánlatok kiértékelésére stb.

Az extranet tehát a szolgáltatások kibővítésének eszköze, jelszavas hozzáférést biztosít a partnerek, beszállítók, törzsvásárlók számára, lehetővé teszi például számukra megrendeléseik feladását, ellenőrzését, számlájuk jelenlegi állásának ellenőrzését stb. Használatával a vállalatok csökkenthetik az információkeresésre fordított költségeiket, együtt tudnak működni a beszállítókkal és vásárlóikkal.

Intranet Az intranet fontos láncszem a vállalatok belső kommunikációjában. A legnagyobb kihívás olyan felhasználóbarát, házon belüli honlap kialakítása, amelyet érdemes akár naponta látogatni. A megfelelő intranetes tájékoztatás szerintem jobb munkavégzéshez vezet. A vállalat sokkal több információt tesz hozzáférhetővé a vállalaton belül és azon kívül egyaránt. Az intranet legnagyobb előnye, hogy interaktív. Akár ún. „*real time*” valós idejű kapcsolatot is lehetővé tesz. Tehát oda-vissza folyik információáramlás.

Egy céges intranet akkor lesz igazán sikeres, ha személyessé válik, a dolgozók magukénak érzik, és alapvetően róluk szól.

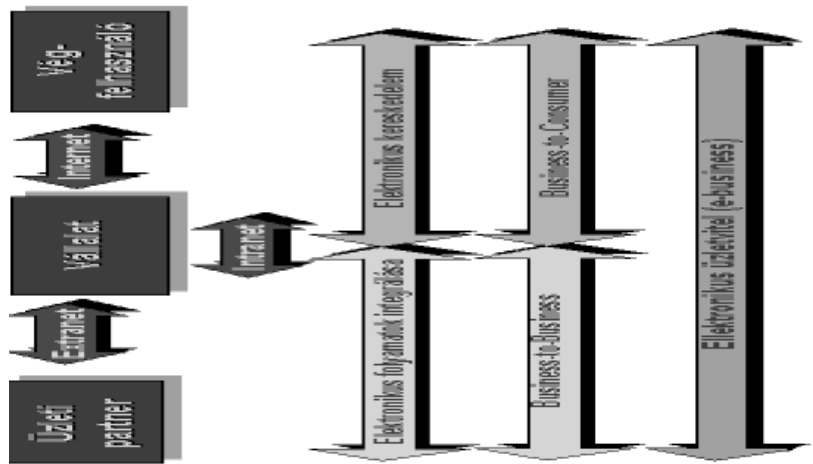
Az internet, intranet és extranet használatával három különböző hálózataalkalmazási technológia és szolgáltatási lehetőség valósul meg. A világméretű közösségi internetprotokoll hálózat és a webtechnológia a védett, zárt vállalati rendszerek átalakítására ösztönzi az üzleti felhasználókat. Nyilvánossá teszik az interneten azt az információt, amelyet magukról közölni akarnak, és szabályozott, zárt körben terjesztik a bizalmas információikat (extranet, intranet hálózaton). Az interaktív, könnyű használat, a grafikus orientáció, a hypertext kapcsolatok, a kliens/szerver architektúra lehetőséget ad az elektronikus üzletágak kifejlődésére. Az internet olyan (szakmai, szakértői, érdeklődési kör szerinti, vevői, üzleti stb.) közösség tagjaivá teszi/teheti a felhasználót, amelyben nem csak ismeretek és információk közzétételére, megosztására, megszerzésére van mód.

Internet A tudástár legátfogóbb példája az internet. A vállalat számára jelentős mennyiségű jó minőségű külső tudás forrása lehet. Az internet legyőzheti az ismeretek lokalitásából és aszimmetriájából származó hátrányokat, tekintettel arra, hogy a tartalomalapú keresés a teljes hálózatból szolgáltat eredményeket. A használat szempontjából mindegy, hogy térben hol található az anyag. Az interneten rendkívül sokféle típusú dokumentum, illetve azok csoportja érhető el: digitális könyvtárak, adatbázisok, monográfiák, a legkülönfélébb – pénzügyi, gazdasági, üzleti – adatok és azok gyűjteményei, elektronikus folyóiratok.

Ezeknek a hálózatoknak az összefüggéseit jól szemlélteti az alábbi ábra.

1. ábra

A digitális elektronikus hálózatok rendszere

Forrás: http://www.date.hu/~lpeter/E-business/E-Business_1-3_el%F5ad%E1s.pdf

Az e-kereskedelem logisztikájának sajátosságai

A fentiekben megismertük a szűken vett internet értelmezés helyett a digitális hálózatok fogalmát és fajtáit, amelyeket az e-logisztika alkalmazása közben használunk. A következőkben az e-kereskedelem logisztikájának a sajátosságait mutatom be.

2. ábra

A hagyományos logisztika és az e-kereskedelem logisztikájának összehasonlítása

Sajátosságok	Hagyományos logisztika	e-logisztika
Tipikus árunem	Ömlesztett	Darabáru
Vevő	Stratégiai	Gyakran ismeretlen
Csatorna típusa	Nyomósos (PUSH)	Szívásos (PULL)
Készletek/rendelési folyamat	Egyirányú	Kétirányú
Átlagos rendelési tétel nagyság	Magas	Alacsony
Szállítás iránya	Koncentrált	Szétszórt
Vevői igények	Stabilak, állandók	Szezonálisak
Elérhetőség	Egy adott kapcsolat	A teljes ellátási láncban

Forrás: Gyenge Balázs összeállítása. In: (Szegedi – Prezenszki, 2003: 399–427.)

Az e-kereskedelem logisztikájában a tömeges ömlesztett áruk helyett a kisdobozos darab-árak alacsony tétel nagyság forgalmazása a jellemző. A vevők „hűsége” nem biztosított, sokszor csak eseti, alkalmi „internetes szörföző”. Csak a megrendelés alapján való szállítás képzelhető el, az előre való rászállítás szinte kizárt. A kiszállítás megszervezése bonyolultabb, általában terítő járattal történik hetente néhányszor.

Ezek a sajátosságok egy speciális jellemzően kistételű darabárus házhozzállítási szolgáltatásokat fejlesztettek a szállítási rendszerben ezek a CEP-szolgáltatások. A CEP mozaikszó a *Courier, Express, Parcel* (futár, expressz, kiscsomag) kifejezések kezdőbetűiből származik. A CEP-nek az áruszállítási piac időgarantált szolgáltatási szegmensét nevezzük, ahol a szolgáltató a küldemény feladója felé arra vállal kötelezettséget, hogy a küldeményt meghatározott időtartamon belül, vagy meghatározott időpontban kézbesíti. A piacon található szolgáltatástípusok besorolása az egyes CEP-szegmensekbe sem könnyű, mivel azok között jelentős átfedések is vannak.

A CEP szegmensei:

- *Courier* (futárszolgálat) A futárszolgáltatásba olyan szolgáltatások tartoznak, amelyek „azonnali” szállítást és kézbesítést vállalnak (motorral, kerékpárral, gyalog, gépkocsival), általában egy-egy településen belül. A futár a küldeményt személyes ellenőrzése alatt tartja a szállítást teljes időszaka alatt. Vagyis nem történik átrakodás, feldolgozás, ugyanaz a személy adja át a címzettnek, aki a feladótól átvette.

- *Expressz* Az expressz szolgáltatás mindazokat a szolgáltatásokat jelenti, amelyek esetében a küldeményeket nem közvetlenül, nem kizárólagosan és nem kísérettel juttatják el a címzetthez, hanem egy központi átrakóhelyen dolgozzák föl, jellemző módon gyűjtőszállítmányként. A hagyományos gyűjtőszállítmányozástól tehát a gyorsaság, a garantált kézbesítési idő és a háztól házig szolgáltatás különbözteti meg

- *Parcel* (kiscsomagszállítás) A csomagszállítási szolgáltatások keretében a kisméretű és tömegű (max. 50 kg) – tehát a kézzel mozgatható és rakodható – darabáru-megbízásokat teljesítik. A B2C-típusú kereskedelem esetén gyorsasága és árfekvése miatt ez a szállítási mód a legelterjedtebb. Hazánkban is egyre színesebb palettáját láthatjuk a csomagküldő, expressz és futárcégeknek. Akár biciklivel, akár motorral vagy akár gépjárművel történik a szállítás, a hangsúly a gyorsaságra helyeződik.

Milyen kihívásokkal szembesülnek ezek a logisztikai szolgáltatók?

- Az „utolsó száz méter” problémája a kiszállításkor: a vevő jelenléte nem garantált („vissza a feladóhoz”);

- a hagyományos logisztikai feladatok, kommissiózás, szállítás stb. egyre inkább a hagyományos műszakidőn kívülre szerveződnek (éjszakai, illetve non-stop üzem 24/7);

- a relatíve alacsony áruforgalom mellett a raktározás és a szállítás általános költségei magasak.

- a kezelési, rendelési tételek egyre kisebbek, de a kiszolgálási idő csökken,

- a szállítás, kommissiózás és tárolás digitális azonosító és nyomkövető rendszerekkel egészül ki (RFID, Vonalkód, GPS);

- a logisztikai szolgáltatók tevékenysége során egyre gyakrabban merül fel az az igény, hogy az elektronikus azonosító és nyilvántartó rendszerük kiterjesztésével folyamatossá tegyék a szállítmányok vagy raktári tételek helyzetének és pontos kísérő információinak nyilvántartását.

Az e-logisztika sajátosságai

Felmerült, hogy beszélhetünk-e e-logisztikáról, mivel ez általában valós (*real*) folyamat, ami jellemzően nem digitalizálható. Véleményem szerint a logisztikához tartozik az információáramlás, ami digitalizálható és ezzel már új hozzáadott logisztikai érték jöhet létre.

Az e-logisztikával kapcsolatban több fogalommal is találkozhatunk a szakmai irodalomban. Sokszor sajnos nincs meg pontosan a fogalom alkotója mindig, mert a hivatkozások egy-egy előadásra vagy jegyzetre utalnak. Összeállítottam és bemutatom az általam talált fogalmakat.

Mindenekelőtt tisztázni kell, hogy a logisztika általában a valós (*real*) folyamatokkal foglalkozik, vagyis a terméket az ún. „M” elvek („Megfelelő”) alapján el kell juttatni fizikailag az igénylőhöz, illetve a megrendelőhöz.

Vizsgáljuk meg a talált fogalmakat.

- „*E-logisztika* azoknak az anyagoknak, termékeknek, szolgáltatásoknak és információknak az áramlását megvalósító és irányító összefoglaló funkcióit foglalja magában, melyek hatékonyan veszik igénybe az internet és az elektronikus hálózatok adta lehetőségeket.” (Sugár, 2002.)

- Ez a fogalom az első olvasásra jónak tűnik, de a részletekben pontatlanságok vannak. A szerző külön veszi az anyagokat, a termékeket, a szolgáltatásokat. Véleményem szerint a „produkt” mint termék fogalma, ami lehet materiális és immateriális is, lefedi az anyagok és a szolgáltatások területét. A másik részben elkülöníti az internetet az elektronikus hálózatoktól. Az internet egyfajta elektronikus hálózat. (Szerintem az „e” betű jelölés éppen a digitalizált elektronikus hálózatokra utal.)

- *E-logisztika* minden olyan valós logisztikai tevékenységhez kapcsolódó információáramlás, amely a logisztikai vállalkozások, azok szerveződései (logisztikai központok, ipari parkok), a logisztikai szolgáltatásokat igénybe vevő vállalkozások között zajlik.” (Mártonffy, 2000.)

- Ebben a definícióban jó az a meglátás, hogy a valós logisztikai tevékenységekhez kapcsolódó információáramlásról szól. Itt meg kell jegyezni, hogy a digitális adatáramlásról is ide tartozik. Mint tudjuk, az információ és az adat hasonló fogalom, de más tartalommal bír. Nézetem szerint teljesen hibás, hogy a szerző csak a logisztikai vállalkozásokra (és azok szerveződésére) szűkíti le a fogalmat. A logisztika a vállalkozások egyik fő alrendszere, tehát minden igénybevevő (megrendelő), kérhet információt a szolgáltatótól és annak logisztikai részlegétől.

Bemutattam a talált fogalmak hibáit, s most az a feladat, hogy én is megfogalmazzam, hogy mit értek e-logisztika alatt. A fogalom megalkotásánál figyelembe vettem az előző fogalmak általam helyesnek tartott részeit is.

„E-logisztika minden olyan valós (real) logisztikai tevékenységhez kapcsolódó digitális termék (product) -áramlás, amely a logisztikai szolgáltatásokat nyújtó és az azt igénybe vevők között zajlik, akik hatékonyan igénybe veszik a digitális hálózatok adta lehetőségeket” (Réger, 2009).

Vizsgáljuk meg, hogy mik lehetnek ezek a digitális termékek a logisztikában. Elsőnek a főbb vállalati logisztikai funkciókat nézzük.

- *Beszerezés.* Ebben a folyamatban találkoztunk először klasszikusan az e-logisztikával, mivel ez a tevékenység szorosan kapcsolódik az e-kereskedelemhez. A beszerzés több mint vásárlás, ezért a beszerzési piackutatásoknál jelent meg először az e-börze mint beszerzési forrás. Itt volt lehetőség először az „elfekvő készletek” megjelenítésére és közzétételére. Ez sokban segítette a készletgazdálkodást. Ennek újszerű része a fuvarbörze megjelenése.

LogPortálhu
 LogCenter Híportál LogPélda Rendezvények Tudakozó Kamer Képzés MLE-Juvelog Fejmérések Könyvtár
 Paktár Fuvorbörze
 = Rólunk = Médiaszám = Regisztráció = Elérhető jelszó

A Szakma első magyar e-Terminálja

Főoldal | Hírek | Keresés

Mi az a VLK?
 LogPortál tagjai Fuvorbörze ismeretők

Rakomány megírdetése
 Jármű megírdetése
 Saját ajánlatom
 Súly TRANS letöltése

E-mail vagy Transzid: Jelszó: Bejelentkezés
 Jelszó megjegyzése **Jelszó emlékeztető**

REGISZTRÁCIÓ

Segítség van szüksége? TELEFONÁLJON: 06 80 016 909, 06 1 80 88 116

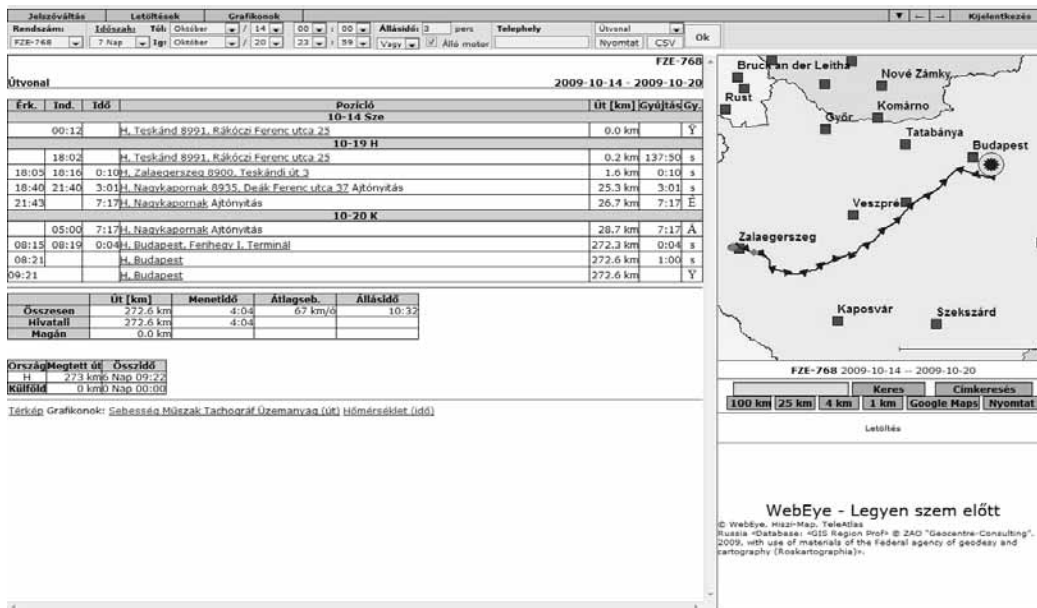
Ajánlat keresése
 Szabad rakomány honnan: Ország kiválasztása: hová: Ország kiválasztása: Felépítmény: Max. súly: Keresés
 Szabad jármű Helység vagy irányítószám: Helység vagy irányítószám

Börze Jegyzetomb | Táblázat megjelenítése

Infó	Fékekód	Lerakód	Jármű	Bejelentve	Érvényes eddig	Opciók
Szabad rakomány Férek.: 20.10.09 Lerak.: 23.10.09	Szlovákia Zvolen 96098	Lengyelország Cieszyn 42-400	24.06t Ponyvás	20.10.09 Időpont: 09:45	21.10.09 Időpont: 13:44 Maradt: 27 óra36 perc	☐ Beszélgetés (hu, en, de) ☐ Részletek
Szabad rakomány Férek.: 21.10.09 Lerak.: 22.10.09	Hungaryország Szombathely 9700	Lengyelország Poznań 61-001	8t Ponyvás hossz: 13.6m	20.10.09 Időpont: 09:45	22.10.09 Időpont: 13:44 Maradt: 2 nap	☐ Beszélgetés (hu, en, de) ☐ Részletek
Szabad rakomány Férek.: 21.10.09 Lerak.: 21.10.09	Hungaryország Mezőtúr 3400	Csehország Olomouc 2 772 00	24t Ponyvás hossz: 13.6m	20.10.09 Időpont: 09:22	22.10.09 Időpont: 13:22 Maradt: 2 nap	☐ Beszélgetés (hu, en, de) ☐ Részletek
Szabad rakomány Férek.: 21.10.09 Lerak.: 21.10.09	Hungaryország Ujfehérs 4244	Lengyelország Konin 62-500	20t Ponyvás hossz: 13.6m	20.10.09 Időpont: 09:22	21.10.09 Időpont: 13:21 Maradt: 27 óra33 perc	☐ Beszélgetés (hu) ☐ Részletek
Szabad rakomány Férek.: 21.10.09 Lerak.: 21.10.09	Hungaryország Szeged 6700	Szlovákia Bratislava - Devín 841 10	24t Ponyvás hossz: 13.6m	20.10.09 Időpont: 09:21	21.10.09 Időpont: 13:18 Maradt: 27 óra20 perc	☐ Beszélgetés (hu, en) ☐ Részletek
Szabad rakomány Férek.: 20.10.09 Lerak.: 23.10.09	Hungaryország Szombathely 9700	Lengyelország Poznań 61-001	8t Ponyvás hossz: 6m	20.10.09 Időpont: 09:18	21.10.09 Időpont: 13:15 Maradt: 27 óra27 perc	☐ Beszélgetés (hu, en, de) ☐ Részletek

Forrás: <http://www.LogPortal.hu>

- **A termelés kiszolgálása.** A rugalmas igényre alapozó megrendelésre történő termelés (*pull-rendszer*) megkövetelte az értékesítési pontokról való pontos információgyűjtést az eladott, felhasznált termékek vonatkozásában. Ez a termelő vagy a beszállító által menedzselte készlet rugalmas gyártást követelt, amit csak az e-logisztika biztosíthat napjainkban.
- **Elosztás (disztribúció).** Az első lépés a megrendelő által feladott küldeményről folyamatos visszajelzést biztosítani a megrendelőnek azzal, hogy az adott időben merre jár az áruja. A logisztikai szolgáltatóknak is fontos volt tudni, hogy (közúti, vasúti) szállítmányai az adott időpontban merre járnak. Erre a GPS fejlődése nagyon jó alapot biztosított. Példaként bemutatok egy ilyen rendszeradatlapot.

Forrás: www.webeye.hu

Felhasznált irodalom

Cselényi J. – Kerepeszki I. (2003): *Model and concept of method, as well as steps of creation of a virtual logistics network for supporting small and medium sized enterprises.* Conversations at Miskolc: The Latest result on the field of material management and logistics, pp. 35–44.

Cselényi J. – Kerepeszki I. (2003): *Structural Foundation of Virtual Logistics Systems for Optimal Operation of Supply Networks.* WESIC 2003 Advanced Technologies in Manufacturing, 4th Workshop on European Scientific and Industrial Collaboration, Miskolc, pp. 195–202.

Mártonffy Atilla (2000): *Elektronikus kereskedelem.* Marketing & Management, 34. évf., 1. szám, 4–20.

Sugár Péter (2000): *Elektronikus kereskedelem EDI, e-business.* Ipari Szemle, 5. szám, 22–24.

Szegedi Zoltán – Prezenszki József (szerk.) (2003): *Logisztika-menedzsment.* Budapest, Kossuth Kiadó.

<http://www.LogPortal.hu>

<http://www.routecontrol.hu/jmkov/frame.php>

<http://www.webeye.hu>

Rétallérné Görbe Éva*

A VEZETŐ MUNKÁJA AZ E-KORSZAKBAN¹

A vezetéstudomány jeles képviselői közül sokan foglalkoztak annak a vizsgálatával, hogy mit csinálnak a vezetők a gyakorlatban. A legismertebb kutatások a felső szintű vezetők tevékenységére fókuszáltak, és az ún. megszerkesztett megfigyelés módszerének alkalmazásával pontos képet adtak a vezetői munka jellemzőiről és tartalmáról. Minden kutatási eredmény azt igazolta, hogy a sikeres vezetők idejük legnagyobb részét (70-90%) másokkal töltik, és a mással töltött idejük nagy részében rövid, kötetlen beszélgetéseket folytatnak.

Az e-világ sikeres vezetőjéről azt mondjuk, hogy kapcsolati hálózatban működik, és az információszerzés, felismerés, felhasználás és megosztás mestere. Vajon az e-korszak új eszközei milyen mértékben járulnak, járulhatnak hozzá a vezetői sikerhez? Használják, kihasználják-e az ebben rejlő lehetőségeket a mai kor vezetői? Megállapítható-e, hogy ezeknek az eszközöknek a használata megváltoztatja a vezetői munka jellegét? E kérdések meggyőző, tudományos megalapozottságú megválaszolása kiterjedt kutatások eredményeként lenne lehetséges. Jelen értekezésben egy jövőbeni kutatás gondolatindító, megalapozó, általános felvetéseire vállalkozunk.

Korszakok a vezetésben

Anélkül, hogy a vezetés történetének részleteibe bocsátkoznánk, szükségesnek tartjuk, hogy egy pragmatikus, leegyszerűsített korszakmodellen keresztül bemutassuk, hogy milyen fejlődési folyamaton keresztül jutottunk el az e-korszakig, és vajon hova tartunk, milyen korszakok következhetnek, mire kell felkészülnie a jövő vezetőinek. (És mire kell felkészítenünk oktatóként a jövő generáció vezetőit.) A korszakok áttekintését Velencei Jolán (2007) és Hankiss Elemér (2001) munkáira alapoztuk. Mindenekelőtt fontos leszögezni, hogy a korszakváltások akár többéves, évtizedes átfedésekkel történtek, történnek.

A *b-korszakot*, melynek jellemzője a birtoklás, nevezhetjük a beleszületés korszakának. E korszak vezetője beleszületett a birtokba, a hatalomba, és vezetői munkájában a birtok, a vagyon igazgatása dominált. A vezetéssel kapcsolatos gyakorlati tudás átadható formáit az empirikus tapasztalatokból leszűrt közvetlen vezetési és szervezési módszerek jelentették. A korszak végének meghatározó közgazdaságtani elmélete Adam Smith „láthatatlan kéz” doktrínája, melynek lényege, hogy a gazdaságba nem kell beavatkozni, mert akárcsak a természetben,

* *főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ *Az e-korszak fogalmát Velencei Jolán vezette be E-korszaki vezető című publikációjában (Baracska, Velencei, 2003).*

itt is működik egy önszabályozó mechanizmus. A fejlődés, egyben a vezetés tudománnyá formálódása a műszaki tudományok fejlődésével, a nagyipar kialakulásával, a munkamegosztás kiszélesedésével indult meg.

A *t-korszakot* melyet Taylor nevéhez is köthetnénk, a tervezés korszakának tartjuk. Az ipari forradalomra való válaszként létrejött nagy üzleti szervezetek, a nagyipar kifejlődése, az egyre növekvő vállalati méretek, az egyre bonyolultabb tevékenységi folyamatok elkerülhetetlenül új, egyre fejlettebb vezetési és szervezési módszereket igényeltek. A vezetői munka lényege e korszakban a pontosan körülírt, előre megtervezett, megszervezett munkafolyamatok meghatározása, melyet a munkásnak, az alkalmazottnak csak végre kell hajtani. Ezt az időszakot Richard Scott szerint a „zárt rendszeren belüli racionális cselekvés” jellemzi (Scott, 1995). A kor szelleme szerint a vezetők tudják az egyetlen helyes utat, és éppen ezért a vezetőnek hozzáértőnek kell lennie. Ebben a korszakban az irányítás, az igazgatás vezető tisztségei már megkövetelték a megfelelő képzettséget, a vezetővé válásnak szakmai feltételei voltak. Magyarországon például 1883-ban vezették be a közalkalmazottakra nézve a képesítési előírásokat és a minősítési rendszert, és a vezetői állásokba jutásnak egyik fontos feltételévé vált a felsőfokú képzettség megszerzése. Tehát a vezető számára a személyes vezetői képességek, ambíciók mellett a szak tudás, a bevált módszerek elsajátítása egyre fontosabbá vált.

A t-korszakot váltotta fel az 1980-as évektől formálódó és ma is tartó *e-korszak*, melyet digitális korszaknak vagy információs korszaknak is nevezhetünk. (Az információs társadalom kifejezés igen elterjedt fogalom erre a korszakra vonatkozóan.) A korszak vezetői koncepciója Drucker (2003: 33) megfogalmazásában így hangzik: „Az embereket nem szervezni kell, az emberek menedzselése a cél, az, hogy az egyének képességei és ismeretei növeljék a termelékenységét.”

És vajon milyen korszakok lehetségesek a jövőben? Napjainkban máris egy új korszak küszöbén állunk. Hankiss Elemér 2001-ben megjelent publikációjában már előrejelezte egy korszakváltás közeledtét, amikor prognosztizálta egy *új b-korszak, a bizonytalanság korszakának* beköszöntét. Ebben a korszakban azok a vezetők lesznek sikeresek, akik képesek reálisan felmérni a beszűkült lehetőségeket, és képesek erőt és bátorítást sugározni munkatársaik felé. (Ram Charan, 2009.) Hankiss szerint ennek a korszaknak két kimenetele lehet, átmehet egy globális anarchiába (a-korszak), illetve pozitív esetben globális szolidaritás (sz-korszak) lehet a kimenetele, amikor társadalmi szerződések kötődnek.

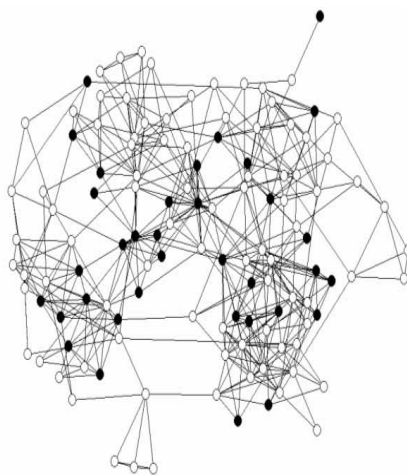
Mi jellemzi az e-korszakot?

A jelen fejezet a vezetői munka változásában szerepet játszó dimenziók mentén vizsgálja a korszak jellemzőit, választ keresve arra, hogy milyen kihívásoknak kell megfelelnie az e-korszak vezetőjének. Az *infokommunikációs technológia* segítségével az e-korszakban az *információáramlás felgyorsult*, rövid idő alatt hihetetlen mennyiségű információhoz lehet hozzájutni, és ez az információs lehetőség óriási rugalmasságot biztosít a szervezés számára. A folyamatok, szervezetek átalakíthatóak, rugalmas szervezeti struktúrák jönnek létre. Manuel Castells (2005) nyomán ezeket *hálózati vállalatoknak* nevezzük. A hálózati vállalatok együttműködésre, alkalmazkodásra képes és törekvő szervezetek, a rugalmas változtatás lehetőségével. Fukuyama a századfordulón előre vetítette, hogy „...a következő évszázadban a hierarchikus nagyvállalatot teljesen fel fogja váltani egy új szervezettípus, a hálózat.” (Fukuyama, 2000: 264.)

A skálafüggetlen hálózatok (pók nélküli skálafüggetlen hálók) lényegének megértése az e-korszak gazdasági jelenségeinek megismeréséhez is elvezet. Ezeknek a hálózatoknak a jellemzője a sok kapcsolattal rendelkező csomópontok jelenléte, vagyis nincs egy központi pont,

hanem helyette a központi szerepért egymással versengő, erősen csatolt csomópontok vannak. Az e-korszak gazdasága egy összetett hálózat, melynek pontjai a vállalatok. A hálózat növekedésével a csomópontoknak is növekedniük kell, ez magyarázza a korszakot jellemző fúziók, felvásárlások jelenségét, melyek a növekvő gazdaság természetes velejárói. (Barabási, 2008.)

A skálafüggetlen hálózatok (pók nélküli skálafüggetlen hálók) lényegének megértése az e-korszak gazdasági jelenségeinek megismeréséhez is elvezet. Ezeknek a hálózatoknak a jellemzője a sok kapcsolattal rendelkező csomópontok jelenléte, vagyis nincs egy központi pont, hanem helyette a központi szerepért egymással versengő, erősen csatolt csomópontok vannak. Az e-korszak gazdasága egy összetett hálózat, melynek pontjai a vállalatok. A hálózat növekedésével a csomópontoknak is növekedniük kell, ez magyarázza a korszakot jellemző fúziók, felvásárlások jelenségét, melyek a növekvő gazdaság természetes velejárói. (Barabási, 2008.)

A hálózathoz való tartozás előnyei az összeköttetések számával exponenciálisan növekednek, míg költségei csak lineárisan. Egy hálózatban egy kapcsolat kiépítésével automatikusan hozzájuthatunk az így elért csomópontnak a kapcsolataihoz is, míg ha nincs ez a hálózat, minden egyes elérni kívánt csomóponthoz magunknak kell kiépíteni a kapcsolatot. A háló szempontjából irreleváns szervezetek, helyek, emberek kizáródnak a hálóban zajló áramlásból, hátrányuk hatványozottan növekszik. A multinacionális vállalatok sűrűn bele vannak szöve az üzleti hálóba, mintegy hálózatok a hálózatban, ahol a háló logikája erősebb, mint bármelyik szereplő. (Castells, 2006.)

Az e-korszakban a *szakismeret gyors elavulása* is meghatározó tényező. A kész tudás csak rövid ideig érték, éppen ezért ún. *tudásmunkásokra* van szükség, akik az új tudás létrehozói. Ők azok, akik képesek eligazodni a korszakra jellemző információözönben, képesek az információkat követni, kiszűrni a lényegeseket, és ezeket képesek beépíteni a meglévő tudásukba. A t-korszakkal ellentétben már nemcsak a vezetők tudják az egyetlen helyes utat, hanem egyre több a kompetens, döntésképes munkavállaló. Ezek a munkavállalók hatáskör-kijelöléssel és felelősségvállalással döntéshozóvá válhatnak, akik a saját területükön autonóm munkavállalóként, közvetlen vezetői irányítás nélkül képesek dolgozni. Castells kutatásai szerint az OECD-országokban az alkalmazottak 1/3-a a tudásgenerálók kategóriájába tartozik. A tudásmunkások vezetése új kihívások elé állítja az e-korszak vezetőjét, hiszen ezeknek a munkavállalóknak a megszerzése, megtartása kulcskérdés lehet a sikeres vállalatvezetésben. Ezek a munkavállalók már nem „holmi kis fogaskerekek egy hatalmas gépezetben” (Fukuyama, 1996), akiket gond nélkül kicserélhetünk, ha probléma adódik.

Ugyancsak a korszak jellemzője a *tudásmegosztás*, annak a bizalomra épülő szemléletnek az elterjedése, hogy a tudás megosztásával nem veszítünk. A hálózati együttműködés, mely elősegíti az egyedül elérhetetlen állapotok közös elérését, e szemlélet nélkül nem megvalósítható. A szervezeteken belül és kívül működő informális hálózatoknak a tudásmegosztásban jelentős szerepük van. A formális összeköttetések a hagyományos, szabályozáson, közvetlen irányításon alapuló szervezetekben megfelelő háttérrel biztosítanak a jól strukturált, szervezett munkafolyamatok megvalósításához, a világos, jól elhatárolt munkafeladatok elvégzéséhez. De, ahogy ezt már az előzőekben megállapítottuk, az új feltételek és körülmények között ez már nem elég, az emberek menedzselése, az egyéni képességek kibontakozása, az együttműködés ösztönzése a cél, és ehhez szükséges egy jól működő informális kapcsolatháló működtetése.

Rövid összegzésként elmondható, hogy az e-korszakban a versenyképesség feltétele a rugalmasság, mely a gyors változások és a bizonytalanság kezeléséhez szükséges. Vezetés szempontjából a legfontosabb technika a decentralizáció: a csapatmunka és az önálló döntések.

Az e-korszaki vezető munkája a gyakorlatban

Ahhoz, hogy az e-korszaki vezető munkáját jellemeznünk tudjuk, meg tudjuk állapítani, hogy miben változott (ha változott) az előző korszakhoz képest, kell, hogy legyen egy viszonyítási alapunk. De mindeneke előtt fontos tisztázni, hogy mit is értünk pontosan a vezetői munkán a gyakorlatban. Carlson, Mintzberg majd később Kotter újszerű megközelítésbe helyezték e problémakört, amikor feltették azt a kérdést, hogy: *Mi a vezető munkája?* és a figyelmüket a vezető mindennapos tevékenységeire irányították. Mintzberg a vezetői munkát tevékenységelemek sorozatának tekintette, és osztályozta a tevékenységeket.²

Tanulmányunkban ezt a modellt fogadjuk el kiindulási alapként. Röviddel a II. világháború után Sune Carlson készített egy tanulmányt, melyben kilenc vezérigazgató munkáját követte nyomon és azt, hogy miként töltik idejüket. Két érdekes elemet emelünk ki ezek eredményeiből: a vezetők ritkán töltöttek 10 percnél hosszabb időt egyedül, és a cégen kívüli tevékenység idejüknek közel felét tette ki. Carlson megfigyeléseit Mintzberg kutatásai is igazolták. Az 1970-es évek elején öt vezetőt figyelt meg, mindegyiket egy héten keresztül és feljegyezte tevékenységüket, majd osztályozta és elemezte ezeket. Kurke és Aldrich 1983-ban majd Kovács Sándor 1989-ben hasonló vizsgálattal megerősítették Mintzberg eredményeit. Ezeknek a vizsgálatoknak az eredménye tehát képet ad arról, hogy hogy nézett ki a vezetők munkája közvetlenül az e-korszak előtt.

Az 1. táblázatban a vizsgálat néhány elemét emeltük ki:

² Később ezekre alapozva vezette le a vezetői szerepeket.

1. táblázat

Vezetői munkaidőtérkép Mintzberg, Kurke és Aldrich, valamint Kovács Sándor kutatásai alapján

Felső vezetői munkaidőtérkép			
	Mintzberg(1973)	Kurke, Aldrich(83)	Kovács(85)
Hány tevékenységet végez naponta	22	34	27
Telefonhívások naponta	5	10	7-8
Verb. komm. fordított idő aránya a teljes munkaidőben (%)	75	71	80-86
Ebből belső kapcsolatok	48	50	60
Íróasztali munkára fordított időarány a teljes munkaidőben (%)	25	29	14-20
HETI ÖSSZMUNKAI DŐ	-	44	48-67

Forrás: Bakacsi Gyula, Vezetés-szervezés, Aula

Az adatok tanulsága szerint a vezetők nagy mennyiségű munkát végeznek, feszített tempóban; sok üggyel foglalkoznak naponta; tevékenységüket a sokféleség, széttöredezettség, rövidség jellemzi; előnyben részesítik az aktuális, speciális és ad hoc témákat. A vezetők időbeosztása gyakran mások kezdeményezéseinek megfelelően alakul, idejük 70-90%-át másokkal töltik, rövid beszélgetéseket folytatnak, sokat kérdeznak. Munkájukban a szóbeli kommunikáció magas aránya dominál. A kötelezettségek túlsúlya ellenére képesek saját elképzeléseik szerint irányítani az ügyeket.

Mivel az e-korszak kezdetét a nyolcvanas évek végére tehetjük, ezért ezeknek a kutatásoknak az eredményeit tekinthetjük viszonyítási pontnak, összehasonlítási alapnak amikor az e-korszak vezetőjének munkáját vizsgáljuk a gyakorlatban.

2009-ben öt középvezető tevékenységéről készítettünk munkaidőtérképet, egy hétig tartó megszerkesztett megfigyeléssel.³ A vizsgálatba bevont vezetők közül hárman egy indiai tulajdonú multinacionális cég vezetői; egy vezető egy japán tulajdonú multinacionális cég vezetője, egyikük pedig egy magyar közepes méretű vállalat vezetője. A vizsgálat adatai tájékoztató jellegűek, egy jövőbeni kutatáshoz szolgálhatnak támpontul. A 2. táblázatban a vizsgálat összesített eredményei láthatók.

³ A vizsgálat elvégzésében az ÁVF GM-szakos hallgatói voltak segítségünkre, akiknek alapos, precíz munkáját ezúton is köszönjük.

2. táblázat

Középvezetői munkaidőterkép (2009)

Középvezetői munkaidőterkép 2009	
Hány típusú tevékenységet végez naponta	10
Hány telefonhívást bonyolít	25
Hány e-mailt olvas	58
Hány e-mailt válaszol meg	35
intranet/internet	16/19
Írásos kommunikációra fordított idő	39 min
Verbális kommunikációra fordított idő (a teljes munkaidő 68%-a)	399 min
belső /külső kapcsolatokra	224/175 min
HETI ÖSSZMUNKAI DŐ/h	45
Forrás: saját vizsgálat, megszerkesztett megfigyeléssel	

A vizsgálat során azt is igyekeztünk kideríteni, hogy milyen e-korszaki eszközöket, infokommunikációs technikákat használnak a vezetők napi munkájuk során.

A vizsgálatba bevont vezetők a következő eszközök, technikák rutinos használói, felhasználói:

- Számítógépes eszközök – hardware, software
- VIR – vezetői információs rendszer
- mobiltelefon
- telekonferencia
- videokonferencia
- internet
- intranet
- belső zárláncú televízió
- Skype
- Messenger
- Blackberry

A vizsgálat során nyert adatok nem szolgáltatnak kellő alapot következtetések levonására, de kellő óvatossággal az kijelenthető, hogy a vezetői munka jellemzői hasonlatosságot mutatnak az összehasonlítási alapként szolgáló vizsgálatok által megállapított jellemzőkkel. A verbális kommunikáció dominanciája ma is megállapítható. Úgy tűnik, hogy noha az előző korszakhoz képest a vezető számos egyéb forrás és eszköz révén tud naprakész információhoz jutni, mégis a személyközi kommunikáció továbbra is a legfontosabb a munkájában. Az e-kommunikációból sok haszna lehet a vezetőknek, de nem helyettesítheti az ún. *face to face* beszélgetéseket, ahol a „sorok között” kell olvasni, ahol a nonverbális jelek vétele és értelmezése

többet elárul minden szónál. Az infokommunikációs technikák, eszközök megkönnyítik a vezető munkáját, ugyanakkor veszélyt is jelentenek, mert ha a vezető magánélete védelmében nem tesz korlátozó intézkedéseket, teljes mértékben „rátelepednek” az életére. Mindig és mindenhol elérhetővé teszik, és az információk, hírek mindig és mindenhol utoléri. Az általunk vizsgált vezetők is elérhetőek telefonon partnereik és munkatársaik számára a nap 24 órájában, és a számukra küldött e-maileket is olvassák (és ha szükséges, megválaszolják) otthon és üzleti útjaik során is.

Mi lehet az e-korszaki vezető sikerének titka?

Az értekezés záró részében kísérletet teszünk arra, hogy áttekintsük azokat a tényezőket, melyek a vezetővel szembeni eddigi elvárásokon túl szükségesek az e-korszaki vezető sikeréhez. A tanulmány elején leszögeztük, hogy az e-korszak gazdasága egy összetett hálózat, melynek pontjai a vállalatok. A vállalatok emberekből állnak, és közöttük is kiépülnek a hálózatok. Azt is megállapítottuk, Castells munkájára alapozva, hogy a hálózathoz való tartozás előnyei az összeköttetések számával exponenciálisan növekednek. A hálózatok erős és gyenge összeköttetésekből állnak. Az erős kapcsolattal összekötött emberek azonos körökben mozognak, ugyanahhoz az információhoz jutnak hozzá. A hálózati emberek gyenge kapcsolataikon keresztül jutnak új információ, új tudás birtokába. Granovetter (hivatkozik rá Barabási, 2008) „A gyenge kapcsolatok ereje” című munkájában azokat az embereket, akik kiterjedt kapcsolatokkal, köztük sok gyenge kapcsolattal rendelkeznek „összekötőknek” nevezi. Ezek az emberek a legtöbb hálózatban meghatározóak. *Az e-korszak sikeres vezetőjének ilyen összekötőnek kell lennie. A globális hálók csomópontjaiban kell lennie*, hogy új információ, tudás birtokába juthasson.

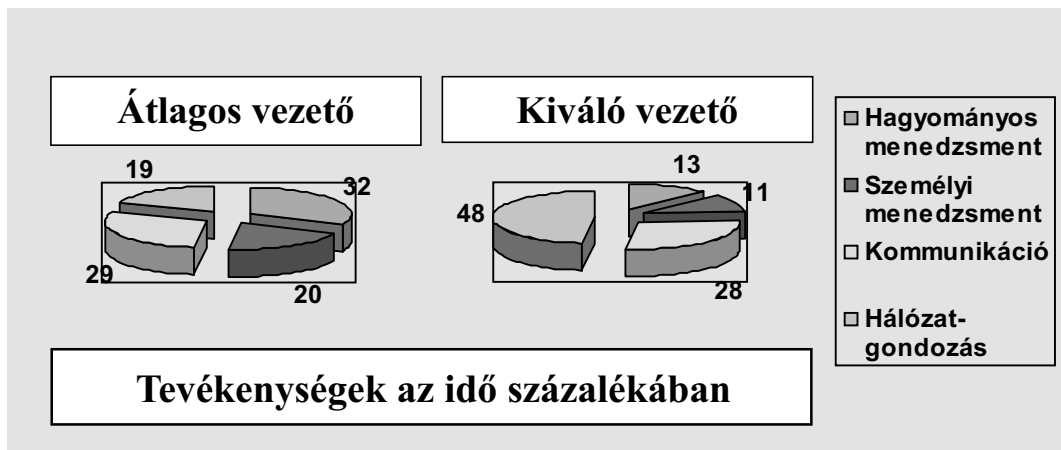
Az is meghatározó, hogy a megszerzett információkat képes legyen integrálni, egységbe foglalni. A sikeres vezetők saját szervezetükben is *katalizálják a hálózatok kialakítását*. „...A kiterjedt informális kapcsolatrendszerek annyira nélkülözhetetlenek, hogy ha nem léteznek, akkor létrehozásukat a vezetői ténykedés kezdeti szakaszának első számú feladatává kell tenni.” (Kotter, 1999: 15.) A hálózatépítés vezetői képessége az információ akadálymentes áramlásának megteremtésében és a hálózati összeköttetések kialakításának felszabadításában nyilvánul meg. Ezek az informális hálók teszik lehetővé a tudásmegosztást, melyek nélkülözhetetlenek a sikeres vállalati működéshez, és amelyek a tudásmunkásokat, a döntésképes munkavállalókat döntéshozóvá tehetik.

Michael Doberer, a McKinsey tanácsadója doktori disszertációjában egy 622 fős vezetői mintán végzett kutatási eredményeire alapozva ismerteti az átlagos menedzser és a sikeres menedzser időbeosztására vonatkozó adatokat.⁴ A következő ábrán látható, hogy a hálózatgondozásra fordított idő különbsége milyen meghatározó a két kategória esetében.

⁴ <http://www.format.at/articles> 2009. október. 21.

1. ábra

Tevékenységek az idő százalékában

És végül a vezetőnek a tekintélyelvű vezetés gyakorlása helyett *coach-szerepet* kell betöltenie és a *munkatársak önkezdeményezését kell segítenie*. Létre kell hoznia egy dinamikus munkakörnyezetet, melyben az informális kapcsolatok jól működnek és a tudásmunkások eredményes csoportokban dolgozhatnak. A vezetőknek abból kell tehát kiindulniuk, hogy az autonóm, önálló cselekvésre, döntésre képessé tett és felhatalmazott dolgozókat másképp kell vezetniük, mint ahogy az korábban történt. (Szücs, 2009.)

Felhasznált irodalom

Barabási-Albert László (2008): *Behálózva*. Budapest, Helikon.

Baracska Zoltán – Velencei Jolán (2003): *E-korszaki vezető*. In: Kövesi János (szerk.): *Műszaki vezető*. Verlag Dashofer.

Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat.

Castells, Manuel (2006): *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat.

Drucker, P.(2000): *21. századi kihívások a vállalat irányításában*. Budapest, HVG Könyvek.

Fukuyama, Francis (1996): *Bizalom*. Budapest, Európa.

Hankiss Elemér (2001): *2001. szeptember 11.: fordulópont?* Magyar Gallup Intézet.

Kotter, John P. (1999): *Mit csinálnak a vezetők valójában?* Harvard Business Manager, I. évf., 2. sz., 8–16.

Ram Charan (2009): *Vezetés egy bizonytalan korban*. Budapest, HVG Könyvek.

Richard Scott (1995): *Institutions and Organizations*. London, Sage Publications.

Szűcs Pál (2009): *Vezetői szerepek és bizalom a hálózatokra épülő gazdaságban*.
Vezetéstudomány, XL. évf., 7–8. sz., 49–55.

Velencei Jolán (2007): *Az üzleti döntéshozó tudásmegosztása az e-korszakban* (Doktori értekezés). Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem.

A TUDÁSMEGOSZTÁS NÉHÁNY ÚJ SAJÁTOSSÁGA AZ E-VILÁGBAN: NYILVÁNOSSÁG ÉS SZEMÉLYESSÉG

Bevezetés

A tudásmegosztás napjaink egyik kulcsszava. Az internet elterjedése tette lehetővé, hogy nagy tömegű információ nagy tömegek számára elérhetővé váljon. Az utóbbi idők fejleménye, hogy a közzététel, a hozzáférhetővé tétel lehetősége és gyakorlata is tömegessé vált, beépült a felhasználók *mindennapi életébe*. Legyen szó a *tudomány* területén felfedezett eredmények közzétételéről, a *gazdaság* új hálózati fejleményeiről, a számtalan blogban „világgá kürtölt” véleményekről, magánéleti problémákról, a lényeg közös: egyre több információt, ismeretet, tudást osztanak meg egymással, a világgal. A tudomány fejlődése számára ez egyrészt azt jelenti, hogy az – egyébként is publikálásra szánt – kutatási eredmények mindenki számára egyre könnyebben elérhetőkké válnak. (Rosengren, 2008.) Másrészt ezen az alapon a tudományos együttműködés minőségileg új formái jönnek létre. A gazdaságban a tartós versenyelőny egyre kevésbé múlik a természeti erőforrások szűkösségén, vagy a technikai felkészültségen, viszont egyre nagyobb jelentőséggel bír az intellektuális tőke. Éppen ezért az üzleti életben a szervezetek rendkívül sok energiát fektetnek be a tudás és az információmegosztás hálózatának kiépítésébe.

Írásunk az információ- és tudásmegosztás egy sajátos területével, a közösségi oldalak, blogok néhány új sajátosságával foglalkozik. Példáinkat is sajátos területről hozzuk: a gyász- és haláltémájú blogok, illetve közösségi oldalak – virtuális temetők – kapcsán fogalmazunk meg gondolatokat az intimitás és a nyilvánosság, a tömeges elérhetőség kapcsolatáról.¹ Közelebb szeretnénk kerülni a posztmodern világ eme új és szokatlanak tűnő jelenségeihez, amelyeket a világháló kiépülése és mindennaposává válása tett lehetővé.²

* *adjunktus, PhD hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola*

¹ *Köszönettel tartozom Ferdinandy Nóra hospice-gyógytornásznak, aki munkájával és ötleteivel segítette az esettanulmányok valós feltárásában.*

² *Dolgozatom kapcsolódik a PTE Kommunikációs Doktori Iskola keretén belül választott kutatási témámhoz, amelynek egyik iránya a hospice-mozgalom elemzése.*

Nyilvánosság és intimitás

A nyilvánosságnak az információs kor előtti értelmezése szemben állt a privát szféra fogalmával, méginkább az azon belül értelmezhető intimitással. Habermas ismert megközelítése szerint a polgári nyilvánosságot „a közönséggé összegyűlt magánszemélyek világaként foghatjuk fel” (Habermas, 1993). A nyilvánosság fogalma mögött még ma is a polgárok okos gyülekezetének képe tűnik föl, akik az őket érintő közügyekről szabadon vitáznak. Ezzel az értelmezéssel az intimitás nem fér össze. Az intimitás bizalmasságot, meghittséget jelent, őszinte feltárulkozást, két ember között – magától értetődően a nyilvánosság kizárásával. Ha azonban a világháló nyilvánosságát a szó igazi értelmében is valódi nyilvánosságnak gondoljuk, akkor ezt a fogalmat tágabban – bár talán kevésbé fennköltten – kell definiálnunk. Az internet nyilvánossága nemcsak a *szabad hozzáférést* jelenti – ez a mozzanat a korábbi értelmezésnek is szerve és lényegi része –, hanem a *hozzáférhetővé tétel szabadságát is*. A *kettőt egyszerre, a hozzáférés és a hozzáférhetővé tétel* tömeges lehetőségét jelenti, és ezt sem jogszabályok, sem technikai nehézségek, sem az informatikai képzettség hiányosságai nem korlátoznak. Továbbá a világháló „társadalmá” egyáltalán nem csak az őket érdeklő közügyeket beszéli meg szabadon, hanem benne egészen személyes és meghitt témákról folynak a diskurzusok.

A világháló nyilvánossága sokban különbözik a korábbi idők nyilvánosságától, bár vannak közöttük a hasonlóságok is.

- Az egyik legfontosabb a nyilvánosságban való aktív és passzív részvétel különbsége. Vagyis nem létezett egyenlő interaktivitás a közlő és a befogadó-hozzászóló között. Az interaktivitás egyenlőtlensége – többek által kritizált módon – Habermas elméletében sem szerepel. A tudást, érzelmeket megosztók, az írók, költők, szakírók, újságírók, egyéb művészek egy *elkülönült kisebbségi csoportot* alkotnak. Ők azok, akik közlést tesznek, a társadalom nagyobbik része, pedig befogadja az információt. A kisebb, „felkent” csoport a „termelő”, a közönség a „fogyasztó”. A világháló jellegzetes tendenciája ezen elkülönültségnek az elmosódása, eltűnése. A „passzív” nagyközönség egyedei az információs kor előtt csak partikulárisan, kivételképpen nyilvánulhattak meg, tehettek közzé intim tartalmakat, olyan formákban, mint például az olvasói levelek, „szív küldi szívnek”-üzenetek, apróhirdetések, ezen belül társkeresés, gyászjelentés, köszönet a részvétnyilvánításokért. Ezek tartalmukban sem valódi intimitások, csupán *standardizáltan személyes információk* közzétételét jelentik
- *Intim témák* szerepeltek a modern nyilvánosság korábbi korszakaiban is, hiszen az *irodalomnak* – ami már, Goethe kifejezésével, *világirodalom*, nyilvánossága pedig *globalizált* nyilvánosság – éppen ez az egyik fő jellegzetessége. A költők egészen személyes és intim problémákról számoltak és számolnak be. De ezek a művek *fennkölt* és *nem-személyes* intimitásról szólnak. A levélregény műfaja, vagy a népdalok szerelmi kesergései ennek a *nem-személyes intimitásnak a nyilvánosságát* jelenti.

Az internet azonban – legalábbis elvileg – *mindenkinek* biztosítja, hogy személyes élményeit, gondolatait a világháló közönsége számára *elérhetővé tegye*. A *digital divide* (Szekfü, 2007) problémája ellenére ez egy globális lehetőség, meglehetősen nagy tömegek számára. Multimédia-dokumentumok publikálása (azaz weblapok készítése) mára technikailag rendkívül egyszerűvé vált. A weblap házilag gyorsan előállítható, a hozzávalók is nagyrészt készen állnak, és éppen a világhálóról tölthetők le, de a fotók, filmek készítése sem gond, és az esztétikai megformáláshoz is rendelkezésre állnak az eszközök. A világháló polgára azt ír a honlapjára, azt a képet, felvételt tölti föl a különböző file-megosztó rendszerekre, közösségi oldalakra, ami csak tetszik neki. A privát, jelentős részben *intim* tartalmak tömeges megjelenése a világhálón nagy

horderejű változás. Amatőrök teszik közzé saját nemi intimitásaikat³, írnak terhességről, napi ügyekről, útinaplókról, betegségről, drogos emberek vallomásairól, gyászról. Nap mint nap olvashatunk érdekes vagy teljesen érdektelen személyes feljegyzéseket. Megjelentek a gyászolók közösségi portáljai is, a virtuális temetők.

A halál intimitása

A halál a premodern korokban meghitt és nyilvános volt egyszerre. A halál nem volt nagy dráma, nem szép és nem csúnya, hanem megszokott, elfogadott és természetes. A mai modern halál, *tiltott halál*, rejtegetni való. (Aries Philippe, 1987.) A halál kudarc, az orvos és a haldokló kudarcra egyidejűleg, amit a hozzátartozók is szégyellnek.

A *halál intimitása* a premodern korban a *meghittséget* jelentette, a modern korban viszont azt, hogy a halál *bizalmas* természetű, kellemetlen *magánügy*, amely a haldokló legszűkebb környezetére, még inkább csak magára a haldoklóra tartozik. A haldokló magányos. Örkény *Rózsakiállítás* című kisregényében egy filmrendező próbálja meg ezt az elszigeteltséget megörökíteni, hogy aztán – már a haldokló halála után – nyilvánosságra hozza. Az egyik szereplő, egy sokat megélt idősebb író azt mondja a fiatal lelkes rendezőnek: „A múltkor azt mondtad, amire készülsz, egyszerre költészet, tudomány, filozófia. Hát ez humbug, barátocskám. Először is, mert rögtönzöten és rondán halunk meg, a költészet viszont szépség és kompozíció. Másodsor: egy egyszeri esemény még nem filozófia, csak az, ami belőle általánosítható. Tehát ez sem stimmel.” Rögtönzöten és rondán. A „régiek” nem rögtönzöten és nem csúnyán haltak meg. A „régiek” felkészülten várták, mert elfogadták a halált, tehát nem „rögtönzöten és rondán” távoztak el a földi életből.

A mai kor nem volt képes megoldani ezt a problémát. Úgy tűnik, az internet nyilvánossága sem javított még eddig a helyzeten, bár valóban sajtóságos lehetőséget kínál a halál rejtelmének feldolgozására. A művészet, a hagyományos műalkotások nyilvánossága talán befolyásolhatja a közgondolkodást. Dettre Gábor *Halott lepke száll tova* című filmjében egy haldokló végnapjairól forgatott dokumentumnaplót. A film a haldokló hétköznapi szenvedéseinek bemutatásán túl filozófiai magyarázatot is megpróbál adni a szép halálhoz. A film a természetes és méltóságteli halált magasabb szintre emeli.

Az internet, ha valamiben segítséget nyújthat, és láthatóan nyújt is, az inkább a gyász, és a veszteség feldolgozása a világháló nyilvánosságának segítségével, internetes napló, blog formájú emlékezés, speciális közösségi oldalak, virtuális emlékéllítés révén. Itt egy *hagyományos* lelki tartalom jelenik meg új formában. A nyilvánosság, azaz a veszteség és a gyász megosztása a hozzátartozókkal, hagyományos módja a veszteség és a fájdalom feldolgozásának. Ma is, és régebbi korokban még inkább, amikor a halál és a születés egyenrangúan voltak a közösségi lét szerves részei.

A blogírók pszichológiája

Az „információt megosztók” egy jellegzetes csoportjáról, a bloggerekéről (digitális naplóírókról) egyre több elemzés készül. Egy 2005-ös kutatásban Bújdosó Bori internetpszichológus szociológiai és pszichológiai felmérést végzett a magyarországi „bloggertársadalom” körében (Bújdosó, 2005).

³ Külön elemzést érdemelne a szexuális és pornográf tartalmak szerepe, jelenősége, arányai a világhálón, különös tekintettel arra, hogy az internet – kis túlzással – szex és pornó által hordozott reklámokból él.

Közel 800 bloggert kérdeztek meg online kérdőíves módszerrel. A válaszolók (kb. 40%) közül, személyes jelentkezés alapján 14 bloggerrel készítettek félig strukturált mélyinterjút. A kérdőívben a szerzők a szociodemográfiai mutatókon és az internetezési szokásokon kívül a bloggásra vonatkozó kérdésekre adott válaszokat értékelték ki. Alkalmazták még az EPQ (*Eysenck Personality Questionnaire*) extravertió skáláját, melynek eredményeivel jelen írásban nem szeretnénk részletesen foglalkozni.

A következőkben felidézzük a kutatás néhány, számunkra különösen fontos eredményét. Az alábbi táblázat azt mutatja be, hogy milyen általános témakörökről írnak a megkérdezett bloggerek.

1. táblázat

A blog gyakori témái	Válaszok (minta%)
Munka, szakma	41%
Hobbi	52%
Család (szülők, testvérek)	30%
Barátok	51%
Párkapcsolat	52%
Érdekes hírek	43%
Hétköznapi személyes élmények	83%
Egyéb	24%

Forrás: (Bujdosó, 2005)

Az egyéb kategória tartalmára vonatkozóan a megkérdezettek legtöbbször a „gondolataim” választ adták.

A szerzők a válaszokat kielemezve megállapították azt is, hogy a személyes (társas kapcsolatok, család, barát) témájú blogok nem választhatók el élesen a személytelen (munka, hobbi, hírek) tematikájú blogoktól. A kérdőív eredményeiből kiviláglott, hogy Magyarországon a bloggolásnak két fő típusa terjedt el, a személyes hangvételű *naplóblog* és a *tematikus, illetve szakblog*. Az előzőnél az író első sorban személyes élményekről, gondolatairól, érzelmeiről ír, az utóbbinál – ami jóval ritkább – a blogger a szakmájához vagy hobbijához kapcsolódó érdekességeket közli, és az írás általában nem tartalmaz személyes információkat. Bujdosó Bori egy 2002-ben végzett kísérletre hivatkozva érdekes összefüggésekről ír a bloggolóknak különböző csoportjai és személyiségtípusok között. (Y. Amichai-Hamburger, 2002) A kísérletben összehasonlították a „valós én” chaten történő megjelenítését extrovertált és introvertált személyek esetében. Az extrovertált személyek a valós énjüket inkább a hagyományos társas életben való-sították meg, míg az introvertált személyek inkább a virtuális közegben jelenítették meg a társas interakciót.

Három honlap

A következő bekezdésben három különleges és egyedi honlapot veszünk közelebről szemügyre.

„A kisfiam is angyal lett”

Ágnes, fiatal, 30-as, férjezett asszony. Kérdésünkre elmondta, hogy 2006 óta ír blogot, miután rájött, hogy írásvágyát már nem elégíti ki az egyszerű naplórás. Véleménye szerint nem tartozik igazán a blogos társadalomhoz. Honlapjának első mondata így hangzik:

„Olyan sok dolgot mondhatnék magamról, de azt hiszem, nem tudnám úgy tenni, hogy ne ismétljem magam. Ha kíváncsi vagy rám, nézd meg a honlapomat, egészen sok dolgot megtudhatsz rólam! Itt van mindjárt pár fotó rólam és a családomról, kezdetnek! :)” A kezdőlapon található az archívum is, ahol a régi beírásokat és az olvasói reakciókat is meg lehet nézni. Több témájú blogot is vezet, hobbijairól, művészi és segítő tevékenységeiről, az egyik azonban különleges és megrázó. Ez a „Másállapot” blogja. Ezt a blogot a honlapon a következő szöveg vezeti be: „... Van azonban az angyalokkal egy szomorúbb, de kézzelfoghatóbb kapcsolatom is. A kisfiam is angyal lett. Kilenc hónapot töltött ezen a világon, ennek minden pillanatát velem, bennem. Mire megszületett, már nem élt. Ha szeretnéd tudni, hogy lehet ezt a fájdalmat túlélni, olvass tovább *ITT!*” A terhesség kilencedik hónapjának végén, 2008 nyarán, a gyermek nyakára rátekeredett a köldökszinór, ezért halt meg. A „Másállapot” kezdőlapján az írásai mellett ott található az urna nagyméretű fényképe is.

Ágnes attól a pillanattól kezdve, hogy megtudta, hogy állapotos, egészen a gyermeke elvesztéséig, majd a temetés, és az azt követő gyászév ideje alatt folyamatosan vezette naplószerűen a blogját. Később ez a hétköznapi napló változott át egy nyilvános kondoleáló és gyászsegítő helyé. Kezdetben nem volt olvasói reakció, azonban, amint egyszer az „Anya gyermek nélkül” címűt naplóbeírást közzétette, hirtelen megnőtt a blog látogatottsága. Ettől kezdve folyamatosra vált a kapcsolat az író és olvasói között. Azt mondja, a gyermek elvesztésekor terápiás céllal írt tovább. Szüksége volt az emberek szeretetére, bátorítására. Számtalan visszajelzést kapott, ami az élet további elviselésére rengeteg energiát adott neki.

Az olvasók létrehoztak Ákosnak, az elhunyt babának egy virtuális temetőt. Az édesanyának ez kezdetben nagyon jól esett és örült, hogy sokan gyújtottak virtuális gyertyát meg nem született kisfiának. Azonban 2-3 hét múlva úgy érezte, hogy le kell erről szakadnia, mert így nehezebb lesz elengedni a babát. Elmondta, hogy ismer olyan szülőket, akik évek óta naponta gyűjtanak gyertyát saját és mások meghalt gyermekeiért. Ezért fordulhatott elő, hogy amikor ő már nem „látogatta” a temetőt, sokan elítélték őt az „érzéketlensége” miatt.

Lola

Lola 14 éves volt, amikor hosszú és igen súlyos daganatos betegség következtében 2008 tavaszán otthonában, szülei és testvérei körében meghalt. Szülei, ikertestvére, nővére és öccse az utolsó pillanatig szeretetben, békességben és nyugalomban ápolták. A szülők a kislány halála után Lola számára készítettek egy egészen különleges honlapot. Eredetileg csupán azzal a céllal, hogy ne kelljen mindenkit felkutatni és külön értesíteni, gyászjelentést küldeni, de nagyon fontos volt nekik, hogy mindenki, aki szerette és ismerte Lolát, el tudjon jönni a búcsúztatóra, ezért az időpontot is a honlapon tették közzé.

A honlap egyszerű, és mégis megrendítő. A temetés után már más funkciója nincs, mint hogy lehetőséget ad a hozzászólásoknak. A Loláról készített utolsó fénykép adja a különlegességét, amit közvetlenül a halál után készítettek a szülők a kislányról. A művészi fénykép megindító, de nem riasztó. A kislány szép arcával fekszik a halottas ágyon, körülötte minden virággal beborítva. A lap alján még egy régebbi kép Loláról, a mosolygós, életvidám tizenévesről.

A szülők hangsúlyozták, hogy a vendégkönyv nem Loláé, hanem az élőké. A virtuális vendégkönyvbe be lehet írni gondolatokat, részvétnyilvánítást, érzéseket. A szülők elmondták, hogy az édesanya még másfél év elteltével is nagyon ritkán megnézi a beírásokat, de már azon is gondolkodtak, hogy megszüntetik a honlapot. Most még nem képesek erre, de a gyász feldolgozására már új módszerek is vannak. Heti egyszer – keddenként este – „Lola-estet” tartanak, gyertyát gyújtanak, beszélgetnek három másik gyermekükkel a testvérükről.

Az interjú során megkérdeztük, hogy a szülők ismerik-e a virtuális temetők által nyújtott megemlékezési lehetőségeket. Egyikük sem hallott még az ilyenfajta temetkezésről.

Virtuális temető

A világháló elterjedésével megnyíló új lehetőségek közül a virtuális temetők érdemelnek kiemelt figyelmet. A temetkezési szokások a történelemben folyamatosan változtak, együtt azazal, ahogyan változott az élőknek a halottakhoz való viszonya. Az elhunytak nyugalomba helyezését, a gyászolók fájdalmának kinyilvánítását befolyásolta az adott ország és a terület kultúrája és a hagyományai. (Hegedűs, 2006.)

Játszani, vetélkedni, ismerkedni, háborúzni, vagy akár virtuális állatkákat felnevelni eddig is lehetett az interneten, a posztmodern világban most már mód van arra, hogy szereteteinknek a világhálón is síremléket állíthassunk, hogy virtuálisan is eltemethessük. A sírt igen egyszerű meglátogatni, csak a számítógépet kell hozzá bekapcsolni. Amennyiben fizet a gyászoló, a virág sosem hervad el, a gyertyát azonban mindig újra és újra meg kell gyújtani, biztosítva ezzel a fájdalom kinyilvánítását, ami a gyász feldolgozásához szükséges. A szolgáltatást nyújtók azt is megígérik, hogy fizetség ellenében a virtuális sírhely több nemzedéken keresztül változatlanul fennmarad. A wikipédia szerint az első temető a világhálón az 1990-es években nyílt meg az Egyesült Államokban. Magyarországon a 2000-es évektől kezdett elterjedni ez a fajta temetkezés, azonban a hagyományos formát a változás nem érintette. A freeaudit.hu honlap a magyar honlapok – több mint 7 éve működő – ingyenes, szabványos webaudit (a magyar nyelvű internetes oldalakat statisztikai módszerekkel mérő) rendszere. Az aktív regisztrált ügyfelek között található a „Virtuális temetőre” vonatkozó adatok, melyek azt mutatják, hogy 2006 és 2009 között a virtuális temető látogatottsága majdnem kétszeresére nőtt (<http://freeaudit.hu>, 2009). Az értekezésben nincs mód arra, hogy részletezzük az összes magyarországi virtuális kegyhely, sírhely, emlékhely weblapját, így – vállalva az önkényességet – kiemeltünk egyet a sok honlap közül. A honlap (<http://sirkert.virtualisan.net>) a következő gondolatokkal kezdődik:

„Lehet, hogy meglepő számodra, hogy ilyen weboldal is létrejött, de erre is szükség van a mai kegyetlen világban. Biztos volt már neked családtagod, bármilyen kedvenc állatkád, kedvenc tárgyad, kedvenc bármid, aki meghalt, valami oknál fogva elpusztult, végleg beadta a kulcsot. Az emléken kívül mi maradt meg belőle? Egy-két fotó vagy videó? Lehet. Most viszont itt is méltó helyre teheted az emléket ezen az oldalon. Temesd el virtuálisan, felállítva neki egy kegyhelyet, gondozd a sírját látogatásaiddal. A virtuális emlékhely regisztrációja és használata teljesen ingyenes, az ingyenességet a portál létezéséig fenntartjuk!”

Mint olvasható, ez a cybertemető ellentétben a többivel, ingyenes. Azonban pénzbeli támogatására természetesen mód van, ezenkívül reklámfelületek megvásárlására is kínálnak lehetőséget. Kiepült egy kis virtuális világ: pl. a sírokat célszerű gyakran látogatni, mert öt nap után elkezdenek gázosodni, a márvány sírkő megrepedezik, és az emlékhely ápolatlanná válik. A weblapot és a hozzászólásokat egy Admin nevű személy tartja karban és moderálja. Ő hozta létre ezt a honlapot, miután, saját tapasztalatait felhasználva úgy érezte, igény lehet egy ilyen jellegű, virtuális kegyhelyre is. Szintén ő az, aki az elhanyagolt „sírokat” ápolja, rendbe teszi, és amennyiben hosszú ideig nem gondozza senki a kegyhelyet, leveszi a listáról. A blogkommentekre is ő válaszol. Regisztrációt követően mindenki hozzászólhat nyilvánosan a fóru-

mon keresztül. A honlapon 1350 regisztrált tag található, a napi maximális látogatók száma 1697 fő volt.

A virtuális temetők ezen túl egy szokatlan lehetőséget is kínálnak: állatokat, tárgyakat, sőt fogalmakat is örök nyugalomra helyezhetünk, illetve sírhelyet, kegyhelyet nyithatunk számukra. Íme, a temető parcellái kategóriák szerint, zárójelben a parcellák száma:

2.táblázat

Parcella	Sírhelyek száma
Emberek	638
Kutyák	185
Macskák	96
<i>Fogalmak</i>	37
Rágcsálók	24
Madarak	18
Emlősök	16
<i>Tárgyak</i>	8
Halak	4
Hüllők	1
Ízeltlábúak	0

Forrás: <http://sirkert.virtualisan.net/articles.php>

Érdekes megvizsgálni a *fogalmak parcellájának* kategóriáját. Néhány az „elhantolt” fogalmak közül: *pénztelenség, albélet, félelem, butaság, bizonytalanság, hazugság, betegség, életveszély*. Ezek rendszerint valamely egyszeri életeseményhez kapcsolódnak, amikor az adott negatív fogalom megszűnt az illető számára, pl. felgyógyult egy betegségből. Leginkább templomok falára helyezett hálaadó kis márványtáblákra emlékeztetnek a fogalomsírhelyek, és mint ilyenek elfogadhatók lennének, de ezeket sírhelynek nevezni nyilvánvaló fogalomzavar, hiszen nem a negatívumok emlékét kívánják ápolni, hanem az azoktól való *megszabadulását*. Emlékezni is az elvesztés fölötti öröme szeretnének. Sajnos nincs információnk arról, hogy azok a gyászolók, akik hagyományos módon elhunyt hozzátartozójuk vagy barátjuk számára hoznának létre sírhelyet, hogyan viszonyulnak ezekhez az ellentmondásos megnyilvánulásokhoz.

A cybertemető létrehozója a honlap keletkezéséről leírja, hogy eredetileg 2003-ban csak egy emlékdalt készített, ahol mindenki feltölthetett az utókor számára különböző fényképeket, információkat az elvesztett személyről. Úgy gondolta, „poénként” létrehoz „tárgy” és „fogalom” kategóriákat is. Nem sejtette, hogy ez az ötlet egyre több látogatót vonz majd. Idővel azonban az igények változásával összhangban, mégis egyre több elhunyt számára alakítottak ki sírhelyet. A kommentekből olvasható, hogy a regisztráltak többsége valódi gyászt él vagy élt át.

Két hozzászólást szó szerint is idézünk:

1.

„Szia, kedves Admin! Nagyon jó, hogy újíttóttál, és személyesebb lesz a honlap. Ide bejövünk, elmélázunk, gondolkodunk, magunkba szállunk, kicsit pityergünk is. Majd megszabadulva a szívújéki nyomástól kis időre kilépünk. Fontos, hogy olyan látványban legyen részünk mintha templomban lennénk, egy szent helyen, ahol csak »Ő« és csak »ÉN« találkozunk. De azért jó lenne néha valakivel beszélni a fájdalokról, a veszteségről, vagy meghallgatni mások, »elolvasni« mások történetét. Itt mindenki gyászt érez. Veszteséget, bizonyos értelemben magányt. De mint a sír mellett állva, itt is csendben beburkolózunk az emlékebe. Köszönöm ezt a lehetőséget. Üdv!”

Ebből a hozzászólásból egyértelműen kivehető a gyászoló magányossága, illetve az az igénye, hogy fájdalmát másokkal szóban is megoszthassa. Ugyanakkor hálás a szerkesztőnek, hogy foglalkozik a „közös üggyel”, a honlappal, és folyamatosan újítja, frissíti. Talán feltűnik az a személyes hangnem is, amellyel a moderátort megszólítja. Ezt a személyes üzenetet mindenki olvashatja a világhálón, és ha szüksége van erre a kis közösségre, akkor akár csatlakozhat is hozzá. Mert ez egy arcnélküli, és mégis valós közösség. A résztvevők megismerik egymás gyászát, problémáit, segíthetnek a veszteség feldolgozásában.

A virtuális temetőben mód van arra, hogy kiemelkedő személyiségek számára is parcellát nyissunk. Az alábbi hozzászólás ezt a lehetőséget kritizálja.

2.

„Ne haragudj, de izléstelennek tartom, hogy kiemelt emlékhelynek nevezted el a közismert személyek sírjainak összességét. Azt gondolom, a halottak egyenrangúak, mindannyian egyformák. Szerintem, aki nem szerepelt a tv-ben, az is ugyanolyan értékes ember volt. Sőt! Lehet, hogy sokkal értékesebb!”

Erre a hozzászólásra – amely olyasmit kritizál, ami a hagyományos, valóságos temetőben is szokásos és elfogadott, hiszen ott a híres emberek szintén dízsír helyet kapnak – sok reakció érkezett, egyetértő, és ellenkező is. Maga a fórum nagyon aktív, naponta többször is „találkoznak” az emberek, hogy megbeszéljék a problémáikat.

Összefoglalás

Az információs korszak egyik sajátossága az – interneten keresztül megnyilvánuló – intimitás és a nyilvánosság együttes megjelenése. A személyes jellegű információkat, érzéseket, magánéleti problémákat szabadon és tömegesen osztják meg az emberek egymással, a világgal. A megosztásra valós igény van, ezt bizonyítja a villámgyorsan terjedő blogkultusz is. Ezekben a blogokban naplószerűen írnak egyes szerzők nagyon érdekes, más szerzők viszont olykor teljesen érdektelen témákról. Az általunk vizsgált témák területén valószínűsíthető, hogy ebben elsősorban a közreadók közlési vágya a meghatározó, és csak másodsorban az azt olvasók ilyen irányú igénye. Az írásunkban idézett blogíró, Ágnes, saját „íraskényszerét”, valamint szeretetigényét említette elsőként arra a kérdésre válaszul, hogy *miért* ír. A blogírók sokszor lélekben magányosak vagy zárkóztak. Az olvasók pedig úgy érzik, őket szólítja meg az író, és osztozni szeretnének a magányban, problémákban, gyászban.

A kislány, Lola honlapja egyszerű célból jött létre: az egyszerű és gyors információközlés céljából, azért, hogy mindenki, aki ismerte és szerette Lolát eljöhessen a búcsúmegemlékezésre. Loláról a fénykép valóban megrázó, de a szülőknek nem a döbbenetkeltés volt az elsődleges

célja, és nem is a fájdalmuk világgá kürtölése. Azok számára, akik személyesen megélték a szeretteik halálát, a halotról készült fénykép csak az emlékezést szolgálja, és nem vált ki bennük irtózatot. A honlap nagyhatású, esztétikus megjelenése révén messze túlnőtt az eredeti célon, és a kislány emlékhelyévé vált.

A virtuális temető mindezen felsorolt szempontok összességét tárja elénk. Valamint hozzátartozik az a bizonytalanság, az értékek, szertartások tartalmi keveredése, tisztázatlansága, amely napjainkban egyre általánosabb. A temető honlapján azonos szintű kategóriaként van kezelve ember, állat, tárgy és fogalom. A temetkezési szokásokhoz régen is hozzátartozott, hogy az elhunytal együtt tárgyait, szeretett állatait is eltemették. Léteznek olyan szokások, hogy ételt és italt is betettek a halott mellé a hosszú útra. Általában ezek a hagyományok azt a célt szolgálták, hogy a halott a túlvilágon se szenvedjen semmiben hiányt. Fogalmak, tárgyak eltemetése viszont zavart tükröz, feltehetően nem is fog széles körben bevett szokássá válni

Ezeket a szempontokat összevetve megállapítható – természetesen a teljesség igénye nélkül –, hogy napjainkban egy új jelenség van kialakulóban, amelyre kétségtelenül igény van. Az intimitás egy olyan típusa jelent meg nyilvánosan a világhálón, amelyet eddig tabuként kezeltek. A *betegség*, a *haldoklás* és a *halál* a modern kori társadalomban leginkább félelemmel és irtózáttal társított fogalomként van kezelve, a mai halál *tiltott halál*. A mai társadalmi kultúrának sikerült oly mértékben tabutémává tennie ezt a folyamatot, hogy a haldokló és a gyászoló úgy érzi: nem illik, nem szabad és nincs is joga hozzá, hogy nyíltan beszéljen tényleges kívánságairól. Talán az internet által életre keltett kommunikatív kis közösségek lehetőséget adnak rá, hogy a társadalom a jövőben megértőbben és higgadtabban viszonyuljon a halál kérdéséhez.

Felhasznált irodalom

Amichai-Hamburger, Y. – G. Wainapel, S. Fox (2002): *On the internet no one knows...* CyberPsychology & Behavior.

Aries, Philippe (1987): *Gyermek, család, halál*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Bujdosó Bori (2005): *Bloggerek Magyarországon*. <http://e-media.freeblog.hu/archives/2005>

Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. (Ford.: Endreffy Zoltán – Glavina Zsuzsa.) Átnézett második kiadás. Budapest.

Hegedűs Katalin (2006): *A hospice ellátás elmélete*. Budapest, Egészségügyi Szakképző és Továbbképző Intézet.

Pogonyi Szabolcs (2006): *Digitális demokrácia vagy kiberbalkán?* Világosság, 1. szám.

Rosengren, Karl Erik (2008): *Kommunikáció*. Budapest, Typotex.

Székfü András (2007): *Kommunikáció, nyilvánosság, esélyegyenlőség Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó.

<http://sirkert.virtualisan.net>

Vértés Edit*

AZ ELEKTRONIKUS KERESKEDELEM ANOMÁLIÁI

Az internet térhódításával kinyílt a világ előttünk, egyre több területen tudjuk a kedvező lehetőségeket kihasználni, alkalmazni. Többek között a leggyakoribb alkalmazások egyikét – az íróasztal mellől intézhető banki utalásokat (*e-banking*), vagy e-ügyintézés-t, mely ugyan még egy kissé akadozik, de már vannak reményt keltő hatásai. Ha például a cégbírósághoz való utazás, sorban állás, várakozás helyett a számítógép segítségével letölthetjük a cég igazolásait.

Ma már élelmiszert (pl.: G-Roby), tartós háztartási cikket, szórakoztató elektronikát, utazást, repülőjegyet (nem csak a fapados repülőjegyeket, ma már minden légitársaság felkészült az internetes értékesítésre) rendelhetünk az interneten. Továbbá könyveket, színház- és mozijegyet, múzeumi látogatójegyet – nem kell kivárni egy-egy népszerű kiállításnál a hosszan gyűrűző sort a pénztárhoz, hanem előre vásárolt jeggyel azonnal bemehetünk a tárlatra (például a *Botticellitől – Tizianóig*, a Szépművészeti Múzeum legutóbbi kiállításán), Tudunk rendelni a hálózatról gyorsétteremből ételt, italt.

Egy kedves kollégám szavaival élve ugyanakkor problémát jelent, hogy a megrendelt pizzát nem tudom még a gépről letölteni. Tehát a kiszállításához elengedhetetlen a logisztikai háttér megszervezése. Az Egyesült Államokban az 1995-96-os évre teszik a „dot.com” felfutását, de ugyanilyen gyorsan ki is pukkant a „dot.com” lufi, mert a készletek ugyan rendelkezésre álltak a raktárakban, a megrendeléseket ki tudták volna szolgálni, de nem volt elegendő logisztikai szolgáltató, aki a rendelt cikket időben eljuttatja a vevőnek. Ugyanakkor a készletek utánrendeléseivel is akadt némi probléma. Mire ezek a gondok megoldódtak, eltelt egy-két év. Szerencsére mi itt Magyarországon mindent 5 éves késéssel követünk, ami ebben az esetben előnyt jelentett, mert a hibák előfordulását követő tapasztalati évek alatt csak kósztoztattuk az e-kereskedelmet, de igazán még nem voltunk rá felkészülve. Ma már egy stabil piacot jelent, és hozzá egy jól felépített kiscsomaghálózatot (*parcel*) is felépítettünk. Száznál több kiscsomagszállító szolgáltató cég van ma már a hazai logisztikai piacon.

Amíg 1999–2002 között Magyarország még csak 2,22 milliárd forintot forgalmaztak elektronikus kereskedelemmel, ez az érték 2008-ban elérte a 63 milliárd forintot, ami a teljes kiskereskedelmi forgalom egy százaléka, az összeg az idén 50 százalékkal, 95 milliárdra nőhet, áll a GKIE NET Internetkutató és Tanácsadó Kft. gyorsjelentésében.

Amíg az USA-ban e-kiskereskedelmi forgalom a teljes kiskereskedelemhez viszonyított aránya 2,5–3 %, addig hazánkban ez az arány csupán 0,1–0,3 %.

* óraadó oktató, Általános Vállalkozási Főiskola

Az internetes kereskedelmet meghatározó tényezők, mint a hozzáférhető szélessávú hálózat, vagy a PC használata behatárolja a felhasználók körét. Nem meglepő, hogy az e-kereskedelem a fiatalok számára nyújtja a legtöbb lehetőséget.

A fiatalok körében manapság igen elterjedt az elektronikus vásárlás (elektronikai termékek, szabadidő eltöltéséhez jegyek rendelése stb.), sőt nagy szeretettel látogatják a licitálásra alkalmas oldalakat, mint például a *Vatera*-t.

Az elektronikus kereskedelem előnyei között felsorolhatjuk, hogy mivel a hagyományos kereskedelemhez képest a kereskedés aránya nem számottevő (nem terjedt még el), így termékára alacsonyabb, mint a piaci ár, ami azért érhető el, mert nincs mögötte az értékesítő egység (bolt), csak raktár és a disztribúciós szervezet. Ugyanakkor a vevő a teljes piaci kínálatot egy helyen (a gépe előtt ülve) látja. Sokan kényelmesebbnek tartják ezt a fajta beszerzést, mert nem kell fizikailag utána járni, valamint összehasonlító, elemző adatok támogatják a vásárlását. Tehát megállapíthatjuk, hogy a kényelem és költségmegtakarítás motiválja az embereket.

Nem hallgathatjuk el azonban a hátrányokat sem. Legtöbbször másodlagos költségek rakódnak a vásárolt termékre vagy szolgáltatásra, mint például posta, csomagolás (esetenként: 10–40%-a az értékesítési árnak), internet és telefondíjak (ami a szélessávú szolgáltatással ugyan csökkentek). Mindezekhez szükséges a technikai eszköz, a PC, melynek a beszerzési ára drágítja a termék árát, ha csak erre használjuk.

Mi magyarok meglehetősen bizalmatlanok vagyunk az új dolgokkal szemben, ezért az internetes vásárlás visszatartó erői közé sorolhatjuk a bizalom hiányát, a fizetéssel kapcsolatos biztonsági problémákat (bankkártya-visszaélések), leggyakrabban pedig a szállítási késéssel kapcsolatos gondokat.

A hagyományos vásárlás vonzereje továbbra is megmaradt: kézbe vehetjük az árut, tanácsot tudunk kérni az eladótól. Várjuk, hogy erősítsenek meg bennünket a kiválasztott termékkel kapcsolatban. Nem utolsó sorban a bankkártya hiánya hazánkban több vevőt tart vissza az elektronikus vásárlástól, mint az EU-ban.

Hazai tapasztalatok szerint az online vásárlás árkedvezménye forgalmonnövelő hatással bír, még akkor is, ha némi logisztikai problémát (kiszállítás késedelmessége) tapasztalunk. A bankkártyával kapcsolatos félelmet csökkenti, hogy a vásárlók nagy része utánvéttel fizet.

De ne feledkezzünk meg arról, hogy minden új terület, minden új piac rejt magában olyan elemeket, melyre nem lehet időben felkészülni. Így történt ez az elektronikus kereskedelemmel is. A csalók, a szerencsevadászok ezen a területen is megjelentek.

Az amerikai *National Consumer League* szerint az internetes csalás legjellemzőbb területei: az online aukció – rosszul bemutatott vagy el nem küldött tárgyakat tartalmaz a weboldal, az online vásárlás – rosszul bemutatott vagy el nem küldött (nem árverésen értékesített) cikkeket mutatnak az oldalakon. De megjelent a mindenki számára ismert „Nigériai ajánlat”, vagy az emeldíjas szolgáltatás, a gyerekeket becsapó tesztek – s a végén, a szülők nem tudják, hogy miért is szerepel ekkora összeg a telefonszámlán.

Hardver-, szoftvervásárlás esetén is előfordulhat, hogy rosszul bemutatott vagy el nem küldött számítástechnikai cikkeket akarnak értékesíteni. Hallomásból tudom, hogy volt már olyan számítástechnikai cikk, melynek csak egy részét mutatták be a licitáló oldalon, majd mikor leszállították, a nem bemutatott rész hibás, törött volt.

Gyakori, hogy ún. felnőtt tartalmú website-on ingyenesnek feltüntetett vagy meg nem rendelt szolgáltatás után mégis megterhelik a bankszámlánkat vagy telefonszámlánkat. Sokszor kecsgetnek előnyös, otthoni munkavégzéssel, kölcsönök, hitelkártya-ajánlatok várható nyereségére vonatkozó hamis ígéretek jelennek meg.

Az online kereskedelem a csalók számára határtalan lehetőséget kínál. A fizetés körüli csalásoktól a hamisított termékek árusításán át (pl. gyógyszerek, lásd: kék pirula) egészen az orvostudományig terjedhet tevékenységük.

A magyar internetes csalások legjellemzőbb elkövetési módja, hogy nem létező árut próbálnak a vevőre tukumálni, majd eltűnnek a kapott, interneten átutalt előleggel (vagy teljes árral) együtt.

Az online vásárlásokat leginkább az adathalászkok tevékenysége keseríti meg. Ez az, amitől minden vásárló retteg. Mi történik, ha a legalattomosabb támadással szembesülünk: amikor a számítógépes „betyárok” átirányítják az internetes forgalmat az eredeti weboldaltól egy másik, az eredetivel azonosnak tűnő oldalra. Itt pedig azt akarják elérni, hogy adjuk meg az adatainkat, illetve elektronikusan internetbankon keresztül egyenlítsük ki a megrendelt termék árát.

Milyen védekezési módokat javasolunk az Internetes csalások ellen?

Elsősorban körültekintően válasszunk e-kereskedelmi partnert. Gyanúsak a nagyon kecsesgető, olcsó ajánlatok. Lehetőleg az áru átvétele utáni készpénzfizetést válasszuk, ha ez nem lehetséges, akkor csak olyan hitelkártyát használjunk, melyet utólag lehet teljesíteni (nincs mögötte *leszívható* folyószámla). Vásárlás előtt több összehasonlító, elemző website-ot nézzünk meg, hogy az *ár/minőség* arányt is figyelembe vehessük.

Amennyiben nem sürgős az általunk kiszemelt termék beszerzése, érdemes tesztelni az *e-shop* megbízhatóságát egy kisebb értékű termék megvásárlásával. Ezzel megbizonyosodhatunk a minőségről, a weboldalon feltüntetett határidők betartásáról, és arról, hogy a szükséges dokumentációkkal ellátva érkezik-e meg az áru. Célszerű a rendeléskor a logisztikai szolgáltatóról is informálódni, lehet, hogy a kiszállítás körül adódnak problémák. Csak olyan üzleti kapcsolatba menjünk bele, ahol pontos, azonosítható rendelésszámot kapunk, amivel később, szükség esetén reklamálhatunk.

Átvételkor ellenőrizzük, hogy a logisztikai szolgáltató felbontatlan dobozt hozott-e ki, melyet átvételkor tételesen ellenőrizzük a szállítólevélen feltüntetett darabjegyzék alapján. A 8 napos visszavásárlási garancia az internetes vásárlások esetén is érvényes. A magyar és EU-s jog nem választja el az internetes csalást az egyéb csalástól. Amennyiben interneten csalás áldozatává válunk, feljelentést a lakhely szerinti illetékes rendőrkapitányságon tehetünk. Amennyiben a csalást külföldön követték el, akkor a büntetőeljárás igen hosszadalmassá, illetve nehezkessé válhat, melytől megoldást nehezen remélhet az áldozat. Biztonságot ezért csak a megelőzés, illetve az óvatosság jelent. Ha nem akarunk kockáztatni, akkor pénzügyi szolgáltatásokat, nagyobb értékű vásárlásokat lehetőleg csak magyar cégektől vegyünk igénybe, mégpedig olyanoktól, akiket Magyarországon ellenőrizni tudunk.

Álljon példaként két megtörtént eset a legutóbbi időkből. Egy fapados repülőjegyeket értékesítő munkatárs miután elveszítette munkáját, *saját szakállára* folytatta a repülőjegy-értékesítést. Minden lehetséges eszköz (PC-s hálózat, értékesítési software, banki hozzáférés) a rendelkezésére állt továbbra is. Így teljesen hiteles módon tudta az igényeknek megfelelő jegyeket biztosítani. Sőt még a *voucher*-t is letölthették a leendő utasok. A gyanútlan utas csak a reptéren tudta meg, hogy csalás áldozatává vált.

Egy másik eset, amikor két ügyes szervező úgy gondolta, hogy jó üzlet thaiföldi nyaralások szervezése. Sokszor jártak egyéni nyaraláson azon a vidéken. Ismertek már minden szállodát, sőt a tulajdonosokat is jól ismerték. A helyismeretük sokban segítette őket a csalás kivitelezésében. Meghirdették az utazást úgy, hogy a jelentkezők minimális térítéssel vegyenek részt a csoportos nyaraláson. Néhány személyt valóban elutaztattak, azonban kizárólag azért, hogy

megfelelő ajánlást és referenciát kapjanak tőlük és ismerőseiknek ajánlják bizalommal az általuk felkínált utazási lehetőséget. Az egyikük, egy 41 éves férfi Thaiföldre utaztatás ígéretével több személyt arra vett rá, hogy az utazás teljes költségét a saját nevén futó számlaszámára (ami természetesen nem volt azonosítható) utalják át, mely összegeket aztán felvette és társával elosztotta.

A jelenlegi rendőrségi adatok szerint a kedvezményes utaztatásról e-mail formájában tájékoztattak többeket, akik – ha felkeltette érdeklődésüket a kedvező ajánlat – telefonon felvették a kapcsolatot a 41 éves férfival, akinek számlájára az utazás költségét haladéktalanul átutalták. Természetesen nem volt mögötte valós szervezés. *Ugrott az utazás, ugrott a pénz!*

A fentiek fényében megállapíthatjuk, ha kellő körültekintéssel és megfontoltsággal választjuk ki, hogy honnan vásárolunk, milyen szolgáltatást veszünk igénybe, semmilyen kár nem érhet bennünket. Így bátran élhetünk a modern technika ilyen típusú tehermentesítő formájával.

Cservényi Dóra*

LOGISZTIKAI OKTATÓCSOMAG A LOGISZTIKAI FOLYAMATOK ELEMZÉSÉHEZ

Az elvi, matematikai modellalkotás korlátai az informatikai alkalmazások fejlődésével, még ha nem is szűntek meg, jóval messzebb tolódtak, mint ahogyan azt néhány évvel ezelőtt remélni mertünk. Míg a humánerőforrás szerepköre a kreativitás irányába hajlik, addig az informatikai erőforrás átveszi rendeltetéséből eredő feladatát, a gondolatmenet követését, tesztelését, szimulálását. A modellek gyakorlati életbe történő visszaültetése felgyorsult, továbbfejlesztésük, oktatásuk, befogadtatásuk hasonló léptékű ütemet kényszerül felvenni. És bár a modellalkotás továbbra is igen komplex marad, azonban kihasználva a célirányos informatikai fejlesztéseket az elméleti gondolatmenetek kézzelfoghatóbbá, kimenetük és hatásaik pedig átláthatóbbá válhatnak.

A fenti gondolatmenet alapján kezdődött meg egy gyakorlati beállítottságú logisztikai oktatócsomag kidolgozása. A célkitűzés egy olyan oktatóprogram létrehozása volt, amely mintegy háromdimenziós panorámát adva az elméleti összefüggések áttekintéséhez, összekapcsolja az elméleti tudásanyagot a különböző gyakorlati példákkal, a példák matematikai modelljét egy szimulációs környezettel. Ezek elemzésével pedig nagyobb rálátást biztosít a folyamatok kapcsolódási felületeire, megfoghatóbbá, érzékelhetőbbé teszi a tudásanyagot.

A fókuszpontok:

- Milyen formában lehetne az elméleti tudásanyagot és szimulációs eszközt az oktatási módszertanba beépíteni?
- Mi az az informatikai megoldás, amellyel a logisztikai modellek hatásmechanizmusai szimulálhatók, illetve, amely segíti az elemzési módszertanok elsajátítását?
- Hatékonyságán kívül könnyen hozzáférhető, gazdaságos, nem igényel hatalmas időbeni ráfordítást (paraméterezés, telepítés, adatfeltöltés), mind otthoni felhasználásra, mind pedig szervezett oktatási formában egyaránt használható.
- Mivel és milyen módon lehet megvalósítani az oktatóanyag létrehozását?

* mérnök, informatikus kutató, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Logisztikai Fejlesztési Központ Tudományos Kutatóműhely

Logisztikai oktatócsomag

Ha az oktatóprogramot el akarjuk helyezni az *e-learning* világában, akkor azt mondhatjuk, hogy ez egy – multimédiás alkalmazáson alapuló – oktatási programrendszer, amely egyaránt épít a digitális és a hagyományos oktatási módszertanokra. Vagyis a szakirodalmat olyan formában dolgoztuk fel, hogy az alkalmas legyen önálló tanulásra, elősegítse az órai munka elmélyítését, annak konstruktív feldolgozását, ösztönözze a hallgatót a további ismeretanyagok elsajátítására. A kontaktórák ezáltal ténylegesen vitaműhellyé alakulhatnak, ahol az önállóan elvégzett feladatok eredményei, azok összefüggései, miértjei kerülhetnek nagyító alá.

A program célja, hogy az egyes logisztikai folyamatokat mélységi összefüggéseiben feldolgozza és aktív tudássá fejlessze. A mintapéldák matematikai úton történő kidolgozását párhuzamba állítja egy szimulációs programmal, egyrészt a logisztikai modellek és azok tartalmi összefüggéseinek értelmezéséhez, másrészt a szimulációs és elemzési metodikák bevezetéséhez.

Az egyes matematikai módszerek és szimulációs technikák részletes ismertetése mellett, irányított elemzési gondolatmenetek által, ösztönözni próbálja a felhasználót a mélyebb szintű összefüggések feldolgozására is. A kísérletek és a kimeneti eredmények elemzésével értelmezi és rendszerbe foglalja az elméleti folyamatokat és összeilleszti az egyes folyamatelemek/részterületeket.

A tananyagok jobb elsajátításához az egyes részterületek modulokba, azon belül kisebb feldolgozható típusegységekbe épülnek be. Jelenleg két témakört dolgoz fel, az egyik a *Készlettervezés*, a másik a *Projektmenedzsment*.

Minden modul azonos felépítésű, három főmenüre bontható. Az *Elmélet* rész főbb összefüggéseiben rendszerezi a témával kapcsolatos szakirodalmat – kiemelve a kulcsösszefüggéseket –, a *Példák* menü a témával kapcsolatos matematikai problémamegoldásra koncentrálnak, a *Program* menü hat feladatot és módszertani útmutatót tartalmaz az egyes logisztikai problémák szimulációs környezetben történő feldolgozásához, gyakorlati alkalmazásához. A menüben található fejezetek (feladatok) lépésenként levezetik a példák megoldását, bemutatják a szimulációs program kapcsolódó képernyőterveit, a kapott eredményeket és azok értelmezését. Az adatok táblázatos formában történő rendezése mellett a grafikus megoldási lehetőségek is megjelennek. Mindezen túl pedig különböző elemzési útmutatókat, ajánlásokat tartalmaz az egyes feladattípusokhoz, az egyes esettípusok súlypontjainak ismertetéséhez, begyakoroltatásához, a tapasztalati értékek bővítéséhez.

1. ábra

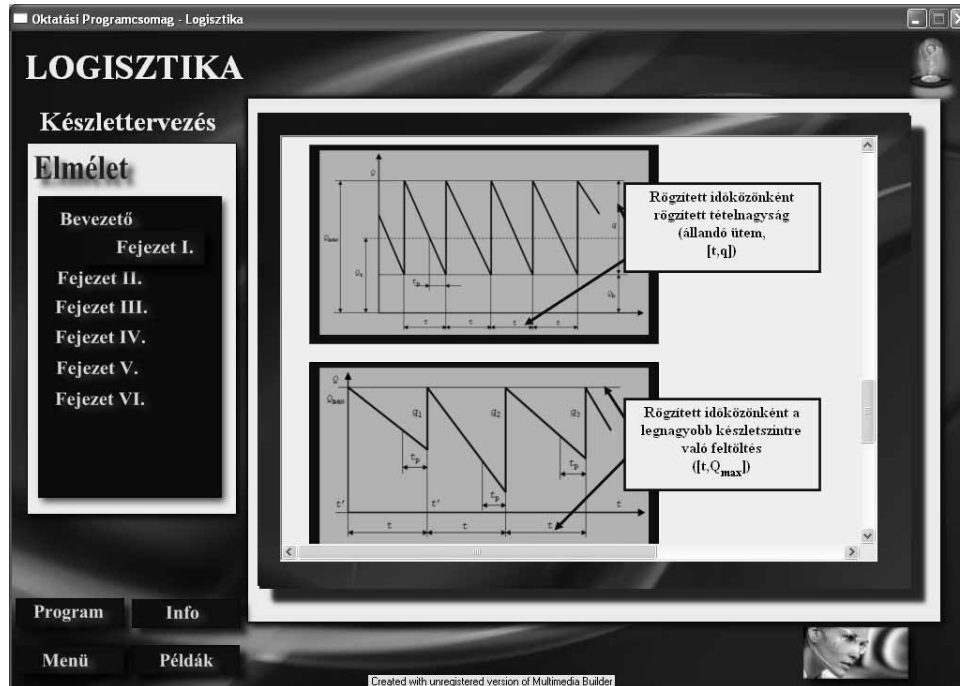
Oktatócsomag – Készlettervezési modul Programkeret és beépített multimédiás bemutatók

A modulok egymástól függetlenek, a bennük található menük, fejezetek pedig átjárhatók, nem igényelnek szekvenciális bejárást. A gyakorlati megvalósítás folyamán éppúgy áttérhetünk az elméleti részhez, mint az elméleti részből a feladatokhoz, gyakorlatokhoz. A program útmutatást ad a feladatok feldolgozásának logikai egymásutániségára, azonban nem szabja meg a feladatok sorrendiségét.

2. ábra

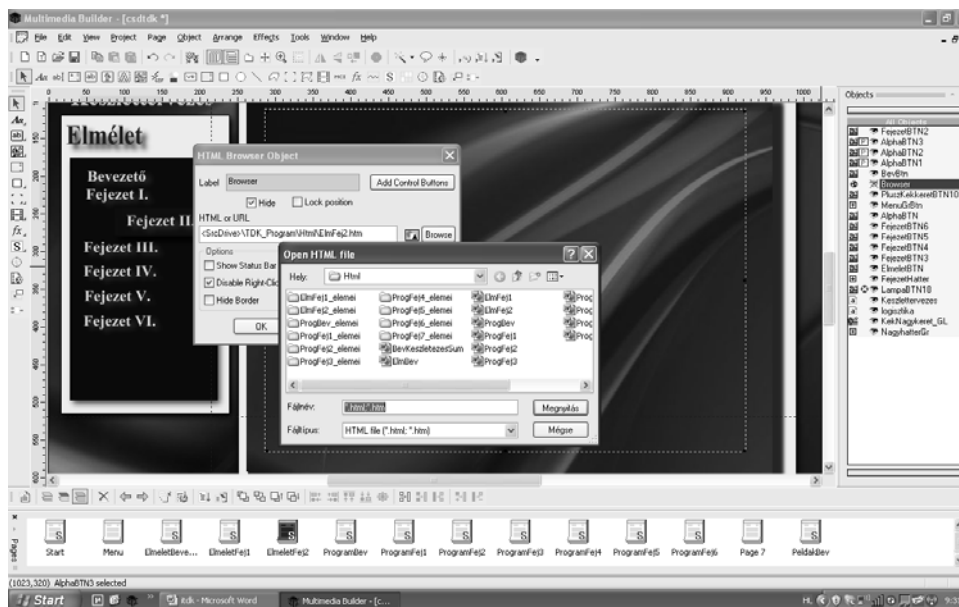
Készlettervezés modul – Elmélet menü

A programcsomag fejlesztői környezete a *Multimédia Builder 6.9*, illetve a *Real-Draw Pro*. Ezzel a két igen egyszerű de hatásos programmal sikerült egy olyan szerkezeti vázat (keretrendszert) felépíteni, amely mélyebb szintű programozási ismeretek nélkül is könnyen tovább fejleszthető.

Az oktatóprogram felépítését tekintve egy keretrendszerből áll, illetve a keretrendszerbe „betöltött” lapokból, multimédiás anyagokból. Azáltal, hogy a „lapok” egy programkeretbe épülnek be – azaz nem tartalmaznak programozási elemeket –, egyszerű szövegszerkesztővel szerkeszthetők, a mindenkori oktatási metodikának megfelelően módosíthatók, bővíthetők, frissíthetők. A HTML (*Hipertext Markup Language*) lapok másolhatók is, beépíthetők az (órai) előadásanyagokba (pl. *Power Point* diavetítésekké), illetve fordítva, az előadáson bemutatott anyagok a programba bemásolhatók. Igény esetén a program képes egyéb formátumok kezelésére is, mint például *Power Point*, *Excel*, *Word* és különböző formátumú videók beépítésére.

3. ábra A fejlesztői környezet

Az oktatócsomag szerkezeti felépítéséből adódóan további részterületekkel bővíthető, gondolatmenetét követve logisztikai, döntésméleti, operációkutatási, controlling modellekkel. A téma feldolgozása egyrésztől elindulhat a használt szimulációs program moduljai/funkciói alapján, ugyanakkor folyamatosan bővíthető a témában kidolgozott kutatási munkákkal, naprakésszé és interaktívá téve az adott témát/modult. Ezáltal nem elhanyagolható az oktatási eljárás hatékonysága és gazdaságossága sem.

A rendszer bővítését elősegíti, hogy a kidolgozott megoldásból (modulok) replikációval egyszerűen újabb részterületek oktatási anyaga dolgozható fel, a meglévő formázható, bővíthető. Vagyis a meglévő modul másolása után – a program struktúráját megtartva (Elmélet, Példák, Programok) – egy-egy újabb terület témái kerülhetnek rövid időn belül feldolgozásra. A programkeret biztosítja, hogy minden modul azonos felépítésű legyen, programozásuk, feltöltésük, kezelésük egységessé váljon. Ugyanakkor lehetőséget is teremt arra, hogy az egyes feladattípusok, azok mélységi feldolgozása, gyakorlati megvalósítása eltérjen egymástól. Ez azért fontos, mert így lehetőség van az egyes felhasználó csoportok célzott megszólítására, legyen az BSc/MSc hallgató, pénzügyi/mérnök beállítottságú, vagy katonai/civil szakember. Így ténylegesen az oktatási metodikának megfelelően építhető fel a tananyag, szabad kezét adva a gyakorlatot vezető tanárnak.

A keretrendszer magában hordozza a nyitási lehetőséget egy multinacionális oktatási rendszer kidolgozására; ezáltal pedig megvalósulhat egy naprakész, gyakorlatorientált – többnyelvű – logisztikai oktatási tudásbázis létrehozása.

Szimulációs program

A logisztikai és informatikai tudományok kapcsolódásának innovatív lehetőségét egy intelligens logisztikai vállalatirányítási rendszer jelentheti, amely az alapvető logisztikai modulokon (készletgazdálkodás, számlázás, könyvelési nyilvántartás, szállítás-tervezés, gyártás, eszközkezelés, projektmenedzsment stb.) kívül az információk pontos rendezésével és összehasonlító elemzésével megfelelő információs bázisként szolgál a vezetők, döntéshozók részére.

Hazai környezetben többféle ilyen vállalatirányítási rendszer létezik, azonban oktatási célra, azaz a logisztikai modellek tanulmányozáshoz egyrészt drágák, másrészt rejtett adatkezelési metodikájuk miatt a statisztikai és elvi mechanizmusok oktatására nem alkalmasak.

Az alapfelvetés szerint egy olyan logisztikai szimulációs modell keresése és bevezetése volt a cél, amellyel komplex logisztikai folyamatok – szimulált környezetben – a valós lefolyást bemutató láthatók. Az informatikai megoldások széles palettát kínálnak ezen elvárásoknak, így a szűkítést az alábbi tényezők szerint végeztük.

- Gazdaságos és könnyen hozzáférhető.
- Az oktatási keretbe könnyen beépíthető.
- Önállóan és szervezett oktatási keretek között is jól alkalmazható.
- Paraméterezése, telepítése, adatfeltöltése nem kíván túl nagy időráfordítást.
- Nem szükségesek a működtetéshez egyedi informatikai eszközök, szoftverek.
- Nemzetközi szinten is jelen van, ezzel is biztosítva a multinacionális kutatási területek összehangolását.
- Kivitelezésében nem cél a logisztikai problémák elemzése, az informatikai eszköztár csak megoldáskészletként funkcionál.
- Az oktatócsomagba beépített logisztikai elméleti tudásanyag elmélyítésével a szimulációs környezet jól értelmezhető, nem igényel további speciális ismereteket (pl. programozás).
- A feldolgozásával, használhatóságával kapcsolatban (lehetőség szerint) vannak még olyan nyitott területek, amelyek kutatási lehetőséget kínálnak.

A keresési paraméterek alapján leszűkített lehetőségek közül a WINQSB-program tűnt optimális megoldásnak, ezért az oktatócsomag, illetve a tématerületek további feldolgozását erre alapoztuk. A szimulációs program elterjedését segíti, hogy az internetről ingyenes változata letölthető, illetve egyes moduljaihoz rendelkezésre állnak oktatási jegyzetek, példatárak magyar nyelven is. A fejlesztésnél és a példamegoldásoknál is támaszkodtunk ezekre az anyagokra, illetve azokat tovább fejlesztettük.

WINQSB – Készletezési modul

A *készletezés szükségessége* elsősorban a kitermelő-gyártó-értékesítő-vevő tengely résztvevőinek differenciált időbeni igényeiből és térbeni elhelyezkedéséből adódik. A viszonylagos egyensúly megteremtéséhez közbenső készletezési pontok létrehozása válik szükségessé. A fentiekből következik, hogy a készletezés célja a megfelelő készlet megfelelő időben történő rendelkezésre bocsátása, amely a készletezési pontok legfontosabb kiszolgálásiszínvonal-mutatója is egyben.

A *készletszabályozási mechanizmusok* két fő kérdéskörre koncentrálnak, vagyis mennyi legyen az utántöltési mennyiség, és az milyen időben következzen az be. Ennek megfelelően különböző készletezési mechanizmusok alakultak ki.

A készletezési mechanizmusnak meg kell határoznia, hogy milyen esemény vagy események bekövetkezésekor kell a rendelést feladni, és a rendelés nagyságát milyen elvek szerint kell meghatározni. A készletgazdálkodási döntéseket, vagyis, hogy miből mennyit és mikor rendeljünk, a *készletezési rendszer költségeinek* figyelembevételével állapíthatjuk meg.

Ennek megfelelően a WINQSB lehetőséget kínál a különböző készletezési metodikák szimulációjára, paraméterezési beállításokkal az egyes változók (ár, idő, mennyiség stb.) összefüggéseinek vizsgálatára. Az alábbiakban egy feladatmegoldás egyes fázisainak képernyőtervei láthatók.

4. ábra

Készletezési módszer meghatározása – EOQ-modell (WINQSB – Készletezési modul)

5. ábra

Paraméterek feltöltése (igényelt mennyiség, készletezési költségek, ár) (WINQSB – Készletezési modul)

DATA ITEM	ENTRY
Demand per year	2940
Order or setup cost per order	7.5
Unit holding cost per year	2.25
Unit shortage cost per year	M
Unit shortage cost independent of time	
Replenishment or production rate per year	M
Lead time for a new order in year	
Unit acquisition cost without discount	12
Number of discount breaks (quantities)	
Order quantity if you know	

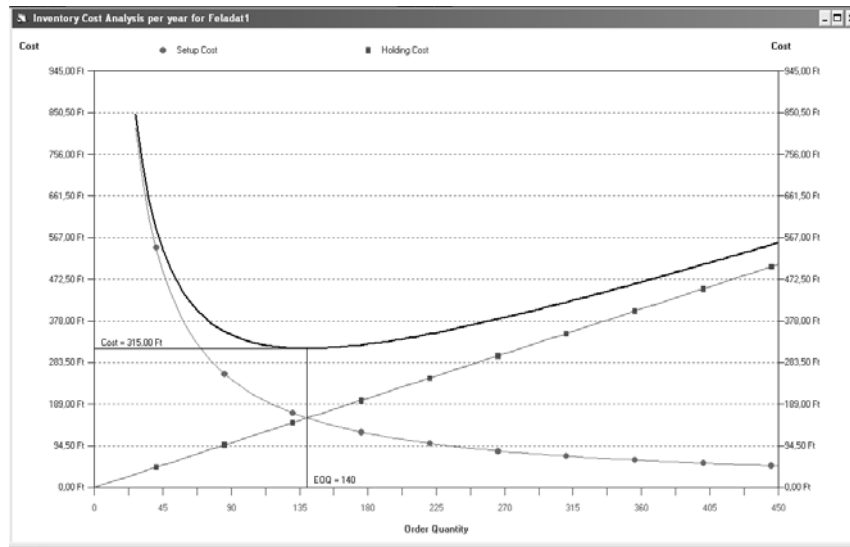
6. ábra

Költségszámítási eredménytábla (WINQSB – Készletezési modul)

10-18-2009	Input Data	Value	Economic Order Analysis	Value
1	Demand per year	2940	Order quantity	140
2	Order (setup) cost	7,50 Ft	Maximum inventory	140
3	Unit holding cost per year	2,25 Ft	Maximum backorder	0
4	Unit shortage cost		Order interval in year	0,0476
5	per year	M	Reorder point	0
6	Unit shortage cost			
7	independent of time	0	Total setup or ordering cost	157,50 Ft
8	Replenishment/production		Total holding cost	157,50 Ft
9	rate per year	M	Total shortage cost	0
10	Lead time in year	0	Subtotal of above	315,00 Ft
11	Unit acquisition cost	12,00 Ft		
12			Total material cost	35 280,00 Ft
13				
14			Grand total cost	35 595,00 Ft

7. ábra

Költségelemzés – grafikon (WINQSB – Készletezési modul)

Összefoglalás

Az elkészült oktatócsomag célja egy naprakész logisztikai tudásbázis létrehozása, amelynek használatával kiküszöbölhető a csökkenő óraszám ezzel párhuzamban növekvő szakmai anyagok önálló feldolgozásának hátrányai. A feldolgozást, az ismeretek elmélyítését különböző multimédiás eszközök segítik, illetve tematikája a számszaki összefüggések vizsgálata helyett a valós környezetbe történő átültetésre törekszik, példákkal, illetve kapcsolt szimulációs feladatmegoldásokkal illusztrálva.

A naprakészség, a feltöltöttség, a használhatóság a továbbiakban a széleskörű alkalmazásban, illetve a folyamatos adatfeltöltésben, fejlesztésben rejlik.

A programcsomag közel sem teljes. Inkább egy olyan kezdeményezésnek tekinthető, amelynek tartalmi és informatikai továbbfejlesztése számos lehetőséget rejt magában. További szakterületek – közlekedés, döntésmélet, controlling – bevonásával széles oktatási palettát szolgálhat.

Felhasznált irodalom

Chickán Attila – Demeter Krisztina (2001): *Az értékteremtő folyamatok menedzsmentje*. Budapest, Aula Kiadó.

Cservényi Dóra (2009): *Logisztikai oktatócsomag*. (Program)

Koltai Tamás (2009): *A termelésmenedzsment*. Budapest, Typotex Elektronikus Kiadó.

Prezenszky József (2006): *Logisztika I*. Budapest, BME.

Prezenszky József (2007): *Logisztika II*. Budapest, LFK.

Szegedi Zoltán (2008): *Logisztika menedzsment – esettanulmányok*. Budapest. Kossuth Kiadó.

Czékmann István*

A VÁLLALKOZÁSOK INNOVATÍV ÉS INFOKOMMUNIKÁCIÓS FOLYAMATAIVAL ÖSSZEFÜGGŐ KAPCSOLATRENDSZEREK ELEMZÉSE

Az innováció fejlődési pályája Landry – Amara – Lamari (2002) szerint hat egyidejű és egymással hol áttételes, lazán, hol szervesen és szorosan összefonódó fejlődési lépcsőben írható le, amely a hálózatosodási folyamat fejlődésével van összhangban. A fejlődési fokozatok:

1. *Folyamat* mint főként a dolog természetéből és folyamatában adódó különféle karakterű problémák megoldásának közege.
2. *Cégek közti együttműködési folyamat*.
3. Egy cég környezetével kialakított, annak formális és informális kapcsolatait magába foglaló *interaktív folyamat*.
4. *Diverzifikált tanulási folyamat*: elkészítésen, használaton és megosztáson alapul.
5. A rejtett és kodifikált *szervezeti tudás cseréjén* alapuló folyamat.
6. A tanulás és a csere olyan interaktív folyamata, ahol az egymástól kölcsönösen függő cselekvők egy egységes *innovációs rendszert* alkotnak.

Az innováció hálózati, rendszerszemléletű felfogásán túl létezik az innováció fejlődési pályáját leíró olyan modell is, amely az innováció technokulturális, illetve mérnöki felfogásától indul ki, és amelynek legfejlettebb szakasza az úgynevezett társadalmi hálózatok létrejöttével éri el a fejlődési csúcspontját. Ebben az értelmezésben az innováció a legfejlettebb formájában ernyőként jelenik meg, amely az egész társadalmat áthatja. A társadalmihálózat-elmélet lényege az alábbi pontokban látható:

1. A kooperációs hálózat mellé kiépül egy sajátos tudáshálózat is, mely az innováció elsődleges motorja lesz.
2. A cégen kívül elhelyezkedő erőforrások elérésének képességét fejlesztik.
3. Holisztikus elv szerint a társadalmi normák, értékek, intézmények determináns szerepet játszanak az innováció fejlődésében (Landry – Amara – Lamari, 2002).

* PhD hallgató, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Folyamatinnováció, folyamatszervezés

Irving J. DeToro szerint a folyamatinnováció olyan tevékenység vagy tevékenységsorozat, amely értéket növel úgy, hogy a bemenetkészletet alakítja át kimenetek készletévé emberek, módszerek és eszközök kombinációjával (De Toro, 1998).

Ugyanezt fogalmazza meg Michel Hammer és James Champy *A vállalatok újraszervezése* című munkájában. Leírásuk szerint a folyamatinnováció „egymással összefüggő tevékenységek sorozata, amely az ügyfél számára értéket hoz létre” (Hammer – Champy, 2000). Ezen a meghatározáson azonban túlléptek. A szerzők a vállalatoknál végzett kutatásaik alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a sikeres vállalatokban a folyamatok változásával párhuzamosan a folyamatban közreműködő szervezeti egységek formájában és jellemzőiben is radikális változások zajlottak le. A szerzők összegezték azokat a tevékenységi mintákat, módszereket, amelyek a vállalatokat sikerre vitték, és az új megközelítési mód bemutatására a vállalati folyamatok újraszervezése (*Business Process Reengineering – BPR*) elnevezést vezették be (Hammer – Champy, 2000). Szerintük a folyamatokat nem javítani kell, hanem szükség szerint megváltoztatni vagy pedig kisebb költséggel megszervezni. Véleményük szerint a BPR lényege, hogy ma – a korszerű és gyorsan változó technológiák, a globalizálódás, a verseny kiéleződésének, a fogyasztók felülkerekedésének és a változás állandósulásának korában – nem keményebben kell dolgozni, hanem másként. A más szemlélet minden sikeres vállalat esetében azt mutatta, hogy fel kell hagyni a munkamegosztás hagyományos módszerével.

A BPR, azaz a vállalati folyamatok újraszervezésének a lényege a következő: „Az újraszervezés – valójában – az üzleti, vállalati *folyamatok alapvető* újragondolása és *radikális* átszervezése *drámai* javulás elérése céljából a szervezetek olyan lényeges mutatóiban, mint a költség, a minőség, a szolgáltatás és a gyorsaság.” (Hammer – Champy, 2000.) A definíció kulcsszavait a következőképpen értelmezzük. Az *alapvető* azt jelenti, hogy a szakembereknek elsősorban azt kell felismerniük és arra kell válaszolniuk, hogy mit kell tenni a vállalat érdekében, és nem arra, hogy mi van most. A *radikális* szó jelentése az, hogy nem a „meglevő dolgokkal kell babrálni”, hanem minden régi gyakorlat, azaz a rutin elvetésével. Ez érinti a struktúrát és az eljárások összességét is. A *drámai* mint harmadik kulcsszó azt jelenti, hogy az újraszervezés eredményének ugrásszerűnek kell lennie, mivel nem egyszerűen kiigazításról van szó. A definícióban a *folyamat* a legfontosabb kulcsszó, ez a tevékenységek összességét jelenti. A folyamat újraszervezése okozza a legnagyobb problémát a menedzsereknek, mert az emberek a hagyományos munkamegosztásban gondolkodnak – tehát személyre szabott feladatokban, tennivalókban, emberekben, struktúrákban stb. – és nem folyamatokban.

Összességében a vállalati folyamat innovációja akkor következik be, ha a vállalat újraszervezi üzleti folyamatait. Ez jelenti a munka- és felelősségi körök újraszervezését, a dolgozók megváltozott kapcsolatait egymással és a vezetőkkel, jelenti az előbbre lépési, értékelési és javadalmazási rendszerük megváltozását stb. Tehát az újraszervezés mindennek a megváltozását jelenti, ideértve a dolgok egymás közti kapcsolatának a megváltozását is.

Az IKT az externáliák és a vállalati hatások tükrében

Az IKT használata csak akkor jelenik meg termelékenység-növekedésben, ha a magas színvonalú pótlólagos humán tőke a rendelkezésre áll. A humán tőke színvonala és az információs technológia adaptációja között szoros pozitív korreláció van.

Az IKT-ágazat makrogazdasági hatásainál fontos még kitérni a hálózati externáliákra is. Az IKT-eszközök nem hagyományos tőkejavak, mivel ezek üzembe állítása más eszközök értékét

is növeli, amelyek hálózati externáliákként írhatók le. Mivel a hálózati externáliák nem valamilyen eszközben megtestesült technológiaként hatnak, beszélhetünk meg nem testesült vagy nem tárgyiasult hálózati hatásról. Ilyen hálózati hatást gyakorol például az *e-business*, az információkhoz való könnyebb hozzáférés lehetősége, a beszerzés és a beszállítók jobb menedzselését lehetővé tevő technikák. Az IKT vállalatokra gyakorolt hatásai az alábbiakban foglalhatók össze:

1. táblázat

Az innováció és az IKT kapcsolatrendszere

<i>Az IKT innovatív hatásai</i>	<i>Innováció és az IKT összefüggései</i>
Az IKT-t hatékonyan alkalmazó cégek növelik piaci részesedésüket	A rendszerszemléletű működés teret ad a kreativitásnak
A termelési és az elosztási tranzakciós költség csökkentése	Elősegítik az innovatív döntések kockázatkezelését
A kommunikációs költségek mérséklése	A tudásgyarapítás fokozza az innováció sikerességét
A termékkínálat bővítése	Szervezeti innovációkat tesznek lehetővé
Hatékonyabb készletgazdálkodás	Megerősödnek a tudásintenzív iparágak
Beépül a vállalat pénzügyi és intellektuális tőkéjébe egyaránt	A turbulens makrokörnyezet adatbázisának innovatív kezelése
	A hatékonyan alkalmazott infokommunikációs technológia maga is innováció

Az innováció és az IKT kapcsolata

Az innováció létrejöttének feltételeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. Az innováció elengedhetetlen feltétele a kreativitás, mely az alternatív jövőképek megvalósítására való képességet jelenti. Jellemzője az intuitív gondolkodásmód, amely szükségképpen kötődik az intuíciókkal rendelkező személyhez, azaz szubjektív. A kreativitás a beidegződött paradigmák lebontásának képessége, a paradigmák korlátozó hatásának ellenszere.

2. Az innovatív döntések, melyek következtében az innováció megvalósul, bizonyos feltételrendszerhez kötöttek. A döntéshozó részéről szükséges a nyitottság az új információra. Ez a különböző forrásokból származó adatok befogadásának és integrálásának képességét jelenti, valamint a valóság különböző szempontú közelítésének elfogadását, ellentmondó információk esetén a választás képességét, az adott problémával, feladattal kapcsolatos felhasználható in-

formáció mennyiségének ésszerű meghatározását. A döntéshozónak rendelkeznie kell a bizonytalanság tudatának, érzetének elviselésére őt alkalmassá tévő képességgel is.

3. Az innováció sikeressége elsősorban a tanulás függvénye, azaz nem csupán a tudásmennyiségtől, hanem a gyarapítás képességétől függ. A tanulás tulajdonképpen a tudás megszerzését jelenti, azaz új ismeretek összehangolását az emlékezetben amúgy meglévő állománnyal. Az innovációban betöltött meghatározó szerepe miatt ez utóbbira kell nagy gondot fordítani. A tanulás persze megvalósulhat tapasztalat által is. Ez magába foglalja a személyes sorsot. Ebben az esetben a környezet strukturális jellemzőinek hiányosságaival, valamint az észlelési hibákkal kell számolni. (A tapasztalat mindig a jelennel áll kapcsolatban, azzal, ami paradigmaticusan van: ez egyidejűleg erénye és korlátja az ily módon megszerzett tudásnak.) Az ún. gyakorlati igazság is a tanulást szolgálja.

4. Az innováció eredményeként a vállalatok szervezete, működési rendje is átalakul. Egyre erőteljesebben figyelhető meg, hogy a múltban jellemző szabályozottság helyébe a jelenben a participáció, a jövőre nézve pedig jellemzően az *empowerment* lép struktúraszervező erőként. (*Empowerment*: a siker a teljesítménnyel egyenlő, amely a tudásból (információ) és a felhatalmazásból tevődik össze.)

5. Az innováció és az IKT kapcsolatának tisztázásához, egyéb elemzések elvégzéséhez szükséges a makrokörnyezet áttekintő vizsgálatát elvégezni, a gazdaságban fellelhető jelenlegi tendenciákat meghatározni. Az ipari szektor szerepe egyre kisebb lett, vezető helyét átadta a szolgáltatásoknak. Létrejött a tudás alapú gazdaság, ami magában foglalja a tudásintenzív gazdasági ágak megerősödését, előtérbe kerülését: ezekben a hozzáadott érték forrása nagymértékben az emberi szakértelem, tudás.

6. A kihívás elsődlegesen már nem az információhoz, az ismerethez történő hozzáférés, hanem a rendelkezésre álló adatok, információk és tudás hatékony feltérképezése, felhasználása, egymással történő megosztása új összefüggések, kapcsolódások, addig nem látott alkalmazhatóságok felfedezése érdekében. Ez a tény a különböző szakterületek szervezeteken, intézményeken belül felhalmozott ismeretanyagára és az azokkal történő gazdálkodásra érvényes.

7. A tudás vállalati vagyónként kezelése új keletű felismerés, ahogyan annak megértése is, hogy ha értékké akarjuk tenni a tudást, ugyanolyan gonddal kell szervezni és hasznosítani, mint bármely más, anyagi jellegű jószágot. Egy globális gazdaságban a tudás válhat a szervezet legjelentősebb versenyelőnyévé. A szervezeti tanulás pedig potenciálisan nagyobb tudáskombináció létrehozását eredményezi, ami a termékekben – értékükben és árukban egyaránt – megjelenik. A tudásmenedzsment, azaz a szükséges tudás előállításának, kezelésének, alkalmazásának, megosztásának, közzétételének, további kutatások motivációjának folyamata átfogja a társadalom és a gazdaság egészét, jelentős tényezőként játszik szerepet a társadalmi-gazdasági fejlesztési stratégiák létrehozásában, illetve ezek megvalósításában. A vállalat piaci értékének, versenyképességének megítélésében a mérleg szerinti vagyona mellett egyre jelentősebb szerepe van intellektuális tőkéjének is. Ennek megfelelően markáns, új trend a szellemi javakkal történő gazdálkodás, a humán tényezők felerősödése.

8. A vállalatok környezete komplex, változó, gyakran előre nem jelezhető, turbulens, kiszámíthatatlan, váratlan fordulatokat produkál, amelyek meglepetésként érik a szereplőket, ezért a szervezeteknek új alkalmazkodási stratégiára van szükségük. A lehetőségek és a fenyegetések is csak részben jelezhetők előre, a verseny színtere globálissá vált. Az üzleti kockázat mellett megnőtt a különböző szervezeti kultúrák egymásra hatása, egymás mellett élése. A termékek életciklusa lecsökkent (erkölcsi avulásuk gyorsabb, mint amortizációjuk), a szervezetek életgörbéje rövidebb (beolvadás, felvásárlás, eltűnés), a reakcióidő rövidül (válaszadás a piaci környezeti kihívásokra). Nincs nyugalmi periódus, folyamatos a változtatás.

9. Ebben az évszázadban elérünk oda, hogy a munkahelyek 90 százalékának a betöltéséhez szükség lesz valamilyen számítástechnikai ismeretre. Ez arra mutat, hogy az oktatás szerepe egyre nő mind a jelenlegi, mind a következő generációk életében. Ezen belül igen fontos szerephez jut az IKT-nek mint alapvető technológiának az oktatása.

10. A hatékonyan alkalmazott infokommunikációs technológia maga is innováció. Az egyébként is innovatív vállalkozások általában nagyobb valószínűséggel alkalmazzák az IKT-t üzletmenetük hatékonyabbá tételére, mint a nem innovatívak.

Egyre kedvezőbb a viszonyulása az informatikai integrációhoz azoknak a cégeknek, amelyek az átlagosnál magasabb bevételt és nyereséget produkálnak, hiszen az újabb igények kielégítése szorosabb kapcsolatot feltételez az ügyfélszolgálati, az értékesítési, a gyártási és a pénzügyi folyamatok terén. A technológia alapvető szerepet játszik a vállalkozások üzleti növekedésének serkentésében. A legsikeresebbeknél nem csupán a magas fokú integráció emelhető ki; a felmérés szerint a vizsgált vállalkozások különböző kihívásokkal találják magukat szembe ágazattól függően. Az ágazat speciális igényeihez illeszkedő funkcionalitással pedig a cégek hathatósabb válaszokat adhatnak ezekre a kihívásokra.

A gyorsuló változásokkal egyre fokozódik az állandó megújulás igényében megjelenő innovációs követelmények szintje. Ezek nemcsak az innovációban résztvevők viszonyait változtatják meg, de egyre összetettebb modellek használatát is igénylik. „Olyan, a rendszerelmélet felhasználásával kiépített hálózati rendszereket, amelyekben belül különböző együttműködő szervezeti partnereket, újfajta tudáskezeléseket és merőben más, az intellektuális tőke kezelésére alkalmas, irányítási és döntéshozatali, sőt mérési és finanszírozási megoldásokat, egymásra épülő, új informatikai háttérmegoldásokat, újabb és újabb üzletmodelleket összetett struktúrákkal leírható, innovációs rendszer-együttesként integrálnak” (Noszkay, 2008).

Felhasznált irodalom

Borsi Balázs (2004): *A technológiai megújulás, az innováció és a kutatás-fejlesztés, mint versenyképességi tényezők a magyar gazdaságban*. PM Kutatási Füzetek, 6.

De Toro, Irving James (1998): *BPR – Vállalati folyamatok újraformálása*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Michel Hammer – James Champy (2000): *Vállalatok újraszervezése*. Budapest, Panem Könyvkiadó.

Noszkay Erzsébet (2008): *A tudásmenedzsment szerepe és helye*. CEO, 2008/1.

Piskóti István (2007): *Innovációmenedzsment, kutatás és gyakorlat*. Miskolci Egyetem Innovációmenedzsment Kooperációs Kutatási Központ.

Simor András (2008): *Újjászületést! Lemaradás vagy felzárkózás? Ez ma a kérdés*. Népszabadság, 2008. március 22.

Szeghegyi Ágnes – Velencei János (2003): *Üzleti döntéshozásra alkalmas tudásalapú döntéstámogató rendszerek*. Budapest, BMF.

A SZTOCHASZTIKUS KAPCSOLATOK MÉRÉSE ÉS A SZÓRÁSNÉGYZET-FELBONTÁS

A sztochasztikus kapcsolatok témakörében alapvető szerepet játszik a szórásnégyzet, és a szorossági mutatók egy jellegzetes csoportjában a szórásnégyzet-felbontás (a variancia dekompozíciója). Cikkünk e mutatók közös szemléleti és algebrai alapját elemzi. Igyekszünk olyan módon kifejezni mondandónkat, hogy az a statisztikaoktatásban is közvetlenül hasznosítható legyen.

Felhasználjuk, hogy a csoportokra bontott sokaság esetén a teljes variancia felírása a külső és belső szórásnégyzet összegeként egyszerűen és szemléletesen visszavezethető a szórásnégyzet-felbontás elemi esetére. Ezáltal a minőségi ismérv sztochasztikus hatása, az ezt mérő mutatószám minimális formalizmussal levezethető és tartalma szemléletessé tehető.

Ezután a szórásnégyzet-felbontás szükséges és elégséges feltételeit *általános* esetben fogalmazzuk meg, és ennek speciális eseteként mutatjuk be a regressziós függvényekre vonatkozóan a szórásnégyzet-felbontás lehetőségét és az illesztés jóságát mérő varianciahányadost.

Végezetül megmutatjuk, hogy a nem-lineáris regressziós függvényekre milyen feltételek mellett végezhető el a szórásnégyzet-felbontás, illetve, ha nem végezhető el, akkor milyen egyszerű lineáris transzformációval tehető erre alkalmassá, miközben a regresszió továbbra is nem-lineáris marad.

A szórásnégyzet-felbontás elemi esete

Egy egyszerű alapösszefüggésről lesz az alábbiakban szó, amit nem szoktak a szórásnégyzet-felbontás elemi esetének minősíteni, de számunkra kiinduló pontul szolgál az összetettebb esetek elemzéséhez.

Legyen egy n elemű y_i adatsorunk \bar{y} átlaggal, és egy A konstans. Az i -edik adat eltérése az A -tól, az $(y_i - A)$ különbség felbontható két részre,

- az y_i -nek az \bar{y} -tól való eltérésére,
- és az \bar{y} -nak az A -tól való eltérésére.

$$\text{Azaz: } (y_i - A) = (y_i - \bar{y}) + (\bar{y} - A)$$

* főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

Az $\sum (y_i - A)^2$ eltérésnégyzet-összeg szintén felbontható két részre, két négyzetösszeg összegére:

$$\sum (y_i - A)^2 = \sum (y_i - \bar{y} + \bar{y} - A)^2 = \sum (y_i - \bar{y})^2 + \sum (\bar{y} - A)^2$$

(1)

A bizonyításhoz csak azt kell belátni, hogy az alábbi

$$\sum (y_i - \bar{y} + \bar{y} - A)^2 = \sum [(y_i - \bar{y})^2 + 2(y_i - \bar{y})(\bar{y} - A) + (\bar{y} - A)^2]$$

azonosságban a jobboldali másik tag, tehát a $2\sum (y_i - \bar{y})(\bar{y} - A)$ szorzatösszeg értéke azonosan nulla. Ez abból következik, hogy az $(\bar{y} - A)$ konstans, tehát kiemelhető, $2(\bar{y} - A)\sum (y_i - \bar{y})$, a $\sum (y_i - \bar{y})$ összege pedig azonosan 0, mert az átlagtól való eltérések összege mindig 0.

Megjegyzések

1. Jelöljük d -vel az $(\bar{y} - A)$ konstans, ezzel a jelöléssel a gondolatmenet és a tétel kicsit más formában:

$$\sum (y_i - A)^2 = \sum (y_i - \bar{y} + \bar{y} - A)^2 = \sum [(y_i - \bar{y}) + d]^2 = \sum (y_i - \bar{y})^2 + 2d \sum (y_i - \bar{y}) + nd^2$$

$$\text{De } 2d \sum (y_i - \bar{y}) = 0, \text{ ezért } \sum (y_i - A)^2 = \sum (y_i - \bar{y})^2 + \sum d^2 = \sum (y_i - \bar{y})^2 + nd^2$$

2. Ezt többnyire úgy szokták megfogalmazni, hogy ha a szórásnégyzetet az átlag helyett egy annál d -vel nagyobb számmal számoljuk ki (a d negatív is lehet), akkor ez a „torzított” szórásnégyzet d^2 -tel lesz nagyobb, mint az eredeti helyes érték.

$$\frac{\sum (y_i - (\bar{y} + d))^2}{n} \equiv \frac{\sum (y_i - \bar{y})^2}{n} + d^2 = \sigma^2 + d^2 \quad (2)$$

3. Ebből – az analízis igénybevétele nélkül is – azonnal látható, hogy az $\sum (y_i - A)^2$,

és az $\frac{\sum (y_i - A)^2}{n}$ kifejezés az $A = \bar{y}$ választás esetén lesz a legkisebb.

Szórásnégyzet-felbontás csoportokra osztott adatok esetén (A H-négyzet mutató logikája)

A fenti (1) ill. (2) összefüggést közvetlenül alkalmazhatjuk, ha a szórásnégyzet-felbontást csoportokra bontott adatok esetén szeretnénk elvégezni. Ez a kiindulás megkönnyíti a csoportképző ismérv sztochasztikus hatásának elemzését, értelmezését.

Legyen egy csoportokra bontott adathalmazunk. Jelöljük az adatokat továbbra is y -nal. A j -edik csoport létszáma n_j , átlaga \bar{y}_j , szórásnégyzete (a j -edik részátlagtól való eltérésekből számolva) σ_j^2 . A főátlag \bar{y} .

Ha a csoportok közötti különbségektől el akarunk tekinteni, tehát csak a csoportokon belüli eltéréseket akarjuk jellemezni, végezzük el a következő gondolatkísérletet. Egy-egy csoport minden adatából vonjunk le egy konstans, amely által az adott csoport átlaga a főátlaggal lesz egyenlő. Azaz: a j -edik csoport minden adatából vonjunk le $d_j = \bar{y}_j - \bar{y}$ értéket. Így most minden csoport átlaga egyenlő lesz egymással is, a főátlaggal is, miközben a csoporton belüli különbségek nem változtak. Számoljuk ki ennek a módosított adathalmaznak a szórásnégyzetét. Mivel a σ_j^2 értékek az adatmódosítással nem változtak, a módosított halmaz szórásnégyzete a σ_j^2 értékekből így számolható

$$\sigma_B^2 = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^m n_j \sigma_j^2 \quad (3)$$

Ez most már csak a csoporton belüli eltéréseket tükrözi, mert az adatok transzformációjával a csoportközi eltéréseket eltüntettük. Ezért ez a *belső szórásnégyzet*.

Most nézzük meg, mennyivel távolodtunk el a valódi szórásnégyzettől. Vegyük a j -edik eltoló csoportot. Ha most visszatoljuk a helyére, de a csoportátlag helyett továbbra is a főátlagtól való eltérések négyzetével számolunk, akkor a fenti (2) összefüggés szerint a csoport szórásnégyzeténél d_j^2 -tel nagyobb értéket kapunk. Az m csoportra:

$$\sigma^2 = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^m (n_j \sigma_j^2 + n_j d_j^2) = \sum_{j=1}^m \frac{n_j}{n} \sigma_j^2 + \sum_{j=1}^m \frac{n_j}{n} d_j^2 \quad (4)$$

Itt a $\sum_{j=1}^m \frac{n_j}{n} d_j^2$ tag a *külső szórásnégyzet*.

Most induljunk ki ellenkezőleg:

Transzformáljuk úgy az adatokat, hogy minden egyes csoportban az adatokat a csoportátlaggal tesszük egyenlővé. Így a csoporton belüli eltérésektől tekintünk el. A főátlag ugyanaz marad. Számoljuk ki ennek a transzformált sokaságnak a szórásnégyzetét, ami nyilván csakis a csoportok közötti különbségeket tükrözheti. Ez nem más, mint a *külső szórásnégyzet*:

$$\sigma_K^2 = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^m n_j d_j^2$$

Mennyivel torzítottuk el a teljes valódi szórásnégyzetet?

Most (1) alapján mondhatjuk, hogy ha a j -edik csoportban az elemeket visszatoljuk az eredeti helyükre, az elemek főátlagtól való eltéréseinek négyzetösszege $n_j \sigma_j^2$ -tel fog növekedni.

Az m csoportra a szórásnégyzet növekedése $\frac{1}{n} \sum_{j=1}^m n_j \sigma_j^2$. Ez nem más, mint a *belső szórásnégyzet*.

Ennek a sztochasztikus kapcsolatnak a mérésére szolgáló hányados, a H-négyzet mutató:

$$H^2 = \frac{\sigma_K^2}{\sigma_K^2 + \sigma_B^2}$$

Ennek logikája az, hogy a két rész, amelyre a szórásnégyzetet felbontottuk, két elkülöníthető hatást tükröz: az egyik a csoportképző ismerv hatását, a másik az összes többi – véletlennek tekinthető – hatást.

- A külső szórásnégyzet a csoportok közötti különbségeket tükrözi, azzal a fikcióval, hogy mi lenne, ha az egyes csoportokon belül az adatok között nem lenne különbség.
- A belső szórásnégyzet viszont kizárólag a csoportokon belüli eltéréseket tükrözi, azzal a fikcióval, hogy mi lenne, ha a csoportátlagok között nem lenne különbség.
- A kétfajta szórásnégyzet összege kiadja a teljes szórásnégyzetet. A fentiek alapján pedig feltehető, hogy minél nagyobb a külső szórásnégyzet aránya a teljes szórásnégyzeten belül, annál nagyobb a csoportképző ismerv hatása a többi (véletlen) hatáshoz képest.

A szórásnégyzet-felbontás általános esetben

A fentiekben a teljes szórásnégyzetet úgy bontottuk két részre, hogy a főátlagtól való távolságot a részátlaggal választottuk ketté. Most azt az esetet nézzük meg, amikor minden egyes y_i adatnak az y átlagtól való távolságát egy a_i értékkel osztjuk két részre, ezekből számolunk eltérésnégyzet-összegeket, és azt vizsgáljuk, milyen feltételek mellett végezhető a szórásnégyzet-felbontás.

Legyen egy y_i és egy a_i adatsorunk. ($i=1, 2 \dots n$). A

$$\sum (y_i - \bar{y})^2 = \sum (y_i - a_i)^2 + \sum (a_i - \bar{y})^2$$

szórásnégyzet-felbontás szükséges és elégséges feltétele, hogy

$$\sum (y_i - a_i)(a_i - \bar{y}) = 0, \text{ vagy kicsit átalakítva.}$$

$$\sum (y_i - a_i)a_i - \sum (y_i - a_i)\bar{y} = 0 \text{ legyen}$$

(5)

A bizonyításhoz a baloldalt alakítsuk át:

$$\sum (y_i - \bar{y})^2 = \sum [(y_i - a_i) + (a_i - \bar{y})]^2 = \sum (y_i - a_i)^2 + \sum (a_i - \bar{y})^2 + 2\sum (y_i - a_i)(a_i - \bar{y})$$

Azaz, az utolsó tagnak kell 0-nak lennie.

A 2-vel való osztás után, kissé átalakítva:

$$\sum (y_i - a_i)a_i - \sum (y_i - a_i)\bar{y} = 0.$$

Megjegyzés

Statisztikai elemzésekben sokszor kézenfekvően adódik az

$$\sum (y_i - a_i) a_i = 0 \quad (6-a)$$

$$\sum (y_i - a_i) = 0 \quad (6-b)$$

feltételek fennállása, amelyek elégségesek, bár nem szükségesek.

A szórásnégyzet-felbontás lehetősége a regressziós függvényeknél

A regressziós függvény fogalma a szokásos és általánosan használt definíció szerint (elvileg természetesen más definíció is elképzelhető lenne) a *feltételes várható érték* fogalmára épül. Ha adott két valószínűségi változó a hozzájuk tartozó együttes eloszlással együtt, akkor a $y = M(Y|X = x)$ függvényt nevezik *regressziós függvénynek*, ahol X és Y a valószínűségi változókat jelölik, és M a várható érték jele. A regressziós függvény x -hez tartozó értéke tehát az adott x -értékhez tartozó feltételes eloszlás várható értéke.

Ez a definíció eleve biztosítja a varianciafelbontás lehetőségét, de a statisztikai gyakorlatban erre vonatkozóan nem adódik tényleges számítási és értékelési feladat, hiszen szokásosan csak egy véges minta áll rendelkezésre, a megfigyelt $(x_i; y_i)$ értékpárok véges halmaza, aminek felhasználásával kívánjuk becsülni a regressziós függvény paramétereit.

Ha az egyes x -értékekhez elegendő y -érték áll rendelkezésre, akkor a minta pontjaira úgy illeszthetünk regressziós függvényt, hogy – követve az elméleti definíciót – a regressziós függvény i -edik értékét az x_i -hez tartozó y -értékek átlagaként (feltételes várható értékeként) határozzuk meg. Ez az ún. *empirikus* regressziófüggvény. Ez esetben a szórásnégyzet-felbontást (a mintabeli variancia regressziós dekompozícióját) a csoportokra bontott adathalmazra megfogalmazott összefüggések biztosítják. Egy x -értékhez tartozó y -értékek halmaza alkot ez esetben egy csoportot, és így külső és belső szórásnégyzetet tudunk számolni. A pontoknak a *görbe körüli* szóródása, illetve varianciája adja a belső szórásnégyzetet, a *görbe pontjainak az y átlaga körüli* varianciája a külső szórásnégyzetet. A kettő összege a teljes szórásnégyzet. Ezekből meghatározható a szórásnégyzet-hányados, amely mutatja az illeszkedés jóságát, és úgy értelmezhető, hogy megadja, a regressziós görbe milyen arányban magyarázza a tapasztalati y -értékek alakulását.

A leggyakoribb regressziós függvénytípus, az $\hat{y}_i = b_0 + b_1 x_i$ lineáris regresszió függvény esetén az (5) tételben szereplő feltételt, ill. a (6-a) és (6-b) feltételeket a *normálegyenletek* biztosítják. Az \hat{y}_i értékek az a_i értékeknek feleltetendők meg.

A b_1 szerinti parciális derivált 0-val egyenlővé téve és egyszerűsítve: $\sum (y_i - \hat{y}_i) x_i = 0$.

Ez ekvivalens a $\sum (y_i - \hat{y}_i) \hat{y}_i = 0$ egyenlettel, a (6-a) előfeltevéssel.

A b_0 szerinti parciális derivált 0-val egyenlővé téve és egyszerűsítve: $\sum (y_i - \hat{y}_i) = 0$, ez a (6-b) előfeltevés.

A szórásnégyzet-felbontás feltételei tehát teljesülnek a lineáris regresszióra.

A nem lineárisan illesztett függvények esetében a szórásnégyzet-felbontás általában nem végezhető el, pl. az *exponenciális* és *logisztikus* függvények esetén, ha nem tartalmaznak additív konstans. Az

$$\hat{y} = b_0 + b_1x + b_2x^2 + \dots + b_kx^k$$

k-ad fokú *polinomiális illesztés* esetén teljesül, mert – könnyen belátható módon – teljesül a (6-a) és a (6-b) feltevés.

A regresszió lineáris igazítása

A becsléshez használt *nem-lineáris* regressziós függvények tehát általában nem teszik lehetővé a szórásnégyzet-felbontást. Van azonban egy egyszerű lehetőség, hogy úgy transzformáljuk a regressziós függvényt, hogy az alkalmassá váljon a szórásnégyzet-felbontásra, és közben a reziduális eltérésnégyzet-összeg még csökkenjen is – vagy maradjon változatlan. Ez *bármilyen* regressziós függvény esetén használható, amennyiben a regressziós függvény lineáris transzformációja is elfogadható regressziós függvényként, tehát hogy az x és y kapcsolatára vonatkozó előzetes ismereteink ezt nem zárják eleve ki.

Definíciónk a következő:

Legyen az eredeti $(x_i; y_i)$ adatokra illesztett – tetszőleges módszerrel előállított – regresszió $\hat{y} = \hat{y}(x)$. Ennek *lineáris igazítása* az $\hat{y} = c_0 + c_1 \hat{y}(x)$, ahol a c_0 és a c_1 olyan értékek, amely mellett a $SS_e = \sum_{i=1}^n [y_i - c_0 - c_1 \hat{y}(x_i)]^2$ kifejezés minimális. (7)

A lineáris igazítás néhány fontos tulajdonsága:

1. Az \hat{y} tehát egy összetett függvény: $\hat{y} = \hat{y}[\hat{y}(x)]$.
2. A lineáris igazítás *sokváltozós esetre is alkalmazható*, a transzformáció szempontjából mindegy, hogy az eredeti \hat{y}_i -értékek egy skalár- vagy egy vektorváltozó függvényeként adódtak.
3. A fenti (7) definícióban szereplő SS_e kifejezés c_0 és c_1 változókra nézve másodfokú folytonos függvény, nem-negatív, így *alulról korlátos, van tehát minimuma*. (Parciális deriváltjaik elsőfokú fv-ek, a szélsőérték helyek tehát könnyen meghatározhatók.)
4. Mivel $c_0 = 0$ és a $c_1 = 1$ értékpárra visszkapjuk az eredeti regresszió eltérés-négyzet összegét, $SS_e = \sum_{i=1}^n [y_i - \hat{y}(x_i)]^2$, ezért biztosak lehetünk benne, hogy ennél *nagyobb* négyzetösszeget a lineáris igazítással nem kaphatunk. Ez tehát a minimalizálással kapható négyzetösszeg felső korlátja. A lineáris igazítás *vagy javítja az illeszkedést, vagy változatlanul hagyja*.

5. Lineárisan igazított regressziós függvény esetén a *szórásnégyzet-felbontás lehetősége* könnyen belátható, ha az (5) tételben ill. a (6-a) és (6-b) feltételekben az a_i -értékek helyébe az \hat{y}_i -értékeket írjuk.

A lineáris igazítás egyszerű művelete után a függvényünk továbbra is hasonló jellegű marad, mint az eredeti regressziós függvény (ha eredetileg nem volt lineáris, továbbra se lesz az), miközben az illeszkedése javult vagy legalábbis nem romlott. A változók közötti sztochasztikus kapcsolat pedig most már korrekten kifejezhető a megfelelő varianciahányadossal, amely a regressziós függvény varianciáját a teljes varianciához viszonyítja.

Felhasznált irodalom

Hajdú Ottó (2003): *Többváltozós statisztikai számítások*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Hunyadi László (1992): *A varianciafelbontásról*. Statisztikai Szemle, 12.

Köves Pál – Parnitzky Gábor (1981): *Általános statisztika*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

Móri F. Tamás – Székely J. Gábor (szerk.) (1986): *Többváltozós statisztikai analízis*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.

Rényi Alfréd (1973): *Valószínűségszámítás*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Weisstein, Eric W.: *Nonlinear Least Squares Fitting*. <http://mathworld.wolfram.com>

Opitz Éva*, Kovács István**

A VERSENYKÉPESSÉG KERESLETI OLDALA MAKRO- ÉS VÁLLALATI SZINTEN

A versenyképesség értelmezése, tényezői makroszinten

Egy kis és nyitott ország számára a versenyképesség tényezőinek megteremtése a gazdasági növekedés lehetőségét képezheti. Egy nemzetgazdaság versenyképességét pedig a vállalati szféra eredményessége jelzi. A hármas gyémánt struktúrája szerint (vö. Porter, 1992) a versenyképesség első szintje a legfőbb makrogazdasági mutatók alapján kerül értékelésre. A második szint az első szinten lévő mutatók okaira keresi a választ, amelyek további támpontot szolgáltatnak a vállalati versenyképesség jövőbeni alakulásához. A harmadik szint a globális összefüggéseket vizsgálja és azokat a nemzetközi tényezőket foglalja magába, amelyek a vállalat nemzetgazdasági szintű környezetére utalnak.

Egy más megközelítésben megkülönböztetjük a versenyképesség keresleti oldalát (*output*), amely a nemzetközi piacok általi elismerést mutatja meg. Ennek fő mutatói például a világkereskedelemben elfoglalt hely és az egyes részpiacokon való piaci részesedési adatok. A versenyképesség kínálati oldala (*input*) mutatja meg mindazon tényezőknek a fejlettségét, amelyek a keresleti versenyképesség megteremtéséhez szükségesek, így a termelékenység, a költségek, az árak, a humán erőforrások, az üzleti környezet, az adózás, az infrastruktúra, az innovációs környezet stb.

A nemzetgazdasági szintű versenyképesség megteremtése lehet erőforrás-alapú, befektetés-alapú, innováció-alapú és jólét-alapú. Hazánk a 90-es évek elejétől az előző időszak domináns erőforrás-alapú versenyképességétől a befektetés-alapú versenyképesség felé mozdult el. A jelenlegi cél az innováció-alapú versenyképesség előmozdítása, ami az erőforrások és a technológia folyamatos megújítását, távolabbi célként pedig a jólét fenntartását tűzi ki.

Ennek megvalósítása érdekében dolgozták ki Magyarország 2007 és 2013 közötti fejlesztési tervét (Új Magyarország Fejlesztési Terv, ÚMFTV)¹, amelynek révén 22,4 milliárd eurós uniós támogatásban részesülhet az ország annak érdekében, hogy felzárkózhasson a fejlett országokhoz.

A források felhasználására Magyarország az ÚMFT keretében 15 Operatív Programot készített, amelyet az Európai Bizottság elfogadott. A kutatás-fejlesztéssel és az innovációval (KFI) kapcsolatos programok elsősorban a Gazdaságfejlesztési Operatív Program keretében indul-

* főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

** PhD hallgató, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

nak, de a kutatás-fejlesztést még a további programok is támogatják: Társadalmi Infrastrukturális Program, a Társadalmi Megújulás Operatív Program, a Közép-Magyarországi Operatív Program, valamint a többi regionális operatív program.

A kutatás-fejlesztést célzó programokban kijelölt fő stratégiai irányok a következők:

1. prioritás: K+F és innováció ösztönzése a versenyképesség növelése érdekében

A versenyképesség növelése érdekében a K+F és az innováció intézményi és infrastrukturális feltételeinek fejlesztésével, finanszírozási lehetőségek megteremtésével és szakemberfejlesztéssel szükséges megalapozni. Erősíteni kell az egyetemek és a kutatóintézetek közötti innovációs együttműködéseket. Fejleszteni kell az innovációs technológiai központokat és híd-képző intézményeket, elősegíteni az innovációs inkubációt az *üzleti angyal* szolgáltatások kialakításával. Ösztönözni kell a vállalkozások ilyen irányú önálló tevékenységét, a versenyképes technológiák megvásárlását és adaptálását is beleértve.

2. prioritás: A vállalkozások jövedelemtermelő képességének erősítése

Mérsékelni kell a modern nagyvállalati szektor és a kis- és középvállalatok (KKV-k) közötti teljesítménybeli eltérést, javítva a KKV-k forrásokhoz való hozzáférését, segítve a vállalkozások technológiai korszerűsítését és ösztönözve a modern folyamatmenedzsmentet.

3. prioritás: A modern üzleti környezet kialakítása

Ide tartozik elsősorban az e-közigazgatás és az e-közszolgáltatások körének szélesítése. Kiemelten kezelendő a korszerű közösségi infokommunikációs infrastruktúra, valamint a vállalati humán erőforrás fejlesztése. A vállalkozások fejlődési esélyeit jelentősen befolyásolja a vezetők stratégiai gondolkodásra való képessége, innovációra való nyitottsága, valamint a vezetők és a munkatársak szakmai ismeretének szintje. A kezdő vállalkozásoknál magas szintű oktatási programokra van szükség, a már működő vállalkozásoknál pedig tapasztalatcserékre, kapcsolatépítési lehetőségek megteremtésére. A KKV-k versenyképességének növelése érdekében szükséges a banki hitelezési gyakorlat átalakítása, és a kormányzati kisvállalkozás-fejlesztési programok kidolgozása.

Magyarország versenyképessége 2009-ben 2008-hoz képest

Hazánk nemzetközi versenyképességének alakulását több hazai és nemzetközi intézmény kutatásai alapján mérhetjük össze más országokéval. Az alábbiakban a Világ gazdasági Fórum (*World Economic Forum* – WEF) által lebonyolított kutatás eredményeit összegezzük.

A Világ gazdasági Fórum 1979 óta vizsgálja az egyes országok versenyképességét és a gazdaság különböző szektorainak fejlettségét különböző kutatási projektek rendszeres megszervezésével. A „Global Competitiveness Report 2009–2010” 133 ország mintegy 13 ezer vezető üzletemberének véleménye alapján mutatja be a versenyképesség szerint felállított rangsort a *Global Competitiveness Index* (GCI) alapján. A GCI egy olyan aggregát mutató, amelyet különböző tényezők súlyozásával képeznek. A GCI indexet 3 fő tényezőcsoport (alindex) alapján generálják. A három alindex 12 versenyképességet befolyásoló tényezőt (pillért) foglal magában. Az egyes alindexek összességében 121 mutatót tömörítenek. A versenyképesség első alindexében a gazdaságok úgynevezett tényezővezérelt kulcs tényezői kerültek be, a második alindexbe tartoznak a gazdaság hatékonyság fokozó tényezői, a harmadik alindexbe sorolták az úgynevezett innovációvezérelt gazdaságok kulcs tényezőit. Az egyes alindexekbe tartozó 12 pillér tartalmát az 1. számú táblázat mutatja:

1. táblázat

Tényezővezérelt alindex	Hatékonyságfokozó alindex	Innovációvezérelt alindex
1. Intézmények	5. Felsőbb szintű oktatás és szakképzés	11. Üzleti szofisztikáció
2. Infrastruktúra	6. Árupiaci hatékonyság	12. Innováció
3. Makrogazdasági stabilitás	7. Munkaerő-piaci hatékonyság	
4. Egészségügy és alapfokú oktatás	8. Pénzpiaci szofisztikáció	
	9. Technológiai felkészültség	
	10. Piacméret	

A 2009-es elemzés szerint Magyarország helyezése a versenyképesség szerint az országok rangsorában 2009-ben 2008-hoz képest 4 ponttal javult, mivel a 2008. évi 62. helyről az 58. helyre lépett előre, amint azt az alábbi, 2. számú táblázat mutatja. A táblázat adatai szerint látható, hogy az alapvető makrogazdasági feltételek, valamint a hatékonyságnövelő tényezők kapcsán javult Magyarország megítélése egy év alatt, míg az innovációs és üzleti tényezők tekintetében romlott a helyezésünk.

2. táblázat

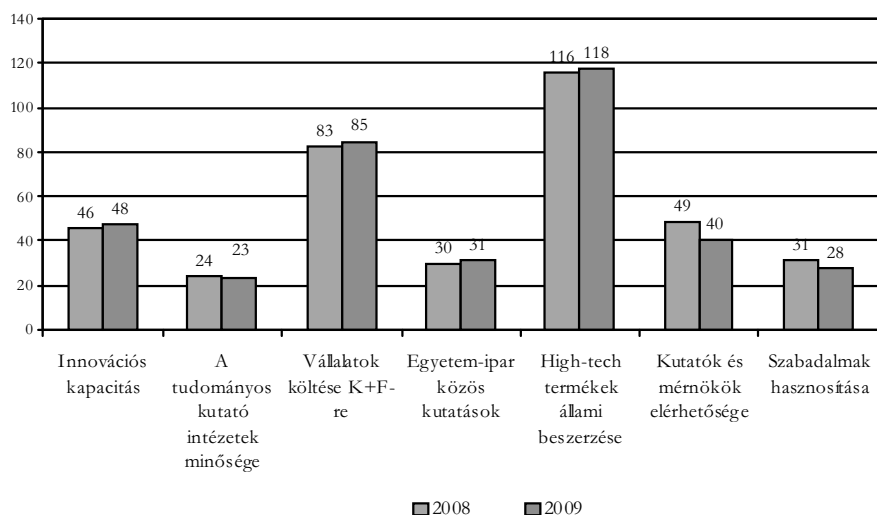
World Economic Forum: Global Competitiveness Report, 2009/2008

	GCI 2009	(GCI 2008)	Változás	
Svájc	1	2	+1	Alapfeltételek alindex 58 (64)
USA	2	1	-1	1. Intézmények 76 (64)
Szingapúr	3	5	+2	2. Infrastruktúra 57 (64)
Németország	7	7	-	3. Makrogazdaság 83 (115)
Ausztria	17	14	-3	4. Egészségügy és alapszintű oktatás 53 (49)
Kína	29	30	+1	Hatékonyság növelők alindex 45 (48)
Csehország	31	33	+2	5. Felsőoktatás és szakképzés 35 (40)
Ciprus	34	40	+6	6. Árupiaci hatékonyság 64 (66)
Észtország	35	32	-3	7. Munkaerő-piaci hatékonyság 63 (83)
Szlovénia	37	42	+5	8. Pénzügyi piacok hatékonyság 69 (61)
Portugália	43	43	-	9. Technológiai felkészültség 40 (40)
Lengyelország	46	53	+7	10. Piacméret 45 (45)
Szlovákia	47	46	-1	Innovációs és üzleti tényezők alindex 61 (55)
Málta	52	52	-	11. Üzleti folyamatok kifinomultsága 76 (68)
Litvánia	53	44	-9	12. Innováció 45 (45)
Magyarország	58	62	+4	
Románia	64	68	+4	
Lettország	68	54	14	
Görögország	71	67	-4	
Bulgária	76	76	-	

Részleteiben megvizsgálva a 12. pillér, az *innováció* mutatóinak alakulását 2009-ben a 2008-as helyezéshez képest az 1. számú ábrán látható eredményre jutottunk.

1. ábra

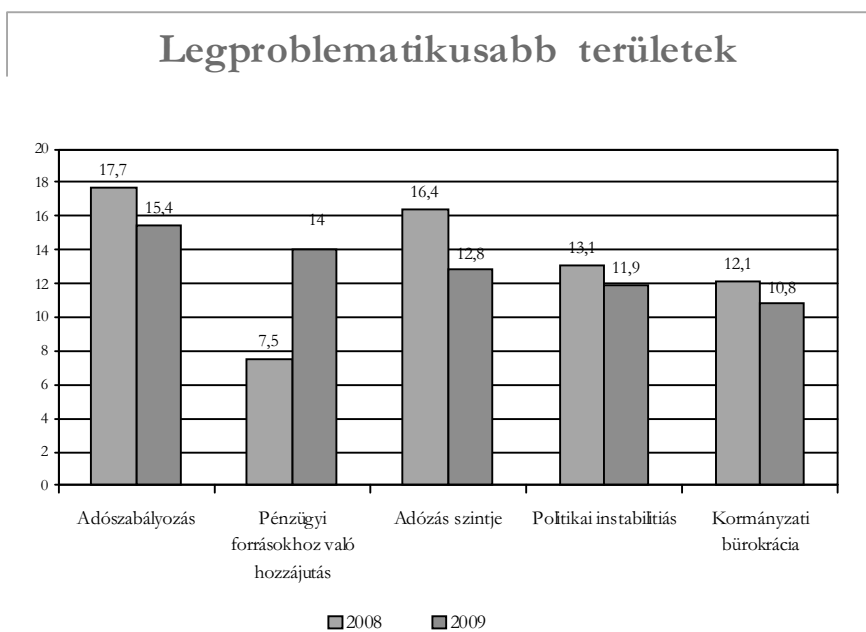
„Innovációs” pillér területeinek alakulása

A fő probléma jelenleg az, hogy miközben a gazdaságpolitikai erőfeszítések innovációalapú versenyképesség előmozdítását célozzák, aközben éppen ezek a tényezők mutatnak a fejlődésben relatív lemaradást, stagnálást.

A WEF jelentéséből érdemes rávilágítani azokra a tényezőkre is, amelyeket a versenyképesség szempontjából a megkérdezettek a legproblematicusabbnak ítélték. 2009-ben 2008-hoz képest ugyan kismértékű előrelépés történt néhány területen (kivéve a pénzügyi forrásokhoz való hozzájutást), de a tavalyi első öt kiemelkedő problémát jelentő tényező alapvetően megmaradt az első öt nehézségnek 2009-ben is. A 2. számú ábra mutatja az üzleti környezet szempontjából leginkább problematikusnak tartott területeket. Ezek az adórendszerrel érintő szabályozások, az adóztatás szintje, a pénzügyi forrásokhoz való hozzájutás lehetősége, a kormányzati intézkedések instabilitása, valamint a nem kellően hatékony állami bürokrácia. A fenti kérdések kerültek kiemelésre mind a két évben az összesen 15 vizsgált területből. (Megjegyzendő, hogy a hatodik helyen megjelölt probléma a korrupció volt 2009-ben).

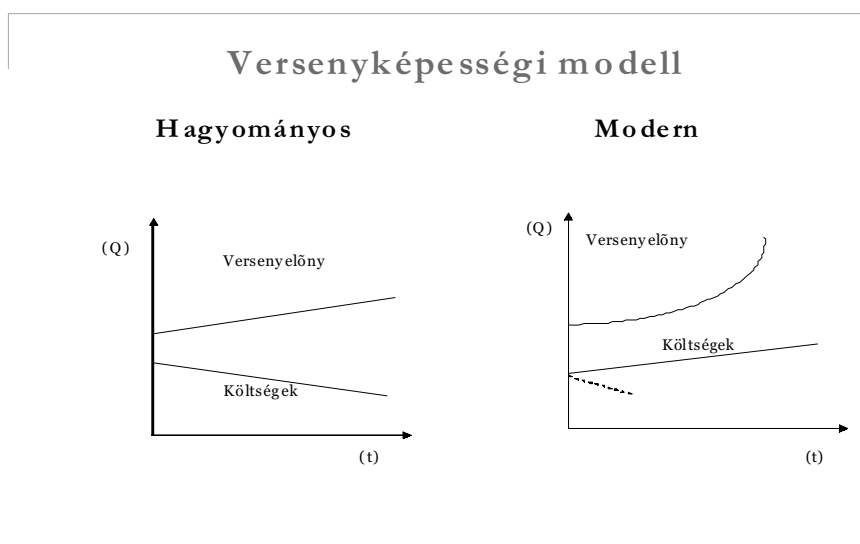
2. ábra

A versenyképesség és az innováció

A versenyképesség és az innováció közötti összefüggés modelljét Hoványi Gábor munkája alapján ábrázoljuk a 3. számú ábrán:

3. ábra

Hoványi Gábor munkája alapján saját kiegészítés

A hagyományos versenyképességi modell szerint a vállalatok versenyelőny szerzésének fő eszköze a költségek csökkentése. A versenyképesség újabb értelmezése szerint versenyelőny nem csupán a költségek csökkentése révén érhető el, hanem a költségek növelésével is. A versenyelőny szerzés kulcsa az innováció, mivel ennek révén a skáláhozadék mindig nő, azaz a kibocsátás a termelési tényezők növekedését meghaladó mértékben emelkedik.

Magyarország versenyképessége innovációs fejlettsége alapján

Az innováció mérésére kidolgozott rendszer tükrözi az innováció fogalomkörének kiszélesedését és rendszerszemléletű fejlődését. Az OECD kidolgozott egy benchmarking alapú nemzeti indikátorrendszert (Benchmarking..., 2001; 2002), hogy az innovációt ösztönző politikák megalapozásához megfelelő képet kapjanak egy adott ország innovációs helyzetéről, fejlettségéről. Ez egy kétszintű indikátorrendszert tartalmaz, amely tulajdonképpen egy hányados. A számlálója az innováció teljesítmény-mutatóit, a nevezője az innováció keretfeltételeit tartalmazza.

Mind a két mutató képzéséhez több indikátort is használnak, és végül ezek súlyozásával alakulnak ki a feltételek és a teljesítmények színvonalát jellemző értékek. Az innovációs keretfeltételeket négy csoportra tagolják:

1. A közsférában folyó kutatás helyzetét értékelő mutatók
2. A közsférában folyó kutatások során kialakult kapcsolatrendszerek
3. Az innováció finanszírozása
4. Piaci és versenyfeltételek feltételek

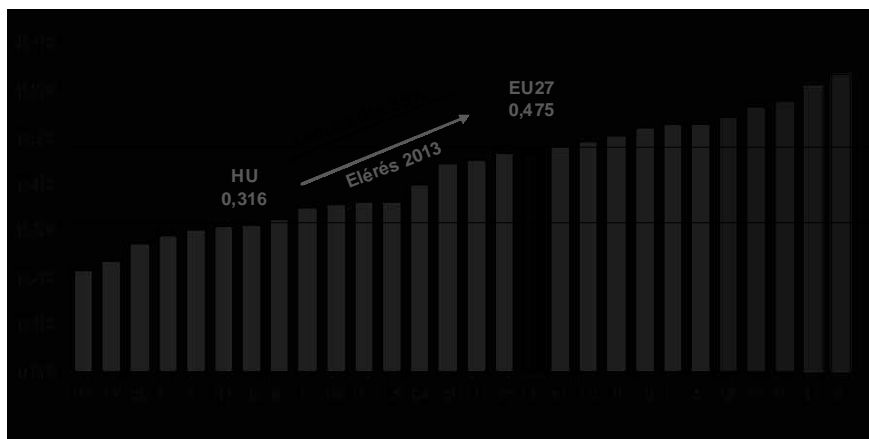
Az innovációs teljesítmények mérésének néhány fontos mutatója:

1. Az innováció és annak ipari hasznosítása
2. Az innováció diffúziója

Ezt az indikátorrendszert az OECD 27 országában tesztelték, és szoros korrelációt tártak fel a keretfeltételek és a teljesítmény eredményeit számszerűsítő két érték között. Az egyes mutatók képzésében látható a K+F nagy súlya és szerepe. A K+F-tevékenység nem kielégítő mértékű fejlesztése okozza az egyes országok közötti technológiai rést. A tanulmányban kidolgozott összesített innovációs index alapján 2008-ban Magyarország helyzete a 4. ábra szerint alakult.

4. ábra

Az összesített innovációs index, 2008

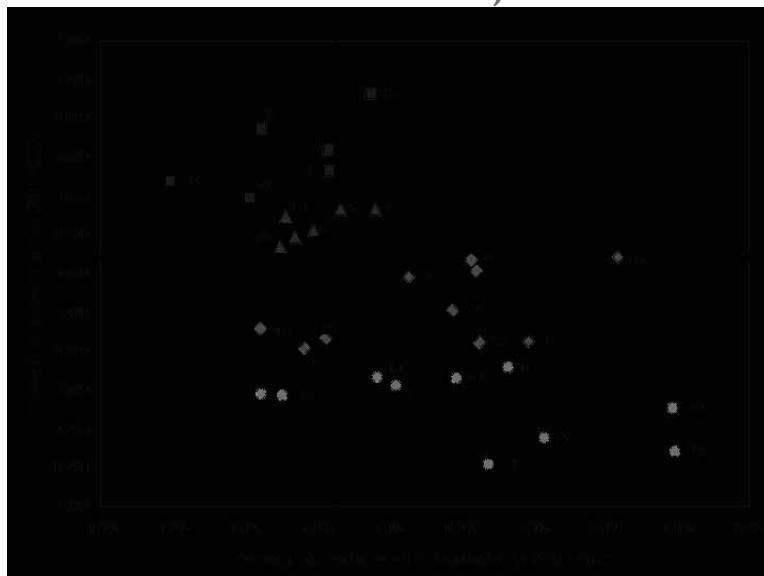
Forrás: (European Innovation Scoreboard, 2008)

Magyarország 2008-ban 0,316-os skála értékkel az EU-átlag (0,475) alatt volt. Az elmaradás 35%-os innovációs rést mutat. Ennek leküzdését kellene megvalósítani 2013-ig.

Az innovációs tevékenység átlagos évi növekedési üteme alapján négy csoportot képeztek a vizsgált országok körében: az első csoportot az innováció vezetői, a másodikat a követők, a harmadikat a mérsékelt innovátorok és a negyediket a feltörekvő országok alkotják. Sajnálatos módon Magyarország a 4. csoportba tartozik, azon belül is a középmezőnyben található, ahogyan az az 5. számú ábrán látszik.

5. ábra

Összesített innovációs index és növekedési rátája 2008

Vezetők: Sweden, Finland, Germany, Denmark and the UK

Követők: Austria, Ireland, Luxembourg, Belgium, France and the Netherlands

Felzárkózók: Cyprus, Estonia, Slovenia, Czech Republic, Spain, Portugal, Greece and Italy

Lemaradók: Malta, Hungary, Slovakia, Poland, Lithuania, Romania, Latvia and Bulgaria

Forrás: (European Innovation Scireboard, 2008)

A versenyképesség tényezőinek alakulása vállalati szinten a kis- és középvállalkozások (KKV-k) körében folytatott kvantitatív kutatás alapján

Kvantitatív kutatást bonyolítottunk le KKV-k körében annak megvizsgálására, hogy hol tartanak a vállalatok az innováción alapuló fejlődés tényezőit mérlegre téve. A megkérdezett cégek vezetőinek a versenyképesség tényezőivel való elégedettsége alapján faktor-, majd klaszterelemzést végeztünk annak érdekében, hogy a KKV-król differenciált képet kapjunk.

Az alábbi táblázatban foglaltuk össze a KKV-k egyes klasztereire jellemző tényezőket az innovációs képességük tükrében, méretük és tevékenységi területük megjelölése mellett.

3. táblázat

KKV-kutatás: az egyes klaszterek fő jellemzőinek összefoglaló táblázata

1-es klaszter:	2-es klaszter:
<p>Nagy árbevételű kisvállalkozások Szállítványozás, raktározás, kereskedelem, építőipar, tudományos kutatás, egyéb szakmai szolgáltatás, műszaki tevékenység</p> <p>Innovációs profil Széles körű IKT-lefedettség Sokfunkciós honlap +B2B, B2C Szoftvercsomagok intenzívebb használata Átlagos K+F, relatíve magas költség Széleskörű innováció az egyes vállalati funkciók területein Hálózatosodás az innovációban Vevőcentrikus Termékek: kedvező piaci pozíció és magas márkaérték</p> <p>Innovációs fejlesztés fő területei: termékszerkezet-váltás, logisztika, kooperáció fejlesztése, menedzsment fejlesztése, minőségbiztosítás, szakmai továbbképzés, IKT, technológiafejlesztés, nyelvi ismeretek bővítése</p> <p>Önálló marketingszervezet Írott stratégia nem jellemző</p>	<p>Kis árbevételű kisvállalkozások Szálláshely, vendéglátás, egyéb személyi és közösségi szolgáltatások</p> <p>Innovációs profil Szűk körű IKT-lefedettség Honlap kevés funkcióval + B2C Szoftvercsomagok szűk körű alkalmazása K+F költség alacsony Nem jellemző az innováció Nem jellemző a hálózatosodás Vevőcentrikus Termékek: kedvező piaci pozíció</p> <p>Innovációs fejlesztés fő területei: termékszerkezet-váltás, nyelvi képzés, technológiafejlesztés, tőkeellátottság</p> <p>Ad hoc jellegű marketing Írott stratégia nem jellemző</p>
3-as klaszter	4-es klaszter
<p>Közepes és nagyvállalatok Feldolgozóipar, építőipar, egyéb közületi szolgáltatások, kereskedelem</p> <p>Innovációs profil Széles körű IKT-lefedettség Honlap kevés funkcióval Szoftvercsomagok intenzív használata Relatív magas K+F tevékenység alacsony szinten Közepes szintű innováció az egyes vállalati funkciók területein Hálózatosodás az innovációban Saját fejlesztésű termékek döntően Rugalmas alkalmazkodás Termékeik magas újdonságfoka és márkaértéke Innovációs fejlesztés fő területei: Logisztika</p> <p>Önálló marketing külsősök bevonásával Írott stratégiája van</p>	<p>Kis árbevételű kisvállalkozások Kereskedelem, tudományos kutatás, egyéb szakmai szolgáltatás, műszaki tevékenység</p> <p>Innovációs profil Szűk körű IKT-lefedettség Honlap sok funkcióval + B2B Szoftvercsomagok szűk körű felhasználása Átlagosan alacsony K+F tevékenység átlagos költséssel Közepes szintű innováció az egyes vállalati funkciók területein Hálózatosodás a partnercégekkel Másolás, Rugalmas alkalmazkodás Termékeik márkaértéke magas Innovációs fejlesztés fő területei: termékszerkezet-váltás, kooperáció fejlesztése, menedzsment fejlesztése, minőségbiztosítás, szakmai továbbképzés, technológiafejlesztés, tőkeellátottság</p> <p>Ad hoc marketing Nincs írott stratégiája</p>

Összességében a vizsgált klasztereket az innovációs tevékenység alapján az alábbiak szerint jellemezhetjük:

1-es klaszter: *Innovációt követők:* olyan tudásintenzív, nagy árbevételű vállalkozások, amelyekre inkább jellemző a magas szintű IKT, aktív innováció és hálózatosodás a K+F folyamatában.

2-es klaszter: *Innovációt elhárítók:* olyan az átlagnál alacsonyabb árbevételű vállalkozások, amelyek inkább hagyományosan működtetett szervezetek, ahol az IKT, az innováció és a K+F, a hálózatosodás csaknem teljes hiánya a jellemző.

3-as klaszter: *Tudatos innovátorok:* olyan közepes és nagy árbevételű vállalkozások, amelyek az innovációban, az IKT-ben, a tudatosságban a legerősebbek és a legintenzívebb lefedettséget mutatják, ami egyúttal a hálózatosodásban is jelentkezik.

4-es klaszter: *Az innováció szükségességére ráébredők,* olyan többnyire alacsony árbevételű vállalkozások, amelyek kezdik felismerni az IKT-ből, a hálózatosodásból adódó előnyöket, de ennek az egész vállalatot érintő lehetséges hatása még csak a felismerés szintjén van.

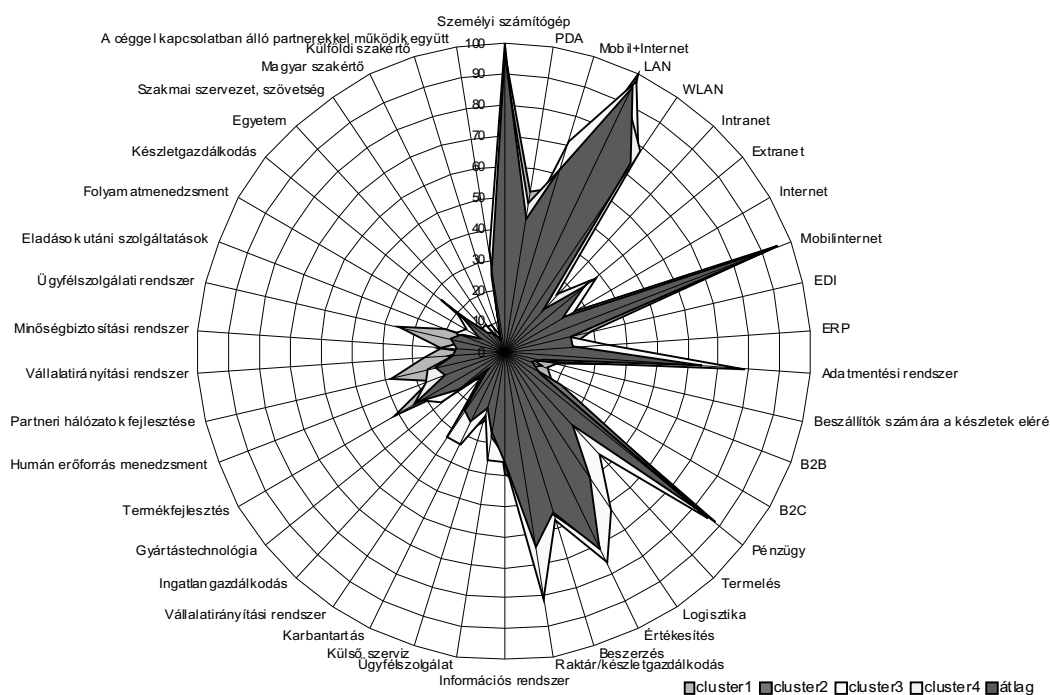
A kutatás összegzéseként a kapott eredményeinket összevetettük a kutatási tervben felállított hipotéziseinkkel, és ezzel kapcsolatban az alábbi eredményre jutottunk.

- Az első hipotézisünk az volt, hogy a cégek innovációs képességét biztosító humán, tárgyi, szervezeti és marketing feltételek megléte és fejlettsége (IKT használata, hasznosítás területei, hálózatosodás, kooperáció a K+F területén, K+F és hozzáadott érték nagysága, kutatófejlesztői bázis megléte stb.), valamint a cégek árbevétele összefüggenek. Az egyes klaszterekre kapott eredményeket összevetve a kiinduló hipotézissel megállapíthatjuk, hogy a hipotézis beigazolódott. Az innovációintenzitás és ennek kapcsolatrendszerben való megvalósulása egyértelműen azokra a cégekre jellemző, ahol nagy az árbevétel. A klaszterek iparági hovatartozása alapján azt is kijelenthetjük, hogy a magas tudásintenzitású iparágakba tartozó klaszterek azok, amelyekre a hipotézis igaz.

- A második hipotézisünk az volt, hogy az IKT-alapú kultúra abszorpciós képessége, az üzleti intelligencia kiépítettsége alacsony szintű és a cégek kis százalékára, elsősorban a nagyobb cégekre jellemző. Ez a hipotézisünk is bebizonyosodott, amit a klaszterek külön-külön történő elemzése és a klaszterek összesített elemzése is kimutatott. Általában arra a következtetésre jutottunk az adatok elemzése alapján, hogy alacsony az innovációs kultúra szintje. Az egyes általunk kiemelt klaszterek csak az átlaghoz képest mutatnak ebben jobb képet. A kutatásunkban csak az ehhez a viszonyítási alaphoz kapcsolódó mérést tudtuk elvégezni.

- A harmadik hipotézisünk is – mely szerint az innovációs technológia (*knowledge base*) szintje magasabb, mint ezen eszközöknek a kihasználtsága, rendszerben történő alkalmazása a versenyképesség fokozása, a hatékonyság növelése érdekében, valamint a partneri kapcsolatok kiépítésére, a folyamatok, a technológia hatékonyságának javítására, a tacit tudás felszínre hozatalában – igaznak bizonyult. A kutatási eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy bizonyos területeken (IKT) a lefedettség megfelelő, de ezek alkalmazása a szervezet egészét vagy nem hatja át, vagy nem élnek az ezen eszközök által nyújtott lehetőségekkel. Ezt az állítást érzékelteti a 6. számú ábra, amely az innovációs tényezők jelenlétét, valamint az IKT-eszközökkel való lefedettséget érzékelteti átlagban, valamint az egyes klaszterek szintjén.

6. ábra

Felhasznált irodalom

Balogh Tamás (2004): *A magyar innováció helyzete az új Európában*. Budapest, Nemzeti Kutatási és technológiai Hivatal.

Benchmarking national research policies, 2002.

Benchmarking regional policy, 2001.

Borsi Balázs (2004): *A technológiai megújulás, az innováció és a kutatás-fejlesztés, mint versenyképességi tényezők a magyar gazdaságban*. PM Kutatási Füzetek, 6. szám.

Farkas János (2002): *Információs- vagy tudástársadalom?* Budapest, Infoni – Aula Kiadó.

Hippel, E. von (1985): *Democratizing Innovation*. Cambridge, MIT Press.

Kocsis Éva – Szabó Katalin (2000): *A posztmodern vállalat*. Budapest, Oktatási Minisztérium.

Leskóné Kecskés Ildikó (2006): *Versenyképességi és innovációs keretprogram (CIP) 2007–2013*. In: „Innovációban a jövő” Konferencia. Budapest, GKM Innovációs Főosztály, 2006. március 29.

Papanek Gábor – Pakucs János – Hronszky Imre – Rechnitzer János (2002): *A magyar kis- és közepes vállalatok innovációs képességének fejlesztése*. Budapest, Magyar Innovációs Szövetség.

Papanek Gábor – Pakucs János – Rohács József – Hronszky Imre – Petruska Ildikó (2005): *Hogyan működhet együtt a marketing a K+F-fel az új termékek fejlesztésében?* Harvard Business Review–Marketing/reklám különszám.

Piskóti István (2007): *Innovációmarketing – marketinginnováció*. Miskolc, Miskolci Egyetem.

Porter, Michel E. (1992): *Versenysztratégia*.

Schumpeter, J. A. (1939): *Business Cycles*. New York, McGraw-Hill.

Versenyképes Gazdaság Operatív Program 2007–2013. (Prioritás tengelyek kivonata.) A Magyar Köztársaság Kormánya

Internetes források

European Innovation Scoreboard, 2008 EIS_2008_Final_report_388828559.pdf

<http://www.weforum.org/site/homepublic.nsf/Content/>

Global+Competitiveness+Programme%5CGlobal+Competitiveness+Report World Economic Forum: Global Competitiveness Report 2008-2009.

<http://www.weforum.org/site/homepublic.nsf/Content/>

Global+Competitiveness+Programme%5CGlobal+Competitiveness+Report World Economic Forum: Global Competitiveness Report 2009-2010.

<http://www.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf>

<http://www.oecd.org/dsti/sti/stat-ana/prod/growth.htm>

<http://www.nkth.gov.hu/innovaciopolitika/uj-magyarorszag/uj-magyarorszag>

INTELLIGENS INVERZ INNOVÁCIÓ – A „3 I.”

Értékinnováció – Innováció vs. érték

Az értékinnováció nem más, mint újszerű gondolkodás a stratégiáról, és a stratégia végrehajtásának új módja, amely a versenyből történő kitöréshez vezet. Alapjaiban eltérő stratégiai logika, amely a konkurencia leküzdését célzó tradicionális eszközökre, eljárásokra való fókuszálás helyett a verseny jelentőségének megszüntetésére összpontosít. Érték tekintetében a vevőknél és a vállalatoknál egyaránt fejlődést indukál, esetleg olyan új piaci tér teremtésével is, ahol nincs verseny – míg a hagyományos megközelítéssel élő vállalatok védekező pozíció kiépítésével igyekeznek leküzdeni versenytársaikat. Az értékteremtő folyamat egyforma hangsúlyt helyez az értékre és az innovációra egyaránt.

A bármilyen értelemben dinamikus gondolkodás, amely azonban a megszokáson alapszik, hajlamos úgy összpontosítani az értékteremtésre, hogy mindig csak egy kicsit javítson a helyzeten, vagyis valami olyasmire fókuszál, amely finomít ugyan az értéken, de nem elegendő ahhoz, hogy a piacon kitűnjön a tömegeből (Kim –Mauborgne, 2008), ez maga az érték innováció nélkül.

Az innováció érték nélkül többnyire a technológiai tényezőkre összpontosít, a piaci elsőbbségre törekszik és futurisztikus lehet, vagyis többet nyújt annál, mint amit a vevők hajlandók elfogadni és megfizetni. Az értékinnovációs folyamat azonban csak akkor lehet igazán hatékony, ha egy vállalat össze tudja kapcsolni az innovációt a hasznossággal, az árral és a költségpozicionálással. Ha az innovációt nem képes összekötni az értékkel, akkor jó eséllyel más vállalatok fogják élvezni az újítók és a piaci úttörők erőbefektetéseit.

Ki kell emelnem, hogy az értékinnováció nehezen egyeztethető össze a versenyen alapuló stratégia egyik legáltalánosabb dogmájával, az érték–költség-kompromisszummal. A konvencionális megközelítés szerint egy vállalat magasabb költséggel nagyobb értéket teremthet a vevőinek, vagy alacsonyabb költséggel ésszerűbb, azaz mérsékeltbb értéket hozhat létre. Ebben a stratégiában választani kell a differenciálás és az alacsony költség között, míg a helyesen végrehajtott értékinnováció esetében egyszerre elérhető mind a magas vevőértéket képviselő termék vagy szolgáltatás, mind pedig az alacsonyabb költségtényező.

Itt élnék is egy kritikai észrevétellel az értékteremtéssel kapcsolatban, amely stratégiai koncepcióként túlságosan is általános. Jelenleg nincs olyan meghatározás, amely definiálná, miként kell értéket teremteni. Az új piaci tér megnyitásához szükséges értékteremtés érdekében a költségek csökkentésén vagy a régi folyamatok megújításán túlmutató intézkedéseket kell hoz-

* *főiskolai docens, PhD hallgató, Általános Vállalkozási Főiskola*

ni. Egy vállalat értéket teremthet azzal is, hogy jelenlegi profiljához hasonló üzletágban valamivel magasabb szinten folytatja üzleti tevékenységét, vagy meglévő profilját alapvetően új módon kínálja. Ezek a folyamatok azonban nem elegendőek ahhoz, hogy kitűnjön a sokaságból, és fenntartható versenyelőnyt érjen el.

Egy szervezetnek arra kell törekednie, hogy a vevőknek az értékben ugrásszerű többletet tudjon kínálni, megszüntetve ezáltal a verseny jelentőségét. A komplex kiszolgáláshoz akár a vevő által még fel sem ismert fókuszpontokra is kell koncentrálni. A hosszú távon fenntartható versenyelőny azon múlik, hogy képes-e egy vállalat elkerülni a versenyt és újrastrukturálni a meglévő iparági modellt.

Az értékinnováció a válság tükrében

A jelenlegi gazdasági válság komoly hatással van az innovatív vállalkozásokra és az innovációs projektekre. A hazai üzleti környezet hónapról hónapra rosszabb, a nemzetközi piaci kereslet is visszaesett, valamint a pénzügyi közvetítők révén elérhető források is jelentősen beszűkültek.

A vállalkozások többségének jelenlegi stratégiájában legelső helyre került a likviditási képesség fenntartása, valamint a rövid távú tervezés és az alkalmazkodási képesség biztosítása. Szinte minden körülmény a távlatos projektek ellen szól. A hazai szereplők együttműködése igen jelentős szerepet játszhatna egy vállalkozás innovációs kezdeményezéseinek sikerében, mindazonáltal eddig nem volt jellemző a kockázatvállalási hajlandóság, valamint – és ezzel összefüggésben – az innovatív projektek értékelésében, támogatásában szerzett tapasztalat alig kimutatható.

Mégis, érdemes innovatívnak lenni, sőt szinte elengedhetetlen. Az innováció támogatása, a vállalkozások innovációs aktivitásához kedvező feltételek biztosítása pedig időszerűbb, mint valaha. A jelenlegi termékek és szolgáltatások révén elért piaci szegmensek kereslete visszaesik, sok esetben a piacok hiperszegmentáltak. Az innováció egyik jellemzője ugyanis éppen az, hogy az adott vállalkozás olyan terméket, szolgáltatást tud értékesíteni, amelyet az adott piacon még senki, vagy legalábbis kevesen, avagy képes olyan újszerű változtatásokat végrehajtani a vállalkozás működésében, amellyel a terméket és/vagy szolgáltatást újszerű módon, a versenytársakhoz képest kiemelkedő hatékonysággal, új vásárlócsoporthoz számára tud biztosítani. Ez az innovációs stratégia alapvetően abban verhetetlen, hogy dinamikus növekedési potenciált és ezzel összefüggésben jelentős profittermelő képességet biztosíthat – és ez független az aktuális konjunkturális helyzettől. A gyakorlatban persze korántsem egyszerű megtalálni és kihasználni azokat a piaci szegmenseket, amelyek a makrogazdasági trendekkel szemben is képesek a növekedésre. (Kiss – Vadász – Wolf, 2008.)

A laterális gondolkodás az innováció folyamatában

A laterális gondolkodás fogalmát Edward de Bono alkotta meg *Lateral Thinking* című könyvében. A laterális gondolkodás ötletgeneráló és problémamegoldó technika, amelynek alkalmazásával úgy hozunk létre, úgy indukálunk ötleteket, hogy újszerűen tekintünk meglévő dolgokra. Míg a hagyományos gondolkodás a kiválasztott ötletet egy megszokott struktúrában viszi előre a megvalósulásig, addig az oldalirányú, laterális gondolkodás új, friss ötleteket provokál vagy megváltoztatja a vonatkoztatási keretet (Héder, 2009).

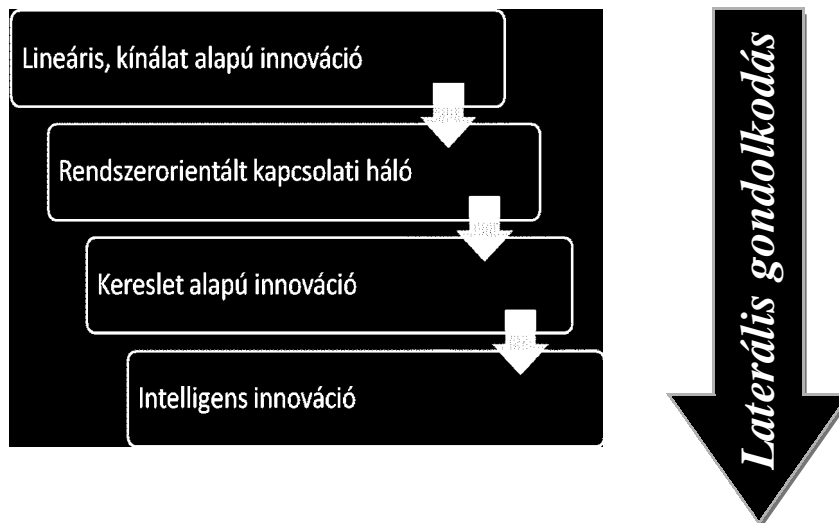
A *mainstream* gondolkodás megpróbálja legyűrni a problémát, a laterális gondolkodás viszont megpróbálja kikerülni azt egy radikálisan más megközelítés segítségével. Megállapítha-

tó, hogy általában a laterális elképzelések megvalósítása nagyságrendekkel kisebb befektetéssel jár, mint a *mainstream* ötleteké.

Terminológiánkban az intelligens innováció jelentéstartománya: mindazon laterális innováció, amely a felhasználó, illetve alkalmazó szándékainak és/vagy szükségleteinek változásával, változtatásával képes értéknövelő módon beépülni a vállalati folyamatba.

1. ábra

Innovációs trendek

A laterális újítás a vállalati stratégiába beépülve gyors növekedést biztosít, túlnőheti saját iparági kereteit, sok esetben az egész iparágot is felülpozicionálhatja. Ezzel az intelligens innovációval a régi és az új vállalatok egyaránt élhetnek (Szalai – Czékman, 2010).

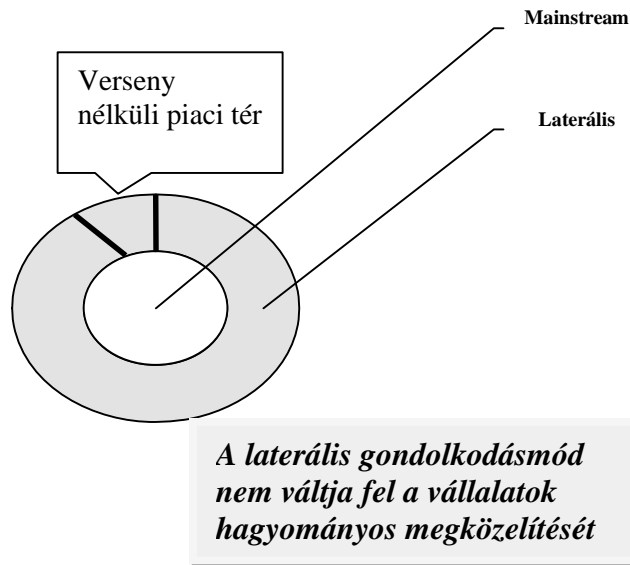
Ennek a gondolkodásmódnak a szükségességét az alapozza meg, hogy nincsenek állandóan és megszakítás nélkül kiválóan teljesítő iparágak és vállalatok.

A laterális gondolkodás többféleképpen is lehetővé teszi az értékesítés növelését:

- teljesen új értékesítési volument hoz, amely más piacokra nem hat ki,
- ugyanazt a részt új kategóriával tölti ki,
- számos más kategóriában is növekedést eredményezhet,
- létrehozhat természetes monopóliumhelyzetet is.

2. ábra

A laterális és a mainstream gondolkodás kapcsolata

A globálissá táguló környezetben a vállalatoknak fokozott érzékenységgel kell észlelniük környezetük jelzéseit, és rendelkezniük kell olyan kreatív humánerőforrással, amely lehetővé teszi, hogy rugalmasan, gyorsan és intenzíven reagáljanak a leggyengébb rezgésekre is. A vállalatok állandó innovációs kényszer alatt vannak, mert egyre fokozódó versenyben kell helytállniuk, a jó ötleteket csaknem egyidejűleg másolja a piac, a fogyasztók pedig egyre kifinomultabbak a döntéseikben.

1. táblázat

A laterális gondolkodásmód alkalmazásának SWOT-analízise

Erősségek	Gyengeségek
<p>A verseny kikerülésére fókuszál, új igény teremtésével</p> <p>A piacbővítés a fogyasztó számára radikálisan magasabb rendű értékteremtéssel történik</p> <p>Az innovációk kiléphetnek a jelenlegi termékkínálatból</p> <p>Olyan új piacok, kategóriák és célcsoportok kialakításának lehetősége, melyeket eddig a meglévő termékkel nem értünk el</p> <p>Ugyanazt a részt más, új kategóriával szolgálja ki</p> <p>Ezzel a stratégiával a régi és az új vállalatok egyaránt élhetnek</p> <p>Sikeres vállalati illeszkedése esetén kiugró piaci sikert eredményez</p> <p>Nehezen utánozható</p> <p>A termék, illetve szolgáltatás differenciálása és a költséghatékonyság egyidejűleg elérhető</p> <p>A kreatív gondolatokat folyamatrendszerbe szervezi</p>	<p>Nem végeznek a vállalatok benchmarking- tevékenységet a versenytársakra vonatkozóan</p> <p>Hosszú idő a teljes szervezetet átható diffúzió</p> <p>Túlzottan kreativitásközpontú</p> <p>A laterális „kannibalizmus” veszélye: az újszerű megoldások fejében feláldozza a meglévő lehetőségeket</p> <p>Magas kezdeti kockázat</p> <p>A laterális gondolkodásmód innovációi nehezebben asszimilálhatók a rögzült szervezeti folyamatokba</p> <p>Csak laterális személyiségek tudják megalkotni</p> <p>Nagyobb a tanítási és a kommunikációs szükséglet</p> <p>A rendszerszemléletű folyamatkezelést szem előtt tévesztő kreativitás</p>
Lehetőségek	Veszélyek
<p>Újrastrukturálhatja a piacokat azáltal, hogy új kategóriákat és alkategóriákat teremt</p> <p>A laterális termék tömeget hozhat más termékek volumenének lecsökkentése nélkül is</p> <p>A laterális termék növekedést is hozhat számos más kategóriában is</p> <p>Létrehozhat természetes monopolhelyzetet is „Megteheti”, hogy figyelmen kívül hagyja az időt mint tényezőt</p> <p>Nincsenek állandóan kiválóan teljesítő vállalatok</p> <p>Több mint növekedés, stratégiai húzás is, erős pozitív hatást gyakorol a vállalat márkaismertségére illetve felülpozicionálhat iparágat is</p>	<p>Azokat az innovációkat, amelyek a <i>mainstream</i> folyamatból jönnek, könnyebb a fogyasztóknak asszimilálniuk és megérteniük</p> <p>Folyamatszemléletű kreativitást támogató környezet hiánya</p> <p>Az értékinnováció piaci dinamikája éles ellentétben áll a technológiai innováció hagyományos gyakorlatával</p> <p>Az iparágak folyamatosan fejlődnek</p> <p>A piaci rések szinte eltűnnek, mert az információ- és a termékáramlás korlátlan</p> <p>Nincsenek állandóan kiválóan teljesítő vállalatok!!!</p> <p>A laterális gondolkodásmód felváltja a vállalatok hagyományos megközelítését, ahelyett, hogy csak kiegészítené azt</p>

„Valahányszor megszokott dolgokat akarunk megváltoztatni, minden esetben tudatában kell lennünk, hogy a legnehezebben kezelhető dolgok egyikére készülünk, olyasmire, aminek a sikeréhez a legnagyobb kétségek férnek, és amit a világon a legnehezebb végigcsinálni.” – Niccolò Macchiavelli

Felhasznált irodalom

Borsi Balázs (2004): *A technológiai megújulás, az innováció és a kutatás-fejlesztés, mint versenyképességi tényezők a magyar gazdaságban*. PM Kutatási füzetek, 6. szám.

de Bono, Edward (2009): *Gondolkozz! Mielőtt túl késő lenne*. Budapest, HVG KIADÓ ZRT.

de Bono, Edward (2009): *Kreatív elme*. Budapest, HVG KIADÓ ZRT.

Guilford, Joy Paul (1950): *Creativity*. American Psychologist, 5., 444–454.

Kim, W. Chan – Mauborgne, Renée (2008): *Kék Óceán stratégia – A verseny nélküli piaci tér*. Budapest, Park Könyvkiadó.

Kiss Attila – Vadászné Szende Mária – Wolf Péter (2008): *Innovációs sikertörténetek*. Budapest.

Kotler, Philip – de Bono, Edward (1967): *Lateral Thinking*. London, Cape.

Kotler, Philip – Trias De Bes, Fernando (2003): *Lateral Marketing*. Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons, Inc.

Szalai Ibolya – Czékmann István (2010): *Intelligens Inverz Innováció „3 I.”*. CEO, 1. szám.

<http://www.forlong.hu/blog/2008/08/12/lateralis-gondolkodas/> Letöltve: 2009. 11. 07. 10:55

Vita a Washingtoni Konszenzusról

Mihályi Péter*

A „washingtoni konszenzus” jelentősége a posztoszocialista országok számára

Kereken 20 éves a washingtoni konszenzus (WK), melynek a mából visszatekintve az a legfőbb jelentősége, hogy deklarálta: nincs kétféle normatív közgazdaságtan – egy az OECD-országokra, egy meg Latin-Amerikára, illetve a fejlődő országokra általában. Véletlen időbeli egybeesés, hogy éppen ekkor omlottak össze a kelet-európai tervgazdaságok is. Az elmúlt 20 év válságait sokan a WK számlájára írják. Ez tévedés. Kétszáz évnyi tapasztalat igazolja, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlen sajátossága az üzleti ciklusok hullámozása, a túltermelési válságok 5-12 évenkénti előfordulása, és hozzá tartoznak a rendszerhez a váratlanul kirobbanó pénzügyi válságok is – pontosan azon okok miatt, amiket Marx is, Schumpeter is körülírt.

Éppen 20 évvel ezelőtt, 1989 tavaszán fogalmazta meg John Williamson, amerikai közgazdász azt a nevezetes 10 pontot, ami pár hónappal később „washingtoni konszenzus” (WK) néven vonult be a modernkori gazdasági elméletek fogalomtárába.

Fontos a helyszín is, és az időpont is. Williamson, egy nagy presztízsű intézmény, az *Institute for International Economics*¹ főmunkatársaként, az akkor már harmadik ciklusát töltő republikánus többség, illetve a két washingtoni pénzintézet, a Nemzetközi Valutalap (IMF) és a Világbank döntéshozóit próbálta paradigmaváltásra ösztönözni Latin-Amerika ügyében. Washingtoni szemszögből nézve nagyon is indokolt volt, hogy az Egyesült Államokkal közvetlenül szomszédos karibi, a közép- és dél-amerikai térség 45 országával a kormányzat, illetve a mindenkor washingtoni kormány által erősen befolyásolt két pénzintézet egy nyelven beszéljen, és ne adjanak homlokegyenest ellenkező elvekből levezetett reformtanácsokat – mondjuk – Nicaraguá-

* egyetemi tanár, Pannon Egyetem, Pénzügytan Tanszék

*A cikk a Heller Farkas Szakmai Hét keretében, a Budapesti Corvinus Egyetemen megszervezett, „A feltörekvő országok helyzete és kilátásai” c. szakmai konferencián, 2008. november 25-én elhangzott előadás szerkesztett és aktualizált változata. Megjelent: *Competitio*, 8. évf. 1. szám, 5–25. Köszönjük a közlés szíves engedélyezését.*

nak és Argentínának. Pontosabban szólva, Williamson úgy ítélte meg, hogy ekkor már a legfontosabb szereplők között meg is volt a konszenzus, és éppen ezt a konszenzust akarta tesztelni azon a novemberi washingtoni konferencián, ahol téziseit írásban prezentálta, s amelyek a következő év folyamán a többi írással együtt jelentek meg nyomtatásban (Williamson, 1990). Kelet-Európáról, a Szovjetunióról vagy más szocialista országról akkor még szó sem volt, hiszen amikor a szervezők a konferencia összehívásáról döntöttek még állt a Berliini Fal.² És nem került szóba a globalizáció sem, mert ez a kifejezés csak pár évvel később került be a közbeszédbe és a tudományos szaknyelv szótárába.³

Ezek az ajánlások az absztrakt elmélet szintjén nem tartalmaztak semmiféle forradalmi újítást. Sőt, a 10 pont lényegét valójában három pontban is össze lehetett volna foglalni:

- (i) fegyelmezett költségvetési politikára van szükség;
- (ii) az állami újraelosztás mértéke legyen minél kisebb;
- (iii) az áru-, a pénz- és a tőkepiacokat liberalizálni és magánosítani kell annak érdekében, hogy a feldolgozóipari export váljon a gazdasági növekedés motorjává.

Arról a 10 pontról, amit Williamson egyetlen darab A4-es méretű papíron összegezett (ld. 1. függelék), senki nem mondhatta, hogy ne lettek volna standard elemei annak a gazdaságpolitikai eszköztárnak, amelyet a fejlett országok kormányai magukra nézve a 80-as évek végén már normának tekintettek. Ezek a pontok benne szerepeltek minden haladó szintű elméleti tankönyvben is. Másfelől viszont Washingtonban is, de még inkább a fejlődő országok gazdaságpolitikai szakemberei között ekkortájt még sokan magukénak vallották azt az 1950-es évekből származó paradigmát, miszerint a fejlődő országokra alapjában véve más közgazdasági szabályrendszer érvényes, mint a fejlett országokra.⁴

Ez a WK által nyíltan bírált közgazdasági felfogás – politikai értelemben – szorosan kapcsolódott a harmadik világ koncepcióhoz⁵, illetve az ún. el-nem-kötelezett országok mozgalmához.⁶ E mozgalmak kiötlői és irányítói őszintén hittek abban, hogy megfelelő kormányzati politikával ellensúlyozni és/vagy tompítani lehet a piacgazdaság hatásmechanizmusait. A gyakorlat azonban megmutatta, hogy ez a harmadikutas politika az országok többségénél – így Latin-Amerikában is – a költségvetési egyensúly tartós felborulásához, inflációhoz, valutaváltsághoz vezet. Mi több, a világjobbító, forradalmi szándék sok ország esetében polgárháborúba és/vagy a szomszédos országokkal folytatott háborúba torkollott – ami persze a lehető legrosszabb következményekkel járt a gazdaság szempontjából is, mivel a konfliktusokat megelőzően is, meg azt követően is a hadsereg és a titkosszolgálatok finanszírozása aránytalanul nagy mértékben kötötte le az adott ország erőforrásait. Valójában tehát ezzel a komplex gazdaságpolitikai-ideológiai eszmerendszerrel fordult szembe Williamson. A paradigmaváltás lényege az volt, hogy *nincs kétféle normatív közgazdaságtan* – egy az OECD-országokra, egy meg Latin-Amerikára, illetve a fejlődő országokra általában. A WK megnevezéssel pedig arra kívánt utalni, hogy a washingtoni döntéshozók már másképpen gondolkoznak Latin-Amerikáról, mint öt vagy tíz évvel korábban, és változott az ottani kormányok gondolkodása is.

Az már a világtörténelem csele, hogy pillanatok alatt kiderült, nem csak Latin-Amerikáról szól a mese. A szocialista világrendszer összeomlásával az új gazdaságfejlesztési stratégia megtalálása egyszeriben központi kérdéssé vált Kelet-Európában, majd a Szovjetunió utódállamaiban, majd Kínában és Vietnámban is – összesen 30 országban!

De azért a dolog nem ilyen egyszerű! Elterjedt az a vélekedés, hogy a posztkommunista, átalakuló országok azért követték azt a pályát, amelyet követtek, mert ezt diktálták nekik Washingtonból. Valójában nem ez a helyzet: a lengyel, cseh, magyar, orosz közgazdászok már azt megelőzően ezt a pályát vázolták fel, hogy Williamson kimondta volna a washingtoni konszen-

zust. Az egész hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évtized ezzel telt Kelet-Európa közgazdasági gondolkodásában. Ha ebből a szempontból újraolvassuk a 10 pontot, akkor ez pontról-pontra igazolható, kivéve a legelsőt. Ennek viszont nagyon egyszerű a magyarázata: a szocialista tervgazdálkodás idején az állami költségvetésnek semmifajta valódi szabályozó szerepe nem volt.⁷

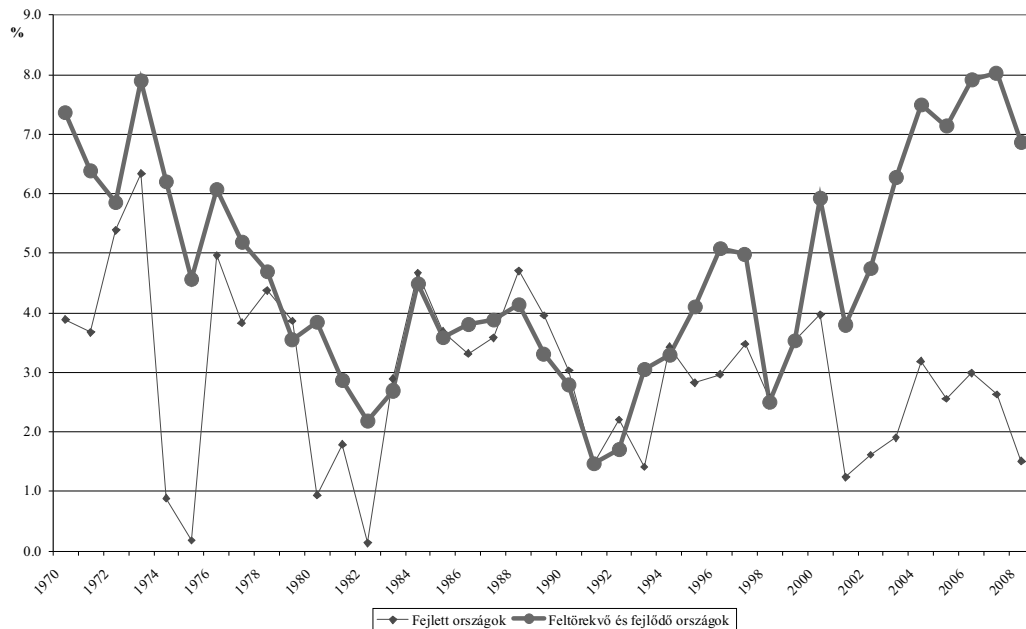
Az már sokkal inkább igaz, hogy amikor a 90-es évek elején az Európai Unió egyöntetű szabályokat írt elő tagországainak a közös valuta, az euró bevezethetősége érdekében (2. függelék), tulajdonképpen nem tett mást, mint szűkítette, de egyben konkretizálta is a WK-t. A reformpontok kimaradtak, az egyensúlyi célok számszerű meghatározást kaptak. Így születtek a maastrichti kritériumok (1992), majd a Növekedési és Stabilitási Egyezmény (1996). De sok jel mutat arra is, hogy az Európai Unió 2000-ben elhatározott új stratégiája, az ún. *Lisszaboni folyamat* végső soron a washingtoni konszenzus reformajánlásaiból építkezik. Mi több, véleményem szerint azt is megalapozottan lehet állítani, hogy a mostani válságból is azok az országok fognak előbb kitörni, amelyek még a korábbiaknál is hűségesebben (ha tetszik ortodoxabb módon) fogják követni a WK konszenzus két évtizeddel ezelőtti megfogalmazott ajánlásait.

Eddig bevált

Ha a mából visszatekintve, hosszabb időtávban vizsgáljuk a fejlődő országok gazdasági teljesítményét, akkor nincs ok a kételkedésre. A sikeres és kevésbé sikeres fejlődő országok teljesítményét összevontan szemlélve látható, hogy a 90-es évek kezdete óta a növekedés üteme folyamatosan nő, és jelentősen meghaladja a fejlett országok hasonló adatát (1. ábra).

1. ábra

A reál GDP éves változása a fejlett és a fejlődő országok csoportjában

Forrás: IMF

Persze tudható, hogy a kedvező átlag mögött elsősorban két hatalmas ország, Kína és India kiugró teljesítménye húzódik meg, miközben legalább 50 ország van, amely az elmúlt két évtized során (sem) volt képes elfogadható növekedési pályára állni (Collier, 2007). És az is egy külön megvizsgálandó kérdés, hogy vajon Kína és India – meg a többi sikeres ország – annak köszönheti-e a fejlődését, hogy a WK szabályai szerint irányította gazdaságát, vagy inkább más körülmények, netán éppen a WK 10 pontjával való – részleges vagy teljes, szándékos vagy szándékolatlan – szembemasírozás volt a siker titka. Ennek a bizonyítására itt és most nincs terünk, az Olvasónak meg kell elégednie egy deklarációval, illetve néhány szakirodalmi utalással. Igen, a siker kulcsa Kína és India esetében a WK-nak megfelelő gazdaságpolitika volt, a mintegy 50-re tehető kudarc-ország pedig leginkább annak köszönheti sikertelenségét, hogy semmit sem tudott megvalósítani a WK ajánlásaiból.⁸

Egyébként a 90-es évek nem csak a fejlődő országok, de a fejlett országok számára is példátlanul sikeres évtizedet hoztak, mint arra egyébként Stiglitz (2003/2005) könyvének alcíme (*A világ eddigi legprosperálóbb tíz évének új története*) korrekt módon fel is hívja az olvasók figyelmét. És amerikai szempontból sikeres volt az új évezred első évtizede is: 2001-től 2007 decemberéig tartott a recessziómentes fellendülés.

Nincs piacgazdaság válságok nélkül

A WK-t bíráló közgazdászok, politológusok és persze a politikusok is előszeretettel hivatkoznak arra, hogy a 90-es években egymást követték a *pénzügyi válságok*, amelyek a fejlett országok gazdaságát általában kisebb mértékben, a fejletlenekét viszont nagyon nagymértékben megrázták (ld. keretes rész). Magától értődően kínálja magát az a magyarázat, miszerint ezeket a válságokat jórészt vagy akár teljes mértékben a washingtoni kormányzat, illetve az IMF és a Világbank rossz tanácsai eredményezték.

Pénzügyi válságok a 70-es évek végétől kezdve

- 1979/80: Kelet-európai adósságválság (Magyarország, Lengyelország, Románia stb.) Azok a szocialista országok kerültek válságba, amelyek az 1973 utáni petro-dollárok recirkálása nyomán vettek fel hiteleket.
- 1986–1995: Egyesült Államok – úgynevezett *Savings and Loan* válság.
- 1990–1991: Norvég, svéd, finn bankok válsága – az ún. skandináv válság.
- 1990–1999: Japán bankválság.
- 1994–1995: Mexikói válság – úgynevezett tequila- vagy peso-válság.
- 1997–1999: Az ún. ázsiai válság.
- 1998: Orosz válság és az *LTCM* (USA).
- 2001: Török és argentin válság.
- 2001–2006: A „dotcom-válság” és nagyvállalati kreatív könyvelési válságok (Enron, Worldcom, Parmalat).
- 2008 – Globális pénzügyi válság.

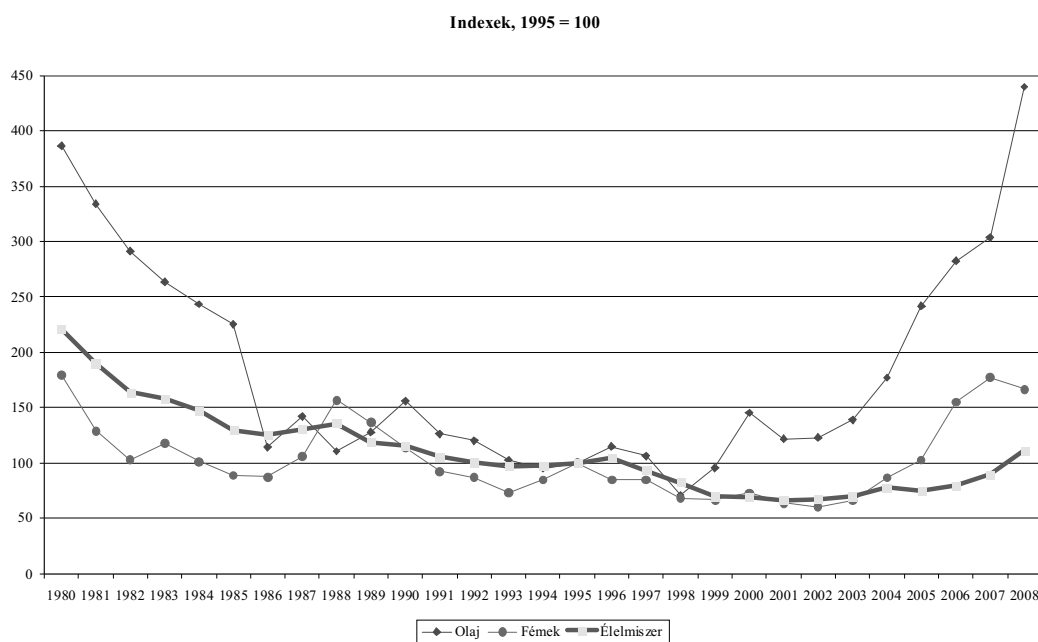
Ez az érvelés logikailag nem állja meg a helyét. Egyfelől a pénzügyi válságok többségét éppen az okozta, hogy az egyes országok kormányai – néha szándékosan, máskor csak a könnyebb ellenállás irányába sodródva – huzamosabb ideig a WK-sal ellentétes fiskális és monetáris politikát folytattak.⁹

Másfelől meg 200 évnyi tapasztalat igazolja, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlen sajátossága az üzleti ciklusok hullámzása, a túltermelési válságok 5-12 évenkénti előfordulása, és hozzátartoznak a rendszerhez a váratlanul kirobbanó pénzügyi válságok is – pontosan azon okok miatt, amiket Marx is, Schumpeter is körülírt. (Ma már zárójelbe tartozó megjegyzés, de fontos: a válságokon, a ciklikus ingadozásokon a szocialista tervgazdaság sem tudott úrrá lenni. Szélsőséges esetben a gazdasági visszaesés tömeges éhínség formájában jelentkezett, amelynek milliók estek áldozatul.¹⁰)

Alaptalan naivítás lenne tehát azt gondolni, hogy a WK szabályrendszerének betartása egyszerűsrimind garanciát jelent a visszaesések, a válságok elkerülésére. Kezdve a legegyszerűbb pókhálómodelltől¹¹, könyvtárnyi irodalma van a különféle ciklusmodelleknek, amelyek mind azt bizonyítják, hogy az egymástól független gazdasági szereplők a maguk eladási és/vagy vásárlási döntéseikkel miképpen generálnak szükségszerűen erőteljes keresleti, illetve kínálati kilengéseket, melynek nyomán azután az árak is kilendülnek az egyensúlyi állapotból. Gondoljunk csak arra, hogy miként hullámoztak az alapvető nyersanyagárak, az olaj, a fémek és az élelmiszerek reálárai az elmúlt négy évtizedben (2. ábra).

2. ábra

A nyersanyagárak alakulása inflációtól megtisztított reál-áron

Forrás: IMF

Húsz éven át látványos emelkedést mutattak az ingatlanárak is.¹² A hirtelen nekilendülő árak azután – akár felfelé, akár lefelé mozdulnak, a korábbi állapothoz képest – újabb vételi-eladási döntésekre készítetik a gazdaság szereplőit, stb. A keresletnek és a kínálatnak ez a fajta hullámzása bizonyos paraméterek mellett az egyensúlyhoz konvergál, más paraméterek mellett

viszont egyre nagyobb kilengéseket eredményez. Mindehhez nem kell feltételezni semmiféle irracionálitást vagy kapzsiságot, modellszerűen igazolható, hogy teljes mértékben racionális, önérdekkövető egyéni magatartás esetén is viszonylag nagy gyakorisággal következhetnek be visszaesések, válságok.

A modellek kínálta lehetőségekhez képest a valóság tulajdonképpen sokkal megnyugtatóbb képet mutat. Az Egyesült Államokban, ahol több évtizedes hagyománya van az egzakt módszereken nyugvó konjunktúrakutatásnak, az adatok azt mutatják, hogy a ciklusok átlagában a recesszió időszaka egyre rövidebb, míg a fellendülések tartama egyre hosszabb (1. táblázat).

1. táblázat

Az üzleti ciklusok átlagparaméterei az USA-ban

		Időtartam hónapokban mérve			
		Recesszió	Fellendülés		Ciklus
Idő inter-vallum	Ciklusok száma (db)	Csúcs-ponttól mélypontig	Előző mélyponttól csúcsig	Mélyponttól mélypontig	Csúcsból mélypontig
1854–1919	16	22	27	48	49
1919–1945	6	18	35	53	53
1945–2001	10	10	57	67	67

Forrás: www.NBER.org/cycle.html, 2008. dec. 1-jei letöltés.

Rivalizáló paradigmák

A WK-t Williamson szándékosan nagyon gyakorlatias módon fogalmazta meg. A mából visszatekintve persze tudjuk, hogy egy paradigmaváltást írt le. Ezért nem véletlen, hogy a szakma egy része kritikusan fogadta – mintegy rácsafolva arra, hogy fennáll-e egyáltalán az a konszenzus, amiről Williamson 1989-ben beszélt –, és azóta sem szűnt meg a bíráló cikkek, könyvek és média megnyilatkozások áradata.¹³ Ebben nincs semmi meglepő. Nincs ez másképpen a természettudományokban sem. Ahogy a fizikus Max Planck tudományos önéletrajzában megfogalmazta: „Valamely új tudományos igazság nem úgy szokott győzelemre jutni, hogy az ellenfelek meggyőzetenek és kijelentik, hogy megtértek, hanem inkább úgy, hogy az ellenfelek lassanként kihálnak, és a felnövekvő nemzedék már eleve hozzászokik az igazsághoz.” ((FORRÁS???)

De persze nem csak az időtényezőről és a szakmán belüli generációváltásról van itt szó. A WK-ről világszerte folyó vita mélyen be van ágyazódva abba a közel 250 éves paradigmaversenybe, ami egyfelől a transzcendens, vallási gyökerekből táplálkozó világszemlélet, másfelől pedig a Hume-ig és Adam Smith-ig visszavezethető, racionális világkép között folyik. A transzcendens gondolkodás, a nagy világvallások és többnyire a művészet is az egyensúly, a harmó-

nia és az igazságosság elemeit keresi a minket körülvevő világban. Kimondva-kimondatlanul azt feltételezik, hogy ezeknek a magasztos céloknak bizonyosan érvényesülni kellene. Ebből a megközelítésből nézve a kapitalizmus, a piacgazdaság eredendően rossz. Részben azért, mert sok a gyarló, önző és kapzsi ember, akik miatt milliók élnek szegénységben¹⁴, részben meg azért, mert rosszul működnek a gyarló, önző és kapzsi emberek által létrehozott intézmények¹⁵. Bármennyire is elvontnak tűnnek a vallási dogmák, a művészi absztrakciók, nyilvánvaló, hogy mindezek csak visszatükrözik az emberek többségére jellemző, biológiailag determinált biztonságvágyat és stabilitásigényt. „*Ordnung muss sein*” – hangzik a német szólás-mondás.

A haszonelvűség fogalmából kiinduló angolszász tradíció viszont a versenyt és a kockázatvállalást állítja az elmélet központjába, mert ezeket tekinti a haladás mozgató erőinek. Végző soron ez a megközelítés is az ember biológiailag meghatározott szükségleteiből és lehetőségeiből indul ki. Adam Smith óta tudjuk, hogy miként kapcsolódik logikailag össze a „szükség” és a „munkamegosztás”, és azt, hogy miként teremődik mindebből *profit* az egyén és *gazdaság* az ország számára. Miután az emberi élet véges, az idő szűkösön áll rendelkezésünkre, ezért előny származik az intézményesített munkamegosztásból, ha ezáltal egy adott közösség – legyen az egy manufaktúra vagy egy egész ország – képes egységnyi idő alatt több terméket előállítani. A munkamegosztás ténye szolgál alapul a versenynek, miután annak nincs eleve elrendelt módja, hogy a munka szervezésének, a specializációnak mely formái bizonyulnak végző soron sikeresnek (munka-megtakarítónak), és melyekről derül ki, hogy viszonylagosan kevésbé hatékonyak. A sikeresebb megoldások azután lehetőséget adnak az átlagosnál gyorsabb bővülésre, a foglalkoztatott létszám bővítésére, újabb gépek beszerzésére stb. Így végeredményben a termelés gyorsabban nő, mint a ráfordítások, s a többletek mégoly igazságtalan eloszlása is lehetővé teheti azt, hogy a manufaktúra munkása is, meg a manufaktúra tulajdonosa is több jövedelemre tehessen szert.¹⁶

Amikor a WK képviselői amellet érvelnek, hogy nincs két fajta közgazdaságtan, akkor ezzel végző soron azt is állítják, hogy a mai, a legfejlettebb országok által működtetett piacgazdasági modellnek, *a létező kapitalizmus angolszász modelljének nincs alternatívája*. A fejlődő országoknak (ideértve a legkevésbé fejlődőket is!) ugyanazt az utat kell bejárniuk, mint a fejletteknek és nagyjában-egészében ugyanazokat az eszközöket kell alkalmazniuk. Végző soron ez ugyanannak a következtetésnek a gyakorlatias megfogalmazása, amire három évtizeddel korábban gazdaságtörténeti úton, statisztikai eszközökkel a szintén amerikai közgazdász és politológus W. W. Rostow (1960) jutott, az annak idején alcíme miatt a kommunista országok által ezerszer kiátkozott könyvében.¹⁷

Továbbgondolva persze mindezeket, a következő két évszázad nagyjai – Marx, Schumpeter vagy a számunkra oly fontos magyar szerző, Kornai János – réges-régen felismerték, hogy a piaci verseny pozitív és negatív hatásai szorosan összefüggnek. Marx idevágó meglátásai közül a legmaradandóbb a bémunkáslétből szükségszerűen következő elidegenedés jelenségének középpontba állítása. Schumpeter az „alkotó rombolás” koncepciójának kidolgozásával járult hozzá ahhoz, hogy megértsük a körülöttünk zajló folyamatokat. Kornai pedig azt sulykolja már legalább két évtizede a magyar olvasóknak, hogy a kapitalista, illetve a szocialista rendszer sajátos vonásait nem lehet úgy, tetszés szerint „összeválogatni”, ahogyan a háziasszony a bevásárlást végzi a szupermarketben: ami tetszik, azt beteszi a kosarába, ami nem vonzó vagy egyenesen visszataszító, azt otthagya a polcon. Nincs tehát „harmadik út”, nincs „szociális piacgazdaság”¹⁸, és hosszú távon nem működőképes a „jóléti gazdaság” modellje sem.

Demokraták és republikánusok egymás ellen

Európából követve a WK-ról folyó áradó amerikai vitákat, nem nehéz felismerni, hogy az egymással szembenálló felek álláspontjára erősen rávetül az Egyesült Államokon belüli belpolitikai küzdelmek árnyéka is. Stiglitz (2003/2005) könyvéből már különösen jól kiolvasható volt ez a fajta „mi” és „ők” szembenállás, ahol a „mi” a Clinton-tábort, az „ők” a Bush-család nevével fémjelzett republikánus kormányzat jelenti. (Stiglitz Clinton első elnöksége idején a Gazdasági Tanácsadó Testület elnöke volt. Ez tulajdonképpen miniszteri rangot jelent.) A WK „megrendelője” viszont a republikánus politikai elit volt, és Clinton 1993 januárjában történt beiktatásáig ők irányították a Fehér Házat is, meg a két pénzügyminisztériumot is.

Mint azt a 2008-as elnökválasztási kampány, és a 2008 őszén kirobbant pénzügyi válság kezelése kapcsán zajló szakmai viták is mutatták, a demokraták és republikánusok közötti igazán súlyos nézeteltérések valójában nem a piacgazdaság működésével kapcsolatosak. Az egymásnak feszülő indulatok kialakulásában és eszkalálódásában sokkal nagyobb szerepet játszott az iraki háború, a politikai korrupció megítélése, a faji kérdés, és mindaz, ami a választási kampány során történt. Ezért úgy gondolom, hogy sok Amerikán kívüli megfigyelő túlértékeli azon nagynevű amerikai közgazdászok piacellenes írásainak és nyilatkozatainak az elméleti jelentőségét, akik az elmúlt évek során minden lehetséges fórumon bírálták a Bush-csapatot. Kicsit leegyszerűsítve: Krugmannak és Stiglitznek nem annyira piaccal van bajuk, hanem sokkal inkább a republikánusokkal.

A versenyből származó előnyök összességükben felülmúlják a versenyből eredő hátrányokat. Sőt, ennél több is igaz: ha a társadalom képes az egyéni és csoportos erőszak megfékezésére, akkor ez afféle örökmozgó erőként garantálja a gazdasági verseny fennmaradását és a technológia szakadatlan fejlődését. Találón fogalmazta meg ennek a Marxszal és Schumpeterrel is rokonságban álló következtetésnek a lényegét Jánossy Ferenc, a mai fiatal közgazdász-vezetők számára szinte ismeretlen magyar közgazdász: *„Ha könnyebb volna az ellenség várát szétrombolni, mint a sajátunkat megerősíteni, akkor a konkurencia csak fékezne a fejlődést. A társadalmi rend, amely védi a 'magántulajdon szentségét', arra kényszeríti a vállalkozót, hogy konkurensének megsemmisítése helyett saját termelési eszközeit tökéletesítse.”* (Jánossy, 1975: 341.) Ennek az érvelésnek igaz a fordítottja is. Collier (2007) már többször idézett könyvének éppen az a végső summázata, hogy az a kb. 50 ország, amely továbbra sem képes bekapcsolódni a globális kapitalista világrendbe, s ahol az emberiség 1/8-a, kb. 1 milliárd ember él számkra elképzelhetetlenül nyomorúságos körülmények között, ott a fejlődés első számú akadálya az örökös háborúskodás. S mivel ilyen körülmények között valóban egyszerűbb és kockázatmentesebb elvenni a szomszéd házáat, jószágát vagy asszonyát, mint saját erőből gazdálkodni, az emberek tömegesen választják ezt a megélhetési módot.

A piaci verseny nem vesz tudomást az államhatárokról. Néhány évig, vagy néhány évtizeden át fel lehet ugyan tartóztatni a piaci erőket, de azután még nagyobb erővel, még nagyobb rombolást kifejtve érvényesülnek a hirtelen felszabaduló piac erők hatásai. Egyfelől az árakról, másfelől a bérekről van szó. Az előbbit, az árhatást plasztikusan írja le a Kommunista Kiáltvány egy manapság ritkán idézett passzusa: *„A burzsoázia az összes termelési szerszámok gyors tökéletesítése, a végtelenül megkönnyített közlekedés révén valamennyi nemzetet, még a legbarbárabbakat is, belerántja a civilizációba. Árúinak olcsó ára az a nehéztüzérség, amellyel*

rommá lő minden kínai falat, amellyel kapitulációra bírja a barbárok legmakacsabb idegenyűlöletét is. Minden nemzetet rákényszerít, hogy, hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának.”¹⁹

A bérek határokon átnyúló hatása a migráció mechanizmusán keresztül érvényesül. A legfejlettebb országok mágnesként vonzzák magukhoz az önkéntes bevándorlókat (2. táblázat), akik – a folyamat belső logikája szerint – saját, eredeti hazájukban általában a legambiciózusabb, és legképzettebb rétegekhez tartoztak. Rövid távon ez a munkaerőt exportáló ország számára nyilvánvalóan veszteség (*brain drain*), de hosszabb távon – mint azt Kína, India, Lengyelország vagy éppen Magyarország példája mutatja – ez a diaszpóra azután pénzt, tőkét és kultúrát áramoltat vissza saját hazájába, ezzel is gyorsítva a kapitalista fejlődést.

2. táblázat

A külföldön született népesség aránya néhány fejlett országban, 2005-ben (%)

Ausztrália	23,8
Svájc	23,8
Új-Zéland	19,4
Kanada	19,1
Ausztria	13,5
USA	12,9
Németország	12,9
Svédország	12,4
Belgium	12,1

Forrás: OECD

Közismert, hogy a két egymással rivalizáló paradigma eltérő módon ítéli meg az állam szerepét is. A versenyt és a piacokat alapvetően bizalmatlanul szemlélő tábor szemében a mostani válság egyfajta *piaci kudarc*. „Ebbe a válságba a közgazdasági gondolkodás neoliberális főiránya halt bele” – fogalmazta meg a maga ítéletét egy tekintélyes magyar egyetemi és vállalati vezető (Csáki, 2008). És ez a vélekedés nem áll távol nagy tekintélyű amerikai szerzők vélekedésétől sem. „2008 szeptembere azt fogja jelenteni a neoliberalizmus és a piaci fundamentalizmus számára, mint a Berlini Fal leomlása a kommunizmusnak. Már korábban is mindenki tudta, hogy a kommunista rendszer el van fuserálva. De a fal leomlása ezt jól érthetővé és világossá tette. A neoliberalizmusról is sokan tudták korábban, hogy elfuserált ötlet. (...) De éppen ez a mostani drámai helyzetben megmutatkozó bizonyíték fogja lehetetlenné tenni, hogy a jövőben értelmes emberek azt mondják, én hiszek a szabad piacokban.”²⁰

Az állam szerepét másikkal nézve viszont sok elemző az *állami kudarcokat* tartja fontosnak hangsúlyozni. Azt, hogy a mostani pénzügyi válság előidézésében az egyidejűleg fellazított és lazán tartott fiskális, illetve monetáris politikára is közvetlen felelősség hárul. Nem

azért, amit *nem* tettek, hanem éppen azért és ahogyan beavatkoztak a piaci folyamatokba. Erre éppen az amerikai lakáspiac kínálja a legkézenfekvőbb példát. Nem csak az Egyesült Államokban, de még Kelet-Európában is köztudomású, hogy az amerikai kormányzat évtizedek óta adókedvezményekkel támogatja a hitelből történő lakásvásárlást. Az elmúlt évtizedek során sok-sok Amerikát megjárt magyar turista álmódzott arról, hogy milyen jó lenne, ha Magyarországon is lehetne lakásvásárláshoz „beugró” nélkül, 25-30 éves jelzáloghitelt kapni. Az is az amerikai állami politika része volt, hogy a kormányzat erős nyomást gyakorolt a félig-meddig állami tulajdonú jelzáloghitel-intézetekre, annak érdekében, hogy a szociálisan hátrányosabb helyzetű, bizonytalanabb anyagi háttérrel rendelkező, színes bőré családok is extra-kedvezményes hitelt vehessenek fel.²¹ Sőt, az állami beavatkozás még ennél is szélesebb körben érintette a gazdaságot. Az Egyesült Államok egész adózási rendszere arra az alapkoncepcióra épült, hogy adókedvezményekkel kell ösztönözni a vállalati hitelfelvételt (pl. kötvénykibocsátás esetén). Szépen el is adósodott az amerikai vállalatok többsége. De ha már kialakult ez a magas eladósodottsági szint, akkor érthető, hogy az amerikai jegybank, a FED vezetése miatt törekedett nagyon hosszú időn át arra, hogy alacsonyan tartsa a kamatokat. Ha az amerikai gazdaság minden nagy csoportja – a kormányzat, a vállalati szektor és a háztartások – nyakig el van adósodva, akkor igencsak kockázatos húzás a kamatemelés. Arra a hatásra viszont egészen napjainkig úgy látszik kevesen gondoltak, hogy az alacsony kamatszint a banki szféra számára szükségszerűen alacsony kamatrést is jelent. S ha ez így van, akkor a bankok számára a jövedelemtermelés egyetlen módja az, ha újabb és újabb hitelfelvevőket keresnek. Így jutottak el a bankok – egymással is versenyezve persze – a nem igazán megbízható, másodrangú ügyfelek kényszerű hitelezéséhez.

Polónius tévedése

Legalább 200 éve vissza-visszatérő érveléssel a pénzügyi válságok *végső* okát sokan a pénzpiacok aránytalanul gyors ütemű növekedésében, a reálszféra és a pénzügyi szféra megengedhetlen kettészakadásában látják.²² Különösen felerősödtek ezek a hangok 2007 közepétől kezdve, amikor az USA-ban az érdeklődés középpontjába került az ún. *subprime*-válság, vagyis a másodrendű hitelek válsága.²³ A különféle szerzők többnyire a következő öt jellemző alapján bírálták az amerikai és általában a határokon átnyúló pénzpiacokat, illetve azokat az intézményeket, amelyek a hitel- és tőkepiacok szabályozásáért felelősek.

1. A piaci szereplők tranzakcióikat nagy áttételű hitelekkel finanszírozzák (*leveraging*).
2. A piacfelügyelet megengedő szabályokkal működnek: ami nem tilos, azt szabad.
3. A nem eléggé szabályozott piac a forrásokat csak és kizárólag a jövőbeli, várható nyereség alapján allokálja, a lehetséges kockázatokat a piaci szereplők nem, vagy csak tompított formában érzékelik.
4. A döntéshozókat (Wall Street) pusztán rövidtávú érdekek hajtják, minden szereplő gátlástalanul spekulál.
5. A nyilvántartás elektronikus formában történik (nem-papíralapú), ezért a fajlagos tranzakciós ráfordítások időben és pénzben egyaránt csökkennek. Egyre könnyebben és gyorsabban lehet milliárdos volumenű üzleteket kötni.

Ebből adódik a konklúzió: a *túlzott hitelezés* csak bajt okoz, előbb a hitelt felvevőnek, azután a hitel nyújtójának. Mintha csak a Shakespeare Hamletjében szereplő, aggódó apa, Polónius tanácsát hallanánk némileg szakszerűbb formában, de kevésbé emelkedett, irodalmi stílusban:

„Kölcsönt ne végy, ne adj: mert a hitel
Elveszti önmagát, el a barátot;
Viszont, adósság a gazdálkodás
Hegyét tompítja. Mindenek fölött
Légy hű magadhoz: így, mint napra éj,
Következik, hogy ál máshoz se léssz.”²⁴

Polónius érvelése azonban hibás. Nincs igaza akkor, amikor fiát a hitelezés vagy kölcsönfelvétel kockázatától óvja. Valójában a hitelmechanizmusok nem növelik, hanem csökkentik az egyének kockázatait. Sőt, ha kölcsönt nem a barátunknak, hanem egy ismeretlennek nyújtunk, akkor ez még inkább így van. Látszólag persze van abban ellentmondás, hogy az emberek általában kockázatosnak gondolják nagyobb összegű pénzt kölcsönözni a szomszédjuknak, miközben gondolkodás nélkül odaadják a teljes pénzmegtakarításukat egy általuk nem is ismert bank tisztviselőjének. A hiba ott van, hogy ez az összevetés nem vesz tudomást arról, hogy az emberek közötti viszonyok csak kisebb részben alapulnak közvetlenségen, nagyobb részt közvetett mechanizmusok világában élünk.²⁵ Márpedig ha ezt is figyelembe vesszük, akkor belátható, hogy nem-aranyalapú, hitelpénzre épülő, pénzügyi kapcsolatok végtelen hálójában nem növeli, hanem csökkenti az egyének kockázatát, akár a hitelnnyújtó, akár a hitel felvevőjének szerepében áll az egyén.²⁶ Ha csökken a hitelezés kockázata, akkor a hitel olcsóbbá válik az egyének számára is²⁷, de a vállalkozások és a világ pénzügyi piacain kölcsönöket kereső kormányok számára is. Utólag lehet ugyan azt mondani – és mondják is sokan –, hogy az utóbbi években „feltalált” pénzügyi termékek még az átlag-bankárok számára is túlzottan bonyolultak²⁸, ezzel szemben ott áll a mérleg másik serpenyőjében az a tény, hogy – mondjuk – a kötvény nemfizetési hitelderivatívák (angolul: *credit default swap*) a hitelfelvevő vállalkozások, bankok és kormányok számára olcsóbbá tették a kölcsönt.

Alap nélküli az a – Polóniusénál persze kevésbé szigorú – vélekedés is, miszerint a hitelpiac bővülése csak egy bizonyos mérték után mondható károsnak (pl. Soros, 2008). Ezzel az érveléssel az a baj, hogy a közgazdasági elmélet nem ismer egyetlen olyan hüvelykujjszabályt, rendező elvet sem, amely megmondaná, hogy akár abszolút, akár relatív mértékegység szerint hol is kellene meghúzni a hitelpiacok optimális mérethatárát (ld. Pete, 1999). Csak egyetlen, könnyen érthető példa: a 90-es évek végén az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és Németországban a háztartások eladósodottsága kb. 1 évi (bruttó) rendelkezésre álló jövedelem nagyságával volt azonos. 2005-re az eladósodottság mértéke az Egyesült Királyságban 150%-ra, az USA-ban 135%-ra emelkedett, Németországban viszont 100% alá esett.²⁹ Vajon mondhatjuk-e bármelyik adatra ezek közül, hogy biztosan „normális” vagy azt, hogy éppenséggel „nem-normális”?

A spekulációról

A válságok, pénzügyi buborékok kapcsán kapzsiságot és *spekulációt* emlegetni nem új jelenség. Már a 19. század első felében is felvetődött, mint a válságok egyik lehetséges magyarázata. Érdekes, hogy *A tőke III. kötetében* már *Marx* is foglalkozik ezzel az elméleti lehetőséggel, és egy percre el is bizonytalanodik a tekintetben, hogy hova vezet ez az érvelés, amikor egy 1834-ből származó pénzügyi tankönyvből idézi a következő sorokat: „*Mindaz, ami könnyíti az üzletet, a spekulációt is könnyíti. Üzlet és spekuláció sok esetben oly szorosan összefonódik, hogy nehéz megmondani, hol végződik az üzlet és hol kezdődik a spekuláció*”.³⁰ És idézhetünk egy hasonló tartalmú okfejtést mai konferenciánk névadójától, Heller Farkastól is: „*Az üzérke-*

dés általában nem nagy rokonszenvnek örvend. Egyszerűen játékot látnak benne, amely különösen káros azért, mert a spekuláns érdekelve van az árkülönbözetek keletkezésében és ezért gyakran szándékosan torzítja az árakat. (...) Mégis kétségtelen, hogy az üzérkedés (...) nagyban hozzájárul a piac kiszélesítéséhez, (...) áruknál a készletek időbeli elosztásához.” (Heller, 1937: 470.) Vagyis a dolog éppen fordítva áll, mint ahogyan azt elemi logikával gondolnánk. A spekuláció végeredményben a gazdaság fejlődését szolgálja és hozzájárul a piacok hosszú távú stabilitásához.

Az 1980-as évek jelentős felismerése volt a racionális várakozások beépítése a standard közgazdaságtan elméletébe. Világos, és erről a tőzsdék volatilitásával kapcsolatban már Keynesnél is fontos gondolatok olvashatók, hogy az üzletkötést mindig az mozgatja, hogy a döntéshozó milyen jövőbeli kereslettel, milyen áralakulással, piaci helyzettel stb. számol, vagyis megpróbálja előre kitalálni, hogy a piac többi szereplője miként fog gondolkozni és viselkedni egy későbbi időpontban.³¹ Ebből a megközelítésből vizsgálva megint csak oda lyukadunk ki, hogy általánosságban véve nem lehet megmondani, hogy hol végződnek a racionális várakozások és hol kezdődik a spekuláció. És arra sincs általános recept, hogy miként lehet meghatározni azt a pontot, ahol az üzleti partnerek pénzével folytatott spekuláció már inkább piramisjátéknak minősül (vagyis elvileg sincs esély arra, hogy minden szereplő pozitív nettó hozammal zárja a tranzakciót).

Másfelől azt is látni kell, hogy a válságok – előbb vagy utóbb – előállítják a kilábalás és a következő fellendülés alapfeltételeit. És ebben is van szerepe a spekulációnak. Amikor tartott a konjunktúra, akkor addig korábban hihetetlennek tartott magasságokba emelkedtek a nyersanyagárak, majd az élelmiszerárak³² is. A folyamat már megfordult: a kőolaj világpiaci ára a hordónkénti a 144 dolláros csúcsról (2008. július) négy hónap alatt 50 dollárra esett vissza. Ha nem is ebben az arányban, de lefelé tartanak az egyéb nyersanyagok és az ingatlanok árai is. E hatások eredőjeként világszerte megszűnt az inflációs veszély, ami viszont megteremti a feltételeit egy nemzetközileg is összehangolt monetáris és fiskális expanzióknak. Hasonlóképpen gyors fordulat állt be az amerikai fogyasztási-megtakarítási hajlandóságban. Miután két évtizeden át az amerikai átlagpolgár folyamatosan többet költött, mint amennyi a jövedelme volt, most a részvényárak, illetve az ingatlanárak zuhanása nyomán azonnal óvatosabbá váltak a háztartások. Ezen a mechanizmuson keresztül hamarosan helyre fog állni az amerikai fizetési mérleg egyensúlya, s ezzel megszűnik az elmúlt évtizedek egyik jelentős bajforrása.

És végül még egy megfontolás: a logikának is, meg a tényeknek is ellentmond az a vélekedés, miszerint a pénzügyi válságokat általában – vagy éppen konkrétan most 2008-ban – a tudatlanság okozta, tehát az, hogy olyanok spekuláltak, akik ehhez nem voltak kellően felkészültek. Sem az Egyesült Államokban, sem Izlandon, sem Magyarországon nem állja meg a helyét az a feltételezés, hogy a Goldman Sachs bankárai, az AIG biztosító vezetői, a befektetési alapok kezelői, a minimális önrész mellett jelzáloghiteleket felvevő amerikai polgárok milliói, vagy éppen a devizában eladósodó magyar kölcsönfelvevők alulinformáltak lettek volna. Akik a döntéseket meghozták – akár bankvezetőként, akár hitelfelvevőként – tudatosan, felnőtt módjára kockáztattak. E tranzakciókon a többség nyert, és csak egy kisebbség az, aki veszített. Becslések szerint – például – a mostani, amerikai jelzálogpiaci hitelfelvevők között maximum 20%-ra tehető azok aránya, akik nem tudják törleszteni hiteleiket, és kénytelenek jelentős veszteséggel kiszállni a korábban megkötött ügyletből. És Magyarországon is minden alapos számítás azt mutatja, hogy igenis jól jártak azok, akik devizában adósodtak el. Nagyon is igaza van Bánfi Tamásnak, az MNB Monetáris Tanácsa tagjának, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a devizában eladósodott magyarok között igen nagy arányban vannak közgazdászok, banki szakemberek, akik természetesen nagyon is végiggondolták, hogy mit miért tesznek.³³

Tanulságok a posztkommunista országok számára

Mint azt e tanulmány elején már egy fél mondattal jeleztem, az elmúlt két évtized során a WK követelményrendszere nagyjában-egészében beépült az Európai Unió elvárásrendszerébe is. Ez látszólag hasonló helyzetbe hozta az EU-hoz újonnan csatlakozó országokat, mint amiben Latin-Amerika országai voltak a WK meghirdetésekor. Valójában azonban a számunkra kvantifikált formában is meghatározott keretfeltételek, a maastrichti konvergenciakritériumok sokkal keményebbek, mint a WK ajánlásai.

Egyrészt azért, mert EU-tagként számunkra ezek betartása jogi értelemben is kötelező, és az EU részletesen kimunkált szankciórendszert is képes működtetni velünk szemben, ha nem tartjuk be e szabályokat. Közgazdaság-elméleti megfontolások és/vagy a nemzeti szuverenitás szempontjaira hivatkozva bírálhatjuk ugyan Maastrichtot, de ezzel csak magunknak ártunk. Pusztán a mi kedvünkért Brüsszel nem fogja megváltoztatni a játékszabályokat.³⁴ És amíg ez így van, addig az IMF és a Világbank, a minősítő intézetek, a hivatásos szakkomentátorok és persze a piacok is ezeket az ún. nominális konvergenciakritériumokat tekintik *benchmark*knak, amikor a térségbe irányuló beruházásokról, befektetésekről vagy hitelnyújtásról döntenek.

Másrészt azért is nehezebb a felzárkózni kívánó posztkommunista országok helyzete, mint amivel 20 évvel ezelőtt a latin-amerikai országok küzdöttek, mert azóta nagy változások történtek:

1. Az internet és a mobiltelefon hallatlanul felgyorsította a piacok reagálását. Az áru-, a tőke- és a valutapiacok gyakorlatilag a nap 24 órájában folyamatosan üzemelnek – a földkerekség valamely világvárosában reálisan vagy virtuálisan folyik a kereskedés. Egy váratlan külső sokk, egy rossz döntés, egy rossz politikusi nyilatkozat azonnali hatásokat vált ki.

2. A piacok telítettsége miatt ma már nem reális a fogyasztási tömegtermékek exportjának húzóerejére támaszkodó felzárkózás sem. Japán vagy Dél-Korea esetében ez a tényező legalább két évtizeden át meghatározó lehetett, Kína kb. egy évtizeden át élvezte ezt a lehetőséget, Kelet-Európa viszont éppen a kínai, vietnami stb. verseny miatt egyetlen pillanatra sem élvezhette ezt az előnyt.

3. A 80-as évek végén elfogadott volt a nemzetközi tőke mozgások közvetlen állami ellenőrzésének követelménye, és ezért ebben a kérdésben a WK is csak nagyon óvatos megfogalmazásokat használt. Ma viszont az EU-ban és az OECD-ben kötelező a tőkeforgalom liberalizálása.

4. Húsz évvel ezelőtt természetes volt, hogy a külföldi tőkét nem szabad beengedni a gazdaság stratégiai minősülő területeire, sőt itt az állam jelenléte is kifejezetten kívánatos (a nagybankokról, infrastrukturális hálózatokról és az ipar, a közlekedés legnagyobb vállalatairól, mint a nemzetállam szuverén gazdaságpolitikájának letéteményeseiről van szó). Jelenleg viszont általánossá vált az állami tulajdon szűkülése, a privatizáció, nem kímélve az említett stratégiai területeket sem.

5. Végül, de nem utolsósorban: a második világháborút követő évtizedekben több nyugat-európai ország és számos délkelet-ázsiai ország hosszú időn át ügyesen titkolta azt aényt, hogy a kétségbevonhatatlan modernizációs eredményeket produkáló állami iparpolitika beágyazódott a pártpolitikai korrupció és a belgazdasági szférát átszövő patrónus-kliensi kapcsolatok gusztustalan szövevényébe. Az 1990-es évtized második felének korrupciós botrányai hihetetlen mennyiségű szennyet hoztak felszínre, s ennek nyomán ex-kormányfők, ex-NATO-főtítkárok, aktív miniszterek, az EU teljes miniszteri vezérkara került képletesen vagy a szó legszorosabb értelmében a vádlottak padjára. Ma már ez a stratégia egyre kevésbé követhető. A Világbank, az IMF, az OECD és az Európai Unió szinte hónapról hónapra szigorodó szabályokat fogalmaz meg a korrupció, a pénzmosás, az exporttámogatások és a közbeszerzés területén. A korrupció témájára

rászállt a média is. CNN-világban élünk: sem Magyarországnak, sem másnak nincs sok esélye, ha arra hivatkozik, hogy korábban, másutt mi minden volt megengedhető.

A fentiekből következően a posztkommunista országok, akár tagjai az Európai Uniónak, akár nem, végső soron kénytelenek olyan gazdaság- és társadalompolitikát folytatni, amelyek megfelelnek a WK 10 pontja által körülírt *általános* reformelveknek, *plusz* az EU által *számszerűsített*, fiskális és monetáris politikai elvárásoknak is. Éppen a jelenlegi pénzügyi válság mutatta meg újjól, hogy mennyire nem mindegy, hogy egy-egy ország milyen mértékben van közel az „ideális” állapothoz. Ha egy ország nagyon közel van, mint Szlovákia, akkor ott nem kell államcsődtől, pénzügyi összeomlástól tartani. Ha viszont egy ország olyan mértékben alulteljesít, mint Magyarország, akkor azt az országot a piacok azonnal és súlyosan büntetik. Több mint valószínű, hogy a válságból való kilábalás sorrendje is ezen logika mentén fog eldőlni. Azok a posztkommunista országok, amelyek képesek gyorsan helyreállítani a fizetési mérleg és a költségvetés egyensúlyát, ismét hozzá fognak jutni a külső forrásokhoz, és képesek lesznek felgyorsítani a gazdasági növekedés ütemét. Aki a sor végére kerül, azt továbbra is ütni fogják a piacok.

Összefoglalás, tanulságok

A kapitalizmus mint gazdasági rendszer megállta és megállja a helyét. Azok a pontosan 20 évvel ezelőtt megfogalmazott reform- és egyensúlypárti tanácsok, amelyek később washingtoni konszenzus néven vonultak be a közgazdaságtan elmélettörténetébe máig érvényesek. Semmi ok nincs arra, hogy a nemzetközi pénzügyi válságról bárki arra következtessen, hogy ezeket alapjaiban felül kellene vizsgálni. A mostani pénzügyi és reálgazdasági válság egyfelől teljesen normális jelenség – a piaczgazdaság nem működhet ciklikus ingadozások nélkül. Másfelől, a válság közvetlen kiobbantó okai között – ha alaposabban végiggondoljuk a tényeket – nem annyira piaci kudarcokat, mint inkább állami kudarcokat fedezhetünk fel.

És végül, zárógondolatként szeretném – kissé átfogalmazott formában – felidézni a nemrég elhunyt Tardos Márton egyik nagyon is idevágó jó tanácsát, ha tetszik védekezését: *„Sok érv szól amellett, hogy a tőkés világgazdaság játékszabályait alapvetően meg kellene változtatni. Akinek ez ügyben közvetlen ráhatása van a Jóistenre, az rajta keresztül próbáljon meg intézkedni, és ne a magyar kormánytól várja, hogy fejjel menjen a falnak.”*

1. függelék

A washingtoni konszenzus

1. A *költségvetés hiányát* olyan alacsonyan kell tartani, hogy ne legyen szükség a deficit *infláción* keresztül történő eliminálására.

2. A közkiadásokat át kell csoportosítani a politikai szempontok miatt preferált, de a megtérüléseket tekintve veszteséges területekről az olyan korábban elhanyagolt területekre, ahol magas a megtérülési ráta és van esélye annak, hogy igazságosabbá válik a jövedelemelosztás, mint – például – az egészségügyi alapellátás, a közoktatás, illetve az infrastruktúra fejlesztése.

3. Adóreformot kell végrehajtani, mely egyidejűleg eredményezi az adóbázis kiszélesítését és a marginális adókulcsok csökkentését.

4. Liberalizálni kell a pénzpiacokat, azzal a végső céllal, hogy a *kamatlábakat* a piac határozhassa meg.

5. Egységesített *valutaárfolyamokra* van szükség, méghozzá egy olyan árfolyam mellett, amely elégséges ösztönzést ad a nem-tradicionális ágazatok gyors exportnövekedésének biztosításához.

6. A külkereskedelemben alkalmazott mennyiségi korlátozásokat gyors ütemben vámkal kell helyettesíteni, még hozzá oly módon, hogy a vámtarifák minél előbb lesüllyedjenek a 10-20-os normatív szintre.

7. A külföldi működő tőke (FDI) bejövetelét gátló akadályokat le kell bontani.

8. Az állami vállalatokat privatizálni kell.

9. El kell törölni azokat a jogszabályokat, amelyek akadályozzák új cégek piaca lépését vagy bármilyen formában korlátozzák a piaci versenyt.

10. A jogrendszer legyen képes a tulajdonviszonyok költséghatékony garantálására, és ez a jogbiztonság terjedjen ki az informális szektor vállalkozásaira is.

Forrás: A szerző fordítása Williamson (2005) alapján.

Megjegyzés: A *dőlt* betűvel jelölt kifejezések azt jelzik, hogy ezek – tartalmi értelemben – közvetlenül összekapcsolhatók a maastrichti kritériumokkal.

2. függelék

Az Európai Unióról szóló (maastrichti) szerződésben foglalt nominális konvergenciakritériumok

A) A pontos jogi megfogalmazás

104c. cikk

(1) A tagállamok kerülnek a túlzott költségvetési hiányt.

(2) A Bizottság figyelemmel kíséri a tagállamok költségvetési helyzetének, államadósságállományának alakulását a jelentős mértékű eltérések feltárása érdekében. Különösen a költségvetési fegyelem betartását vizsgálja az alábbi két kritérium alapján:

a) a tervezett vagy tényleges költségvetési hiánynak a bruttó hazai termékhez

viszonyított aránya túllép-e egy meghatározott referenciaértéket, kivéve, ha

– az arány jelentős mértékben és folyamatosan csökkent, és elért egy, a referenciaértékhez közeli szintet; vagy

– a referenciaérték túllépése csak kivételes és átmeneti, és az arány közel marad a referenciaértékhez;

b) az államadósságnak a bruttó hazai termékhez viszonyított aránya túllép-e egy meghatározott referenciaértéket, kivéve, ha az arány elegendő mértékben csökken, és kielégítő ütemben közelít a referenciaértékhez.

A referenciaértékeket az e szerződéshez csatolt, a túlzott hiány esetén követendő eljárásról szóló jegyzőkönyv határozza meg.

(3) Ha egy tagállam nem felel meg az egyik vagy mindkét kritériummal kapcsolatos követelményeknek, a Bizottság erről jelentést készít. A Bizottság jelentése figyelembe veszi, hogy a költségvetési hiány meghaladja-e az állami beruházások kiadásait, valamint minden egyéb érdemleges tényezőt, beleértve a tagállam középtávú gazdasági és költségvetési helyzetét.

A Bizottság jelentést készíthet akkor is, ha a kritériumokkal kapcsolatos követelmények teljesítésétől függetlenül azon a véleményen van, hogy egy tagállamban túlzott hiány kialakulásának veszélye áll fenn.

(4) A 109c. cikkben említett bizottság véleményezi a Bizottság jelentését.

(5) Ha a Bizottság úgy ítéli meg, hogy egy tagállamban túlzott hiány áll fenn vagy következhet be, erről véleményt küld a Tanácsnak.

(6) A Tanács, a Bizottság ajánlása alapján és az érintett tagállam esetleges észrevételeit figyelembe véve, egy általános értékelést követően minősített többséggel határoz arról, hogy fennáll-e túlzott hiány.

109j cikk

(1) A Bizottság és az E(urópai) M(onetáris) I(ntézet) jelentést tesz a Tanácsnak arról, milyen előrehaladást tettek a tagállamok kötelezettségeik teljesítésében a gazdasági és monetáris unió megvalósítása terén. Ezek a jelentések kiterjednek annak vizsgálatára is, hogy a tagállamok nemzeti jogszabályai — nemzeti központi bankjaik statútumait is beleértve — összeegyeztethetőek-e a szerződés 107. és 108. cikkével és a K(özponti) B(ankok) E(urópai) R(endszere) alapokmányával. A jelentések vizsgálják továbbá a fenntartható konvergencia magas fokának elérését, elemezve, hogy a tagállamok milyen mértékben feleltek meg a következő kritériumoknak:

- az árstabilitás magas fokának elérése; ez olyan inflációs ráta esetén áll fenn, amely közel esik az árstabilitás tekintetében legjobb eredményt felmutató legfeljebb három tagállaméhoz;
- az állam pénzügyi helyzetének fenntarthatósága; ezt olyan költségvetési egyenleg elérése mutatja, amely nem rendelkezik a 104c. cikk (6) bekezdése értelmében vett túlzott hiánnyal;
- az Európai Monetáris Rendszer árfolyam-mechanizmusa által előírt normál ingadozási sávok betartása legalább két évig anélkül, hogy egy másik tagállam valutájával szemben leértékelésre kerülne sor;
- a tagállam által elért konvergencia és a tagállamnak az Európai Monetáris Rendszer árfolyam-mechanizmusában való részvételének fenntarthatósága, ami a hosszú távú kamatszintben tükröződik.

Az e bekezdésben említett négy kritériumot és azt az időtartamot, amelyen keresztül azokat be kell tartani, az e szerződéshez csatolt jegyzőkönyv határozza meg részletesen. A Bizottság és az EMI jelentései figyelembe veszik az ECU alakulását, a piacok integrációjának eredményeit, a folyó fizetési mérleg helyzetét és alakulását, továbbá a fajlagos bérköltségek alakulását és az egyéb árindexeket is.

B) Tömörített, közgazdasági értelmezés:

1. Az államadósság nem haladhatja meg az éves GDP 60%-át.
2. Az államháztartás hiánya, amelyet nettó hitelfelvételként definiálnak, a konjunktúraciklus átlagában nem lehet több, mint a GDP 3%-a.
3. Az éves infláció, amelyet a fogyasztói árindexszel mérnek, nem haladhatja meg 1,5 százalékpontnál nagyobb mértékben a legalacsonyabb inflációs rátát felmutató EU-tagország inflációs szintjének átlagát.
4. A hosszú távú, nominális kamatszínvonal legfeljebb 2 százalékponttal lehet magasabb a három legalacsonyabb inflációt elérő EU-tagország hosszú lejáratú kamatrátájának átlagánál.
5. Az euróövezethez csatlakozó országok esetében legalább 2 évig nem kerülhet sor árfo-

lyam-korrekcióna egyetlen másik tagország valutájával szemben sem. Még egyszerűbben: a nemzeti valuta nem léphet ki az ERM-II árfolyamrendszerben meghatározott sávból.

A feltételeket az euróövezethez való csatlakozás előtt 2 évig folyamatosan kell teljesíteni.

Forrás: Maastrichti Szerződés eredeti szövege, nyilvános PM és MNB kiadványok.

Megjegyzés: Magyarországon a konvergenciakritériumokról folyó szakmai vitákban is csak ritkán idézik eredetiben a jogszabályt. A legtöbb kiadványban csak a fenti, tömörített, közgazdasági értelmezés szövege olvasható. Az Európai Unióról szóló megállapodás pontos jogi szövegét olvasva azonban megértheti az olvasó, hogy valójában ez a kritériumrendszer sokkal rugalmasabb és egyben komplexebb is, mint ahogyan azt a tömörített értelmezés alapján sokan gondolják. Fontos tudni azt, hogy a kritériumok pontos értelmezése részben az Európai Központi Bank, részben az Európai Statisztikai Hivatal Feladata. E két intézmény idevágó kézikönyvei, értelmező és elemző tanulmányai biztosan megtöltenének egy jókora könyvespolcot.

Hivatkozások

- Antal László – Csillag István – Mihályi Péter (2000a): *Magyarázzuk a globalizációt*. Népszabadság, aug. 12.
- Antal László – Csillag István – Mihályi Péter (2000b): *Versenyvilág Arany-keretben*. Népszabadság, okt. 5.
- Collier, Paul (2007): *The Bottom Billion – Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*. Oxford University Press.
- Csaba László (2008): *A felemelkedő Európa*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csáki György (2008): *Régi-új kapitalizmus Amerikában*. Népszabadság, okt. 18.
- Csillag István – Mihályi Péter (2006): *Kettős kötés (A stabilizáció és a reformok 18 hónapja)*. Budapest, Globális Tudás Alapítvány.
- Csillag István – Mihályi Péter (2007): *Van még mit tanulnunk... (Válasz Szakolczai Györgynek)*. Pénzügyi Szemle, 1. sz.
- Csontos László – Király Júlia – László Géza (1977): *Az ezredvégi nagy borzongás*. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz., 569–596.
- Eichengreen, Barry (2003): *Pénzügyi válságok*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Heller Farkas (1937): *Közgazdasági lexikon*. Budapest, Grill Kiadás.
- IMF (2008): *Global Financial Stability Report*. IMF, okt., Washington, D. C.
- Jánossy Ferenc (1966/1975): *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Kaldor, Nicholas (1934): *A Classificatory Note on the Determination of Equilibrium*. Review of Economic Studies, február.
- Keynes, John M. (1936/1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest, KJK.
- Király Júlia – Nagy Márton – Szabó E. Viktor (2008): *Egy különleges eseménysorozat elemzése – a másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és (hazai) következményei*. Közgazdasági Szemle, július – augusztus.
- Kornai János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszer-váltás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Krugman, Paul (2008): *Don't Cry for Me, America*. The New York Times, jan. 18.
- Lányi Kamilla (1997): *A globális konvergencia változatai: Washington és Maastricht. I-II*. Külgazdaság, 11. és 12. sz.

- Levitt, Theodore (1983): *Globalization of Markets*. Harvard Business Review, május-június.
- Madarász Aladár (2008): *A szabadság tűzfalai*. Népszabadság, okt. 31.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1848): *A Kommunista Párt kiáltványa*. Letöltés helye: <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm#s1>
- Marx, Karl (1894/1974): *A tőke III. kötete*. ld. Marx Engels Művei 25. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Mihályi Péter (1989): *Az NSZK gazdaságpolitikája*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Mihályi Péter (1992): *Socialist Investment Cycles – Analysis in Retrospect*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht/Boston/London.
- Mihályi Péter (2005): *Jó úton járunk? Magyarország euróstratégiája*. Közgazdasági Szemle, július – augusztus.
- Orbán Viktor (2008): *Kapzsiság, mértéktelenség áll a válság háttérében*. Beszéd a Protestáns Fórum és a THÉMA Egyesület konferenciáján, október 16. Letöltés helye: http://orbanviktor.hu/beszedek_list.php?item=58
- Pete Péter (1996): *Bevezetés a monetáris makroökonómiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pete Péter (1999): *Gondolatok a 'pénzvilág uralmáról', a pénzügyi rendszer megnövekedett szerepéről*. Közgazdasági Szemle, 5. sz.
- Rostow, W. W. (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Schiller, Robert J. (2000): *Irrational Exuberance*. Princeton University Press.
- Schiller, Robert J. (2008): *Subprime Solution: How Today's Global Financial Crisis Happened and What to Do about It*. Princeton University Press.
- Soros, George (2008): *The Crisis & What to Do About It*. The New York Review of Books, december 4.
- Stiglitz, Joseph E. (2003/2005): *A viharos kilencvenes évek – A világ eddig legprosperálóbb tíz évének új története*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Szakolczai György (2005): *A washingtoni konszenzus és ami utána következik*. Külgazdaság, október.
- Szilágyi Katalin – Balázs Zoltán (szerk.) (2008): *Globalizáció és kapitalizmus*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Williamson, John (1990): *What Washington Means by Policy Reform*. In: Williamson, J. (szerk.): *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Washington, D. C., Institute for International Economics.
- Williamson, John (2000): *What Should the World Bank Think about the Washington Consensus?* The World Bank Research Observer, augusztus.
- Williamson, John (2002): *Did the Washington Consensus Fail?* Outline of speech at the Center for Strategic & International Studies, Washington, D. C. Letöltés helye: <http://www.petersoninstitute.org/publications/papers/paper.cfm?researchid=488>
- Williamson, John (2005): *Differing Interpretations of the Washington Consensus*. Előadás Varsóban, a L. Kozminiski Academy of Entrepreneurship and Management és a TIGER csoport konferenciáján, 2005. április 12-én. Letöltés helye: <http://www.tiger.edu.pl/publikacje/dist/williamson.pdf>
- Williamson, John (2008): *A Short History of the Washington Consensus*. In: Serra, Narcis – Stiglitz, Joseph E. (szerk.): *The Washington Consensus Reconsidered – Towards a New Global Governance*, Oxford, University Press.

Jegyzetek

- ¹ Az intézet ma is működik, csak a neve változott: *Peterson Institute for International Economics*.
- ² A fal 1989. november 10-én „omlott össze”.
- ³ Ez a kifejezés a nemzetközi közgazdasági és politikai nyelvben az 1990-es évek közepén terjedt el, miután a ma bevett szóhasználatnak megfelelően, hangsúlyos módon megjelent a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, az ILO 1994. évi jelentésében. Bár csak kivételképpen, de tény, hogy a közgazdasági szakirodalomban a „globalizáció” kifejezés már 1980-as évek legelején is előfordult. Különösen fontos és sokat idézett Levitt (1983) cikke.
- ⁴ Egy bő évtizeddel később Williamson (2002) a 80-as évek jellemzéseként egyfajta fordított apartheid-ről beszélt, melynek logikája szerint a fejlődő országok egy másik glóbusz részei, ahol szükségszerűen más gazdasági szabályszerűségek érvényesek, mint a fehérek által benépesített gazdag országokban.
- ⁵ A „harmadik világ” mint önálló kifejezés egy francia demográfustól, Alfred Sauvy-tól származik, aki egy 1952-ben megjelent cikkében, a nagy francia forradalom korszakából ismert „harmadik rend” analógiájára, Sieyes abbé nevezetes szavait aktualizálva alkotta meg ezt a fogalmat: „Ez a harmadik világ, amelyet mint a harmadik rendet nem vesznek tudomásul, kizsákmányolnak és megvetnek, valamivé akar lenni” – írta a *L’Observateur* című népszerű francia hetilapban.
- ⁶ Ezt a mozgalmat, 1955-ben hívta életre a független India első miniszterelnöke, Jawaharlal Nehru, és olyan további nagy nevek jellemezték, mint az egyiptomi Nasszer, az indonéz Sukarno vagy a jugoszláv Tito. Formálisan a szervezet még ma is létezik, több mint 100 ország a tagja.
- ⁷ A kelet-európai reformközgazdászok teljesítményére való összevetés gondolatáért köszönettel tartozom Bauer Tamásnak.
- ⁸ Ld. a Szilágyi – Balázs (2008) válogatott tanulmánykötet írásait és Collier (2007) már említett monográfiáját is.
- ⁹ Magyarul ld. Eichengreen (2003).
- ¹⁰ Az idevágó szakirodalom áttekintését ld. Mihályi (1992).
- ¹¹ A mikroökonómiai kurzusokon ritkán említik, de azért érdemes tudni, hogy az első ilyen modellt a magyar származású Káldor Miklós publikálta. Ebben az epertermelés példáján mutatta be, hogy miképpen alakulhat ki ciklus az árak és a volumenek folyamatos, egymáshoz való alkalmazkodása során. Ld. Kaldor (1934).
- ¹² 1987 és 2007 között az amerikai lakáspiacon az átlagos, inflációtól megtisztított áremelkedés mértéke 83% volt, a legfrekvenciáltabb városokban és régiókban – az ún. *Sunbelt-övezetben*, ahova nagy tömegben települtek át a nyugdíjasok – a (reál) árak 211%-kal nőttek ugyanebben az időszakban. Forrás: Standard & Poors Case Schiller Home Price Index.
- ¹³ Ezekről részletes áttekintés olvasható magyar nyelven Lányi (1997) és Szakolczai (2005) tanulmányaiban.
- ¹⁴ A matematika nyelvére lefordítva ez a világgép a zéró-összegű játék modelljét sugallja, ahol tehát minden fillérnyi nyereséggel szemben ugyanakkora összegű veszteség áll. Ebben az összefüggésben érdemes idézni Orbán Viktor pártelnök közelmúltban tartott, terjedelmes és alapos felkészülést sejtető előadásának egy fontos részletét: „Azt hallottam tegnap Brüsszelben, hogy (...) milyen gazdasági, pénzügyi és kormányzat-technikai összetevői vannak annak a hibásorozatnak, amely most a megrendülés szélére sodorta a világ pénzügyi rendszerét. (...) Ez egy ember okozta válság. Nagyon egyszerűen kifejezem magamat: loptak, csaltak, hazudtak, hamisítottak, eltitkolták a valóságos tényeket, és mindezt azért tették, hogy minél több pénzhez juthassanak. Vagyis kapzsiság, mértéktelenség húzódik meg a mostani pénzügyi válság legmélyebb dimenziójában.” (Orbán, 2008.)
- ¹⁵ Ld. Krugman (2008) ítéletét: „A Fed és a Bush-kormányzat igazi bűne az, hogy szülői felügyelet nélkül hagyták az eszement piacokat.”
- ¹⁶ Vagyis a fentieket ismét a matematika nyelvére fordítva úgy fogalmazhatunk, hogy a munkamegosztás és a verseny nyomán a termelési folyamatra a növekvő hozadék a jellemző.
- ¹⁷ Rostownak az volt a fő állítása, hogy a gazdasági növekedésnek öt szakasza van, s ezeken minden országnak végig kell mennie. A kommunista országok azért fogadták Rostow könyvét megbotránkozva, mert alcíme így hangzott: „Egy nem-kommunista kiáltvány”. A könyvet magyar nyelven máig nem adták ki.

¹⁸ Szabadjon megemlítenem, hogy kandidátusi disszertáciomban, amit a rendszerváltás idején öntöttem könyvalakba, már hosszasan értekeztem arról, hogy miért életképtelen, és ezért Magyarországra sem átvihető az ún. szociális piacgazdaság modellje (ld. Mihályi, 1989: 65–106). Véleményemen az sem változtat, hogy a „szociális piacgazdaság” kifejezést hatályos alkotmányunk bevezetője is tartalmazza.

¹⁹ Marx – Engels, 1848, I. fejezet.

²⁰ Ld. Stiglitz nyilatkozatát a Japánban megjelenő ASAHI SHIMBUN c. újság angol nyelvű változatában, 2008. nov. 5.

²¹ A politikai köznyelvben ez volt az „*affordable housing*” jelszó valódi tartalma.

²² Az ilyen típusú érvelés kritikáját magyar nyelven ld. Csontos és szerzőtársai (1977) és Pete (1999) tanulmányában, illetve Madarász (2008) cikkében.

²³ Ld. Király és szerzőtársai (2008).

²⁴ I. felv. 3. szín. Arany János fordítása.

²⁵ Ez a megkülönböztetés Hegeltől származik. Érvelését egy szemléletes példával támasztotta alá. Egy iskola diákjait az igazgató büntetésből felsorakoztatja a szobája előtt, és órákon át várakoztatja. Az unatkozó diákok lökdödni kezdik egymást, a leghátsó az előtte levőt, az meg az ő előtte állót. Végül az ajtó előtt álló diák nekiesik az üvegajtónak és betöri. Kit fog felelősségre vonni az igazgató? Nagy valószínűséggel azt a diákot, aki közvetlenül felelős az üveg betöréséért, mert az ő szerepe az igazgató számára közvetlenül látható, az előzményeknek, a közvetett oksági láncolatnak nincs nyoma.

²⁶ Pontosán így érvel Pete (1996) is. Id. mű 18–19. o.

²⁷ Azt is jól tudjuk, hogy az egyén számára a végtelenül hosszú hitelezési láncolat teszi lehetővé, hogy életpályája során kiküszöbölje azt az automatikus hatást, amit egyébként bevételeinek szükségzerű ingadozása az egyén és családja fogyasztására gyakorolna. Ld. M. Friedman permanensjövedelem-hipotézisét, illetve Modigliani életpályaciklus-modelljét.

²⁸ Napjaink vitáiban ennek az állításnak az alátámasztására sokszor idézik Warre Buffet-et, az amerikai tőkepiac egyik legsikeresebb befektetőjét, a világ egyik leggazdagabb emberét, aki ezeket a rendkívül komplex pénzügyi technikákat „időzített bombának”, sőt „tömegpusztító fegyvernek” nevezte, amelyek nem csak a termékek vevőit és eladóit, de az egész gazdasági rendszer biztonságát fenyegetik. Azt azonban ritkán teszik hozzá, hogy ez a figyelmeztetés nem mostanában, hanem több mint öt évvel ezelőtt hangzott el (*Fortune*, 2003. március 3.).

²⁹ Az adatok forrása IMF (2008) 18. o.

³⁰ MEM 25. k. 385. o.

³¹ Ld. Keynes, 1936/1965: 175–186.

³² Utólag egyébként az is egyértelmű, hogy az élelmiszerárak világszerte végbement nagy emelkedésében is tetten érhető egy fajta kormányzati kudarc. A Bush-kormány masszív állami támogatást kínált a biodízel programok beszállítóinak. Ezzel végeredményben élelmiszerhiányt generált, ami azután felhajtotta az árakat.

³³ Ld. Bánfi Tamás nyilatkozatát a Népszabadság 2008. nov. 27-i számában.

³⁴ Egy korábbi cikkemben (Mihályi, 2005) részletesen bemutattam azt az öt fő érvet, amelyek alapján nagy felkészültségű, tekintélyes hazai közgazdászok kezdettől fogva kritizálták a maastrichti kritériumokat. Ezek a következők: (i) a maastrichti kritériumok önkényes számkombinációk; (ii) a posztkommunista országok költségvetési deficitje nem a felelőtlen döntéshozatal következménye, hanem strukturális okokra vezethető vissza; (iii)-(iv) a megengedettnél magasabb infláció a Balassa – Samuelson-hatás miatt, illetve az örökölt és csak lassan felszámolható belső áraránytalanságok miatt elkerülhetetlen; (v) a többletinfláció miatt magas a költségvetés hiánya. Már abban az írásban is amellet érveltem, hogy a maastrichti kritériumok bírálata, ha Magyarországról indul ki, teljességgel hiteltelen. Aki ismeri az Aesopus-mesét, az csak azt mondhatja nekünk: savanyú a szőlő!

Szakolczai György*

A WASHINGTONI KONSZENZUS**

Az eredeti változat és kiegészítései, felhasználásának lehetősége a poszt-szocialista országokban

A washingtoni konszenzus (a továbbiakban Konszenzus) megfogalmazására 1989 novemberében, egy, az *Institute for International Economics* nevű tekintélyes washingtoni kutatóintézet által szervezett konferencián, közzétételére pedig a következő évben, a Konszenzus egyik megfogalmazója által szerkesztett kötetben (Williamson, 1990a) került sor. A Konszenzus azóta is heves vita tárgya a gazdasági fejlődés kérdéseivel foglalkozó irodalomban. E sorok írója két cikkben is foglalkozott e kérdéssel (Szakolczai, 2005 és 2010c), ez a cikk mindkét korábbi cikkre támaszkodik, gyakorlatilag a második korábbi cikk rövidített változata. A továbbiakban először a Konszenzus kialakulásának körülményeivel, eredeti változatával (Williamson, 1990a), ennek a latin-amerikai tapasztalatok alapján kialakított továbbfejlesztésével (Kuczynski és Williamson, 2003), Williamson e kérdéstről tartott varsói előadásával (Williamson, 2005), és végül ennek az előadásnak, valamint Mihályi Péter e kérdést elemző cikkének (Mihályi, 2009) az értékelésével fogunk foglalkozni.

A Konszenzus kialakulásának körülményei

A Konszenzus az 1973. és 1979. évi nyersolajár-emelkedés és a FED 1980. évi restriktív politikájának gyermeke, tehát gyakorlatilag egyidős a közgazdaságtudományban ekkor valószínűleg egyeduralmi pozícióba került neoliberais-monetarista és formális-modellezési irányzat-

* főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola

** Ez a cikk két előadásra is támaszkodik. E két előadás kiegészített és aktualizált anyagának írásba foglalt változata. Az első a Budapesti Corvinus Egyetem Heller Farkas Szakkollégium által 2008. november 24–27-én megrendezett Heller Farkas Szakmai Héten tartott „A poszt-washingtoni konszenzus kritikája” című előadás, a második pedig az Általános Vállalkozási Főiskola által a Magyar Tudomány ünnepén, 2009. november 10-én megrendezett „E-világi trendek. Az internet hatása a társadalomra, a gazdaságra és a politikára” című tudományos konferencia „A világválság jelenségei és következményei” című szekciójának programjában szereplő „A világválság kialakulása és a megoldás útja: a washingtoni konszenzus szerepe és korrekciója” című előadás. A cikk eredeti, terjedelmesebb változata a *Competitio* 2010. I. számában jelenik meg, az itteni közlés a *Competitio* szerkesztőségének szíves engedélyével. A szerző ezúton köszöni meg – a szokásos fenntartásokkal – Csaba Lászlónak és Györffy Dórának értékes kritikai megjegyzéseiket.

tal.¹ A Konszenzus, az előbb leírtak ellenére, megalkotása idején a lehető legprogresszívabb célt, a latin-amerikai adósságválság megoldását és a latin-amerikai országok adósságterheinek könnyítését szolgálta. A történelem furcsa fintora, hogy e konszenzus szimplifikált változata – amelytől Williamson mindig is a leghatározottabban elhatárolta magát – a legkevésbé sem progresszív célok és intézkedések megalapozására adott lehetőséget. Az egyébként közismert események az alábbiak szerint foglalhatók össze.

A nyersolajárak 1973. évi megnégyszereződését, majd 1979. évi, hasonló mértékű megnövekedését követően a fejlődő országok nem tudták kifizetni a korábbinak többszörösére nőtt olajszámlát, az olajexportáló országok pedig nem tudták felhasználni ugrásszerűen megnőtt jövedelmüket. Az egyik oldalon fellépett hiány és a másik oldalon kialakult többlet áthidalása – az akkor kialakult kifejezés és nyelvhasználat szerint a *petrodollárok* visszaforgatása – nagyrészt a nemzetközi bankrendszer feladata lett. Az olajexportáló országok óriási pénzkínálata lenyomta a kamatlábakat, és ez az egész helyzet a fejlődő országok soha nem látott mértékű eladósodására vezetett. A Lámfalussy Sándor magyarul nemrég megjelent könyvében leírtak szerint „1973 végén a nem OPEC-tag fejlődő országok nettó külső banki devizaadóssága összesen 4,5 milliárd dollárt tett ki. 1982 végére ez a szám 145,9 milliárd lett. Ugyanebben az időszakban ezen országok nagyjából 336 milliárd dollárnyi folyófizetésimérleg-hiányt halmoztak fel.” (Lámfalussy, 2008: 22; recenziója: Szakolczai 2009c.) „1980-tól kezdve azonban megváltozott egy fontos paraméter: az amerikai monetáris politika fordulatot vett, s ennek eredményeképpen a rövid lejáratú dollárkamatlábak jelentősen megemelkedtek” (i. m.: 25), és a helyzet tarthatatlanná vált. A fejlődő és különösképpen a latin-amerikai országok – valamint a kelet-közép-európai országok és így Magyarország is – képtelenek voltak ugrásszerűen megnőtt fizetési kötelezettségeik teljesítésére. A kamatlábak megnövekedését az amerikai *Federal Reserve Board* (Fed) idézte elő restriktív pénzügyi politikájával.²

Ez a helyzet ezen országok fizetéseképtelenségére és pénzügyi válságokra vezetett. Az első valódi válság Mexikóban robbant ki 1982. augusztus elején, szinte azonnal áterjedt Brazíliára – e két ország együtt Latin-Amerika kétharmada –, innen pedig Latin-Amerika szinte valamennyi országára. Bekövetkezett az e világrész „elveszett évtizede”, amikor a reális nemzeti jövedelem nem vagy alig – évi 1%-kal – nőtt, az egy főre jutó reális nemzeti jövedelem pedig csökkent. Latin-Amerika helyzete tarthatatlanná vált, gazdasági, társadalmi és politikai szempontból egyaránt. A helyzet tarthatatlanságát fokozta az Egyesült Államok egész bankrendszerének válságnak való kitettsége (*exposure*). E bankok latin-amerikai adósságainak összege messze meghaladta alaptőkéjüket. Ezért a latin-amerikai országok egyértelmű és végérvényes fizetéseképtelensége összeomlásba rántotta volna az Egyesült Államok egész bankrendszerét ennek összes végzetes következményével együtt, vagyis az 1929–33. évihez hasonló helyzetet idézett volna elő.

Reagan idejében csak halovány kísérletek voltak ennek a problémának a kezelésére, megoldására pedig Reagan elutasító álláspontja miatt még csak lehetőség sem volt „A Reagan-adminisztráció helyét átvevő Bush-kormány [azonban] azonnal felismerte a [...] helyzetnek a tarthatatlanságát, és 1989 elején, nem sokkal hivatalba lépése előterjesztette a Brady-tervet az adósságválság megoldására.” (Szakolczai, 1995: 28.) Brady a kormány pénzügyminisztere volt. A terv a tartozások egy részének leírását, más részének pedig kötvényekké átalakítását irányozta elő. Ez lehetővé tette a kötvényeknek a másodlagos piacon való értékesítését, és a bankok ezzel, még ha veszteség árán is, de megszabadulhattak ezektől a kétéves követelésektől. Ennek

¹ Ezekkel Csaba (2009) és Szentés (2009) foglalkozik, és e két könyvet Szakolczai (2010a és 2010b) ismerteti.

² Ezzel a kérdéssel már idézett másik cikkem (Szakolczai, 2009c) foglalkozik.

folytán pedig az ezekkel kapcsolatos tartalékképzési kötelezettségeiktől és helyzetük bizonytalanságától. A kötvények nagy részét maguk az adós országok vásárolhatták meg, általában jóval a névérték alatti áron, és ez lehetővé tette, hogy további adósságoktól szabaduljanak meg. A fennmaradó hiteleket első osztályú amerikai állampapírokkal fedezett kölcsönökké alakították át, ami radikális mértékben csökkentette az ezekkel kapcsolatos kamatterheket.

A terv ezért előnyös volt mind az adósok, mind a hitelezők számára: az adósok megszabadultak tartozásaik nagy részétől, és csökkent a fennmaradt tartozásuk utáni kamatfizetési kötelezettségük, a bankok pedig megszabadultak kétes követeléseiktől és az ezekkel járó terhektől. Mindezek ellenére: „ez a terv a kongresszus jelentős részének ellenállásába ütközött. A kongresszus nagy része ellenezte a tervet, és nem volt meggyőződve arról, hogy maguk a latin-amerikai országok megtették azt, amit meg kellett tenniük a probléma megoldása érdekében. Ezek a kétségek annak ellenére merültek föl, hogy ezek az országok már a 80-as évek második felében nagymértékben módosították gazdaságpolitikájukat az Egyesült Államok és a nemzetközi pénzügyi intézmények vezető közgazdászai által kívánatosnak tekintett irányban.” (Szakolczai, 1995: 28.)

„Ilyen körülmények között került sor 1989 novemberében és az *Institute for International Economics* szervezésében egy konferencia összehívására. Ez a konferencia határozottan progresszív célt szolgált – amennyiben szabad itt ezt az ideológiai töltetű szót használunk –, a Brady-terv elfogadtatását, ezzel a nemzetközi adósságválság megoldását, és ennek útján Latin-Amerika súlyos gazdasági problémáinak megoldását is. [...] Williamson bevezető előadása (Williamson, 1990b) mutatta be azt, amit [...] mindmáig washingtoni konszenzusnak nevezünk. Egyértelmű tehát, hogy a Konszenzus eredeti célja szerint és eredeti alakjában egyetlen régió, Latin-Amerika körülményeinek megfelelően született meg, és e régió problémáinak megoldását szolgálta. Már a konferencián fölvetődött azonban az az aggodalom, hogy ez a konszenzus ideológiává, még hozzá általános érvényre számot tartó ideológiává merevedhet. [...] Valóban az történt, hogy ez az eredetileg határozottan progresszív célokat szolgáló és egy régió, Latin-Amerika problémáinak megoldását célzó gondolatrendszer, ideológiává merevedve, nem teljesen progresszív vagy akár retrográd célok szolgálatába is állítható lett – ismét elnézést kérve az ideologikus jellegű szóhasználatért” (Szakolczai 2005: 29) –, és ráadásul általános érvényűnek, minden régióra, az egész világra vonatkozóan lett tekinthető. Azt, hogy a konferencia a tényleges gyakorlatot foglalta össze, és Latin-Amerikára vonatkozott, a konferencia előadásait összefoglaló kötet címe (Williamson, 1990a) mutatja a legjobban: „Latin-amerikai korrekció: mi is történt idáig?”. Azt pedig, hogy itt a washingtoni kormányzati szervek és intézmények gondolkozásáról volt szó, Williamson bevezető előadásának címe (Williamson, 1990b): „Mít ért Washington a gazdaságpolitikai reformon?” illusztrálja leginkább.

Ez a konferencia egészen páratlan történelmi véletlennel zárult. A konferencia utolsó napján befejezték a tanácskozást, feltehetőleg megrendezték az ünnepi záró vacsorát, majd nyugovóra tértek. Amíg békésen és mit sem sejtve aludtak, lerombolták a berlini falat, és felébredésük után közölték velük, hogy a Kelet-Közép-Európa fölötti szovjet dominancia megszűnt. A konszenzus tehát szinte órányi pontossággal akkor született meg, amikor Kelet-Közép-Európa politikai, társadalmi és gazdasági átalakulása megkezdődött. Arra, ami történt és ahogy történt – egyik napról a másikra és egy csöpp vér nélkül – senki sem számított, és arról, hogy ebben a helyzetben mit kell tenni, senkinek semmiféle elgondolása sem volt. Készen volt viszont a Konszenzus és valóban az lett – noha nem erre, hanem csupán Latin-Amerika akut problémáinak megoldására szánták – a kelet-közép-európai átalakulás talán legfontosabb vezérfonala.

A történelmi helyzet leírása után térjünk át magának a Konszenzusnak az ismertetésére

A Konszenzus eredeti változata és kiegészítései

Itt először az eredeti változatot ismertetjük, címszavakban, majd ennek kiegészítéseit.

A Konszenzus címszavakban

Mihályi (2009: 22–23) közli a Konszenzus szövegét Williamson (2005) alapján, saját fordításában. A címszavakban közölt Konszenzus más idoben és más helyen szereplő szövegei közti eltérés csekély, és ezért megítélésünk szerint nem követünk el hibát, ha ezt a 2005. évi szöveget tekintjük, Mihályi fordításában, a további elemzés kiinduló pontjának. Az egyes pontok elé kurzívval rövid címetek tettünk, ezek nincsenek ott az eredeti szövegben. A címek miatt a Mihályi szövegében lévő kiemeléseket elhagytuk. Néhány helyen közöljük a szerintünk kissé pontosabb fordítást, de az eltérés nem érinti a lényegét.

1. *Költségvetési deficit.* A költségvetés hiányát olyan alacsonyan kell tartani, hogy ne legyen szükség a deficitnek infláción keresztül történő eliminálására. (Talán pontosabban: „inflációs adóval”.)

2. *A közületi kiadások rangsora.* A közkiadásokat át kell csoportosítani a politikai szempontok miatt preferált, de a megtérüléseket tekintve veszteséges területekről az olyan korábban elhanyagolt területekre, ahol magas a megtérülési ráta, és van esélye annak, hogy igazságosabbá válik a jövedelemeloszlás, mint – például – az egészségügyi alapellátás, a közoktatás, illetve az infrastruktúra. (Talán pontosabban: „azokról a politikailag érzékeny területekről, amelyek több erőforrást kapnak, mint amennyi ezek gazdasági hozadéka alapján megindokolható, azokra az elhanyagolt területekre, amelyeknek nagy a gazdasági hozadékuk, és megvan a lehetőségük arra, hogy javítsák a jövedelemelosztást, mint ...”)

3. *Adóreform.* Adóreformot kell végrehajtani, amely egyidejűleg eredményezi az adóbázis kiszélesítését és a marginális adókulcsok csökkentését.

4. *Kamatlábak.* Liberalizálni kell a pénzpiacokat, azzal a végső céllal, hogy a kamatlábakat a piac határozhassa meg.

5. *Valutaárfolyam.* Egységesített valutaárfolyamokra van szükség, méghozzá [egy] olyan árfolyam mellett, amely elégséges ösztönzést ad a nem-tradicionális ágazatok gyors exportnövekedésének biztosításához. (Talán pontosabban: „... kellőképpen kompetitív ahhoz, hogy elmozdítsa a nem-tradicionális export gyors növekedését.”)

6. *Kereskedelempolitika.* A külkereskedelemben alkalmazott mennyiségi korlátozásokat gyors ütemben vámokkal kell helyettesíteni, méghozzá oly módon, hogy a vámtarifák minél előbb lecsüllyedjenek a 10-20%-os normatív szintre, és ezeket fokozatosan csökkenteni kell mindaddig, amíg el nem lehet érni az egységes alacsony, 10-20 százalékos nagyságrendű vámszintet.”

7. *Közvetlen külföldi beruházás.* A külföldi közvetlen tőke (FDI) bejövetelét gátló akadályokat le kell bontani.

8. *Privatizáció.* Az állami vállalatokat privatizálni kell.

9. *Dereguláció.* El kell törölni azokat a jogszabályokat, amelyek akadályozzák új cégek piacra lépését vagy bármilyen formában korlátozzák a piaci versenyt. (Megjegyzés: az eredetiben a „bármilyen formában” szavak nem találhatók meg.)

10. *A tulajdonjogok.* A jogrendszer legyen képes a tulajdonviszonyok költséghatékony garantálására, és ez a jogbiztonság terjedjen ki az informális szektor vállalkozásaira is. (Talán pontosabban: „... biztosítsa a tulajdonjogokat túlzott költségek nélkül, és tegye ezeket elérhetővé az informális szektor számára is.”)³

³ Amint láthatjuk, a pontosítások nem lényegesek. A stílári szemponctól eltekintettünk.

Williamson megjegyzései a Konszenzus eredeti változatához

Williamson az *Institute for International Economics* 1989-ben rendezett konferenciáján természetesen nem csupán a fenti pontokat adta elő, hanem e pontok értelmezéséről előadást is tartott (Williamson, 1990b). Elemzését részletesen ismerteti Szakolczai (2005); itt csak a legfontosabbakra utalhatunk, de már bevezetésként ki kell emelnünk, hogy a Konszenzus távolról sem az a liberális kiáltvány, mint amilyen a híre, és nagyon is megértő a latin-amerikai és más fejlődő országok valós problémáival szemben.

(ad 1) *Költségvetési deficit*. Magát a tételt – tehát a hiány alacsony szinten tartásának követelményét – hosszas elemzés követi arról, hogy mi is a költségvetési deficit megengedhető mértéke. Vitatható ugyanis, hogy a pénzügyi fegyelem kiegyensúlyozott költségvetést jelent-e. Williamson szerint nem feltétlenül. Magyar szempontból a legfontosabbnak az alábbiak látszanak: „Washingtonban széles körű az egyetértés abban a tekintetben, hogy a *nagy és tartós* (kiemelés tőlem, Sz. Gy.) költségvetési hiányok az elsődleges okai az infláció, a fizetési mérleg hiánya és a tőkemenekülés formájában megmutatkozó makroökonómiai zavaroknak. Ezek a hiányok nem a várható gazdasági hasznok racionális felmérésének, hanem az ahhoz szükséges *politikai bátorság és becsület hiányának* (kiemelés tőlem, Sz. Gy.) a következményei, hogy a közületi kiadásokat egybevevük a finanszírozásukhoz rendelkezésre álló forrásokkal. Ha az ezt meghaladó hiányt nem használják fel produktív infrastruktúrális beruházásokra, akkor a GDP 1-2 százalékát meghaladó operatív deficit súlyos gazdaságpolitikai hiba *kétségtelen* (kiemelés az eredetiben, Sz. Gy.) bizonyítéka.” Ez kemény beszéd, magyar szempontból különösen fontos a „politikai bátorság és becsület hiányára” való utalás. Megítélésem szerint ugyanis gazdaságpolitikai problémáinknak ez a fő oka.

(ad 2) *A közületi kiadások rangsora*. „Ha csökkenteni kell a költségvetési hiányt, akkor felmerül a kérdés, hogy ezt a bevételek növelésével vagy a kiadások csökkentésével kell-e elérni.” Williamson – ellentétben a magyar közgazdasági közfelfogással – távolról sem ad elsőbbséget a kiadások csökkentésének a bevételek növelésével szemben. A befejező bekezdés első mondata: „A közkiadásokat illető gazdaságpolitikai reform ezért úgy értelmezhető, mint a kiadások átcsoportosítása a támogatásoktól a közoktatás és a közegészségügy irányába (különösen a hátrányos helyzetben lévők javára), valamint az infrastruktúrális beruházásokra.” Általános és magyar szempontból egyaránt alapvető fontosságúnak tartom a közoktatás, a közegészségügy, az infrastruktúra és a jövedelemelosztás javítására fordított kiadások növelésének hangoztatását

(ad 3) *Adóreform*. „A költségvetés hiányának megoldására a közkiadások csökkentésének alternatívája az adóbevételek növelése.” Williamson „az adók növelésével szembeni ellenérzést felelőtlennek és érthetetlennek tartja”, és úgy véli, hogy „szélesíteni [kell] az adózók körét (*tax base*), és csökkenteni a marginális adókulcsokat”. Ez a javaslat azonban nem jelenti az egykulcsos adó (*flat tax*) támogatását.

(ad 4) *Kamatlábak*. Williamson elemzése szerint azt kell remélni, sőt, az várható, hogy „a piac által meghatározott reálkamatlábak pozitívak és mérsékeltek lesznek”, aminek célja nyilván a beruházások előmozdítása, és amit nem lehet eléggé helyeselni.

(ad 5) *Valutaárfolyam*. Williamson szerint a cél az, hogy „a valutaárfolyam [...] kellőképpen kompetitív [legyen] ahhoz, hogy előmozdítsa az export olyan ütemű növekedését, amely lehetővé teszi, hogy a gazdaság abban a maximális ütemben növekedjen, amelyet kínálati oldali potenciálja megenged, [másképp az, hogy] azon a szinten tartsa a folyó fizetési mérleg hiányát, amely fenntartható módon finanszírozható.” Ezek ismét nagyon is „progresszív” követelésnek minősíthetők.

(ad 6) *Kereskedelempolitika*. Egyrészt „az újonnan kialakuló iparágak [...] lényeges mértékű, de szigorúan átmeneti védelmet érdemelnek”. Másrészt „nagy védelmet kapott gazdaságtól nem várható, hogy az egyik napról a másikra megszüntesse az egész védelmet”. Ezek a nézetek a nemzetközi pénzügyi szervezetek szokványos álláspontjánál sokkal megértőbbek a latin-amerikai országok problémáival szemben, valamint a kelet-közép-európai országok és így Magyarország problémáival szemben is. Szilárd meggyőződésem ugyanis, hogy ezen országok jelenlegi problémáinak és fejlődésük most tapasztalható megtorpanásának talán legfontosabb oka a túlságosan korai és túlságosan radikális importliberalizáció.

(ad 7) *Közvetlen külföldi beruházás*. „A [...] nemzetközi tőkeforgalom liberalizálása nem tekinthető elsődleges fontosságúnak. Ezzel ellentétben a közvetlen külföldi beruházással szembeni restriktív magatartás ostobaságnak tekinthető.” Kritikus fontosságúnak vélem, hogy Williamson szerint a „nemzetközi tőkeforgalom liberalizálása nem tekinthető elsődleges fontosságúnak”. Az 1997-es délkelet-ázsiai pénzügyi válság óta aligha vitatható, hogy ez a liberalizálás súlyos problémák forrása a fejlődő és átalakuló országok számára.

(ad 8) *Privatizáció*. „Saját véleményem szerint a privatizáció nagyon konstruktív lehet, ha a verseny növekedésére vezet, és hasznos, ha csökkenti a pénzügyi feszültségeket, de nem vagyok meggyőződve arról, hogy a köz szolgálata mindig rosszabb motiváló erő, mint az egyéni nyereségvágy. Bizonyos körülmények között [...] továbbra is azt hiszem, hogy a köztulajdon elonyösebb, mint a magánvállalkozás. Ez a nézet azonban nem tekinthető jellegzetesnek Washingtonban.” E fenntartások hangoztatása figyelemre méltó.

(ad 9) *Dereguláció*. Williamson csupán azoknak a szabályoknak a megszüntetését követi, amelyek „akadályozzák új cégek piacra lépését vagy bármilyen formában korlátozzák a piaci versenyt”.

(ad 10) *A tulajdonjogok*. Itt egy jellegzetesen latin-amerikai problémáról van szó: arról, hogy a bíróságok nem, vagy csak megvesztegetés lefizetése árán hajlandók megítélni jogos követeléseket. Ennek az abszurd helyzetnek a felszámolása valóban elengedhetetlen.

A fentiek egyértelműen megerősítik, amit már ennek a résznek a bevezetésében leírtunk: a Konszenzus távolról sem az a liberális kiáltvány, amelynek azok szeretik feltüntetni, akik csak a címszavakban megfogalmazott tíz pontot ismerik, és elmulasztják a hozzá kapcsolódó kommentárok és kiegészítések alapos tanulmányozását. Williamson kifejezetten progresszív, a latin-amerikai és más fejlődő országok problémáival szemben megértő álláspontot képvisel. Ezt követően „felveti azt a kérdést, hogy mivel kell kiegészíteni Washington gazdaságpolitikai tanácsait ahhoz, hogy helyre lehessen állítani a növekedést”. A történelmi tapasztalatok ugyanis azt bizonyítják, hogy a stabilizáció nem, vagy legalábbis nem feltétlenül vezet növekedésre.

A latin-amerikai tapasztalatok

Az előbb előadott aggodalmakat a legteljesebb mértékben igazolták a latin-amerikai tapasztalatok: a Konszenzus tanácsainak követését nem követte tartós növekedés, követte viszont a válságok sorozata.

Ilyen körülmények között és ennek a problémának a megoldása érdekében új tudományos kezdeményezésre került sor. Ezúttal nem konferenciát rendeztek, hanem egy 15 tagú kutatócsoportot hívtak össze, amely – más szakértők bevonásával – háromszor ülésezett, 2000-ben és 2002-ben Washingtonban, 2001-ben pedig Montevideóban. A munka keretében megírt tanulmányokat az *Institute for International Economics* által kiadott terjedelmes kötet (Kuczynski – Williamson, 2003), foglalja össze. Először a Fred Bergsten, ennek az intézetnek az igazgatója által a kötethez írt előszó néhány mondatát idézzük: „Szándékosan címezzük [ezt a kötetet] 'A washingtoni konszenzus után' -nak, hogy ezzel is hangsúlyozzuk azt a meggyőződésünket, hogy

itt a legfőbb ideje annak, hogy a világ eltávolodjon azoktól a tendenciózus ideológiai vitáktól, amelyekben a washingtoni konszenzust neoliberális kiáltványnak gúnyolják, azoknak az új reformhullámoknak a tárgyilagos megvitatása irányába, amely reformokra szüksége van e régió-
nak ahhoz, hogy újraindítsa a növekedést, és igazságosabbá tegye, mint a múltban volt. [...] Kuczynski joggal hiszi, hogy eljött az ideje a helyzet általános újraértékelésének, amire szükség van azért, hogy megjavítsuk a helyzetet.” (Kuczynski – Williamson, 2003: vii-viii.)⁴

A kötet teljesen új szellemet képvisel. Nem a költségvetés egyensúlya és a stabilizáció áll az első helyen, hanem az állam reformja, valamint a szegénység, az egyenlőség és a szociálpolitika – olyan kérdések, amelyek megjelentek ugyan az eredeti Konszenzusban, de mégis csak másodlagos szerepük volt. Ezekkel kapcsolatban korábban – a *dismal science*, azaz lehangoló tudomány szellemében – inkább azt tételezték fel, ha nem is mondták ki, hogy a növekvő egyenlőtlenség és a szociális helyzet rosszabbodása a gazdaság rendbetételének és felemelkedésének elkerülhetetlen ára. Ilyen nézetekkel mintha idehaza is találkoztunk volna. Csak ezután következik a fiskális és monetáris politika, a külkereskedelem liberalizálása, a tanulmányok sorát pedig az oktatás és képzés, valamint a munkaügy és végül a reformok megvalósításának politikai útja zárja le, tehát egy határozottan politikatudományi tanulmány.

Ezt az új szellemet Kuczynski bevezető tanulmánya (Kuczynski, 2003) foglalja össze. Ebben e szerző félreérthetetlenül leírja, hogy az az alapvető kérdés, hogy „képesek lesznek-e a latin-amerikai országok magas növekedési ütemek elérésére, az évi 7 százalékos növekedés tartományában (kiemelés tőlem, Sz. Gy.), [mégpedig] tartós jelleggel” (i. m.: 29). A növekedés előfeltételét a hazai megtakarítás növelésében látja. Nyilvánvaló módon helyteleníti, hogy a növekedés döntő részben a tőkeimporttól függjön. Ezen felül „a kormányoknak is elegendő jövedelmüknek kell lennie ahhoz, hogy lényeges mértékű termelő beruházást finanszírozzanak, elsősorban a közoktatás és az alapvető infrastruktúra terén, hogy [ezzel] megadják a felemelkedés lehetőségét a jövedelmi spektrum középső és alsó részén lévő nagy tömegeknek” (uo.). Arra kell tehát törekedni, ami Kelet-Ázsiában történt, ahol „kéz a kézben járt a gazdasági növekedés, a megtakarítás és az oktatás” (uo.). Ez Kelet-Közép-Európa és Magyarország programja is lehetne.

A teendőket Williamson három tanulmánya (2003a, 2003b és 200c) tekinti át.

Az Agenda (Williamson, 2003a)

A Williamson által megfogalmazott új Agenda négy elemből áll. Ezek:

- a válságmentes gazdaságpolitika (i. m.: 7);
- az első generációs reformok befejezése (i. m.: 9);
- a második generációs reformok (i. m.: 11) és
- a jövedelemelosztás és a szociális szféra (i. m.: 14).

A *válságmentes gazdaságpolitika* igénye tehát a legelső követelmény. Ennek elsődlegessége egyenesen következik az 1990-es évtized válságsorozatából és ezek romboló hatásaiból; a részletek a már idézett művekben. Az *első generációs* – vagyis a már a Konszenzus eredeti változatában tárgyalt – *reformok* befejezéséről Williamson azt írja, hogy ez elkerülhetetlen ugyan, a régió-
nak azonban elsősorban a növekedés meggyorsítására lenne szüksége. Ezek a reformok viszont inkább fékezik, mint előmozdítják a növekedést. A *második generációs reformok* elsősorban az intézményrendszer reformját jelentik, és azért kapták – helytelenül – ezt a nevüket, mert nem szerepeltek a Konszenzus első változatában. Végül a *jövedelemelosztás és a szociális*

⁴ A kötetben előadottakat részletesen ismerteti Szokolczai (2005 és 2010c), és közli a kötet tartalomjegyzékét is. Itt csupán rövid ismertetésre van lehetőség.

szféra tekintetében alapvető javaslata az adóbevételek növelése és a többletbevételnek a szociális szolgáltatásokra, a közoktatásra és a közegészségügyre való fordítása. Szerinte az adóbevételek növelése nem odázható el újabb külföldi tőkeimporttal. Ez a szerintem nagyon is helyes nézet ellentétes az adók és a költségvetési kiadások csökkentését javasoló neoliberais felfogással. Williamson szerint ennek az agendának nincs koherens alternatívája, nincs más lehetőség, mint az eredeti Konszenzusban foglalt reformok megvalósítása és az itt leírtakkal való kiegészítése.

Az Összefoglalás (Williamson, 2003b)

Az Összefoglalás szerint a Konszenzus meghirdetése óta eltelt legfontosabb hiányosságai a következők voltak:

- „a valutaárfolyam nem volt kellőképpen kompetitív ahhoz, hogy az export gyors növekedésére vezessen” (i. m.: 308);
- „az oktatás és képzés nem kapta meg azt a prioritást, amely szükséges lett volna a modern, tudásra alapozott gazdaság kialakításához” (uo.);
- „az ambiciózus politikai reformprogram institutionális bázisa gyöngye volt: a közszolgálat, a bírók és az oktatók nem alkalmazkodtak kellőképpen a modern világhoz” (uo.);
- „[nem voltak meg] a lehetőségek [...] arra, hogy a szegények kibontakoztassák képességeiket” (uo.), és hogy
- „meginduljon a nagymértékben egyenlőtlen jövedelemelosztás korrekciója” (uo.).

Ez alátámasztja a progresszív szempontokkal kiegészített hagyományos stratégia követésének szükségességét.

A Függlék, az Agenda és a Konszenzus összehasonlítása (Williamson, 2003c)

A Függlék mindenekelőtt rámutat az alapvető problémára: „Ez a kifejezés [a washingtoni konszenzus] rövid idő alatt túllépett eredeti jelentésén, tíz konkrét javaslat listáján, amelyekről egy adott város legbefolyásosabb emberei úgy vélték, hogy hasznos *a világ egy adott régiója számára egy adott történelmi pillanatban, és ideológiai agendává vált, amely minden időkre érvényes, és amelyet feltehetőleg rá kell kényszeríteni minden országra.*” (I. m.: 326, kiemelés tőlem, Sz. Gy.) A Konszenzus ellenfelei „úgy használták fel ezt a kifejezést, mint amely a Reagan- és Thatcher-kormányok konzervatív programjának egészével azonos. [Ezt tették] ahelyett, hogy megkülönböztették volna azokat az elemeket, amelyet túlélték Reagant és Thatchert (mint a globalizáció és a privatizáció), és azokat, amelyeket minden ceremónia nélkül eltemettek, amikor uralmuk véget ért (mint a monetarizmust, a kínálati oldali közgazdaságtant (*supply side economics*) és a lehető legkisebbre csökkentett kormányba (*minimalist government*) vetett hitet.” (Uo.)

Végül Williamson a következőket sorolja fel, mint „Latin-Amerika kiábrándító teljesítményének okait” (i. m.: 328):

- „való igaz, hogy a washingtoni konszenzusra vonatkozó saját verzióm nem hangsúlyozta a válságok elkerülését” (uo.);
- „a probléma nem a túl sok reform volt, hanem a túl kevés” (uo.), és ide tartozik egyrészt „az első generációs reformok [részbeni] elhanyagolása”, (uo.), másrészt „itt van második generációs reformok egész agendája” (uo.), és végül

- „a fent említett kiábrándító teljesítmény harmadik oka az volt, hogy túlságosan szűkre szabott volt a politikát meghatározó cél: a növekedés gyorsítása a jövedelemelosztás javítása nélkül” (i. m.: 329).⁵

Williamson varsói előadása (Williamson, 2005)

A kép akkor lesz teljes, ha ismertetjük Williamsonnak azt a 2005-ben tartott varsói előadását, amelyből Mihályi kiindult.

Williamson a következőket írja: „A ’washingtoni konszenzus’ gyorsan kikerült alkotójának ellenőrzése alól. Mielőtt észrevettem volna, hogy mi is történt, *átalakult azzá, hogy az általános érvényű piaci fundamentalista javaslatok rendszervé sorozatává váljon*, és a washingtoni gonosz birodalomépítők egy csoportja arra esküdött össze, hogy rákényszerítse [ezt a rendszert] a világnak azokra a részeire, amelyet nincsenek abban a helyzetben, hogy ellen tudjanak állni ennek. Azt hiszem, hogy *ez az alternatív változat az, amelyet [e Konszenzus] számos kritikusa szenvedélyesen gyűlöl (love to hate)*. Emellett, az általános szóhasználat szerint, *még egy másik alternatív jelentés is kellőképpen megalapozottá vált, amely szerint a washingtoni konszenzus olyan politika ajánlások egységes rendszert alkotó csoportját jelenti, amelyet a Bretton Woods-i intézmények ajánlanak klienseiknek.*” (I. m.: 4, kiemelések tőlem. Sz. Gy.) Williamson a továbbiakban részletesen cáfolja ezeket a nézeteket, és hangsúlyozza, hogy „nem vagyok piaci fundamentalista” (uo.).

Ezek után fölmerül a kérdés: Hol szorul korrekcióra a konszenzus?

Elsősorban a *pénzügyi liberalizáció* terén. Williamson kemény önkritikával és félreérthetetlenül leírja: „Elmulasztottam hozzáadni [a leírtakhoz] egy fontos fenntartást (*caveat*): egy olyan rendszerben, ahol a bankok osztják el a hitelt az igénylők között, sokkal erősebb prudenciális ellenőrzésre (*supervision*) van szükség, mint ahol a bankok egyszerűen annak adnak hitelt, akiket a kormányzat kiválaszt” (i. m.: 8). Ebből az következik, hogy „a liberalizációt erős [bank]felügyeletnek kell kísérnie” (uo.: 9). Ezt a következő kijelentés követi: „Nem tettem világossá (*specify*), hogy csak a belföldi pénzügyi liberalizációra gondoltam, és nem a tőkeforgalom ellenőrzésének teljes megszüntetésére (*not the abolition of all capital controls*)” (uo.). Ez bizony komoly kritika a világméretű pénzügyi liberalizáció eléggé általános követelésével sőt gyakorlatával szemben.

Korrekcióra van szükség, másodsor, a *privatizáció* terén. Itt Williamson először hosszasan ecseteli a privatizáció előnyeit, majd felveti a kérdést, hogy ezen előnyök ellenére mégis miért ennyire népszerűtlen a privatizáció. A válasz egyszerű. „A privatizáció népszerűtlen [a miatt a folyamat miatt], amelynek útján sok privatizáció lebonyolódott. A privatizáció folyamata sok esetben a vagyon önkényes átadásával járt, gyakran a ’bennfentesek’ (*’insiders’*) és a ’haverok’ (*’cronies’*) javára és a társadalom széles rétegeinek kárára.” (Uo.: 10.) A következtetés, amelyet ezekből a megfontolásokból levon, az, hogy „a privatizáció kívánatos cél marad, de sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni annak a módnak, ahogy megvalósítják, mint ahogy ez gyakran megtörtént a múltban. Több figyelmet kell szentelni annak a biztosításának, hogy a privatizáció legyen ’ordítóan tiszta’ (*’squeaky clean’*), és látsszék is annak. A cél ne az legyen, hogy ’privatizálj olyan gyorsan, ahogy tudsz’ [ahogy Kolodko (1998) egyszer azt állította, hogy a washingtoni konszenzus ezt óhajtja], hanem hogy privatizálj úgy, hogy ez növelje a hatékonysá-

⁵ Az eredetiben „javítás” helyett „rosszabbítás” szerepel, de ez nyilvánvaló elírás.

ságot a vagyon koncentrációja nélkül.” (Uo.: 10.) Az, hogy ez nem így történt, sem Magyarországon, sem egész Kelet-Közép-Európában, mégpedig a washingtoni konszenzusra hivatkozva, megítélésem szerint nem szorul részletes bizonyításra, és Williamson e kijelentése után a helytelenítés bizonyítására sem.

Korrekciónak van szükség, harmadszor, a *dereguláció* terén is. „Ez a kifejezés azt a látszatot kelthette (*may have suggested*) – kezdi Williamson ezt a részt –, hogy sürgettem azoknak a szabályozásoknak a megszüntetését, amelyek célja az egészség, a fogyasztói biztonság, az átláthatóság, a pénzügyi tisztesség (*probity*), a monopolista által felszámított árak vagy a környezet védelme volt, vagy azon számtalan ügynek a védelme, amelynek védelmét az állam szükségesnek tartja egy modern gazdaságban. *Ez nem volt a szándékom, és ezt számtalan egymást követő alkalommal hangsúlyoztam. Inkább azokra a szabályokra gondoltam, amelyek korlátozták [a vállalkozásokba való] belépést és kilépést [...] és ezért a versenyt.*” (I. m.: 10, kiemelés tőlem, Sz. Gy.) Williamson ezzel kifejezetten elismeri, hogy megfogalmazása alkalmat adott eredeti szándékainak félremagyarázására és piaci fundamentalista értelmezésére.

A szerző ezt követően a Konszenzus jelentőségét próbálja megfogalmazni, és a következőket írja: „A washingtoni konszenzust azért fogalmaztam meg, hogy keretet adjak egy konferenciának, amelynek az volt a célja, hogy felmérje, meddig jutott a gazdaságpolitikai reform *Latin-Amerikában* (kiemelés tőlem, Sz. Gy.). Az céloztam meg tehát, hogy összegezzem *azon korszak* (kiemelés tőlem, Sz. Gy.) gazdaságpolitikai reformja fő vonalának (*thrust*) legfontosabb közmegegyezés szerinti (*agreed*) elemeit, legalábbis ahogy ezek alkalmazhatók voltak Latin-Amerikára. *(Ha az lett volna a célom, hogy hasonló összefoglalást készítek a világ valamely más része számára, bizonyára lett volna számos átfedés. Lettek volna azonban eltérések is – például, ha arra törekedtem volna, hogy valami hasonlót készítek az átalakuló gazdaságok számára, remélem, hogy belefoglaltam volna a piacgazdaság institutionális infrastruktúrájának kiépítését.)*” (I. m.: 12, kiemelés tőlem, Sz. Gy.)

A szerző az utolsó részben az ez utáni teendőket foglalkozik. Pontosan idéznünk kell azonban azt a bevezető részt, amelyben Williamson e 2005. évi fejtegetéseit a Latin Amerikáról 2000-2002-ben elmondottakhoz és 2003-ban közzétettekhez kapcsolja (Kuczynski – Williamson, 2003): „E kötet összefoglalásában azt az új reformagendát, amely [a kötetet előkészítő] csoport vitáiból született meg (*emerged*), négy fő téma szerint csoportosítottam: krízismentesség (*crisis-proofing*); azoknak az „első generációs”, liberalizációs reformoknak a folytatása, amelyek a washingtoni konszenzus magvát (*core*) alkották; ezek kiegészítése a „második generációs” (institutionális) reformokkal; és a reformagenda kiszélesítése a jövedelemelosztással való törődésnek (*concern*) a reformagendába való belefoglalásával.” (I. m.: 12.)

A fenti négy kérdés közül itt a krízismentességnek kell a legnagyobb súlyt adnunk, és az erre vonatkozó részt kell a legnagyobb pontossággal idéznünk. „A régió gazdaságainak krízismentessége áll az agenda élén, minthogy a legutóbbi évek ismétlődő krízisei azok, amelyek valósággal pusztító hatásuk volt a növekedésre (mint ahogy ilyen hatásuk volt Kelet-Ázsiában is). [...] Ezért természetes dolog azt javasolni, hogy a legmagasabb prioritású cél legyen e régió krízisekkel szembeni sebezhetőségüknek (*vulnerability*) a csökkentése. Igaz, hogy Latin-Amerika krónikusan hajlamos volt krízisre (*crisis-prone*) azóta, hogy elérte a függetlenséget, ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a betegség nem gyógyítható.” (I. m.: 12.)

A cikk a következő mondatokkal zárul: „A washingtoni konszenzussal kapcsolatban [...] nem az a probléma, hogy olyasmit tartalmaz, ami téves, hanem az, hogy egy nem teljes reformagendát írt le. [Itt] megkíséreltem annak felvázolását, hogy mit kell hozzáadni a washingtoni konszenzusra vonatkozó eredeti megfogalmazásomhoz azért, hogy a mai Latin-Amerika reformagendája legyen. Ha ennek nagy része Lengyelországra is vonatkozik, annál jobb.” (I. m.: 18.)

Amivel nem foglalkozhatunk: a vita

A Konszenzus, amint ez köztudott, nagy vitát, sőt valóságot forradalmat váltott ki, és ez a cikk csak akkor lenne teljes, ha ezzel hosszasan foglalkozhatnánk. Ezt azonban itt végképp nem tehetjük meg.⁶

Az értékelés

A Konszenzusnak és Williamson nézeteinek ismertetése után elérkeztünk az utolsó fejezethez, az értékeléshez. Kettőt kell értékelnünk: Williamsont és művét, a Konszenzust, valamint Mihályit és a Konszenzusról írt cikkét.

Williamson

Williamson és a Konszenzus értékeléséhez maga Williamson adott meg legutóbbi művében kettőt is a szerintem szükséges négy szempont közül, nézetem szerint teljesen helyesen, valamint egy harmadikat is, de ezt szerintem vitatható módon. Ezek a szempontok megjelennek az utolsó terjedelmes fejezet záró bekezdésében, közvetlenül e cikknek a vitával foglalkozó és egyetlen bekezdésből álló negyedik fejezete előtt. Ezeket, úgy vélem, csak egy negyedik szemponttal kell kiegészíteni, amely ugyancsak megjelenik írásaiban, de szerintem nem teljesen helyes módon.

Az első szempont, hogy Williamson, már eredeti, 1990. évi munkájában *leírja a nyilvánvalót* Latin-Amerika országai számára, és ezt nem lehet eléggé helyeselni. A tíz tételt főlegesen újra idézni, ezekben foglaltak világos leírását nem lehet eléggé helyeselni.

A második szempont, amit Williamson nem tárgyal, az, hogy ezeket a nyilvánvaló javaslatokat és követelményeket olyan egyszerű formában írta le, még ha már 1990. évi munkájában ki is egészítette egy 14 oldalas, tehát rövidke tanulmánnyal, hogy ezzel saját maga teremtette meg a konszenzus szimplicista értelmezésének lehetőségét, és ez a szimplicista értelmezés szörnyű károkat okozott. Williamson mindvégig tiltakozott, és ma is tiltakozik az ellen, hogy híve lett volna ennek a leegyszerűsítésnek, de tételei prezentációjának módjával saját maga teremtette meg a szimplifikáció lehetőségét, vagy tette ezt akár elkerülhetetlenné. Ezt a hibáját, márpedig ez súlyos hiba volt, nem ismeri el, noha el kellene ismernie.

A harmadik szempont, és ezzel Williamson több helyütt és részletesen foglalkozik, az, hogy ez a tíz pont hiányos. Mind 2000/2003. évi munkái (Kuczynsky és Williamson, 2003, valamint (Williamson, 2003a, 2003b és 2003c) hemzsegnak a kiegészítésektől, és hemzseg a kiegészítésektől Williamson utolsó itt részletesen tárgyalt munkája (Williamson, 2005), valamint itt nem tárgyalt többi munkája is. El kellett volna ismernie, hogy nagyrészt apja azoknak a

⁶ Csak e sorok írójának két korábbi terjedelmes művére (Szokolczai, 2006a, 2006c) utalhatunk, amelyekben sokat megtalálhatunk ebből a vitából, és amelyek közül az utóbbi Chang (2001) munkáján alapszik. A továbbiak kedvéért csupán arra utalhatunk, hogy Irma Adelman (2000) a Meier és Stiglitz (2000) szerkesztésében megjelent kötetben közölt cikkében két új kifejezést alkotott meg: *SLIP-nek* (Stabilization, Liberalization, Institution building és Privatization), továbbá egyben *KISS-nek* (Keep It Simple, Stupid) nevezte a Konszenzus szimplifikált változatát, amelynek apaságát Williamson mindig is tagadta.

szimplifikációknak, amelyek apaságát tagadja, mert ezek legtöbbször abból eredtek, hogy tételeit túlságosan egyszerűen adta elő – lásd a fenti második szempont –, és nagyszámú alapvető fontosságú kiegészítő szempontot kezdetben meg sem említett, illetve 10, 13 vagy 15 éves és hasonló késéssel adott elő, ami nem menthető.

A negyedik és utolsó szempont, amit Williamson elismer ugyan, de anélkül, hogy levonná ebből a szükséges következtetéseket, az, hogy tudatában kellett lennie és volt is annak, hogy a latin-amerikai viszonyok alapján és az ottani problémák megoldására megfogalmazott konszenzusát máshol és más viszonyok között is alkalmazzák; holott az ottani problémák kezelésére alkalmatlan, vagy legalábbis csak részben alkalmas, és az az értelmezés, hogy változatlan formában alkalmas, a leg súlyosabban félrevezető. A Konszenzus teljesen alkalmatlan volt a délkelet-ázsiai válság kezelésére, amely nyilván a tőkeforgalom túl korai liberalizálásának és Dél-Korea átmeneti fizetési nehézségeinek volt a következménye, amint ezt világosan leírta Stiglitz (lásd Chang, 2001 és Szokolczai, 2006c), valamint Feldstein (1998), és semmiképpen sem Williamson eredeti tíz pontja megsértésének. (Ezeket a pontokat ezek az országok példamutató módon betartották.) A délkelet-ázsiai válság olyan kezelése tehát, mintha latin-amerikai válság lett volna, joggal volt katasztrofálisnak minősíthető. A Konszenzus teljességgel alkalmatlan volt az orosz válság kezelésére is (lásd ismét Stiglitz, idézve Chang és Szokolczai most idézett munkáiban). Alkalmatlan volt – egyes itt is alkalmazható és alkalmazandó részletei ellenére – a kelet-közép-európai transzformációnak és a FÁK-országok problémáinak kezelésére, valamint a latin-amerikaiaknál is fejletlenebb országok problémájának megoldására is (lásd Világbank, 2005 és Rodrik, 2006). Az ezekre vonatkozó figyelmeztetések elmulasztása súlyosan helyteleníthető és helytelenítendő. Aligha mondhatunk tehát mást, mint hogy *ahány ország, annyi probléma és annyi megoldás*, és mi sem tévesebb, mint az a gondolkodás, hogy egy megoldás van az összes különböző, sőt nagyrészt alapvető mértékben különböző problémára. (Még ha vannak is átfedések, amit Williamson helyesen hangsúlyoz.)

Térjünk most át Mihályi cikkének értékelésére.

Mihályi

A cikkel célszerű fejezetei szerint foglalkozni.

A washingtoni konszenzus

Az első fejezet a konszenzust ismerteti és értékeli. A Mihályi által előadottak ellenére kitaratok azon értékelésem mellett, hogy az 1989. évi konferencia elsődleges célja a Brady-terv elfogadásának előmozdítása volt, és hogy a konferenciának nem volt célja, vagy legfőljebb halvány és mellékes célja lehetett a Bretton Woods-i intézmények tevékenységének koordinálása. A *Institute for International Economics* tekintélyes intézmény, de nem léphetett fel azzal az igénnyel, hogy a washingtoni hierarchiában messze fölötte álló Világbank és Valutaalap tevékenységét koordinálja. Megismétlem, hogy a berlini falat a konferencia lezárását közvetlenül megelőző éjszaka rombolták le.

Mihályi szerint „a 10 pont lényegét valójában három pontban is össze lehetett volna foglalni:

1. fegyelmezett költségvetési politikára van szükség;
2. az állami újraelosztás mértéke legyen minél kisebb;
3. a áru-, a pénz- és a tőkepiacokat liberalizálni és magánosítani kell, annak érdekében, hogy a feldolgozóipari export váljon a gazdasági növekedés motorjává.” (Mihályi 2009: 6.)

Ezt az átfogalmazást azon súlyosan veszedelmes és szélsőséges mértékben káros szimplifikáció különösképpen határozott megnyilvánulásának –a SLIP és a KISS egy változa-

tának – tartom, amelyet Williamson félreérthetetlenül elítél. Williamson hosszasan foglalkozik azzal, hogy mit is ért fegyelmezett költségvetési politikán. Ezt nem tartja könnyen és egyértelműen, és főként három szóval meghatározhatónak, a nemzetközi tőkepiacok gyors liberalizálását pedig határozottan helyteleníti. A legproblematisabb az a tétel, hogy „az állami újraelosztás mértéke legyen minél kisebb”. Egyetlen olyan félmondatot sem találtam Williamson írásaiban, amely alátámasztaná, hogy ez lenne Williamson nézete. Éppen ellenkezőleg. Williamson hangsúlyozza a közoktatásra, a közegészségügyre és az infrastruktúrára fordított kiadások növelésének és a jövedelemelosztás egyenlőbbé tételének szükségességét. Az első három szempont már a Konszenzus első, 1989-90. évi megfogalmazásában megjelenik, az utolsó pedig később, de egyértelműen l. a fentiekben. Márpedig mindez nem az állami újraelosztás mértékének csökkentését, hanem növelését igényli. Nagyon jól tudom, hogy Mihályi elképzeléseinek központi eleme az állami újraelosztás mértékének csökkentése, de ne adja ezt a követelést – teljesen alaptalanul, sőt súlyosan félrevezető módon – Williamson szájába, és ne adja elő úgy – ismét teljesen alaptalanul és súlyosan félrevezető módon – mint a Konszenzus alapvető és integráns elemét.

Mihályi azt állítja, hogy a „harmadikutas politika” – vagyis a *mainstream* uralmát megelőző növekedésemélet – egyéb szörnyűségek mellett „valutaválságokhoz vezet” (Mihályi, 2008: 6). Az „egyéb szörnyűségekkel” nem kívánok foglalkozni, mert ez nem oldható meg néhány mondatban, a valutaválságok viszont nyilvánvaló módon a tőkeforgalom megfontolatlan és túl korai liberalizálásának, valamint az olyan megoldások erőltetésének a következményei, mint pl. a *currency board*. Márpedig az 1980 és a *mainstream* egyeduralma előtti növekedésemélet ilyen intézkedésekkel, sőt még ezek követelésével sem vádolható – ha valamivel, ennek ellenkezőjével.

Mihályi számos további állítása, így pl. az, hogy „a lengyel, cseh, magyar, orosz közgazdászok már azt megelőzően ezt a pályát vázolták fel, hogy Williamson kimondta volna a washingtoni konszenzust” (i. m.: 7), ismét erősen vitatható, de nem tárgyalható egy-két mondatban. Korrekt módon sorra kellene venni, hogy kik is voltak ezek a közgazdászok, mit is javasoltak és mikor, ami a dokumentumok nagy részének meg nem őrzése miatt még csak meg sem lenne oldható. Ami viszont a maastrichti kritériumokat illeti, ezek olyannyira nem egyenes leszármazottai a washingtoni konszenzusnak, hogy Williamson igen kemény kritikát enged meg magának velük szemben (Williamson, 2005: 13; idézi Szokolczai, 2010c).

Eddig bevált

Mihályi itt azt írja, hogy „az Olvasónak itt meg kell elégednie egy deklarációval, illetve néhány szakirodalmi utalással” (i. m.: 7–8). Az érvelésnek ez a módja aligha helyeselhető, tudományos igényű munkában különösképpen nem, és mindenekelőtt akkor nem, ha a két „szakirodalmi utalás” egyike Stiglitz, a Konszenzus legnagyobb ellenfele. Nyilvánvaló továbbá, hogy a legjobb eredményeket Ázsia produkálja, kiemelten Kína és India, márpedig ők aligha minősíthetők a Konszenzus és különösképpen a Konszenzus szimplifikált változata élenjáró bajnokainak. Az, hogy mi vált be, mi nem, miért és hogyan, nem tárgyalható három kis bekezdésben és egy ábrával, ahol a fejlődő országokat Kína és India, valamint Délkelet-Ázsia dominálja. Ez a régió, illetve az említett országok nehezen tekinthetők a Konszenzus eltökélt híveinek.

Nincs piacgazdaság válságok nélkül

Ez Mihályi legmeglepőbb, sőt legfantasztikusabb, és emellett Williamson gondolkozásával a legélesebb ellentétben álló érvelése. (Ha egyáltalán itt vállalkozhatunk az ellentétek rangsorolására.) Williamson elsődleges fontosságúnak tekinti a válságoknak való kitettség csökkentését, sőt felszámolását, és valóságos érzelmi töltettel ír az ismétlődő súlyos válságok által okozott mérhetetlen károkról. Ezt olyan sok alkalommal teszi, hogy még csak nem is idézhető.

Mihályi vonatkozó táblázata (i. m.: 9) emellett nagyvonalúan az 1979-80. évi kelet-európai adósságváltsággal kezdődik, és nem kisebb nagyvonalúsággal meg sem említi a latin-amerikai adósságváltságot, amely a Konszenzus megfogalmazására vezetett, továbbá azt, hogy az 1945 és 1979-80 között nem voltak nagyobb pénzügyi válságok. Kénytelen vagyok itt populista ízű érveléshez folyamodni – az eddigiek alapján nem vagyok ilyesmivel vádolható –, de Mihályi érvelése olyasvalami, hogy „megszoktuk, hogy a németek és a franciák generációról generációra halomra öldösik egymást, tehát ez a dolgok természetes rendje, és ennek így kell lennie a jövőben is”, avagy „megszoktuk a visszatérő pestisjárványokat, és ezeknek vissza kell térniük a jövőben is”. A politika célja, hogy a háborúk, az orvostudomány célja, hogy a járványok, és a közgazdaságtudomány célja, hogy a pénzügyi válságok ne térjenek vissza. Az irodalom egyértelműen bizonyítja, hogy a legutóbbi pénzügyi válságok súlyos emberi és intézményi hibák következményei voltak, távolról sem voltak elkerülhetetlenek, és semmi ok sincs az őket előidéző emberi és intézményi hibák fenntartására, különösképpen nem az idők végezetéig.

Rivalizáló paradigmák

Itt Mihályi a teológia területére téved, de úgy látszik, hogy nincs meg az ehhez szükséges teológiai műveltsége. A „transzcendens gondolkodás”, illetve az „egyensúly, a harmónia és az igazságosság” (i. m.: 11) közti kapcsolat más, mint ahogy ezt Mihályi feltételezi. A vallásos világfelfogás szerint nem a harmónia a jellemző, hanem a jó és a rossz harca zajlik le mind az emberi lélekben, mind a világban. Ezt nagyon jól kell tudnia minden egyetemi oktatónak, amikor dolgozatról-dolgozatra meg kell vívnia a maga harcát, hogy lelkiismeretes legyen-e, avagy megelégedjen a felületességgel, és előadásról-előadásra meg kell vívnia a maga másik harcát, hogy igazán jó előadást tartson-e, avagy megelégedjen a rutinnal. A világban megnyilvánuló gonoszság és diszharmónia ecsetelésével nem kell azok társaságában foglalkoznom, akik éltek a XX. században. Ami a közgazdaságtudományt illeti, a Mihályi világához közel álló klasszikus–neoklasszikus–főirányú közgazdaságtudomány tételezte fel Smithtől Walrason át a főirány mai reprezentánsaiig, hogy az exogén módon adott preferenciák és technológiai viszonyok egyértelműen meghatározott egyensúlyi helyzetre vezetnek. Ezzel a szerintem idejétmúlt nézettel szemben a North (2005) – ismerteti Szokolczai (2006b: 18–22) – által megfogalmazott modern felfogás mondja ki, hogy nem ergodik világban élünk, állandóan új eseményekkel és kihívásokkal kell szembenéznünk, ezek még csak nem is láthatók előre, és ezért az egyensúly, a harmónia és az igazságosság világa, amelynek létezését a vallásos világnézet sem tételezi fel, a korszerű tudomány szerint sem létezik.

Mihályi e fejezetben azt is kimondja, hogy „*a létező kapitalizmus angolszász modelljének nincs alternatívája*” (i. m.: 12, kiemelés az eredetiben, Sz. Gy.) Ez a tétel nyilvánvalóan téves, mert a skandináv vagy a kelet-ázsiai modell tagadhatatlan módon létező alternatíva, és ellentétes a korszerű tudománnyal, a *Varieties of Capitalism* iskolával (Bohle és Greskovits, 2007a, 2007b és 2007c, valamint az ott megadott irodalom), továbbá az összehasonlító közgazdaságtannal (Szabó, 2007 és az ott megadott irodalom). Ez a nézet azonban nemcsak téves, hanem káros is. Mihályinak azt a törekvését juttatja kifejezésre, hogy – történelmi hagyományaink és nemzetünk óhaja ellenére – ránk kényszerítse azt az angolszász modellt, amelynek szerinte nincs – valójában nagy számban van – alternatívája. Ez a törekvése szörnyű károokra vezetett már eddig is, gondoljunk itt a privatizációra, amelyben neki komoly szerepe volt, és amely nálunk a Williamson által helyesnek tartott elvekkel ellentétesen bonyolódott le, vagy az egészségügy privatizációjának balul sikerült kísérletére. Végül Mihályi az emberiség legnemesebb reményeivel kerül ellentétbe, amikor kijelenti, hogy „nincs tehát ’harmadik út’, nincs ’szociális piacgazdaság’, és hosszú távon nem működőképes a ’jóléti gazdaság’ modellje sem” (i. m.: 13). Itt utalnom kell Csaba Lászlóra (2008: 79), aki szerint „a szociális piacgazdaság modellje életképes lesz – pontosabban azzá tehető lesz – a jövőben is”.

Polonius tévedése

Erről itt csak annyit, hogy a hitelezéssel járó kockázat tagadhatatlan tény, és hogy a kockázat csökkentésének igénye a bankfelügyelet erősítése után kiált, amint ez Williamson félreértetetlenül leírja.

A spekulációról

Itt nem tehetek mást, mint hogy utalok Soros legutóbbi könyvére (2009) – ismerteti Szokolczai (2009b). Szerinte a spekuláció nem a centrum felé konvergál, mert a spekulánsok elképzelései nem véletlenszerűen oszlanak meg, ahogy ezt a klasszikus és a neoklasszikus elmélet feltételezte, és a főirány feltételezi, hanem az eufória és a kétségbeesés végletei felé. Ezért nem csökkentik, hanem növelik a kilengéseket.

Tanulságok a posztkommunista országok számára

Mihályi legutóbbi fejezeteivel már csak a legrövidebben foglalkozhattam, és ezt kell tennem ezzel a legutolsó fejezettel is. Csaba László számos munkájában, amelyek közül itt csak a legutolsó idézhetjük (2009) – ismerteti Szokolczai (2010a) – foglalkozik a posztkommunista országok problémáival. E könyvében rámutat arra, hogy az egész régióban gyakorlatilag leállt a felzárkózás folyamata, és „*a történelmi mértékű visszaesés (historic decline) valószínűsége nő, még ha téves lenne is ezt már most eleve elrendeltnek (predetermined) tekinteni*” (i. m.: 82, kiemelés tőlem, Sz. Gy.). Ezt a döbbenetes mondatot a következők egészítik ki: „*valóságos meglepetés*”, hogy „*nincs meg a növekedés fenntarthatósága*” (i. m.: 87), és hogy „*a folyamatos konvergencia elmaradása magyarázatot igényel*” (uo.). Az „*institucionális infrastruktúra minőségének javulása megállt a csatlakozást követően, és a makroökonómiai politikák a sodródás útjára léptek*” (uo.), ami abban csúcsosodott ki, hogy – csekély kivételekkel – „*nem valósult meg az eurozónához való csatlakozás*” (uo.). Mindezek folytán „*talán nem meglepő [...], hogy a korábban ki nem mondott kérdést, hogy a keleti bővítés valóban korai volt-e, egyre nyíltabban vetik fel. Ebbe az irányba mutat [...] az a gondolat, hogy a jelenlegi teljes jogú tagokat parciális jogokkal rendelkező (partial) tagokká minősítsék vissza*” (i. m.: 133). És végül a magyarázat: „*Feltevésünk szerint tehát ennek a politikának (policies) a gyökere a bevezető makroökonómiai könyvek tételeinek leegyszerűsítő (simplistic) értelmezése és megfontolatlan (indiscriminate) gazdaságpolitikai alkalmazása*” (i. m.: 88, kiemelés tőlem, Sz. Gy.).

Ennél döbbenetesebb mondatokat nehéz elképzelni, és ebből egyenesen következik, hogy hova kell elhelyeznünk Mihályi cikkét, és mi a vele kapcsolatos fő következtetés. A közelmúltban két könyv is jelent meg két magyar vezető közgazdász, két akadémikus – Csaba László (2009) és Szentés Tamás (2009) tollából – ismertetésük: Szokolczai (2010a és 2010b). Mindkettő arra jut, hogy a közgazdaságtudományban alapvető, kopernikuszi fordulatra van szükség (Csaba), és hogy szakítani kell „*a leegyszerűsítő nézetek[kel] és szemléletmód[dal]*” (Szentés). Mihályi szemléletmódja diametrálisan ellentétes ezzel: elutasítja a szerintem is teljességgel elkerülhetetlen fordulatot a közgazdaságtudományban, és ragaszkodik ahhoz a leegyszerűsítő szemléletmódhoz, amelynek szerintem nagy része van abban, hogy a kelet-közép-európai országok abba a mély válságba kerültek, amelyben vannak. Ha szabad ezt írnom: Mihályi nézetei sokban megfelelnek az Irma Adelman által bevezetett és a fentiekben bemutatott SLIP és KISS gondolkozásmódjának. Van valami tiszteletreméltó abban, amikor valaki kétségbeesetten ragaszkodik egy vesztett ügyhöz, mint ahogy ezt Mihályi teszi. Ennek ellenére mindent meg kell tennünk annak megakadályozására, hogy Mihályi érvényesíteni tudja idejélmúlt és megcáfolt elképzeléseit a magyar gazdaságpolitikában, ezzel további súlyos károkat okozva az országnak. Azal, hogy ilyen körülmények között mi a teendő, csak egy másik munkában lehet foglalkozni.

Felhasznált irodalom

- Adelman, Irma (2000): *Fallacies in Development Theory and Their Implications in Policy*. In: Meier, Gerald M. és Joseph E. Stiglitz (szerk.) (2000), 113–132.
- Berán, Ferenc (szerk.) (2008): *A közjóról*. Budapest, Szent István Társulat, 65–82.
- Bohle, Dorothy – Greskovits Béla (2007a): *Neoliberalism, Embedded Neoliberalism and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe*. *West European Politics*, 30/3., 443–466.
- Bohle, Dorothy – Greskovits Béla (2007b): *The State, Internationalization, and Capitalist Diversity in Eastern Europe*. *Competition & Change*, 11/2., 89–115.
- Bohle, Dorothy – Greskovits Béla (2007c): *A transznacionális kapitalizmus változatai Kelet-Közép-Európában*. *Magyar Politikatudományi Szemle*, XVI/2. 7–32.
- Csaba László (2008a): *Életképes modell-e a szociális piacgazdaság?* *Távlatok*, 80. Online kiadás, illetve in: Berán (2008. december) 65–82.
- Csaba László (2009): *Crisis in Economics? Studies in European Political Economy*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 223 o.
- Feldstein, Martin (1998): *Refocusing the IMF*. *Foreign Affairs*, március – április, 20–33.
- Kolodko, Gregorz W. (1998): *Economic Liberalism Became Almost Irrelevant*. *Transition*, 9/3., 1–6., idézi Williamson (2005) 10. o.
- Kuczynski, Pedro-Pablo (2003): *Setting the Stage*. In: Kuczynski – Williamson (szerk.) (2003), 21–33. o.
- Kuczynski, Pedro-Pablo – John Williamson (szerk.) (2003): *After the Washington Consensus. Restarting Growth and Reform in Latin America*. Washington, D.C., Institute for International Economics, 373 o.
- Lámfalussy Sándor (2008): *Pénzügyi válságok a fejlődő országokban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 221 o.
- Meier, Gerald M. – Joseph E. Stiglitz (szerk.) (2000): *Frontiers of Development Economics. The Future in Perspective*. The Oxford és New York, World Bank és Oxford University Press.
- Mihályi Péter (2009): *A „washingtoni konszenzus” jelentősége a poszt-socialista országok számára*. *Competio*, VIII/1., 5–26.
- North, Douglass C. (2005): *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton – Oxford, Princeton University Press.

Soros György (2008): *A 2008-as hitelválság és következményei*. Budapest, Sclar Kiadó, 208 o.

Rodrik, Dani (2006): *Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform*. *Journal of Economic Literature*, XLIV, 973–987.

Szabó Katalin (szerk.) (2007): *Összehasonlító gazdaságtan*. Budapest, Aula Kiadó, 351 o.

Szokolczai György (2005): *A washingtoni konszenzus és ami utána következik*. *Külgazdaság*, XLIX/10., 26–46.

Szokolczai György (2006a): *A gazdasági fejlődés elméletének megújulása: az első, a második és az új generáció*. *Valóság*, XLIX/2., 1–35.

Szokolczai György (2006c): *A gazdasági fejlődés elméletének megújulása: a mindmáig megoldatlan ellentét*. *Valóság*, XLIX/7., 1–31.

Szokolczai György (2009b): *Soros György: A 2008-as hitelválság és következményei*. *Sclar Kiadó, Budapest, 208 o. (Könyvismertetés.) Pénzügyi Szemle*, LIV/2-3., 469–482.– *George Soros: The credit crisis of 2008 and what it means. (Book review.) Public Finance Quarterly*, LIV/2-3., pp. 483–496.

Szokolczai György (2009c): *Lámfalussy Sándor: Pénzügyi válságok a fejlődő országokban. Tanulmányok a globalizált pénzügyi rendszer sérülékenységéről*. *Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008, 221 oldal. (Könyvismertetés.) Közgazdasági Szemle*, LV6/6., 572–578.

Szokolczai György (2010a): *Csaba László: Crisis in Economics? Studies in European Political Economy. (Könyvismertetés.) Közgazdasági Szemle*, LVI., előkészületben.

Szokolczai György (2010b): *Szentes Tamás: Ki és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája. (Könyvismertetés.) Pénzügyi Szemle*, LV/1., előkészületben.

Szokolczai György (2010c): *A washingtoni konszenzus és a poszt szocialista országok*. *Hozzászólás Mihályi Péter cikkéhez. Competitio*, IX/1., előkészületben.

Szentes Tamás (2009): *Mi, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Budapest, Napvilág Kiadó, 232 o.

Williamson, John (1990a): *Latin American Adjustment: How Much has Happened*. Washington, D.C., Institute for International Economics, 445 o.

Williamson, John (2003a): *Overview. An Agenda for Restarting Growth and Reform*. In: Kuczynski – Williamson (2003), 1–19. o.

Williamson, John (2003b): *Summing up*. In: Kuczynski – Williamson (2003), 305–322. o.

Williamson, John (2003c): *Appendix. Our Agenda and the Washington Consensus*. In: Kuczynski – Williamson (2003), 323–331. o.

Williamson, John (2005): *Differing Interpretations of the Washington Consensus*. Warsaw, Leon Koźmiński Academy of Entrepreneurship and Management (WSPiZ) and Transformation, Integration and Globalization Economic Research (TIGER), (12 April 2005), pp. 1–23.

World Bank, The (2005): *Economic Growth in the 1990s. Learning from a Decade of Reform*. Washington, D.C., p 356.

**INTÉZMÉNYI
TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIA**

2009. november 30.

A konferencián az egyes szekciókban az alábbi pályamunkák kerültek bemutatásra, illetve díjazásra:

1. MARKETING SZEKCIÓ

Zsúrielnök: Gellért Kis Gábor mestertanár

Fehér Tamás

GM III. évfolyam

II. helyezett, OTDK-ra javasolt

A befektetési típusú életbiztosítások piaci helyzetének elemzése az Aviva életbiztosítón keresztül a gazdasági válság idején

(Témavezető: Opitz Éva főiskolai tanár)

Simon Tímea

GM IV. évfolyam

III. helyezett (megosztott), OTDK-ra javasolt

A digitális írástudatlanság és az E-business összefüggései. On-line vásárlási szokások

(Témavezető: Papp Ferenc főiskolai tanár)

Szűcs Roland

VSZ IV. évfolyam

III. helyezett (megosztott), OTDK-ra javasolt

Márkaépítés a sportban, avagy nem csak gömbölyű a labda

(Témavezető: Opitz Éva főiskolai tanár)

2. INNOVÁCIÓ, INNOVATÍV MEGOLDÁSOK, LOGISZTIKA SZEKCIÓ

Zsúrielnök: Vágány Judit főiskolai docens

Kiss Katalin

VSZ IV. évfolyam

I. helyezett (megosztott), különdíjban részesült, OTDK-ra javasolt

Találmányok menedzselésének összehasonlító vizsgálata a hazai és külföldi kutatóintézetek gyakorlatának felmérése alapján, javaslatok kidolgozása a magyarországi innovációk hatékonyságának javítására

(Témavezető: Salamonné Huszty Anna főiskolai tanár)

Pethes Anna

GM IV. évfolyam

I. helyezett (megosztott), OTDK-ra javasolt

A folyami szállítási logisztika fejlesztésének vizsgálata Magyarországon egy konkrét példán keresztül

(Témavezető: Réger Béla egyetemi docens)

Krivács Ádám

GM III. évfolyam, Különdíjban részesült

Intermodális logisztika helyzete Magyarországon válság előtt és után konkrét cégeken keresztül

(Témavezető: Réger Béla egyetemi docens)

3. NEMZETKÖZI TANULMÁNYOK SZEKCIÓ

Zsűrielnök: Csáki György főiskolai tanár

Bartha Bálint

NT III. évfolyam

II. helyezett (megosztott), OTDK-ra javasolt

Merre tart Pakisztán?

(Témavezető: Csicsmann László főiskolai docens)

Szandtner Botond

NT III. évfolyam

II. helyezett (megosztott), OTDK-ra javasolt

A két Németország gazdaságtörténete, és az egyesülés

(Témavezető: Benkő Péter főiskolai tanár)

4. PÉNZÜGY, GAZDASÁG SZEKCIÓ

Zsűrielnök: Böcskei Elvira főiskolai docens

Kiss Attila

VSZ IV. évfolyam

III. helyezett, OTDK-ra javasolt

Hitelezési kockázatkezelés a hitelintézeteknél.

Esettenulmány négy takarékszövetkezetről.

(Témavezető: Sinkovics Alfréd főiskolai tanár)

Buda Lorina

KSZ III. évfolyam, Különdíjban részesült

A 2008-as gazdasági és pénzügyi világválság hatásai és lehetőségei Magyarországon

(Témavezető: Nyusztai Lászlóné egyetemi docens)

Köles Bertalan

GM II. évfolyam, Különdíjban részesült

A kétszintű magyar bankrendszer létrejötte és konszolidációja Magyarországon 1987-2000

(Témavezető: Benkő Péter főiskolai docens)

Sárvári Zsolt

GM IV. évfolyam, Különdíjban részesült

Bankkártya használati szokások a főiskolások szemgatumában

(Témavezető: Tóth Margita főiskolai tanár)

Bartha Bálint*

MERRE TART PAKISZTÁN?*

Az Egyesült Államok terrorizmusellenes partnerei közül talán Pakisztán a legfontosabb láncszem. Évekkel ezelőtt Washington még azzal vádolta Iszlámábádot, hogy segíti a terroristákat, támogatást nyújt az afganisztáni Tálib kormánynak továbbá az Al-Káida terrorista szervezet vezetői is a térségben bújkálnak és nem tesznek meg mindent kézrekerítésük érdekében. A szeptember 11-i események után azonban változott a helyzet, Pervez Musarraf lehetővé tette, hogy az amerikai hadsereg pakisztáni területeket is felhasználjon az afganisztáni háborúhoz, továbbá a pakisztáni titkosszolgálat is együttműködött a CIA-val. Iszlámábád azonnal az USA legfontosabb szövetségésévé lépett elő a terrorizmusellenes harcban, nem csak a dél-ázsiai régióban, hanem az egész világon. Azonban Musarraf külpolitikájával, az Egyesült Államok terrorizmusellenes koalíciójához való csatlakozással, a pakisztáni nép jelentős része nem értett egyet. A pakisztáni belpolitika 2008 nyarán újabb fordulóponthoz érkezett. Pervez Musarraf egy hatalmi alku keretében távozott, az ország új elnöke Benazir Bhutto özvegye Asif Ali Zardari lett. Az egyes politikai pártok, a hadsereg, az iszlamisták és a tartományok közötti politikai erőviszonyok alakulása fogja eldönteni, hogy az ország elindulhat a demokratizálódás rögzös útján. 2009 őszén a pakisztáni kormány átfogó támadásokat hajtott végre a tálib milicisták ellen, akik nem csak Pakisztánban, hanem Afganisztánban is nap, mint nap hajtanak végre öngyilkos merényleteket. A milicisták célja a térség destabilizációja, valamint a „hitetlenek” kiűzése a térségből. Nincs könnyű helyzetben a központi kormány, ugyanis a lakosság jelentős része bízik a tálibokban, és nem feltétlenül a térség demokratizálódását tartja elsődleges szempontnak, ahogyan azt Washingtonban szeretnék. Dolgozatom célja, hogy megvizsgálja az ország belpolitikai helyzetét, továbbá elemezni kívánja Iszlámábád Washingtonnal való együttműködését különösképpen a terrorizmusellenes harcban.

* *Nemzetközi tanulmányok szakos III. évfolyamos hallgató*

** *Konzulens: Csicsmann László főiskolai docens, Általános Vállalkozási Főiskola*

Kiss Attila*

A HITELEZÉSI KOCKÁZAT KEZELÉSE A HITELINTÉZETEKNÉL Esettanulmány négy takarékszövetkezetről**

Az új tőke megfelelési követelmények a hitelintézetek számára jelentős innovációval, informatikai fejlesztésekkel járnak, melyek akár tetemes anyagi ráfordítást jelenthetnek. Az olyan „kis intézmények”, mint a szövetkezeti hitelintézetek, kétséges, hogy meg tudnak felelni ezeknek az elvárásoknak, emiatt komoly versenyhátrányba is kerülhetnek. TDK dolgozatom kutatási fejezetének fő kérdése, hogy mennyire hatékonyan kezelik a takarékszövetkezetek a hitelezési kockázatot. Négy, különböző régióban működő takarékszövetkezet hitelkockázat kezelési tevékenységét hasonlítom össze egymással.

A dolgozatom első részében a szakirodalmat dolgozom fel, melyben a különböző típusú kockázatok definícióját és a hitelintézetekre vonatkozó tőke megfelelési szabályozásokat mutatom be, rendszerezve a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete által is használt logikai sorrendben. Mivel témám a hitelkockázattal kapcsolatos, ezért megpróbálok a szakirodalom feldolgozása során arra törekedni, hogy a hitelkockázatot és az ahhoz tartozó kockázatokat mutassam be részletesen. Nem kívánok foglalkozni egyéb kockázatokkal, azok kizárólag csak megemlítésre kerülnek.

A második részben a saját kutatásomat ismertetem. Először bemutatom az adatokat, melyeket elemzésem során felhasználtam. Ezt követően elemzéseket készítek, majd a közös vonásokat és a feltárt eredményeket ismertetem valamint következtetéseket vonok le. Több éves takarékszövetkezeti tapasztalataimra alapozva megpróbálok a kockázatkezelési tevékenység hibáira, gyengeségeire helyezni a hangsúlyt. Gyakorlati ajánlásokat teszek a dolgozat végén, melyben kifejtem, hogy véleményem szerint mely hitelezési kockázattal kapcsolatos kockázati típusokat nem kezelik kellő körültekintéssel, valamint a szövetkezeti integráció jelentőségét taglalom.

Végül a bevezetőben általam felvetett hipotézisek igazolásának alátámasztását összegzem, majd egy sorrendet állítok fel a takarékszövetkezetek hitelkockázat kezelési tevékenységére vonatkozóan.

Kutatásom tapasztalatai alapján meggyőződésem, hogy a kockázatok időben történő felmérése és folyamatos kezelése elengedhetetlen a pénzügyi szférában. A közelmúlt eseményei rámutattak arra, hogy a hitelintézeteknek egyre összetettebb kockázatokkal kell szembesülniük, melyeket megfelelően megalapozott menedzseléssel és megbízható, folyamatosan ellenőrzött technikák alkalmazásával lehet kezelni. A szövetkezeti hitelintézetek számára nagy kihívást jelent az, hogy képesek legyenek megfelelni az egyre szigorodó tőkekövetelményeknek, mivel ez egyúttal jelentős anyagi és személyi ráfordításokkal is jár.

* *Vállalkozásszervező szakos IV. évfolyamos hallgató*

** *Konzulens: Sinkovics Alfréd főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

Kiss Katalin*

ÖTLETTŐL HASZONIG**

Találmányok menedzselésének összehasonlító vizsgálata a hazai és külföldi kutatóintézetek gyakorlatának felmérése alapján, javaslatok kidolgozása a magyarországi innovációk hatékonyságának javítására. Az innováció hajtómotorja a vállalat és nemzetgazdasági szinten az ország versenyképességének egyaránt, ezért egyre növekvő hangsúlyt kap a gazdasági életben. Az innovációs folyamatok között speciális, leginkább újdonságot létrehozó folyamat az alapkutatások során született szellemi termékek gazdasági hasznosulása. A kutatói ötletek hasznosítása azonban az átlagos vállalkozói tevékenység nehézségein túli buktatókat hordoz. A folyamat során tudás-, finanszírozási- és technológiai szakadék lép fel, mely a kutatás-fejlesztés emelkedett kockázati voltából, az anyavállalat támogató jelenlétének hiányából, illetve interdiszciplinális jellegéből fakad.

A sikerhez tudományos szakemberek és gazdasági szakemberek szerves együttes munkája szükséges, ezért a folyamatnak három szereplője van: a találmányi ötletet létrehozó kutató, a találmányi ötletet hasznosító ipari partner, továbbá a két fél között hídverő intézményként működő technológia transzfer szervezet. Ez utóbbi kritikus szerepet tölt be, ezért az elemzésben különös hangsúlyt kap.

A tanulmány három kutatóintézet technológia-transzfer szolgáltatásának összehasonlító elemzését tartalmazza: azonos gazdasági környezetben működő két hazai, valamint az Európai Unió keretein belül közös gazdasági terepen megjelenő, de vezető innovációs államban található, németországi intézet gyakorlatát veti össze. Továbbá kutatók körében történt személyes kérdőíves felmérés adatait, illetve szekunder elemzés során az ipari partnerek és a folyamatot befolyásoló egyéb makrogazdasági tényezők elemzését is tartalmazza. Feltérképezi a kutatási ötletek gazdasági hasznosításának nehézségeit és buktatóit, jellemzi és elemzi a folyamat szereplőit, kiemeli a hiányosságokat és egyben javaslatokat kínál a működő németországi példa és a hazai tapasztalatok alapján a technológia transzfer folyamat esetleges fejlesztésére.

Szűcs Roland***

MÁRKAÉPÍTÉS A SPORTBAN, NEM CSAK GÖMBÖLYŰ A LABDA****

Dolgozatomban egy a hazai piacon újnak mondható sportág marketing stratégiáját vázoltam fel. Mint a címből is látható a tojáslabdára és azon belül is az amerikai futballra összpontosítva.

A dolgozat elején bemutatom a sportág történetét, a kezdetektől a dicső jelenig, valamint a hazai állapotokat. Ezt követően egy teljes körű makro és mikro környezeti elemzésben elemzem a sportágra ható külső tényezőket. A környezeti elemzés után SWOT analízissel elemzem a klub erős és gyenge tulajdonságait, valamint a külső pozitív és negatív tényezőket.

Az alapok ismerete után egy teljes körű marketing kommunikációs tervet dolgoztam ki a csapatnak, a marchindisingtól kezdve a PR lépésekig. Ezek használatával kívánjuk a Budapest Grizzlies csapatát elindítani azon az úton aminek a végén egy familiáris márkaként tekintenek rá szurkolói és a sport szerelmesei.

* *Vállalkozásszervező szakos IV. évfolyamos hallgató*

** *Konzulens: Salamonné Huszty Anna főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

*** *Vállalkozásszervező szakos IV. évfolyamos hallgató*

**** *Konzulens: Oritz Éva főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

Pethes Anna Krisztina*

A FOLYAMI SZÁLLÍTÁSI LOGISZTIKA FEJLESZTÉSÉNEK VIZSGÁLATA MAGYARORSZÁGON EGY KONKRÉT PÉLDÁN KERESZTÜL**

Ebben a munkában a Dunai Kikötő Kft. példáján keresztül mutatom be a folyami szállítmányozás feladatait, működését, különös tekintettel a kikötőben lévő raktárak szerepére a logisztikai rendszerben. Munkám alaptézise ezzel kapcsolatosan a következő: a kikötőben, mint logisztikai rendszerben szükség van raktárra. Ezt az állításomat kívánom bebizonyítani dolgoztomban.

A dolgozatomban bemutatom a magyar folyami hajózás történetét és jelenlegi helyzetét; ismertetem a kikötők különböző fajtáit, illetve a fuvarszközök kiválasztásának szempontjait. A Kikötő két hagyományos tevékenysége a rakodás és a raktározás, melyeket technológiai és eszköz oldalról is elemzek. Vizsgálódásaim során arra a megállapításra jutottam, hogy a raktározási tevékenységet nem csak önmagában kell nézni, a raktározás jövedelemteremtő képessége többszörösen túlmutat a raktározási tevékenység árbevételén.

Szandtner Botond***

A KÉT NÉMETORSZÁG GAZDASÁGTÖRTÉNETE ÉS AZ EGYESÜLÉS****

TDK dolgozatom fő célja a két Németország gazdaságtörténetének bemutatása és az egyesítés folyamatának ismertetése. A bipoláris világrendben különleges szerepet kapott a német lakosság, mert a vasfüggöny kettéválasztotta az országot.

A Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság nagyjából negyven éven keresztül teljesen eltérő fejlődési irányt mutattak, ennek eredményeként az újraegyesítés nehéz feladat elé állította a kor politikusait, gazdasági szakembereit és a német lakosságot is.

Dolgozatom elején bemutatom a megosztottság időszakának főbb eseményeit és kapcsolatrendszerét, majd folytatom az akkori gazdasági helyzet bemutatásával és a kereskedelmi viszonyok jellemzésével. Ezután elemzem az egyesítést követő évek gazdasági, kereskedelmi, illetve foglalkoztatottsági mutatóit.

Az egyesítés eredményességét illetően lehetőségem nyílt megkérdezni volt NDK lakosokat is. Felkészülésem során kialakult véleményem egyezett az általuk elmondottakkal, ezért úgy érzem, jogos az feltételezés miszerint az egyesítés kevesebb problémát okozott volna, ha lassabb tempóban valósul meg.

Úgy gondolom, hogy a két német állam újraegyesítésének folyamata nagyon sok tanulságot hozott magával, és sok váratlan fordulattal szolgált a mai napig is érezhető hatásaival.

* *Gazdálkodási és menedzsment szakos IV. évfolyamos hallgató*

** *Konzulens: Réger Béla főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

*** *Nemzetközi tanulmányok szakos III. évfolyamos hallgató*

**** *Benkő Péter főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*

Simon Tímea*

DIGITÁLIS VILÁG ÉS E-BUSINESS**

A digitális írástudatlanság és az e-business összefüggései – Online vásárlási szokások

A korunk egyik fő jellemzője az, hogy digitális világban élünk. Nemcsak a munkánkban, hanem a magánéletünkben is a számítógép, az Internet az egyik meghatározó dolog. Az világháló segítségével azonnal értesülhetünk a legújabb információkról, hírekről. Manapság a weboldalakon sokkal több információ áll rendelkezésünkre, mint egy újság vagy könyv oldalain. A világháló nemcsak, mint információforrás használható, hanem általa akár a mindennapi életünkhöz szükséges tevékenységeket is elvégezhetjük – mint például a vásárlás. Az online vásárlásnál sokkal nagyobb termékválasztékkal találkozhatunk, sokkal több üzletbe juthatunk el, mint egy hagyományos vásárlás során. Sőt akár napi fogyasztási javakat is megvásárolhatunk a világháló segítségével. És mindezeket akár a fotelból ülve is elvégezhetjük, úgy, hogy közben ki sem kell mozdulni a lakásunkból.

De mindehhez arra van szükség, hogy az emberiség digitálisan írástudott legyen. Minden ember rendelkezzen informatikai ismeretekkel, és tudja azokat használni. Nem feltétlenül szükséges, hogy mindenki annyit tudjon, mint egy informatikus, de annyit mindenkinek tudnia kell, amivel ki tudja használni az Internet, a világháló előnyeit. Épp ezért már gyermekkorban el kell kezdeni ezeknek az ismereteknek a megtanítását, természetesen úgy, hogy mindenki számára elérhető legyen, ne rekesztődjön ki senki, csak mert például hátrányos helyzetű. Ha pedig már nem fordul elő az, hogy valaki digitálisan írástudatlan legyen, úgy megvalósulhat az összes létező e-tevékenység az élet minden területén. Mindenki számára – legyen szó akár vállalatról, fogyasztóról vagy akár az államról – elérhető lesz minden lehetőség a világhálón, és így megvalósul az az e-business, amibe a szakkönyvek szerint az összes e-tevékenység beletartozik, ezáltal pedig az e-business nemcsak részben, hanem teljesen az életünk része lehet.

A dolgozat során ezek a témák kerültek részletes bemutatásra, a köztük lévő feltételezhető kapcsolatokkal együtt. A témák alapját az online vásárlási szokások jelentették, ennek elemzése és bemutatása volt a dolgozat fő irányvonala, hiszen a fogyasztók szokásai azok, amelyek meghatározzák, hogy milyen a jelen és a jövő digitális világa.

* *Gazdálkodási és menedzsment szakos IV. évfolyamos hallgató*

** *Konzulens: Papp Ferenc főiskolai tanár, Általános Vállalkozási Főiskola*